

Ўзбекистон

тарихий Ғуралиш налласига

ЛЕОНИД ЛЕВИТИН

Ўзбекистон

тарихий бурилиш палласига

Президент Ислам Каримов
тарафдорининг танқидий мулоҳазалари

ТОШКЕНТ – "ЎЗБЕКИСТОН" – 2001

УДК 66.2(4/8)(5Узб)

ББК 32

Л 36

Левитин Л.

Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида. — Т.: “Ўзбекистон”,
2001. — 368 б.

ББК 66.2(4/8)(5Узб)

ISBN 5-640-02991-9

Л 0801000000-99 2001
М 351 (04) 2001

© “ВАГРИУС” нашриёти, 2001
© Русча нашридан таржима,
“ЎЗБЕКИСТОН” нашриёти, 2001

Сўз боши ўрнида

Менинг қўлимда Леонид Леви-тиннинг “Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида” деб номланган китоби турибди. Мен китоб муаллифини билимдон олим ва нозиктаъб тадқиқотчи сифатида шахсан яхши биламан. Тан олиб айтаманки, бу китоб мени ҳайратга солди. Уни мутолаа қилар эканман, энг аввало, ўзим учун кутилмаган бир таъна-дашномни ҳис этгандек бўлдим. Чунки бу китоб менинг Ўзбекистон ҳақидаги тасаввурим хижолат тортадиган даражада кам эканини, билганларим ҳам воқеа-ҳодисаларни ғира-шира акс эттирадиган юзаки таассуротлардан нарига ўтмаслигини кўрсатиб қўйди. Китобдаги аксарият фактлар, воқеа, манзара ва мулоҳазалар мен учун буткул янгилик бўлди.

Лекин китобни ўқиш жараёнида кўнглимда пайдо бўлган бу таъна-дашном фақат ўзимгагина тегишли эмасди. У Ўрта Осиё халқларини мустамлакага айлантиришни жаҳон инқилобини янада кенгроқ ёйиш, яъни Шарқ томон силжитишнинг бир воситаси деб ҳисоблаган ленинча-сталинча миллий сиёсатга ҳам қаратилган эди. Чунки Тинч океанининг илиқ сувлари ҳақидаги орзулар большевикларнинг “қайнаган фикру хаёли”ни жунбушга келтирган бўлиб, Ўрта Осиё эса уларнинг бу борадаги оламшумул орзу-хаёлларининг бир зарраси эди, холос. Айнан мана шу инқилобий хомхаёллар шундай бир манманлик сиёсатини майдонга чиқардики, у маҳаллий халқларнинг азалий анъаналарини, урф-одатлари ва динини, бутун турмуш тарзини шафқатсиз равишда йўқ қилди, чегараларни ўзбошимчалик билан ўзгартирди ва шу тариқа бу заминга келажакда худудий низоларни юзага келтирадиган, аста-секин мадда олиб борадиган адоват уруғини қадади.

Мазкур китоб ўзининг маърифий аҳамияти ва ўзаро чамбарчас боғланиб кетган тарихий воқеаларга бойлиги, ечимини топиш ғоят қийин бўлган мураккаб муаммоларни ўртага қўйиши билан кишини ҳайратга солади. Мен бу қисқача мулоҳазаларимда айрим нозик масалалар хусусида тўхталиб ўтирмақчи эмасман, балки уларни муаллифнинг инон-ихтиёрига қолдириб, бошқа баъзи бир масалалар тўғрисидаги ўз фикримни баён этмоқчиман,

холос. Бу ўринда мени, биринчи галда, ташвишга солаётган масалалар, айниқса, таъбир жоиз бўлса, эндигина тетапоя бўлиб келаётган озодликнинг вужудига тикандек қадалиб турган айрим муаммолар хусусида гапирмоқчиман. Тарих инжиқликларига келсак, ортимиздан изма-из босиб келаётган глобаллашув даври бу инжиқликларни кўп ҳолларда тарихий тараққиёт йўлининг четига улоқтириб ташлайди.

Мен Ислом Каримовни Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби лавозимига қандай тайинлашганини яхши эслайман. Бу масалани ҳал этиш жуда қийин кечган эди. Дастлаб унга ким тарафдору ким қарши эканини билиб олиш мушкул бўлган эди. Дарҳақиқат, Сиёсий бюрода бу масала бўйича яқдиллик йўқ эди. Бу вазиятни Ислом Каримовнинг ўзи ҳам тўғри баҳолаган ҳолда хотирлайди. Тан олишим керакки, бу лавозимга тайинлашдан олдин бериладиган айрим маълумот ва ҳужжатлар туфайли менда ҳам бу одамга нисбатан қандайдир шубҳа уйғонган эди. Бироқ, қанчалик ғайритабиий туюлмасин, айнан шундай ҳужжатлардан бирининг мазмуни менинг барча шубҳагумонларимни тарқатиб юборди. Ҳужжатлар орасида ётган бу қоғознинг — у Ўзбекистондан келган хат эдими, москвалик бирон “хайрихоҳ одам”нинг уйдирмаси ёки Давлат хавфсизлик қўмитасининг маълумотномаси эдими, қаёқдан пайдо бўлгани ҳозир аниқ эсимда йўқ. Хуллас, у чақувга ўхшаган бир нарса эди. Ҳамманинг жонига теккан ва сийқаси чиққан жазолаш органлари мамлакат ҳаётига тикиштирган партиявий селекция амалиёти давом этмоқда эди.

Мен Ислом Каримовнинг тайинланишини ёқлаб овоз бердим. Менга унинг вазмин ва камгаплиги, ўзини тута билиши маъқул тушди. Айни пайтда у билан ўртамизда алоҳида бир яқинлик пайдо бўлди, деб айтолмайман. Уша пайтлари юқори партноменклатура мени партияни социал-демократия томон оғдираётган, иттифоқ давлатини эса парчаланиш томон бошлаётган одам сифатида тинимсиз танқид қилар, бундан асабларим ниҳоятда толиққан эди. Мен иттифоқдош республикаларнинг юқори мансабдор шахслари билан муносабатда ўзим учун гўё қандайдир руҳий девор қуриб олгандек эдим. Менда, иттифоқдош республикалар компартияларининг намояндалари Москвага муносабат масаласида ҳали ҳам мутаассибларча садоқат кўрсатиб келмоқда, улар иттифоқнинг бирлиги ҳамда ўзлари такрорлашдан чарчамайдиган “абадий дўстлик” учун охиригача курашади, деган ишонч пайдо бўлган эди.

Албатта, мен бу борада адашган эканман. Аслида буларнинг барчаси республикаларнинг ўз мустақиллигини қўлга киритиш

учун туғилган илк имкониятлардан фойдаланиши борасидаги ўзига хос бир восита эди. Бу ўринда кимнидир иккиюзламуналикда айблаш инсофдан эмас. Ўша пайтларда ҳаммамиз, барча номенклатура ходимлари тилда бир нарсани гапириб, дилда эса бошқа нарса ҳақида ўйлар эдик.

Ўзбекистон ҳали Совет Иттифоқи таркибида бўлган пайтдаёқ Ислому Каримовнинг ўзини Республика Президенти деб эълон қилгани сиёсий бюродагиларнинг кўпчилигини хавотирга солиб қўйган эди.

Эсимда, Горбачёв мендан Каримовнинг бундай қадамига нисбатан муносабатимни сўраган ва у янада жиддий оқибатларга олиб келмасмикан, деб ташвиш билдирган эди. Мен бунинг ҳеч қўрқадиган жойи йўқ, охир-оқибатда бу бир шакл-да, деб жавоб берган эдим. Агар масаланинг мазмунига келсак, тезроқ миллий масала бўйича сиёсатни аниқлаб олиш ва иттифоқ ҳудудида конфедератив тузумни имкон қадар тезроқ шакллантириш керак, деган фикрни билдирдим.

Боя айтганимдек, менинг Ўзбекистон Президенти билан ўзаро муносабатим, бошқа кўпчилик собиқ иттифоқ республикалари раҳбарлари билан бўлганидек, яхши ҳам, ёмон ҳам эмасди. Бир куни Президентлар Кенгашининг ажабтовур бир тарзда ўтган, бир тўхтамага келиб бўлмаган йиғилишидан сўнг Ислому Каримов менинг ёнимга келди-да: “Александр Николаевич, тўғриси айтсам, мен сизнинг қарашларингиз моҳиятини яхши тасаввур қилмаган эканман, бу нарсани кечроқ тушунганимдан афсусланман”, деди.

Бундай эътироф мени беҳад қувонтирди, қалбимда бу инсонга нисбатан илиқ туйғулар уйғотди, албатта. Биз яна бирмунча вақт турли масалалар тўғрисида гаплашдик, лекин уларнинг мазмуни ҳозир эсимда йўқ. Суҳбат сўнгида Ислому Каримов мени Ўзбекистонга таклиф этди. Лекин баъзи бир сабабларга кўра, кейинчалик мен Ўзбекистон билан бевосита қизиқа олмадим.

Албатта, мен Ўрта Осиё муаммоларига доир Россия матбуоти саҳифаларида чоп этилган турли чўпчакнамо гапларни кўп ўқиганман ва эшитганман. Лекин улар мени озгина бўлса-да, ишонтирган, деб айта олмаيمان. Чунки бундай чиқишларнинг аксарияти масалани бир ёқлама акс эттирар, кўп ҳолларда улардан эскича империяпарастлик иллатлари, калондимоғлик аломатлари яққол сезилиб турарди. Чунки Россиядаги кўпчилик танқидчилар Ўрта Осиё ва унда рўй бераётган воқеаларга қандайдир тепадан қарайди, уларга беписандлик билан муносабат билдиради. Уларнинг муайян далилларни ҳамиша Европа анъаналари, Россиянинг юқори

табақа зиёлиларига хос тафаккур мезонлари билан ўлчаши сезилиб туради. Айниқса, бу ҳол инсон ҳуқуқлари масаласига тааллуқли бўлиб, уларнинг фикрича, бу масалада халқнинг минг йиллик анъаналарини, кўп асрлик тарихини, ўзига хос табиати ва феъл-атворини, урф-одатлари, диний эътиқоди ва бошқа хусусиятларини инобатга олмаслик мумкин эмиш. Аммо ҳаётда бундай бўлмайди. Инсон ҳуқуқларидек нозик масалага ҳамма жойда бир хил ёндашиш, уни бир қолипга солишга уриниш асло мумкин эмас. Ҳар бир дарднинг ўз давоси бор. Шунинг учун юқоридагидек фикр юритиш мени ҳамиша хушёр тортириб келади. Бироқ, афсуски, менинг Ўрта Осиё республикаларига бориш ва бу ерда рўй бераётган воқеаларни ўз кўзим билан кўришга бўлган доимий интилишим амалга ошмади. Такроран айтаман, таассуфки, шундай бўлди.

Ислом Каримов ўтмишни келажак билан боғлаш асосида мамлакатни модернизация қилиш — замонавий тарзда тараққий эттириш йўлини танлади. Бу мақсадга хизмат қиладиган тизим ва тармоқлар фаолиятининг самарадорлиги, аввало, муайян давлатнинг мавжуд шарт-шароити, муайян халқнинг ворисийлик хусусиятларига таянадиган, айни пайтда келажакка йўналтирилган ижтимоий-маданий анъаналарига боғлиқ эканини у чуқур англади.

“Фақат билимли, маърифатли жамиятгина, — деб ёзади Президент, — демократик тараққиётнинг барча афзалликларини қадрлай олишини ва аксинча, билими кам, оми одамлар авторитаризмни ва тоталитар тузумни маъқул кўришини ҳаётнинг ўзи ишонарли тарзда исботламоқда”. Бу ажойиб фикр муаллифнинг масала моҳиятини нечоғли теран англашидан далолат беради.

Ушбу сўзлар беихтиёр менинг Россиямни ҳам ёдга солади. Бу ерда бугун демократик тараққиётнинг аста-секин ортга тисарилиш аломатлари кўзга ташланаётганини пайқаш қийин эмас. Бу ҳол айнан аҳолининг билимсиз ва жоҳил қисми зуғуми оқибатида рўй бермоқда. Бугунги кўп амалдорлар эса аҳолининг ана шу тоифаси ортига усталик билан бекиниб олганини кўриш мумкин.

Менинг фикримча, китоб муаллифининг Ўзбекистондаги анъанавий ва замонавий маҳаллий ўз-ўзини бошқариш ҳақидаги фикрлари катта эътиборга молик. Бу жуда қадимий масала. У ҳақда Россияда ҳам инқилобгача бўлган замонлардан тортиб, сталинча-фашистик давлат тузуми даврида ҳам, бугун ҳам тўхтовсиз баҳс-мунозара юритилади.

Тарихда доим бўлганидек, мустақкам илдиз отган номенклатура ҳокимияти одамларнинг бюрократия ва давлат аралашуви-

сиз ўз ишларини ўзлари бошқариши билан мураса қила олмайди. Аслида, одамлар ўзларини ўзлари бошқаришга эришгандагина инсон давлат машинасининг жонсиз бир мурватига эмас, балки кишилик жамияти тизимидаги асосий омилга айланади. Бу борада давлат аралашуви қанча кам бўлса, инсон имкониятлари шунча кўпаяди.

Шу маънода, мен китоб муаллифининг Ўзбекистондаги бюрократиянинг бугунги аҳволи, ўз мағлубиятини тан олмаётган, ҳаловатини йўқотиб, ҳокимиятни қайтариб олиш илинжида ўзини турли сиёсий қиёфага солиб кўраётган собиқ шўро номенклатурасининг ҳар ёққа қараб шох ташлаши ҳақидаги мулоҳазаларини диққат билан ўқидим.

Муаллиф собиқ номенклатурага мансуб турли гуруҳларнинг қарашлари ва хатти-ҳаракатларини чуқур таҳлил этади. Мени ҳаммасидан ҳам кўпроқ шу мавзу безовта қилади. Негаки, мен Россиядаги фуқаролик жамияти тараққиётига ғов бўладиган асосий хавфни совет давридан мерос қолган номенклатура, жумладан, “демократик” номенклатура қиёфасида кўраман. Чунки бу тоифа, ҳокимиятдаги мансаб курсисини эгаллаши билан, шу зумда мухолифат ҳақида ҳам, “ўз қарашлари” ҳақида ҳам, қўйинг-чи, дунёдаги ҳамма нарса ҳақида ўйлашни унутиб кўяди.

КПССнинг инқирозидан сўнг номенклатура дарҳол янги шароитта мослашиб олди, эски тартибларни оз-оздан бўлса-да, қайтариб олиш илинжида бугун ҳам бирлашган куч сифатида майдонга чиқмоқда. Албатта, бу тоифа хомхаёл большевиклар изидан бормоқчи эмас, бор-йўғи ўзи учун қулай ҳаёт яратиб олмоқчи, холос, бошқа ҳеч нарсани ўйлаётгани йўқ. Бу янги бюрократия эскисидан кўра заиф эмас, аксинча, у назоратсиз қолгани сабабли янада мустаҳкамланиб олган. Бугунги давлат аппарати ўзагини собиқ партия-давлат номенклатураси ташкил этади. Унинг таркибида ўз хўжайинларининг ўйин қоидаларини бажонидил қабул қилиб олган ўрта қатламдаги озгина профессионаллар ҳам бор.

Мен китоб муаллифининг номенклатура томонидан ҳокимиятни хусусийлаштириб олиш айнан ана шу асосда амалга оширилгани ҳақидаги фикрларига тўла қўшиламан. Бу мавзу ҳақиқатан ҳам мураккабдир. Ва у, биринчи галда, халқаро ҳаёт шарт-шароитларининг ўзгаргани учун ҳам мураккабдир. Глобаллашув даври бошланмоқда ва бундан ҳеч қайга қочиб қутулиб бўлмайди. Чунки ҳеч қандай “темир пардалар”, халқаро ахборот тармоқларини узиб қўйиш ва бошқа шунга ўхшаш чора-тадбирлар энди иш бермайди. Шу маънода, “номенклатура салтанати” ўз ҳокимиятини абдий қўлдан бой берди.

Лекин унинг кучи шундаки, у ҳайрон қоларли даражада тез турланади ва янги-янги қиёфаларда намоён бўлади. Бугунги кунда эски номенклатурачилар КПССнинг селекцион тузилмасидан халос бўлгач, тезлик билан клиентизмнинг мустаҳкам тизимини барпо этишга киришди. Бу тизимда кичик амалдор катта амалдорга, у эса ўзидан каттароғига боғлиқ бўлган ва шу тариқа иерархия, қуйидан юқоригача сўзсиз бўйсуниб боровчи мансаблар тизими вужудга келади. Бундай иерархик муносабатлар пулга ва порахўрликка асосланади. Коррупция ҳокимиятнинг устунига айланади.

Клиентизм тизими ҳокимиятни хусусийлаштириб олиб, давлат хизматини жамоатчилик манфаатларига қаратилган вазифалардан маҳрум қилиб қўяди ва уни мўмай даромад келтирадиган манбага айлантиради. Шу тариқа демократия барҳам топади, амалдорлар диктатураси ўрнатилади. Қамоқхона ва лагерлар ўрнини сафсатабозлик ва пул эгаллайди.

Китоб муаллифининг Ўзбекистондаги миллий муаммолар билан боғлиқ қарашлари ҳам диққатга сазовор. Ўзбекистон Президентининг баъзан қатъият ва жасорат талаб этадиган, кўпинча оқимга, жамиятдаги ҳукмрон кайфиятларга қарши боришга тўғри келадиган ўта чигал масалаларнинг ечимини қандай топаётгани айниқса эътиборга моликдир.

Мен бу ўринда қўшни давлатлар билан муносабатлар масаласига тўхталмоқчи эмасман. Бу масалада кўр-кўрона қадам суриш ҳеч қандай фойда келтирмайди. Фақат давлат тилидан бошқа тилларда сўзлашувчи аҳоли билан боғлиқ масала қандай ҳал этилаётганига эътиборни қаратмоқчиман. Менинг билишимча, Ўзбекистон бундай одамларга, хусусан рус тилида сўзлашувчи аҳолига бўлган муносабатни замонавий маданият талаблари даражасида ҳал этган, деб таърифлаш мумкин бўлган собиқ шўро ҳудудидаги санокли республикалардан биридир.

Ислон Каримов соғлом фикрли инсон сифатида миллий масалалардаги барча “ўйин”лар қон тўкилишига олиб келишини, кўп йиллар давомида нафрат уруғини сепишини жуда чуқур тушуниб етди. Бошқа миллат вакилларига менсимасдан қараш, аввало, ўз халқини, туб халқни қаттиқ камситади. Бугун дунёда тажовузкор миллатчилик жазаваси авж олган бир шароитда миллатлараро муносабатлар масаласига бундай ёндашиш осон эмас, албатта.

Миллатчилик, буюк давлатчилик шовинизми ва антисемитизм мен учун ҳамиша инсониятга катта хавф туғдирувчи иллат ҳисобланган. Уларнинг барчаси урушлар, қон тўкишлар ва нафратга

сабаб бўлади, холос. Уларнинг барчаси доҳийлар ва ҳукмрон гуруҳлар манфаатларига хизмат қилади, лекин биронтаси ҳам аслида бўлиб оладиган ҳеч нарсаси бўлмаган халққа заррача фойда келтирмайди.

Мен 1972 йилда “Аксилтарихийликка қарши” деб номланган мақоламни чоп эттирган эдим. Унда ҳар қандай шаклдаги миллатчиликнинг вайронкор таҳдиди ҳақида гап борар эди.

Мақола босилиб чиқиши билан Москванинг шовинистик зиёлилар доирасидагина эмас, балки Киев, Тошкент, Боку ва бошқа шаҳарлардаги ёзувчилар муҳотида ҳам менинг фикрларимга қарши қаҳр-ғазабга тўлган кучли танқид бўрони кўзғолган эди.

Ўшанда “байналмилал ёзувчилар” мени “катта оға”ни ранжитишда айблашган, уларнинг шундай мазмундаги хатлари ёғилиб кетган эди. Кўпгина “катта оға” вакиллари ўзларининг империя-парастлик қарашларидан барибир воз кечолмади, собиқ республикалардаги “кичик ука”лар эса бир думалаб “миллий демократ”ларга айланиб олди. Уларнинг аксилкоммунистик қарашлари билан ишим йўқ, лекин аксилрус кайфиятларига берилиб кетгани мени ташвишлантиради.

Айниқса, кейинги ҳолат кишини ўйлантириб қўяди. Агар бундай туйғулар чин кўнгилдан чиқаётган бўлса, самимий бўлса, бу бошқа гап. Бундай вазиятда мулоқот талаб этилади. Бироқ, улар асл инсоний туйғулар билан ўйнашиб, унинг ҳисобидан фойда топиш, чайқовчилик қилишга қаратилган, баъзан тушунтириш ҳам мушкул бўлган ўч олиш туйғуси остида амалга оширилаётган бўлса, унда нима қилиш керак? Бундай вазиятда ахлоқий тушунчалар, инсонпарварлик, адолат ҳақида гапиришга ҳожат борми ўзи?

Мен бу гапларни баъзида одамга алам қиладиган таъналар рус кишиси бўлганим учун менинг ҳамиятимга тегишини ўйлаб гапирётганим йўқ. Йўқ, бундай таъналар менинг Ўзбекистон халқи ўзининг озод юртида озод яшаши керак, деган эътиқодимни ўзгартиролмайди. Гап бошқа ёқда. Мени собиқ иттифоқ республикаларидаги илғор зиёлиларнинг шароитга қараб тез ўзгарадиган собиқ амалдорлар билан бирлашиб, ҳокимиятга қарши муҳолифатнинг таянчига айлангани кўпроқ ташвишга солади. Уларни бирлаштирган ғоялардан бири, стратегик моҳиятига кўра аксилмиллий бўлган, жамиятга катта зарар етказадиган аксилрус кайфиятидаги йўналишдир.

Китоб муаллифи яна бир ғайритабiiй зиддиятга эътиборни қаратади. Ҳақиқатан ҳам, Ўзбекистон ҳаётининг бирон-бир жиҳатини соф расмиятчилик нуқтаи назаридан кўздан кечирадиган

бўлсак, шахс эркинликлари, мухолифатнинг ўрни, сиёсий парти-
яларнинг аҳволи, уларнинг давлатга ва мамлакат раҳбариятига
бўлган муносабати хусусида бирмунча мураккаб ва ҳокимият фой-
дасига ўтмайдиган хулосалар чиқариш мумкин. Буларнинг бар-
часи бор гап. Айни пайтда чиндан ҳам бор гапмикан?

Афтидан, бундай хулосаларга келишда собиқ иттифоқ ҳудуди-
даги янги давлатлар эндигина шаклланаётгани эътибордан соқит
қилинмоқда, қолаверса, эркинлик ва демократияга ўтиш даври
баъзан эски, қотиб қолган тушунчалар, феодал тартиблар асора-
ти остида кечмоқда.

Айтайлик, Ўзбекистон тараққиётидаги социалистик давр халқ-
нинг моддий ҳаётига нимадир қўшган бўлса бордир, лекин бу
инсоний муносабатларнинг ахлоқий жиҳатдан ривожланишини
мутлақо англамайди. Чунки собиқ иттифоқда социалистик ту-
зум амал қилган эмас, балки лагерлар, қатағонлар, сургун ва
қамоқхоналардан иборат бўлган давлат феодалиزمи ҳукм сурган
эди. Бу ҳолат фақат Ўрта Осиёга тегишли бўлмасдан, бутун Рос-
сияга ҳам тааллуқлидир. Шу боис, ҳали шаклланиб улгурмаган
давлатдаги муайян воқеаларни Европа мезонлари билан баҳо-
лаш — бу бориб турган хато, сиёсий чайқовчиликдан бошқа нар-
са эмас.

Ўрта Осиёдаги собиқ иттифоқдош республикалар раҳбарлари
ҳақида гап кетганда, кўпинча уларга шундай эътироз билдирила-
ди: яъни, улар халқнинг сиёсий маданияти ва умуман мамлакат
тараққиётида мухолифатнинг ўрнини тушунмайди, деган фикр-
ларни эшитиш мумкин. Бунда, албатта, ривожланиш омиллари-
дан бири сифатида янги-янги ғояларга эга бўлган, захирада куч
тўплаб турадиган ҳақиқий, амалий мухолифат назарда тутилади.
Мен, масалан, шуни яхши тушунаманки, маърифий, демократик
мухолифат бўлмаган жойда демократия аввалига айнийди, кейин
эса ҳалок бўлади.

Шундай бўлиши турган гап. Бу гап собиқ иттифоқ ҳудудида
демократик ўзгаришлар ташаббускори бўлишига даъвогарлик
қилаётган Россияга ҳам тегишлидир. Тўғри, Россия парламенти
баъзида кескин қарама-қарши фикрларни ёқлаб чиқадиган парти-
ялардан иборат. Бироқ, шуни очиқ тан олиб айтиш керакки, прин-
ципиал масалалар нуқтаи назаридан қараганда, мухолифат де-
мократик жараёнга етарли даражада ижобий таъсир кўрсатаётган
ни йўқ, коммунистик фракция эса очиқдан-очиқ салбий роль
ўйнамоқда. Вазиятни шу жиҳатдан баҳолайдиган бўлсак, Ўзбеки-
стон етакчиси демократик ҳаёт асосларининг имкониятлари ва
ривожланиш йўллари бошқа кўпгина иттифоқдош республи-

каларнинг раҳбарларидан кўра яхшироқ тушунди. У, айтайлик, Ельциндан фарқли ўлароқ, коммунистик партия фаолияти учун кенг йўл очиб бермади. Чунки, Ўзбекистон раҳбари бу партия ўз моҳият-эътиборига кўра бирон-бир фойдали ишни амалга оширишга қодир эмаслигини, у тарихий маънода инқирозга юз тутганини, бундан кейинги тараққиёт учун фақат тўғоноқ бўлиши муқаррар эканини кўра билди.

Биз бугун Россияда мамлакат ривожига умумий тарзда жиддий зарар етказётган, ҳали-бери охири кўринмайдиган ғавғолар, даҳанаки жанжаллар, сохта сиёсий жангларга гувоҳ бўлмоқдамиз. Бундай низо ва можаролар негизида коммунизм мафкураси, “доимо кечаги кун”да яшайдиганлар амалиёти, большевизм тажрибаси пинҳон ётибди. Такрор айтаман, бу борада ҳам Ислом Каримов айрим собиқ иттифоқ давлатлари раҳбарларига қараганда анча узоқни кўзлаб иш тутди.

Ислом Каримовнинг большевизмни экстремистик оқим сифатида тушуниши, ўйлайманки, унинг ислом ақидапарастлигига бўлган муносабатини ҳам белгилаб берди. Ислом ақидапарастлиги мусулмон динини ниқоб қилиб олган экстремистик оқим бўлиб, исломга эътиқод қилувчи мамлакатлар ва халқлар тараққиётига жиддий таҳдид солади. У мазкур мамлакатларнинг ривожига ғов бўлиши, уларнинг иқтисодиёти ва маданиятини кескин тарзда орқага — ўтмишга суриб юбориши мумкин. Шу маънода, Ислом Каримовнинг большевистик ақидапарастлик ва ислом фундаментализминини ижтимоий тараққиётдаги экстремистик оқимлар сифатида тушуниши жиддий эътиборга ва юксак баҳога муносибдир.

Китобда оммавий ахборот воситаларининг фаолияти билан боғлиқ бўлим бор. Мен бу саҳифаларни бир неча бор ўқиб чиқдим, чунки китоб муаллифининг нима демоқчи эканини дафъатан тушуниб олишим қийин бўлди.

Табииyki, у ахборот воситалари эркин бўлишининг тарафдори. Айни пайтда муаллиф гап орасида махсус қўмита томонидан амалга ошириладиган матбуот назоратини ёқлаб чиқаётгандек ҳам туюлади. Айрим ҳолларда эса аллақандай йўриқчилар қандайдир рухсат берувчи муҳрни қўйиши ёки қўймаслиги мумкинлиги ҳақида сўз боради.

Совет даврида цензура мустабид давлатнинг қудратли куралигина бўлиб қолмасдан, у одамларга алоҳида ўзини тутиш маданиятини — қуллик маданиятини сингдиришга хизмат қиладиган махсус фикрлаш тарзини шакллантирувчи кучли восита ҳам эди.

Мен қонун цензураси ва журналистнинг ўзидан ташқари матбуот устидан махсус назорат ўрнатишни рад этаман. Журналист

ўз шаъни, ор-номуси ва виждонига таяниб иш юритиши керак. Аммо мен бу китоб билан танишар эканман, муаллифнинг айрим фикрларига қўшилишимга тўғри келади. Чамаси, Ўзбекистонда ҳам Россиядаги каби тенденциялар юз кўрсатаётганга, яъни газета ва журналлар саҳифаларига, телевизор экранларига, эфирга андиша, меҳр-шафқат, инсоф ва диёнат туйғусидан маҳрум бўлган одамлар чиқа бошлаганга ўхшайди.

Бундай кимсалар учун инсоннинг шахсий ҳаётига аралашиб арзимас нарсасдек бўлиб туюлади. Улар ўз хатти-ҳаракатлари ана шу одамнинг оиласи, яқинлари учун қандай оқибатларга сабаб бўлиши мумкинлиги ҳақида ўйлаб ҳам кўрмайдилар. Бу борада жиддий чора-тадбирлар кўриш учун сабаблар етарли, албатта.

Бироқ, бу муҳим масала, менинг назаримда, охир-оқибатда цензурага эмас, балки суднинг қонун асосида фаолият юритиши кераклигига бориб тақалади. XVIII аср ниҳоясида буюк француз инқилоби даврида қабул қилинган Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари баёнотномасида матбуот эркинлиги, сўз эркинлиги фақат қонун асосида чекланиши мумкинлиги қайд этилган эди. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш йўлини топишда мана шундай ёндашувдан келиб чиқиш зарур. Амалий танқиддан фақат заиф одамларгина кўрқади.

Агар қасддан инсонни бадном этишга қаратилган матбуот чиқишлари ҳақида гапирадиган бўлсак, бу масалалар сўзсиз суд жавобгарлиги доирасида ҳал этилиши керак.

Энди китоб муаллифи бажарган ишнинг умумий баҳосига дахли бўлмаган бир неча эътирозларимни ҳам билдирмоқчиман. Муаллиф М.С. Горбачёв сиёсатининг аллақандай “қўпол хатолари” ҳақида ёзади. Бу хатолар жинсий муҳитни ва охлоқратияни, яъни ҳокимиятни тан олмаслик вазиятини вужудга келтиргани тўғрисида фикр юритади. Бу ерда қандай хатолар ҳақида гап бормоқда? Айблов шу даражада жиддийки, факт ва далилларни талаб қилади. Михаил Горбачёв Ислон Каримовнинг Президент бўлиб сайланишига қарши бўлгани ва уни лавозимидан бўшатиш учун қандайдир режалар тузганини ҳам тасдиқлай олмайман. Тўғри, Лукьянов бу борада ғалва бошлаган, бироқ Горбачёв бу масалага хотиржамлик билан ёндашган эди. Балки бу тўғрида у ҳам ўзича нимадир деган бўлиши мумкин, лекин гапиришнинг ўзи амалий ҳаракат дегани эмас.

Ва ниҳоят, мен айтмоқчи бўлган асосий гап — Ўзбекистоннинг ушбу нотинч, ҳатто таҳликали минтақада вазиятни барқарорлаштирувчи роли ҳақида. Ислон Каримовнинг инқилобни тараққиётни ҳаракатга келтирувчи куч сифатида қабул қилиб бўлмас-

лиги хусусидаги қарашлари менга яқин ва тушунарлидир. Чунки инқилоб бу — боши берк кўча, йўлни йўқотиш демакдир. Ўзаро жанжал ва тўполонлар шароитида ҳам қуйидан, ҳам юқоридан бошланадиган жиноятлар авж олади. Шу тариқа люмпенлар жинояти билан ҳокимият жинояти бир-бирига аралашиб кетади. Инқилоб даврида шафқатсизлик мисли кўрилмаган даражага етади, у олға ривожланиш ҳақидаги хомхаёлларни яратади-ю, охиروقибатда ўзи ана шу ҳаракат йўлида тўғоноқ бўлади.

Фақат табиий, тадрижий йўл инсонга қониқиш туйғусини, жамиятга эса ўз тараққиётини изчил, пухта ўйланган, режали тарзда амалга ошириш имконини беради. Эволюция — тараққиётнинг онасидир. Россия империясидаги, кейинчалик совет давлатидаги инқилобий ва аксилнқилобий тўс-тўполонларнинг барчаси бундай тажриба мамлакат тараққиётини узоқ вақт тўхтатиб қўйишидан далолат беради.

Ўзбекистон Президенти мана шундай нуқтаи назарга амал қилган ҳолда экстремизмнинг ҳар қандай кўринишини рад этган. Шу боис, у зўравонликнинг барча шакллари таг-томири билан йўқотиш, эзгуликнинг ягона йўли бўлмиш мулоқот ўрнатишдан манфаатдор инсонлар томонидан ўз фаолиятининг маънавий ва сиёсий жиҳатдан ижобий баҳоланишига умид боғлашга ҳақлидир.

Китоб ҳозирги кунда Ўзбекистон халқи олдида турган ҳаётий муаммоларни юракдан ҳис этадиган одам томонидан ёзилгани сезилиб турибди. Муаллиф ушбу мамлакатнинг эзгу мақсадларни рўёбга чиқаришдек олижаноб интилишлари самара келтиришига ишонади. Шахсан мен Ўзбекистон ва Россия ўртасидаги дўстлик алоқалари нафақат олис истиқболга мўлжалланган геополитик, балки инсоний нуқтаи назардан ҳам ғоят муҳим аҳамиятга эга, деб биламан.

*А.Н. Яковлев,
Россия Фанлар академияси академиги*

Бу — менинг мустақил Ўзбекистон ва унинг Президенти Ислон Каримов ҳақидаги иккинчи китобим. Биринчи китобни тарих ва сиёсий фанлар доктори, узоқ йиллар АҚШ ва Канада (Висконсин, Торонто, Гарвард) университетларида ишлаган марҳум Дональд С. Карлайл билан ҳаммуаллифликда 1994-1995 йилларда ёзган эдим. Карлайл Ўрта Осиёнинг сиёсий муаммолари бўйича Фарбдаги энг атоқли мутахассислардан бири эди ва айти шу масалалар юзасидан БМТга маслаҳат бериб турарди. У Ўзбекистон тарихи ва унинг бутунги сиёсий ҳаётига доир Фарб мамлакатларида машҳур бўлган қатор тадқиқотлар муаллифидир.

Дональд Карлайл ажойиб инсон эди, у ўзининг самимияти, очикқўнғиллиги шинавандалиги ва қатъиятлилиги билан одамни ҳайрон қолдирарди. У олимларга хос ақл-заковат ва болаларча содда қалб эгаси эди. Унинг бевақт ўлими мен учун катта йўқотиш бўлди.

Шу ўринда Дональд Карлайлнинг “Ўзбекистон ва Ўрта Осиё. Истиқболдаги ўтмиш ва ҳозирги замон” китобидан бир неча қисқа иқтибос келтирмоқчиман. У бизнинг ҳамкорлигимиз қандай пайдо бўлгани ва менинг биринчи ва иккинчи китобим нима сабабдан ёзилгани ҳақида китобхонга ёрқин тасаввур беради.

Мана, Карлайлнинг гаплари: “Мен доктор Леонид Левитин билан 1994 йилнинг июнида БМТнинг Тараққиёт дастури маслаҳатчиси сифатида бир неча ҳафта мобайнида Бишкекда бўлган чоғимда танишган эдим. Биз дастлабки дақиқаларданоқ бир-биримизга нисбатан самимият ҳис эта бошладик. Мен унинг Президент Акаевнинг маслаҳатчиси эканини билардим, аммо Ўзбекистон билан боғлиқ масалаларда кўп нарса билишини, бу мавзуга катта қизиқишини намоён этгани мен учун кутилмаган янгилик бўлди. Боз устига, Ўзбекистон Президентига хурмат борасида иккаламининг ҳам яқдил эканимизни пайқаб қолдик. Шунда бизда Ўзбекистон ва Ислон Каримов ҳақида биргаликда тадқиқот-китоб ёзиш истаги пайдо бўлди. Сўнгра биз Бишкек-

* Олтин ўрталик (лотинча)

дан Ўшга учиб кетдик, у ердан автомобилда Андижонга ўтдик, сўнгра Фаргона водийси орқали Тошкентга етиб келдик. У ерда биз Президент Ислон Каримов билан учрашдик. Суҳбатимиз икки ярим соат давом этди. Биз бир қанча мавзуларни муҳокама қилдик. Энг муҳими, ёзишни режалаштирган тадқиқотимиз мавзусини ҳам келишиб олдик.

Левитин шу ерлик бўлгани ва сиёсий воқеаларни ўз кўзи билан кўриб, уларни ичидан билгани учун биз — Ўрта Осиёга аҳён-аҳёнда келиб кетадиган чет кузатувчиларга қараганда бу борада катта устунликка эга эди. Бу эса унга баъзан шундай фикрлар айтиш, шундай хулосалар чиқариш имконини берардики, воқеаларни четдан туриб кузатадиган киши бунга журъат қилолмаган бўларди. Менимча, унинг ёндашуви ўзига хос даражада ноёбдир. Чунки у воқеаларни савқи табиий асосида — интуитив тушунишга интилади. Воқеаларга совуққонлик ва оғир-босиқлик билан баҳо берадиган академик тадқиқотчи эса бу даражага етиши қийин”.

Тўғриси айтиб қўя қолай, камтарингина билимимга берилган бундай баҳо мен учун ҳеч қутилмаган ва жуда таъсирли ҳол эди. Эҳтимол, бу мақтовдан талтаймасдан, айни мулоҳазаларни, балки, ҳаммуаллимнинг ўта саҳийлигига йўйиб қўяқолган маъқулдир. Лекин бу одам билан ҳамкорлик менга ўзимни қизиқтираётган муаммолар уфқини анча кенгайтириш, уларни теранроқ англаш имконини бергани айни ҳақиқатдир.

Умр бўйи Қирғизистонда ишлаган мендек бир одам нега энди дабдурустдан Ўзбекистон мавзусига қўл уриб қолди? Аввало, Ўзбекистон менга ҳам жуда қадрдон. Мен у ерда яшаганман, ўқиганман, олий маълумот олганман. Энг юксак мезонлардан келиб чиқиб айтганда, мен ўзбек халқидан ўзим эришган кўп нарсалар учун қарздорман.

Тошкент марказидаги майдонда ноёб бир ёдгорлик мажмуини кўриш мумкин. Унда бир этак бола қуршовида турган ўзбек чол ва муштипар кампир сиймоси акс этган. Уруш йилларида тошкентлик темирчи Шоаҳмад Шомаҳмудов ва унинг хотини Баҳри ая ота-онасидан жудо бўлган 14 нафар етим болани ўз бағрига олган. Улар рус, украин, яҳудий ва молдаван болалари эди. Чолкампир барчасининг меҳрибон ота-онасига айланди. Кекса темирчи ва унинг хотини аллақачон дунёдан ўтиб кетди. Лекин бу инсонларнинг хотираси улар асраб олган болаларнинг фарзандлари ва неваралари қалбида азиз ва барҳайят яшаб келмоқда. Уларнинг хонадони жойлашган кўча ҳазир Шомаҳмудовлар номи би-

лан аталади. Бу воқеа ҳақида фильм суратга олинган, китоблар ёзилган. Шомахмудовлар жасоратига ҳайкал қўйилган. Менимча, Ўзбекистонда бундай ҳайкалларни юзлаб оилаларга қўйиш мумкин эди.

Буюк инсонпарвар шоир Фафур Фуломнинг яҳудий халқини қиргин қилишга қарши ғазаб билан ёзилган “Мен яҳудийман” шеърини унутиб бўладими? Ажал ўти ёғилиб турган 41-йилда бундай шеър ёзишни тасаввур қилиб бўлармиди? Иккинчи жаҳон уруши йилларида ўзбеклар уруш туфайли уй-жойини ташлаб кетишга мажбур бўлган юз минглаб одамларни ўз бағрига олди, уларга бошпана ва қалб қўрини бериб, қорнини тўйгазиб, ўзбек халқининг бағрикенглигини бутун дунёга намойиш қилди. Мен — ўша қаттол замонларни бошдан кечирган ёшгина болакай бутун Фафур Фулом, темирчи Шомахмудов ва унинг рафиқаси ҳамда менга нотаниш бўлган кўплаб ўзбекларнинг ёрқин хотираси олдида бош эгаман. Мен улардан умрбод қарздор бўлиб қоладиган инсонлардан бириман.

Мен бир неча йил Қирғизистон Президенти Асқар Акаевнинг маслаҳатчиси бўлиб ишладим. Ўша пайтда Ислом Каримов билан учрашиш бахтига муяссар бўлган эдим. Икки мамлакат ўртасидаги давлатлараро ҳамкорлик масалаларини ҳал этиш муносабати билан ана шундай имконият туғилган эди.

Ислом Каримовнинг менга бўлган дўстона муносабати Германияга кўчиб кетганимдан сўнг ҳам сақланиб қолди. Учрашувларимиз ҳам давом этаверди. Уларнинг жўғрофияси жуда кенг эди: Тошкент, Бишкек, Ўш, Ашхабод, Москва, Хельсинки, Давос, Қуддус... Ҳар сафар, Ислом Каримовнинг вақти ўта тифизлигига қарамасдан, биз турли баҳонаи сабаблар билан узоқ ва самарали суҳбатлар қуриш имконига эга бўлардик.

Ана шундай ва бошқа бир қанча ҳолатлар менга маълум маънодаги хос ахборотдан воқиф бўлиш, Карлайл таъбири билан айтганда, кўпгина воқеаларга ичдан назар ташлаш имконини берди.

Воқеаларга бундай назар ташлай олиш эса тадқиқот жараёнида муҳим аҳамиятга эга. Шу муносабат билан Германиянинг собиқ президенти, сиёсатчи ва олим, энг асосийси — донишманд ва олижаноб инсон Роман Херцогнинг Ўзбекистонга 1995 йилда қилган давлат ташрифидан сўнг айтган қуйидаги гапларини келтирмоқчи эдим: “Биз ҳозирча бу халқ маданияти ҳақида етарлича тасаввурга эга эмасмиз, унинг кундалик турмушда қандай намоён бўлаётганини ҳамда халқ ўз маданияти билан нима учун бун-

чалик фахрланишини билмаймиз. Бу маданиятни англаб етгач, менимча, биз ўзаро хайрихоҳликни ривожлантирувчи воситага эришамиз, шундагина бу мамлакатни ва унинг Президентини яхшироқ тушунадиган бўламиз”.

Айни пайтда менинг ҳаётимда ўзгариш рўй бердию Ўзбекистоннинг сиёсий ҳаётига ташқаридан, хориждан, Фарбдан чет кузатувчи сифатида назар ташлаш имконига эга бўлдим. Воқеаларга бундай икки томонлама назар ташлаш, бугунги тил билан айтганда, масала моҳиятини тўғри англашда қўшимча самара беради. Мен бу борада бирор нарсага эришдимми, йўқми — бир гап айтишим қийин, бироқ бундай имкониятдан фойдаланмаслигим мумкин эмасди.

Мен Президент Ислом Каримов фаолиятининг кўпгина энг муҳим йўналишлари бўйича унинг тарафдори бўлган эдим, ҳозир ҳам унинг тарафдориман. АҚШда Рузвельт, Англияда Черчилль, Францияда де Голль тарихнинг маълум даврларида қандай муҳим ўрин тутган бўлса, Ислом Каримов ҳам истибоддан қутулган Ўзбекистон учун ана шундай буюк шахс бўлиб қолади, деб ҳисоблаганман ва шундай деб ҳисоблайман. Шу билан бирга, мен кейинги пайтларда Ўзбекистонда амалга оширилаётган ишларнинг ҳаммасига ҳам қўшилмаслигимни айтиб ўтмоқчиман. Айнан шу ҳолни тегишли танқидий мулоҳазаларимда айтиб ўтишга ҳаракат қилдим. Ўзбекистонга нисбатан бундай назар зарурати, менимча, ҳануз долзарб бўлиб турибди.

Бир тарафдан, ўзбек оммавий ахборот воситалари таниқли олимларга минбар беради, улар Фарб танқидчилари баён этган фикрларни сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиб олиш ва оқилона баҳс юритиш ёки жуда бўлмаганда, жим туриш ўрнига гўё мамлакатда мукамал демократия мавжудлигини исбот қилишга уринишади. Бир сўз билан айтганда, ҳокимиятга ёрдам бериш ниятида қош қўяман, деб кўз чиқаришади.

Ўз навбатида, Фарб оммавий ахборот воситалари ҳам Ўзбекистондаги вазиятни ноҳолис, кўпинча бирёқлама акс эттиришади. У ерлик ўқувчи маълум бир муаммони бирор шахсга боғламасдан қабул қила олмагани учун вақти-вақти билан хуруж қилиб турадиган ахборот ҳужумларига Президент Каримовни нишон қилиб олишади. Ўқувчилар зеркиб қолмаслиги учун унинг шаънига: “Исломчиларнинг пешонасидан дарча очиб қўйиш — Президент Каримовнинг далилидир” қабилидаги энг кескин маломатлар ёғдиришади. Бу — немис газеталаридан бирида эълон қилинган мақоланинг сарлавҳасидир. Мақолада ҳеч қанақа ўқ отиш хусусида гап кетмаётгани боис мен унинг муаллифидан, сарлавҳангиз

нимага асосланган, деб сўрадим. У “Бу — журналистик усул,” деб жавоб берди.

Шунга ўхшаш “усуллар” натижасида Ислон Каримов баъзан асл ҳолича эмас, қарийб аллақандай монстр тариқасида қабул қилинадиган бўлди.

Масалан, Германияда бир пайтлар Ўзбекистон Президенти фаолиятининг бирор томонига ижобий баҳо беришга тақиқ мавжуд эди. 1995 йилнинг бошларида Ўзбекистонда яшаб, меҳнат қилувчи бир киши немис журналларидан бирида Каримов номига яхши гаплар айтилган мақола ёзиб чиқди. Орадан кўп ўтмай, нуфузли “Focus” журналида у сарой маддоҳи деб аталди.

Ўзим гувоҳи бўлган бошқа бир воқеа ҳам рўй берди. 1996 йил апрель ойининг охирларида Майнцда МДХ мамлакатларининг сиёсий ҳаёти муаммолари бўйича ўта мўътабар илмий анжуманда маъруза қилиш имконига эга бўлдим. Маърузам иккита мамлакат — Ўзбекистон ва Қирғизистонга бағишланган эди. Мен ушбу мамлакатларда юз бераётган воқеаларнинг объектив манзарасини, хусусан, Ислон Каримов ва Асқар Акаев фаолиятининг ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатларини қайд этиб, тавсифлашга ҳаракат қилдим.

Маърузадан сўнг немис постсоветологиясининг таниқли вакилларида бири Отто Лухтерхандт (Гамбург университетидан) менинг Каримов ҳақидаги гапларимни “коммунистик тарғибот” деб атади. У анжуманга йиғилган софдил одамлар орасида том маънода ғазабдан афтини бужмайтириб, бизнинг Фарб илм-фан ҳамжамиятимизда сизга ўрин йўқ, деб бақирди. Мен ундан, нега маълум бир масала юзасидан ўзингизникидан бошқача фикр бўлиши мумкин эмас, деб ҳисоблайсиз, у ҳолда қайси биримиз демократмиз, деб сўрадим.

Халқаро мавзуларда ёзадиган таниқли журналист, исроиллик Олег Якубов йирик француз газеталаридан бири таҳририятида бўлиб ўтган ва ўзини ҳайратга солган бир суҳбат ҳақида мана бундай деб ёзган эди: “Муҳаррир билан МДХ мамлакатлари ҳаётини ёритиш масаласини муҳокама қилиб ўтириб, Ўзбекистон ҳақида суҳбатлашиб қолдик, мен унга у ерга тез-тез бориб туришимни, баъзи бир материаллар жўнатиб туришим мумкинлигини айтдим.

— Фақат салбий бўлса, марҳамат! — деди муҳаррир гапимни тугатиб ҳам улгурмай.

— Нега фақат салбий бўлиши керак? — дедим мен чинакамига ҳайратланиб.

— У ерда яхши нарса ҳам бўлиши мумкинми? — деб сўради муҳаррир таажжубланиб”.

Мен 1999 йилнинг ноябрида Тел-Авивда бўлиб ўтган “Собиқ Совет Иттифоқининг мусулмон минтақаларида демократия ва плюрализм” номли анжуманда иштирок этдим. Иштирокчилар таркиби жуда нуфузли бўлиб, Россия, АҚШ, Англия, Австралия, Норвегия, Швеция, Исроил, Туркия, Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон, Озарбойжондан келган ва анжуманда кўтарилган муаммони тадқиқ қиладиган таниқли сиёсатшунослар, тарихчилар ва шарқшунослардан иборат эди. Гарчи танқид тиғи асосан Остона ва Нурсултон Назарбоевга қаратилган бўлса-да, Тошкент билан Каримов ҳам қуруқ қолмади. Мен ҳам баҳсларда иштирок этар эканман, Каримовни ёқлаб айтган гапларим тўғри қабул қилинди. Ҳар қалай, асоссиз, деб рад этилмади. Менимча, бунинг сабаби ҳамду саноларга берилиб кетмай, ўзим билганча ва фаҳмлаганча *pro et contra* далилларни келтиришга, баҳолашда бирёқламаликка йўл қўймасликка интилганим, Рим шоири ва файласуфи Гораций таъбири билан айтганда, барча ҳолатларда олтин ўрталикни излаганимда бўлса керак.

Яна бир нарсани айтмоқчиман. Бу қайдлар тарихий ҳам, сиёсатшуносликка оид ҳам ёки ҳуқуқий тадқиқот ҳам эмас. Улар илмий-публицистик, қисман эсдаликлар характеридаги мулоҳазалар маҳсулидир.

ПРЕЗИДЕНТ ИСЛОМ КАРИМОВНИНГ СИЁСИЙ ТАРЖИМАИ ҲОЛИ САҲИФАЛАРИ

1999 йил календаридоги варақлар камайиб боргани сари турли қитъа ва мамлакатларда истиқомат қилувчи минглаб кишилар вужудини бир тарихий сана — янги учинчи минг йиллик кириб келишига умумий дахлдорлик ҳисси қамраб ола бошлади. Гарчи ушбу вақт ўлчови етарли даражада, ҳатто ўзи мансуб бўлган христиан дини доирасида ҳам шартли бўлса-да, воқеа умумбашарий-тарихий аҳамият касб эта борди. Ўзбекистонда бу санага алоҳида жиддий эътибор қаратилганининг сабаби шуки, янги минг йилликнинг дастлабки кунларида, айнан 9 январь куни президент сайлови бўлиб ўтиши керак эди.

Йил тугашидан бир неча ой олдин инсониятга қаратиб бир овоздан: билағон олимлар, халқаро ташкилотлар ва муассасалар, жумладан, Ўлчов ва оғирликлар бўйича халқаро қўмита сингари нуфузли идора ҳам “Шошманглар! Янги, XXI аср 2000 йилнинг 31 декабрида соат сўнгги бор занг ургач бошланади”, дейишди.

Кириб келган янги йилни ифодаловчи рақам ортидаги учта нолнинг сеҳру жодуси, у инсоният тарихидаги энг даҳшатли асрнинг сўнгги йили экани ва инсоният тарихидаги иккинчи минг йиллик деб аталувчи улкан қатламнинг сўнгги йили экани ҳақидаги хаёллар барибир сақланиб қолди.

Ким билади дейсиз, балки бу ҳол тарихий бурилиш йилининг вақт дарёси устига қўйилган кўприги сифатида Ўзбекистондаги президент сайловининг тарихий аҳамиятини ҳатто оширгандир. Гарчи 9 январь янги эмас, абадиятга йўл олаётган аср ва минг йилликка тўғри келган бўлса ҳам, Ислом Каримов учун у таржимаи ҳолидаги энг ёрқин сиёсий воқеалардан бири бўлди. Шу куни халқ ва унинг тақдири яна бир марта ўзаро туташди.

Ҳозирги Ўзбекистон, унинг шаҳарлари ва бу мамлакатда яшовчи халқнинг бутун жаҳонга танилиши кўп асрлар давомидаги энг қиммат мато тури бўлган ипакдан бошланган.

Антик дунё узоқ вақт тайинли бир номга ҳам эга бўлмаган ушбу минтақа, унинг шу вақтгача муайян тасаввур ҳам ҳосил қилинмаган катталиги, бетакрор табиати билан ипак савдоси-

нинг қитъалараро кенг тармоғи вужудга келиши (“Буюк ипак йўли” деган ифодали ва аниқ номни XVIII асрга келибгина олган) орқалигина танишди.

Сўнги манзиллари Хитойнинг чегара ҳудудларидаги шаҳарлар ва Левант бандаргоҳлари бўлган Ипак йўлининг савдо-сотиқ йўналишлари ҳозирги Ўзбекистон ҳудудини ҳам кесиб ўтган, унинг шаҳарлари савдо-сотиқнинг ҳаётий муҳим марказлари бўлган. Ушбу қитъалараро савдо-сотиқ йўлининг кашф қилиниши минтақанинг тарихий ва маданий тараққиёти учун ҳал қилувчи аҳамият касб этган.

Ҳозирги ўзбекларнинг аجدодлари Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Қадимги Юнонистоннинг буюк цивилизацияларидан, кўпинча билвосита бўлса-да, асосан, Буюк ипак йўли туйғайли баҳраманд бўлишган.

Сўнгра Мовароуннахрнинг сўнмас зиёси порлаб, инсониятга шу заминда яшаб, ижод этган улкан даҳоларни берди. Умумбашарий маданиятга қўшган ҳиссаларига кўра, Ал-Хоразмий, Ал-Форобий, Ибн Сино, Ал-Беруний, Навоий, Улугбекни Афлотун, Арасту, Суқрот, Демокрит, Аристофан қаторига қўйиш мумкин.

Ислом Каримовнинг сиёсий тақдирига келсак, у 1989 йилнинг июнида, кўплар учун кутилмаган тарзда, мамлакатда бирор-бир аҳамиятга молик бўлган барча ижтимоий жараёнларнинг йўналишини аниқлаш вазифасини ечаётган Ўзбекистоннинг етакчиси бўлган пайтда узил-кесил ҳал бўлди. Келинг, мен ўз мулоҳазаларимни нимадан бошлаган бўлсам, ўша мавзуга — сайловга қайтайлик.

2000 ЙИЛДАГИ ПРЕЗИДЕНТ САЙЛОВИ

Уве Халбахнинг мулоҳазалари

Германияда “Шарқшунослик ва халқаро тадқиқотлар институти” дея бироз ғалати номланган, федерал ҳукуматга яқин таҳлилий марказ бор. Илгари у Кёльнда жойлашган эди, эндиликда Берлинга кўчиб ўтди. 1999 йилнинг май ойида мен институт директори Роланд Гец ва етакчи сиёсатшунос Уве Халбах билан узоқ профессионал суҳбат қурдим. Халбах нафақат Ўрта Осиёда содир бўлаётган воқеалардан, балки шуниси ҳам аҳамиятлики, Фарб сиёсатдонларининг ушбу мин-

тақа мамлакатларига оид ниятларидан ҳам яхши хабардор эди. Халбах сиёсий эътиқоди билангина эмас, юриш-туриши билан ҳам демократ эканини қайд этиш лозим. У ўзгача фикрлайдиган суҳбатдошининг мулоҳазаларини ҳам диққат билан эшитишга, нафақат эшитишга, балки тушунишга ва у билан муроса қилишга тайёр олимдир.

Суҳбат давомида Халбах чиқарган муҳим хулосалардан бири куйидагича бўлди: “Ғарб учун Россия, Покистон ёки Эроннинг Ўрта Осиё минтақасига экспансияси эмас, балки бугунги кунда у ердаги сиёсий ва ҳарбий бўшлиқ бевосита хавф туғдириши мумкин. Минтақада тартибнинг йўқлиги бу хатарни шундай кучайтирадики, пировардида АҚШ ёки НАТО у ерда хавфсизликни таъминлаш учун собиқ Югославиядагига ўхшаш жуда қиммат, узоқ муддатли ва машаққатли вазифа домига тортилиши мумкин. Тан олиш керакки, минтақада кучли ва барқарор Ўзбекистоннинг етакчилик роли бўлмас экан, Ғарбнинг бу ердаги манфаатларини таъминлаб бўлмайди...”

Ҳозир Ўзбекистонда Президент Ислом Каримов томонидан қатъий сиёсат юритилмоқда. Бироқ бу сиёсат, биринчидан, аксарият аҳолининг кучли ягона ҳокимиятга бўлган анъанавий эҳтиёжларига жавоб беради, иккинчидан, барқарорликни таъминлашга, учинчидан, ислом ақидапарастлигига қатъият билан қарши турмоқда ва, тўртинчидан, унда ташқаридан келаётган демократлаштириш талабларига мослашиш тамойили мавжуд. Шу билан биргаликда, Президент ва Олий Мажлис сайловларининг эркин ва ҳалол бўлиши талаби ўзгармасдан қолаверади. Менимча, Тошкентда буни яхши тушунишади. Боз устига, билишимча, Ўзбекистоннинг сайлов тўғрисидаги қонунчилиги бундай сайловлар ўтказиш имконини беради”.

Доктор Халбахнинг мулоҳазаси Ғарбда Ўзбекистондан кутилаётган сиёсий ўзгаришларнинг туб моҳиятини акс эттириши билан ҳам қадрлидир. Унга қулоқ солиш фойдадан холи бўлмайди, деб ўйлайман.

Қонунлар, партиялар ва реал ҳаёт

Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти экспертлари 1991 йилдаёқ қабул қилинган, сўнгра 1997 йилнинг 26 декабри ва 1999 йилнинг 19 августидан анча ўзгаририлган ҳамда тўлдирилган президентлик ва Олий Мажлисга сайловларни тартибга солувчи Ўзбекистон қонунларининг замо-

навий демократия андозаларига етарли даражада мос келишини яқдиллик билан қайд этишади.

Мамлакат Президенти сайлови тўғрисидаги қонун президентликка номзодни сиёсий партияларнинг олий органлари ва маҳаллий ҳокимият идоралари — халқ депутатлари вилоят ва Тошкент шаҳар кенгашлари, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси кўрсатиши мумкинлигини назарда тутди. Агар номзодни сиёсий партия кўрсатаётган бўлса, у мамлакат сайловчиларининг 1 фоизидан кам бўлмаган қисми томонидан қўллаб-қувватланиши керак (бу 120 минг нафардан сал зиёд сайловчини ташкил этади). Бунда битта маъмурий-худудий тузилмада (вилоят, Тошкент шаҳри) умумий миқдорнинг 8 фоизидан (амалда 10 минг кишидан) зиёд имзо йиғиш мумкин эмас. Бошқача қилиб айтганда, номзод мамлакатнинг барча минтақаларида тенг қўллаб-қувватланиши лозим. Олий Мажлисга сайлов тўғрисидаги қонун эса сиёсий партияларнинг янада кўпроқ фаол бўлишига қаратилган.

Кўриниб турибдики, Ўзбекистонда кўппартиявийлик нуфузли сиёсий куч сифатида шаклланишнинг дастлабки босқичида турибди, яъни партиялар сиёсий қарорлар қабул қилувчи марказларга мансуб эмас. Парламент ва президент сайловида иштирок этиш ҳуқуқини қўлга киритган бешта сиёсий партиянинг барчаси: Ўзбекистон Халқ-демократик партияси (ХДП), “Ватан тараққиёти”, “Адолат” социал-демократик партияси, “Миллий тикланиш” демократик партияси, “Фидокорлар” миллий-демократик партиясининг бирортаси ҳам (“Фидокорлар” партиясини истисно қилганда, ваҳоланки, у ҳам бундай нияти борлигини баён қилишдан нарига ўтмайди) ҳокимият учун курашни ўз олдига вазифа қилиб қўймайди. Қандай қилиб уларни том маънодаги сиёсий партиялар деб аташ мумкин?

Шунинг учун Фарб экспертларининг такомиллаштиришда ўзлари ҳам иштирок этган Ўзбекистон сайлов қонунчилигининг сифати борасида мамнуният ҳосил қилишлари, шубҳасиз, бўрттириб юборилган. Ҳуқуқий нуқтаи назардан бу борада, ҳақиқатан ҳам, ҳаммаси жойида. Лекин жамият, унинг анъаналари ва бугунги реал ҳаётнинг ўзига хослиги эътиборга олинса, сайлов тўғрисидаги қонунлар уларга мос келади, деб айтиш қийин. Бу ҳақда китобнинг кейинги бобларида батафсил ҳикоя қилиб беришга ҳаракат қиламан. Бу мавзунини айнан шу ўринда тилга олганимнинг боиси ЕХХТнинг ҳали президентликка ва Олий Мажлисга сайловолди кампанияси пайтидаёқ сайловларни кескин танқид қилиб чиқиши менга тушунарсиз эканидир.

Наҳотки ЕХХТда кимдир агар у ўта соддадил бўлмаса, совет истибдодидан яқиндагина қутулган Ўзбекистонда, ҳали янги ўрта синф шаклланмаган шароитда қайсидир сиёсий партия фуқаролик жамиятининг салмоқли таркибий қисми бўлиши мумкин, деб ўйласа?

Маҳаллий ўз-ўзини бошқариш блоки қуйидаги шарт сўзсиз бажарилган тақдирда — маҳалла ва қишлоқ жамоалари туман ва вилоятларда ўз бирлашмаларини, республика даражасида эса ассамблея ёки конгрессни юқоридан пастга қараб эмас, пастдан юқорига қараб, демократик йўл билан ташкил этган тақдирдагина бундай вазифани амалга ошириши мумкин. Мана буни Ўзбекистон тарихининг фуқаролик жамияти мантиқиغا тўғри келадиган умуртқа поғонаси деб айтса бўлади, уни давлатга боғлиқ бўлмаган ҳолда ривожланадиган иқтисодиёт, маданият, сиёсат соҳасидаги муносабатлар мажмуи, деб тушуниш мумкин.

Ким, Президент Каримов маҳалланинг (кенг маънода маҳаллий ўз-ўзини бошқаришнинг маънодоши сифатидаги) аҳамиятига етарли баҳо бермайди, бир неча марта ушбу жамоатчилик тузилмасини ижтимоий ҳаётнинг энг юқори поғонасига олиб чиқишга ҳаракат қилмаган, дейиши мумкин? Бу ерда гап шундай ижтимоий-сиёсий инфратузилма мавжуд бир пайтда Каримов Ўзбекистон фуқаролари январда бўлиб ўтган президент сайловида ўз фикрини эркин, давлат ҳокимиятининг назоратисиз билдиришини таъминлай олиши ёки таъминлай олмаслиги ҳақида кетмоқда. Менимча, бунинг жавоби осон: бир ёки икки нафар муқобил номзод кўрсатилиши ва, айтиб ўтганимдай, демократияга мослигини ҳозирги Ўзбекистон ҳукумати танқидчилари ҳам шубҳа остига олмаган сайлов қонунчилигига қатъий риоя этилишини таъминлаш билангина амалга ошириш мумкин.

Муқобил номзод

Олий Мажлис президент сайловини 2000 йилнинг 9 январига, яъни ана шу санага уч ойдан зиёдроқ вақт қолганда, тегишли қонунда кўзда тутилганидан бир ой олдин тайинлади. 1999 йилнинг 8 сентябрига келиб, барча партиялар президент сайловида иштирок этиш ниятида эканини маълум қилди, бироқ президентликка номзод сифатида рўйхатга олиш тўғрисидаги ариза билан улардан фақат иккитаси — Халқ-демократик партияси ва “Фидокорлар” партияси раҳбарлари му-

рожаат қилишди. Биринчи партиядан Абдулҳафиз Жалолов, иккинчи партиядан Ислам Каримов номзоди кўрсатилди.

Абдулҳафиз Жалолов 1947 йилнинг 1 июнида Наманганда шифокор оиласида туғилган. 1964 йили қишлоқ мактабини, 1969 йили эса Тошкент Давлат университетини фалсафа ихтисоси бўйича тугатган. 1976 йили номзодлик, 1992 йили докторлик диссертациясини ҳимоя қилган.

1969-1971 йилларда чегара қўшинлари сафида ҳарбий хизматда бўлган. 1971 йилдан илмий-педагогик фаолият билан шуғулланади.

У 1993 йилдан то шу кунгача — Ўзбекистон Фанлар академиясининг Фалсафа ва ҳуқуқ институти директори. 1994 йилнинг декабрь ойида биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг депутати этиб сайланди. 1993 йилнинг сентябрь ойида Ўзбекистон Халқ-демократик партияси Марказий кенгашининг иккинчи котиби, 1994 йилнинг августидан биринчи котиби этиб сайланди.

Сайлов вақтига келиб, Жалоловнинг беш йиллик сиёсий фаолият стажи бор эди. Лекин шу вақт мобайнида жамоатчилик эътиборини тортиши мумкин бўлган бирор иш қилишга улгурмади. Жалолов жамиятда энг олий давлат лавозимига даъвогар сифатида етарли обрў-эътиборга эга эмас эди. Унинг Гегел асарлари билимдони ва бир қанча китоблар муаллифи экани — улардан бири “Мустақиллик масъулияти” деган рамзий ном билан аталади — мамлакат президенти лавозими учун мусобақада салмоқли далил бўла олмас эди. Бу одамнинг сайловнинг демократик эканидан *utbi et orbi* (“шаҳарга ва жаҳонга”, кўпчиликнинг маълумоти учун) далолат бериши керак бўлган президентликка номзодлиги ижобий томондан кўзга ташланмади, бунинг учун унинг асл имкониятлари муносиб баҳосини олмаган муайян сиёсий муҳит айбдор.

Гапни Жалолов томонидан тақдим этилган дастур деярли И. Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида” деб номланган китобида баён этилган турли мулоҳазалардан иборат эканидан бошламоқчимиз. Бу дастурда унинг ўзига хос тайинли бир гапи йўқ эди. Иккала номзодга ҳам оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш ва сайловчилар билан учрашувлар ўтказишда тенг имконият берилди. Жалолов кутилганидан фарқли ўлароқ, ўзини сиёсий жиҳатдан номигагина мустақил қилиб кўрсатди, кўрсатганда ҳам жуда суст ҳаракат қилди. Ҳарҳолда, у чиқишларида Каримовни танқид қилишдан ўзини тийди, бу билан номзод номини оқлай олмади. Сайлов куни журналистлар ундан, кимга овоз бердингиз, деб сўраганида, у “Каримовга” деб жавоб берди. Унинг бу жавобини шу ернинг ўзидаёқ баъзи бир Европа ва АҚШ

телекомпаниялари эфирга узатди, хорижий газеталар ўз саҳифаларига олиб чиқди. Ўша газеталардан бирида тегишли ахборот “O, sancta simplicitas!” (“O, муқаддас соддалик!”) сарлавҳаси билан чоп этилди.

Мен ўз-ўзимга савол бераман: “Муқобил номзодлар кўрсатишнинг қарши овоз бериш имкониятларини кучайтирувчи бошқа бирон йўли бормиди? Шу маънода, давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари кўрсатган номзод яхшироқ бўлиши мумкин эмасми?” Менимча, бундай йўл хато бўлур эди, жамоатчилик бундай номзодни президент маъмурияти очиқчасига ўйлаб топган киши сифатида қабул қилиши мумкин эди.

Афсуски, Каримовнинг ўзи қўллаб-қувватлаётган президент сайловида барча ёки асосий партияларнинг иштирок этиш гоёси амалга ошмади. Бундай ҳолатда Каримов 5-10 фоиз кам овоз олиши мумкин эди, лекин бунинг эвазига Ўзбекистон демократик тараққиёт борасида қанчалик катта муваффақиятга эришган бўларди! Каримовнинг хориждаги обрў-эътибори янада ортган бўларди! Ўшанда эҳтимол ЕХХТнинг сайловдан икки кун ўтибоқ шошилинич тарқатилган, демократик рақобат йўқлигидан таассуф билдирилган ҳужжатига ҳожат қолмас эди.

Ошкоралик

Ўзбекистондаги сайлов қонунчилигининг асосий тамойилларидан бири — сайловларнинг ошкоралиги, очиқлиги, жамоатчиликнинг ахборот олиш, муҳокама ва назорат қилиш имконияти мавжудлигидир.

Менинг фикримча, президент сайлови муқобил номзодлар билан боғлиқ хатонинг ўрнини анча тўлдирадиган даражада бекаму кўст ўтди.

Сайловда АҚШ, Германия, Исроил, Жанубий Корея, Ҳиндистон каби 26 мамлакатдан 100 дан зиёд кузатувчи иштирок этди. (Улар орасида мен ҳам бор эдим.) Айрим кузатувчиларни яхши танийман.

Россия Стратегик тадқиқотлар институтининг (РСТИ) директори Евгений Кожокин билан 1991 йилнинг май ойида АҚШга биргаликдаги хизмат сафаримиз чоғида танишганман. Биз у билан салкам бир ой мобайнида Вашингтон ва Нью-Йоркда яқин амалий мулоқотда бўлдик. Ўша пайти пайдо бўлган ўзаро иноқлик ҳозирги кунгача ҳам сақланиб қолди. У — етти ўлчаб бир кесадиған инсон. У мутасаддилик қилаётган институт 1992 йили

Россия президентининг фармони билан қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимияти олий органларини ахборот-таҳлил материаллари билан таъминловчи давлат илмий-тадқиқот ташкилоти сифатида тузилган эди.

РСТИ миллий хавфсизликнинг умумий масалаларини ишлаб чиқади, Россия билан хорижий мамлакатлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар ривожини тадқиқ қилади, минтақалардаги сиёсий, ҳарбий, иқтисодий жараёнлар характери ва йўналишини ўрганади, дунёнинг айрим мамлакатларидаги танг ва зиддиятли вазиятларни таҳлил ва прогноз қилади.

Бошқа жамоат кузатувчилари ҳақида. 80 ёшга кириб ҳам ҳайратланарли даражада ўз жисмоний қувватини, зеҳнини сақлаб қолган германиялик профессор Райнхард Зандер кейинги йилларда ҳаётини Германия билан Ўрта Осиёдаги янги мустақил давлатлар ўртасидаги ҳамкорликни ривожлантириш ва мустақамлаш ишига бағишлаган. У Германия — Ўрта Осиё маданияти жамияти раисининг ўринбосари (ушбу лавозимда у менинг бошлигим, чунки мен мазкур жамиятнинг ташкилий кенгаши аъзосиман), Франкфурт-Майнда чоп этиладиган “Oxus” журналининг ҳамношири ва муҳарриридир. Журнал немис ўқувчиси учун Ўрта Осиё минтақасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёт масалаларини ёритиб боради. Америкалик йирик бизнесмен Сэм Домб (дарвоқе, у Президент Клинтоннинг дўсти) АҚШдаги яҳудий ташкилотлари раҳбариятига яқин ва Исроилда жуда таниқли шахс. Игор Соловьев — Латвия Республикаси сейми депутаты, “Ягона Латвияда инсон ҳуқуқлари учун” парламент фракцияси раҳбари, бу мамлакатдаги русийзабон аҳоли манфаатлари курашчиси.

Қирғиз ёзувчиси Чингиз Айтматов ҳам, тўғри, узоқдан — Брюсселдан туриб Ўзбекистондаги сайловни диққат билан кузатиб борди. Уни таништириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Айтматовни 1999 йилнинг 8 февралда 70 йиллик таваллуди муносабати билан Боннда қандай шарафлашганини ҳеч эсимдан чиқара олмайман. Бундестаг зали тўлиб кетган. Таниқли немис жамоат арбоблари ва олимларининг буюк ёзувчига нисбатан эҳтиром ва таъзим ҳисси билан тўлиб-тошган қойилмақом, юксак ақл-заковат билан йўғрилган маърузалари, юбиляр шарафига сон-саноксиз ва давомли гулдуролқишлар. Бу, халқи чет элликларнинг хизматларини эътироф этишда анча босиқ бўлган мамлакат, Германияда содир бўлган эди.

Бу таниқли одамлар томонидан холис кузатувчи сифатида Ўзбекистондаги президент сайловига берилган баҳонинг ҳаққоний-

лиги ва холислигига ҳеч кимда шубҳа туғилмасе керак. Ўйлайманки, бошқа чет эллик кузатувчилар ҳам тўлиқ мустақил эди.

Марказий сайлов комиссияси 1999 йилнинг 9 октябрида “Олий Мажлисга ва Ўзбекистон Президенти сайловларида хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотларнинг расмий кузатувчилари тўғрисидаги низоми”ни тасдиқлади. Унда расмий кузатувчиларнинг сайлов участкаларида бўлиши, сайлов кутилари ни муҳрлаш, фуқароларга сайлов бюллетенларини бериш, участка сайлов комиссиясининг овозларни санаш ва протокол тузиш чоғида иштирок этиши, очиқ баёнотлар бериши назарда тутилади.

Гарчи баъзиларимиз, Низомда айтиб ўтилганидай, том маънода чет эллик кузатувчилар бўлмасак-да, унда белгилаб қўйилган ҳуқуқлардан тўла фойдаландик.

Менинг сайловлар эркин ва ҳалол ўтди, дейишга тўла асосим бор. Чет эллик кузатувчиларнинг бирортаси ҳам бошқача фикр айтмади. Тошкент шаҳридаги мен сайлов куни борган 161, 162, 175-сайлов участкаларида сайловчиларга ҳеч қандай босим ўтказилмади, Каримовга ёки унинг рақибига овоз бериш ҳар кимнинг шахсий эътиқодига кўра амалга оширилди.

Одамлар мен билан суҳбатлашганларида Каримовнинг мамлакатда барқарорликни сақлашдаги роли, у юритаётган сиёсатнинг ишончлилигига юқори баҳо беришди. Уларнинг ҳаммаси — кексаю ёш тахминан мана бундай фикрни билдирди: “Бугун қийинчилик билан яшаймиз, лекин эртага яхши бўлишига ишонамиз”. Мен: “Нега бунга ишонасиз?” деб сўрадим. Улар: “Биз Каримовнинг мамлакатни тўғри йўлга бошлаётганини кўриб турибмиз. Албатта, иш бор жойда камчилик ҳам бўлади, лекин у сўзида турадиган қатъиятли одам”, деб жавоб беришди.

Болалар шифокори бўлган олтмиш ёшлардаги бир ўзбек: “Каримов халқнинг руҳини билади. Шунинг учун ҳам одамлар унга овоз берапти”, деди. Қирқ ёшлардаги бошқа бир ишчи ўзбек эса: “Каримов — тепадагилар орасидаги энг ҳалол инсон”, деди. Мен билан суҳбатлашган русларнинг барчаси Ўзбекистонда миллий камситиш йўқлиги, фарзандлари ўз она тилида ўрта ва олий маълумот олиш имкониятига эга экани учун Каримовдан миннатдорлигини айтишди. Уларнинг ишонч билдиришича, русларни радикал исломдан ҳеч ким Каримовчалик ҳимоя қила олмайди.

Евгений Кожокин сайлов кунини, ўз илтимосига кўра, Наманганда ўтказди. У кўплаб дин арбоблари, зиёлилар ва оддий кишилар билан суҳбатлашган. Кожокиннинг фикрича, уларнинг барчаси ҳозирги кунда Ўзбекистонда Каримовга муқобил йўқли-

гини айтишган. Бир ҳурматли мулла унга: “Ўтган йилнинг февралда Тошкентдаги портлашларни амалга оширганлар мусулмон эмас, биз ибодат қилаётганимизда Каримовнинг ҳаётини сақлаб қолган Аллоҳга шукроналар айтамыз”, дебди.

Сэм Домб Тошкент шаҳри ва унга яқин жойлашган қишлоқлардаги бир неча сайлов участкаларига борди. У: “Муқобил номзод жуда заиф экан, овоз беришга жуда кўп одам келди. Овоз бериш ҳалол ўтди, бунга менинг шубҳам йўқ”, деди. Райнхард Зандер 9 январь куни кечаси: “Афсуски, сайлов том маънода рақобатли бўлмади, бироқ Каримов яна бир муддатга президентлик мандатини халқ қўлидан олганига ҳеч қандай шубҳам йўқ. У — халқ Президенти”, дея ўз муносабатини билдирди. Игор Соловьев: “Мен Ўзбекистонда русларга тенглик ва эркинлик имкониятини яратиб бергани учун Президент Каримовга таъзим қиламан. Бу одамларнинг барчаси ўз инон-ихтиёри билан Каримовга овоз берганига ишончим комил”, деди.

Ўзбекистондаги президент сайловидан ўн кунча ўтиб, Франкфуртдан Бишкекка Чингиз Айтматов билан бирга учдик. У шундай ҳикоя қилди: “Брюсселда Фарб журналистлари мендан Каримовнинг навбатдаги муддатга сайланганини қандай шарҳлашимни сўраб, сайлов нодемократик тарзда ўтди, деб ҳисоблайсизми, деган савол беришди. Мен уларга, Ўзбекистондаги шароитни жуда яхши биламан, президент лавозимини эгаллашга Каримовдан кўра кўпроқ асосга эга бўлган бошқа кишини кўрмайпман, деб жавоб бердим. Лекин энг муҳими, Ўзбекистон халқи ҳам айнан шу фикрда эканига ишончим комил. Бу мен учун Каримовнинг демократик тарзда сайланганини исбот этадиган бош далилдир”.

Натижалар

Сайловда сайловчиларнинг 95 фоизи иштирок этди. Тошкентда аккредитациядан ўтган Би-Би-Си мухбири мендан: “Агар сайлов эркин бўлган бўлса, нега унда иштирок этган одамлар фоизи бунчалик юқори?” деб сўради. Мен унга: “Ҳамма гап одамларнинг ўзига хослигида. Ўзбеклар учун сайлов маънавий бурчдир”, деб жавоб бердим. Дарҳақиқат, бирор-бир ҳақ чет эллик кузатувчи сайловда иштирок этишга мажбур қилинган ҳолни сезмади.

Бошқа кузатувчилар, масалан, яҳудийларнинг Миллий стратегик муаммолар институти вакили, АҚШ конгресси аъзоси Бо Болтер ва жанубий корейлик дипломат Лимб Ток Кю сайловчи-

лар фаоллигини Ўзбекистондаги демократик жараёнлар исботи, деб атади. Болтер бунда ўзбек халқига хос бўлган миллатлараро бағрикенгликни ҳам кўради. Чунки унинг кузатишларига қараганда, бундай фаолликни турли дин ва миллатга мансуб кишилар бирдек намоёниш этган.

Мана, яна баъзи рақамлар. Бу сафар якуний рақамларга мурожаат қилайлик. 161-сайлов участкасида менинг диққат билан кузатувим остида қутичани очишди ва овозларни санашди.

Сайловда иштирок этганларнинг 90,2 фоизи Каримовни, 7 фоизи Жалоловни ёқлаб овоз берган, 2 фоизи эса иккала номзодга ҳам қарши овоз берган. Бюллетенларнинг 0,8 фоизи бузилган экан. Овозларни санашда қатнашган 12 чет эллик кузатувчининг 10 январь куни мен билан суҳбат чоғида далолат беришича, Каримовга овоз берган сайловчилар 89-93 фоизни ташкил этган.

Шунинг учун Марказий сайлов комиссияси раисининг тушга бориб эълон қилган маълумоти биз учун янгилик бўлмади. Каримовга сайловчиларнинг 91,9 фоизи, Жалоловга — 4,17 фоизи овоз берган. Ҳақиқий эмас, деб топилган бюллетенлар 3,9 фоизни ташкил этди (улар қаторига иккала номзодга ҳам қарши овоз берган сайловчиларнинг бюллетени ҳам киради).

“Независимая газета”нинг ёзишича, Каримовга нафақат Тошкент (93 фоиз), Бухоро (92 фоиз), Самарқанд (92,9 фоиз), қолаверса, Фарғона (92 фоиз) ва Наманган (90,8 фоиз) сайловчиларининг кўпчилиги ҳам ёқлаб овоз берган. Бу минтақалар диний нуқтан назардан ўта мураккаб ҳисобланади. (НГ, 11.01.2000)

Ўйлайманки, 2000 йилдаги президент сайлови жараёни ва натижалари, албатта, хотиржам ва чуқур мулоҳаза қилиб кўришни тақозо этади. Лекин бир нарса — Ислом Каримовнинг сўзсиз галабаси, халқнинг у раҳбарлик қилган йилларда амалга оширилган ишлар учун беражак юксак баҳоси аввал бошданоқ равшан эди. Бу воқеага ҳолис баҳо берувчи деярли ҳар бир кишининг фикри худди шундай эди. Москвада чиқадиган “Известия” газетасидан теша тегмаган гап ёзилгани учун эмас, биринчи бўлиб қўлимга тушиб қолгани учун бир иқтибос келтирмоқчиман.

Шундай қилиб, қўлимда “Известия”нинг 2000 йил 11 январь сонидagi “Ислом Каримов галаба қилмаслиги мумкин эмасди” мақоласи:

“У одамлар назарида — барқарорлик ва хавфсизлик рамзи. Ўзбек сайловчилари Тожикистон ва Афғонистон сингари кўшнлар ёнида туриб кучли, ишончли ва тайинли ҳокимият учун овоз бермоқда...

Каримов халқ орасида катта обрў-эътиборга эга. Лекин бу ишонч замирида аниқ ҳисоб-китоб бор. Каримовнинг хатти-ҳаракатлари мантиқли ва халққа тушунарлидир. У бирор ишни одамларга ёқиш учун қилмайди. У ишляпти”.

ИСЛОМ КАРИМОВ ФЕНОМЕНИ (ҚАНДАЙ ҚИЛИБ ПРЕЗИДЕНТ БЎЛИШ МУМКИН...)

Мен ҳар бир нарсанинг моҳиятига
етишни истар эдим

1995 йилнинг ёзида мен Каримовдан, сиз ўсмирлигингизда ёки улғайган йилларингизда юксак партия ва давлат ишида алоҳида мартабага эришишни, сиёсатнинг баланд чўққиларини забт этишни орзу қилганмисиз, деб сўрадим.

Каримов дарҳол жавоб бера қолмади. “Мартаба дедингизми?” деб қайта сўради у. Сўнгра шундай жавоб берди: “Агар мартаба деганда мен танлаган фаолият соҳасида юқорига кўтарилиш тушунилса, ҳа, деб жавоб беришим мумкин. Лекин, биласизми, менинг бунга ўхшаш ҳар хил орзу-ҳавасларга вақтим ҳам, кучим ҳам бўлган эмас. Мен иш билан шуғулланганман. Мен амалиётчи одамман. Фитнага, муваффақиятга, каттароқ лавозимга ёки яна қандайдир фойдага эришишнинг қинғир-қийшиқ йўлларига мутлақо тоқатим йўқ эди. Умр бўйи ҳалол ишлашга ҳаракат қилдим”.

Ҳозирги кунда Ўзбекистондаги деярли ҳар бир киши кўп ёки оз даражада биладиган бир нечта маълумотни айтиб ўтмоқчиман. Қолаверса, шу ўринда уларни эслатиб ўтмасдан бўлмайди. Ислом Каримов 1938 йилда Самарқанд шаҳрида анча камбағал оилада таваллуд топди. Болалиги уруш йилларига, ёшлиги урушдан сўнгги оғир йилларга тўғри келди. Мана, у билан қилган суҳбатимиздан яна бир парча.

“Мен оиладаги етти нафар фарзанднинг олтинчисиман. Камбағал, таъбир жоиз бўлса, аслзода бўлмаган бир оила. Отам — оддий хизматчи, онам — уй бекаси. Менинг ортимда ҳеч қачон қувватлайдиган одам бўлмаган, фақат ўзимга, ўз кучим ва қобилиятимга ишонишим мумкин эди. Болалигимданок меҳнатнинг қадрини, бир парча ноннинг қадрини англаб етганман. Биз билан ёнма-ён яшаган оддий одамларнинг эҳтиёжини яхши билардим”.

Ўша пайтлар ҳамма қашшоқ эди. Каримовнинг собиқ мактабдош ўртоқларининг гапига қараганда, у униб-ўсган уйда пол бўлмаган, керосин чироқ ва “буржуйка” печка ёқилган. Мебел дейишга арзийдиган нарса фақат дарс тайёрланадиган стол-у энг даб-дабалиси — китоблар тўла жавондан иборат эди.

Либосларнинг барчаси эғнида бўлгани учун кийим жавонига эҳтиёж йўқ эди. Каримов мактабни Самарқандда тугатди. У ўқиган мактаб Пушкин номи билан аталади. Мен уни бориб кўрдим. Унчалик катта бўлмаган икки қаватли оддий русумдаги мактаб.

Эътиборни тортадиган жиҳати фақат шуки, мактаб олдидаги йўлнинг нариги томонида ўрта аср меъморлигининг буюк обида-си, ўзбек миллий қадамжоларидан бири — кошинлар, нақшин-кор мрамар ва нақшлар билан безатилган Бибиҳоним — Амир Темур қурдирган муҳташам жоме масжиди жойлашган.

Бугунги кунда Исроилда яшаётган, Каримовнинг мактабдош дўстларидан бирининг опаси, шундай хотирлайди: “Бу бола синфидаги ўқувчилардан нимаси билан ажралиб турарди? Бунга бирданига жавоб беролмайман. Менимча, ўта жиддийлиги ва вазминлиги билан бўлса керак. У яхши қобилият ва кучли хотирага эга эди. Ислом ва менинг укам аъло баҳоларга ўқир, моделсозлик ва шахмат сингари бир нечта тўгаракларга қатнарди”.

Мактабда Каримовга бағишланган музей ташкил этмоқчи бўлишган эди у рухсат бермади.

Аmmo бу ерда Каримовдан бир неча йил олдин бўлгуси машхур кимёгар олим, академик В.Коптюг ўқигани мактабнинг шоншухрат музейини очишга сабаб бўлди. У ерда Президентга тегишли экспонатлардан Каримовнинг бор-йўғи учта сурати бор. Ўшалардан бири у ва синфдошларининг 2-синфда тушган сурати. Ўзига ўхшаш ўғил ва қиз болалар орасида юпун кийинган болакай. 9-синфда тушган бошқа бир суратида эса бўлгуси Президент дўстлари билан авиамодел ясапти. Ва мактабни битириш пайтидаги сурати. Бошқаларга ўхшаган йигит, ажралиб турадиган жойи йўқ. Унинг сурати бошқаларникига нисбатан каттароқ. У — мактабни олтин медал билан тугатган икки битирувчининг бири. Мен мактаб музейи учун масъул бўлган муаллимдан Каримовнинг мактаб йиллари ҳақида эътиборга сазовор бирор бир воқеани гапириб беришни сўраганимда у: “Ислом Абдуганиевич бундай қилмасликни қаттиқ илтимос этган”, деди.

Каримовнинг ўзи: “Эсимни таниганимдан бери ўқиб-ўрганишни, ҳар бир нарсанинг моҳиятига етиб боришни яхши кўрардим. Ўқиш менга ҳамиша янги нарсаларни билиб олганим сари мамнуният ва қувонч бағишларди. Ёшлигимда ўз касбимни шу дара-

жада такомиллаштиришни, одамлар мен ҳақимда, бу одам ҳақиқатан ҳам ўз ишини зўр билади, бу — ҳақиқий уста дейишларига эришишни олдимга мақсад қилиб қўйган эдим”. Каримов табассум қилди, ниманидир эслаб, қўшиб қўйди: “Менинг талабалик йилларимдаги энг кучли таассуротим Тошкент халқ хўжалик институти билан боғлиқ бўлса керак, мен унинг кечки ўқув бўлимини тугатганман. Бухгалтерлик ҳисоби бўйича уч марта имтиҳон топширганман. Билимим ўзимни қониқтирмагани учун домладан узр сўраб икки марта имтиҳондан ўзим кетиб қолганман”.

Каримов 1960 йили Ўрта Осиё политехника институтининг машинасозлик факультетини муҳандис-механик ихтисоси бўйича битирди.

Институтни тугатганидан сўнг 1960-1966 йиллари “Тошқишлоқхўжаликмаш” ва авиация заводларида (Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси) дастлаб мастер ёрдамчиси, сўнгра мастер, етакчи муҳандис-конструктор бўлиб ишлади. 1964 йили КПСС сафига кирди. 1966 йилдан республика Госпланида ишлаб, Госплан раисининг биринчи ўринбосари даражасигача бўлган барча хизмат поғоналарини босиб ўтди. Каримов 1983 йили молия вазири, 1986 йили Госплан раиси ва бир вақтнинг ўзида республика ҳукумати раисининг ўринбосари этиб тайинланди.

Технократлар сафидан

Каримовнинг москвалик биографияларидан бири шундай деб ёзган эди: “Унга умрида илк марта обкомнинг биринчи котиби партия лавозимини эгаллашида қатъияти ва вазиятни аниқ баҳолай олиш салоҳияти қўл келган эди. У Ўзбекистон КП МКнинг бюроси мажлисларидан бирида Госплан раиси сифатида пахта йиғим-терими бўйича режа топшириқларини уддалай олмаётган Қашқадарё вилоят раҳбариятини танқид қилди. Унинг вилоят янада кўпроқ пахта хомашёси териб олиши мумкин, деган фикри эътибордан четда қолмади”.

Каримовнинг ўзи бу ҳақда бошқачароқ ҳикоя қилади: “Мен ҳеч қачон том маънодаги партия ходими бўлмаганман. Ҳаёт йўлида шундай бурилиш, сакраш бўлиши мумкинлигини тасаввур ҳам қилиб кўрмаганман. Воқеа мана бундай бўлган эди. 1986 йили мен Госплан раиси бўлиб ишлаб юрган кезларда — у пайтлар қайта қуриш одимлаётган ва фикрлашимизда дадиллик пайдо бўлган эди — биз республика раҳбариятига Ўзбекистон иқтисодиёти

муаммолари, уни ривожлантириш истиқболлари хусусида жиддий таҳлилнома тайёрладик. Таҳлилнома ҳаққоний ва юз-хотирчиликдан холи эди. Мен жиддий суҳбат бўлишига умид қилган эдим, бунинг ўрнига дўқ-пўписа эшитдим. Москванинг ўша вақтдаги гуаштаси, МКнинг иккинчи котиби Анишчев мени койиб берди.

Умуман, мен ўша вақтда атрофимдаги бегоналаштириш ҳалқаси тобора торайиб бораётганини ҳис қила бошладим. Раҳбарият мени ўзидан узоқлаштира бошлади. Менинг бундан буён Тошкентда бўлишим кимларгадир борган сари маъқул келмаётганди.

Қашқадарёга сургун қилинишимдан олдин бўлган воқеа қисқача шундан иборат. Мени Тошкентдан шу қадар шошилишчи бўлиб юборишдики, ҳатто ўша вақтдаги тартибни ҳам бузишди. Мен нафақат КПСС МК аппаратида стажировкадан, аниқроқ қилиб айтганда, текширувдан ўтмадим, балки, ҳатто Сиёсий бюро мажлисида ҳам сиртдан тасдиқландим.

Қашқадарё халқи мени безовталаниб эмас, қандайдир бефарқ кутиб олди. Мендан олдинги икки раҳбар ўз обрўсини тўкиб қўйган эди. Улардан бири қайсидир номаъқул ишлари учун масъулиятдан қўриқиб ўзини ўзи ўлдирган бўлса, бошқа бири қамалиб кетди. Баъзи бир кишилар: “Янги биринчи котиб ҳам илгаригиларидай бўлса керак”, деган гап ҳам қилишди. Менинг асосий вазифам одамларнинг ишончини қозониш эди. Буни уддалай олганимдан хурсандман.

Уч йил обком биносининг ўзидаги бир хонада яшадим. Уч йил зоҳидларча ҳаёт кечирдим. Чин маънода эртаю кеч тинмай ишладим. Ясама камтарликсиз баъзи бир ишларни амалга оширганимни айтишим мумкин. Лекин мен учун энг асосийси — вилоятда ҳеч ким Каримов ноҳалол одам, деб айта олмади. Мен бундан фахрланаман”.

Архивимдаги яна бир ёзувни келтирмоқчиман. 1994 йилнинг ёзида Каримов билан умумий учрашувимиз пайтида Карлайл, жумладан: “Жаноб Президент! Фарб газеталарида, Каримов коммунистик Президент, партноменклатуранинг ёрқин вакили, Акаев эса — келиб чиқишига кўра демократ, деб ёзишмоқда. Сиз буни қандай изоҳлаган бўлур эдингиз?” деб сўради.

Каримов шундай жавоб қайтарди: “Акаев партиявий раҳбарлик ишига мендан олдин келган. Адашмасам, у 1985 йилнинг охирида Қирғизистон компартияси МКнинг фан ва олий ўқув юртлари бўйича бўлим мудирлигига тайинланган эди. Гапнинг индаллосини айтадиган бўлсам, менинг мамлакатингиздаги танқидчиларим саксонинчи йилларда Совет Иттифоқидаги партаги-

паратнинг сифат таркиби ҳақида тасаввурга эга эмасга ўхшайди. Коммунистик режим ўша пайтда бундан буёғига иқтисодиёт, молия иши, қишлоқ хўжалиги ва саноат соҳасида махсус билимларга эга бўлган, ишнинг кўзини биладиган кишиларсиз, яъни технократларсиз яшай олмаслигига кўзи етиб қолганди. Айнан шуларнинг орасида юқори расмий лавозимларни эгаллаб туриб ҳам ҳукмрон мафкура догмаларига қарши чиққан, партия ва мамлакатда сифат ўзгаришларини амалга ошириш учун курашган кишилар бор эди. Мен ўзимни ҳам ўшалар сафига қўшаман.

Нокамтарликка йўйманг-у, Ўзбекистон молия вазири бўлган кезларим собиқ иттифоқнинг молия вазири, молия оламида ҳамма ҳурмат қиладиган Василий Фёдорович Гарбузов мени профессионал, ишнинг кўзини биладиган, ўз ишида сиёсий конъюнктурага эмас, молиявий устуворликларга аҳамият берадиган киши сифатида бошқаларга намуна қилиб кўрсатар эди. Буни ўзимнинг технократ эканим тўғрисидаги мулоҳазамни асослаш учун айтяпман”.

70-80-йилларда машҳур бўлган драматург Александр Гельман ўша пайт Ислом Каримов ҳам мансуб бўлган партия ходимлари қаҳрамон қилиб олинган бир неча пьеса ва киносценарийлар ёзди. 1999 йили берган интервьюсида Гельман: “Ҳозир ҳам ўша одамларга ўша йиллардагидай ҳурмат билан қарашади, айнан ўша кишилар партия обрўсини сақлаб қолди, пировардида барча собиқ коммунистик мамлакатларда демократик ва бозор ислохотларини амалга оширди”, деб айтган эди. Унинг фикрига тўлиқ қўшиламан.

Пешонасига етакчилик битилган киши

Ислом Каримов ҳокимият бошқарувини қўлга олган пайтда Ўзбекистон ҳалокат ёқасига келиб қолган эди. Энди ҳеч ким фожиали воқеалар оқимини орқага қайтаролмайдиганга ўхшарди. У ҳокимият тепасига мамлакатни бало-қазолардан сақлаб қоладиган киши сифатида келди. Шунинг учун мен уни пешонасига сиёсий етакчилик битилган киши деб атаган бўлардим.

Бу атама Америка тарихидан олинган. 1845 йили нью-йорклик машҳур публицист Жон О’Салливен бу атамани АҚШнинг 11-президенти Жеймс Полк ҳақида, замонаси руҳининг ёрқин ифодачиси, илоҳий гақдир ундан ўз мақсадига эришиш йўлида фойдаланган восита, деб ёзаётиб муомалага киритган эди. Ўша

президентга берилган баҳо тўғри ёки нотўғрилигини муҳокама қилмоқчи эмасман. Аммо ифода менга жуда аниқ бўлиб туюлди.

Гап шундаки, совет истибдодидан қутулган Ўзбекистон муаммоларига ихтисослашган кўпгина россиялик ва ғарблик сиёсатшунос ва журналистлар Каримов ҳокимият тепасига замонанинг зайли билан келиб қолган, пахта иши ва Андроповнинг республика партия номенклатурасини кескин тозалаш сиёсати унга партия эҳроми чўққисига йўл очиб берди, оддий шароитда орқасида кучли уруғ-аймоғи турмаган ва республика партиясининг казо-казолари орасида таниш-билишлари бўлмаган оддий бир хизматчининг ўғли бунга эришолмас эди, деб ёзишади.

Буни юзаки хулоса дейишга ўзимда журъат сезаман. Пахта иши, андроповча тозалашлар системанинг умумий танглиги, халқ ҳаётининг ич-ичидан дарз кетишининг намоён бўлиши эди, холос. Тарихнинг шундай бурилиш лаҳзаларида харизматик етакчига, фавқулодда фазилатларга эга шахсга бўлган эҳтиёж ҳаддан зиёд кучаяди. Сиёсий етакчилик муаммолари бўйича таниқли бир ғарб тадқиқотчиси жуда топиб айтган эди: “Буюк воқеа ҳамиша етакчи билан вақт ўртасидаги никоҳ тўйидир”. Ўзимиздан қўшиб шуни айтишимиз мумкинки, етакчилик кундалик плебисцитдир*.

Ислом Каримовнинг қандайдир саъй-ҳаракатларсиз, интилмамай туриб мамлакат раҳбарлигига келиши — унинг тақдиридир. Бу Ислом Каримов учун ҳам, Ўзбекистон халқи учун ҳам тақдир инояти, ҳақиқат рўёби эди.

Шарқнинг қадимги донишмандлари, ҳар бир одам дунёга ўз тақдири билан келади, унинг энг яхшидан энг ёмонгача олтита тури бор, дейишган. Бир сўз билан айтганда, ҳар бир кишининг ўз тақдири бор. Хосиятли тақдир эса ижтимоий замон талабларига, сиёсий ҳаёт маромига муносиб бўлган жуда оз кишиларга насиб этувчи қисматдир.

Тақдир инсоннинг амалий ишларини, тажрибасини, бошига тушган нарсаларнинг кўпчилиги унинг хатти-ҳаракатлари ва иродаси натижаси бўлмаганини, аксинча, юқоридан олдиндан белгилаб қўйилганини тавсифлаш учун қўлланадиган тушунчадир. Тақдир ўша одамнинг биологик, руҳий ва ижтимоий сифатларини белгилайди. Тақдир тарихий фожиа ва драмалар бош қаҳрамонларини фақат ўзигагина аён бўлган аломатлар билан йўриғига юргизади, бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Шу маънода,

* Плебесцит — жуда муҳим масалаларни ҳал қилишни умумхалқ овозига қўйиш дегани — *таржимон*.

тарихни инсоннинг мажбурий ҳаракатлари майдони деб билган немис файласуфи, борлиқнинг шартли белгилари тадқиқотчиси Карл Ясперс ҳақ. Бир сўз билан айтганда, тақдир трансцендентал, яъни илоҳий тушунчадир.

Каримов билан суҳбат чоғида, “Сиз оддий бир вазиятда Ўзбекистон компартиясининг раҳбари бўлишингиз мумкинмиди” деган саволга, у: “Мен буни истисно қиламан. Бунинг учун меникдан бошқача ҳаёт йўли, ўзгача сиёсий капитал, ўзгача шахсий фазилатларга эга бўлиш керак эди. Ҳар ҳолда, менда табиатан мавжуд бўлган ўз инсоний қадр-қимматига бу қадар жиддий эътибор қилиш фазилати бўлмаслиги лозим эди”, дея жавоб беради.

Шундай қилиб, тобора яқинлашиб келаётган фалокат Москвани Рафиқ Нишонловнинг ўрнига бошқа бир одам топишга мажбур қилди. Гап унинг СССР Олий Кенгашининг Миллатлар кенгаши раиси этиб сайланганида эмас эди. Унинг, ўз шахсий сифатларига кўра, воқеалар ривожини ўзгартиришга қодир эмаслиги аён бўлиб қолган эди. Ҳокимиятнинг биринчи эшелонидаги шахслар орасидан ворис қидириш натижа бермади. Уларнинг барчаси у ёки бу даражада коррупцияга аралашиб улгурган эди. Масалани Қозоғистон етакчиси Динмуҳаммад Қўнаевни алмаштиришда қўлланган усулни ишга солиб ҳал этиш ҳам мумкин эди. Бироқ, 1985 йилдаги Олмаота воқеаларининг аччиқ тажрибасидан, рўй берган қонли оммавий тартибсизликлардан сўнг бир қадар эси кириб қолган КПСС МК Сиёсий бюроси бундай қадам қўйишга журъат қила олмади. Қидириш ишлари Тошкентнинг ўзида давом эттирилди. Иккинчи эшелонга кўчилди. Ундан ҳам кўзда тутилган номзодлар бирин-сирин тушиб қола бошлади.

Совуқ куз шу тариқа дарахтлардан япроқларни юлиб олади. О’Ҳенрининг ана шу машҳур ҳикоясида фақат битта япроққина даҳшатли шамолларга жасурлик ва мардлик билан дош бера олади.

Ҳикоядаги япроқ сунъий бўлса, буңиси табиий, жонли эди. Потенциал партия раҳбарлари орасидан фақат Ислом Каримов иродали, билимдон, ҳалол ва виждонини сотмайдиган киши бўлиб чиқди.

Тўғри, яна бир даъвогар, лавозимига кўра, энг мақбул номзод Министрлар Советининг раиси Ф.Қодиров ҳам бор эди. МКнинг барча биринчи котиблари — У.Юсуповдан Р.Нишонловгача бу лавозимга сайланишдан олдин ё ҳукуматни, ёки бўлмаса, Олий Советни бошқарган эди. Бироқ КПСС МКнинг ташкилий бўлимидагилар Қодировга нисбатан жуда совуқ муносабатда бўлишди. Уни фақат ўша вақтдаги иттифоқ бош вазири Н.Рижков қўллаб-қувватлагани, турган гапки, етарли эмасди.

Сиёсий бюродаги воқеа

Каримов шундай эслайди: “Мен қандай қилиб Ўзбекистон компартиясининг биринчи котиби бўлиб қолдим? Мени 1989 йил июнь ойининг дастлабки кунларида Нишонов орқали топиб, Москвага таклиф этишди. Тегишли учрашувлар, суҳбатлар бўлиб ўтди. 10 ёки 11 июнь куни, ҳозир аниқ эсимда йўқ, мени Сиёсий бюро мажлисига таклиф этишди. Лигачёв кутилмаганда менга ташланишни бошлади. Умуман, муҳокама оҳанги нафақат танқидий, балки, бу ҳам мен учун кутилмаган бир ҳол эди, беписандлик, ҳатто, ҳурматсизлик тусини ола бошлади. Шунда мен минбарда Горбачёвга қарата: “Михаил Сергеевич! Менинг номзодимни олиб ташланг. Бу ерда кимгадир ёқмаётганга ўхшайман (Мен, аввало, Лигачёвни назарда тутган эдим). Яна олти ойча Рафиқ Нишоновни лавозимида қолдиришни таклиф этаман. У ҳамма нарсани тартибга солганидан сўнггина Ўзбекистоннинг янги раҳбари масаласига қайтиш мумкин. Энди эса менинг кетишимга ижозат беринг”, дедим.

Горбачёв мени ушлаб қолишга уринар эди, мен эса яна қайта: “Кетишимга ижозат беринг”, дедим.

У кескин оҳангда: “Бўпти, оёқ тираб туриб олган экансиз, кетаверинг”, деди.

Мен ўша кунийёқ Тошкентга учиб кетдим. Рафиқамга заводга қайтмоқчи эканимни айтдим. Иккаламиз ҳам ишлаймиз, оиламиз унча катта эмас, кўп нарса керак бўлмайди, дедим.

Бироқ орадан икки кун ўтиб, уйимга Нишонов қўнғироқ қилди ва Москва менинг биринчи котибликка кўрсатилишимга розилик берганини айтди”.

Каримов мамлакат раҳбари сифатида халқ томонидан ҳам, ҳокимият тепасида бўлган партноменклатура томонидан ҳам, ўша вақтдаги ҳокимиятга муҳолифатда бўлган кучлар томонидан ҳам ўта хайрихоҳлик билан кутиб олинди. Халқ хайрихоҳлик билан кутиб олганининг сабаби, айтиш мумкинки, у ҳалол, ақли ва кучли давлат раҳбарига илҳақ эди. Ҳар бир киши давлат раҳбарини камида ҳурмат қилишни истарди, чунки ўша муайян арбоб маълум бир даврда ўзликни англашнинг қайсидир бир бўлагини ўзида мужассам этади. Партноменклатура Каримов ҳеч бир гуруҳга мансуб эмаслигидан бахтиёр эди. Муҳолифат сафларида эса ўша пайтлар кучли шахслар йўқ эди, унга ҳокимиятни қўлга киритишга тайёргарлик кўриш учун маълум бир вақт талаб этиларди. Мамлакатдаги бошбошдоқлик маҳаллий бизнесменлар,

ҳатто ноқонуний фаолият юргизувчи ишбилармонларнинг ҳам жонига теккан эди. Улар ҳам ҳеч бўлмаганда бир оз тартиб бўлишини истар эди.

Бир сўз билан айтганда, анча йиллардан бери илк марта кучли иродага эга, мақсадга интилувчан ва кескин қарор қабул қилишдан тап тортмайдиган, сиёсий ўйинларни хушламайдиган, агар шундай дейиш мумкин бўлса, ҳар қандай муаммони ақл билан ечувчи киши давлат раҳбари бўлди. Муаммо бўлганда ҳам қандай муаммолар денг! Шу омилнинг ўзиёқ безовталаниб турган ижтимоий онг учун ижобий таъсир кўрсатди. Каримов ўзининг муқобили йўқлиги билан ҳам жуда кучли эди. Сўнгги омил бугунги кунга келиб ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Қирғизистонда ҳам Каримов ҳақидаги янгиликлар хурсандлик билан кутиб олинганини яхши эслайман. Бу қандайдир бир илоҳий куч таъсири бўлса керак. Негаки, уни молиячилар ва иқтисодчиларнинг тор доирасидагилардан ташқари деярли ҳеч ким танимас эди.

Каримов Горбачёвнинг сиёсий экспериментлари тўлқинида бир вақтнинг ўзида партия ва совет раҳбари лавозимида ишлаш ғоясидан фойдаланиб қолди. Қисқа вақт ичида Конституцияга ўзгартиришлар киритилди. Унга кўра, президент лавозими, уни сайлаш тартиби жорий этилди. 1990 йилнинг 24 мартада Ислом Каримов СССРда биринчи бўлиб республика президенти этиб сайланди. Олий Совет унинг муқобилсиз номзодини деярли бир овоздан (8 киши қарши овоз берган) маъқуллади. 1990 йилнинг ноябрида, орадан ярим йил ўтиб Каримов бир вақтнинг ўзида республика ҳукуматининг раиси ҳам бўлади. Ўзбекистонда ўз Президентининг пайдо бўлиши ўша вақтда иттифоқдош ва автоном республикалар ҳуқуқларини тенглаштириш лойиҳаси устида ишлаётган Горбачёв ва Лукьянов учун мутлақо кутилмаган ҳол бўлди.

Каримов билан суҳбатдан: “Президент этиб сайланганимдан сўнг Москвага Давлат кенгашининг мажлисига борганимда Горбачёв мени киноя ва ҳурматсизлик оҳангидаги сўзлар билан кенгаш аъзоларига мамлакатда ўзидан кейинги иккинчи президент сифатида таништирди ва бу тушунарсиз вазиятнинг охирига етишга ваъда берди. Мен унга: “Агар гап шу оҳангда давом этадиган бўлса, мен мажлисдан чиқиб кетаман”, деб жавоб қилдим. Сўнгра Москва мени турли йўллар билан ишдан четлатишга уриниб кўрди, лекин ҳеч нарса қила олмади. Кучлар ҳам илгаригидай эмас, Ўзбекистон халқи ҳам энди бутунлай бошқа эди”.

Тарихий ўхшашликлар

Каримовнинг мамлакат бошқарувида келишини, маълум маънода, Уинстон Черчиллнинг мамлакат учун ҳалокатли бўлган 1940 йилда Англия раҳбарлигига келиши билан қиёслаш мумкин. Черчилл ўша вақтда Англия парламентининг жамоалар палатасидаги маърузасида: “Мен сизларга қора меҳнат, кўз ёшлар ва тер тўкишни таклиф этишим мумкин. Олдимизда энг машаққатли синовлар, кўп ойлик кураш ва азобукубатлар турибди. Сизлар мендан, мақсадимиз нима, деб сўрасангиз, мен бир сўз билан, ғалаба, деб жавоб беришим мумкин. Унга элтувчи йўл нечоғли оғир бўлмасин, биз ғалабасиз ҳалокатга маҳкумиз. Одамлар мағлуб бўлишимизга йўл қўймаслигига ишонаман. Мен айти шу вазиятда ва айти шу пайтда ҳаммамиз биргаликда олға борайлик, саъй-ҳаракатларимизни бирлаштирайлик, деб даъват қилишга ўзимни ҳақли сезяпман”.

Ўйлашимча, Каримов ҳам 1989 йилнинг июнида: “Ўзбекистон йўқ бўлиб кетишини, бизнинг цивилизациямиз ҳалокатга юз тутишини, халқимизни асрлар давомида юксак мақсадлар сари бошлайдиган ички куч ғойиб бўлишини яққол кўз олдимизга келтириб кўрайлик”, дейишга ҳақли эди. Каримовнинг, шунингдек, ягона мақсадимиз — ғалаба, давлатчилик, иқтисодиёт ва маданият пароканда бўлишининг олдини олиш маъносидаги ғалабадир, дейишга ҳаққи бор эди. Ниҳоят, унинг барча сиёсий кучларга мана шу буюк мақсадлар йўлида бирлашиш учун кўлини узатишга ҳаққи бор ва шунга мажбур ҳам эди. Каримов айнан шундай қилди ҳам. Ўша вақтда унинг узатган кўлини калтабин, жиззаки ва иззатталаб сиёсатчилар сиқиб қўймаган бўлса, бу — унинг айби эмас.

Уинстон Черчилл — миллий тарихга ва миллий ғояга буюк садоқат, мамлакат тақдири ҳаққи ҳурмати барча шахсий манфаатлардан воз кечиш намунасидир. Билишимча, инглизларнинг ўз миллий қаҳрамонларига ҳайкал қўйишга унчаям хуши йўқ. Шунинг учун ҳам Лондоннинг қоқ марказида Черчиллга ўрнатилган ҳайкал жуда қадрлидир. Унда Черчилл ўзининг машхур ҳассасини кўлида тутиб, бошини эгган қўйи тарихнинг халқи бошига ёғдирган даҳшатли бўронларига қарши қатъият билан олдинга кетиб бормоқда. Каримов ҳам келгусида авлодлар шундай ҳайкал қўйишига муносиб йўлбошчи. Бу ҳайкал ҳассасиз бўлиши ўз-ўзидан тушунарлидир. Муқояса мавзусига нуқта қўйиш учун Карлайлнинг фикрини келтирмоқчиман. У менинг қўлёзмамни ўқиб кўриб: “Мен Черчиллни ҳурмат қиламан, лекин Каримовни ким

биландир қиёслаш керак бўлса, мен уни Рузвельтга ўхшатган бўлардим”, деган эди.

Нимаям дердим? Бундай қиёс Каримов учун фахрлидир. Албатта, умумий жиҳатдан олиб қараганда, Каримов билан Рузвельтнинг ўхшаш томонлари кўп. Лекин Рузвельт ҳақида кейинроқ тўхталамиз.

АҚЛ-ЗАКОВАТГА ТОБЕ ҚЎЛ (ПРЕЗИДЕНТ КАРИМОВНИНГ УСТУВОРЛИКЛАРИ)

Ал-Форобий ва Ибн Сино маслаҳатларига амал қилиб

“Буюк даҳо мармарнинг ўзида тўлиб-тошиб ётган ботиний фикрларга бирорта ҳам фикр қўшмайди, фақат ақл-заковатга тобе қўлгина бу фикрларни бизга очиб беради”.

Бу сўзлар Микеланжело Буонарротининг шеъридан. Бу сўзларнинг мазмуни ҳайратланарли даражада аниқ. Ақл-заковатга тобе қўл. Асл ҳаёт мантиқини акс эттирувчи ақл-заковатга. Гапнинг индаллосини айтганда, мана шу сўзлар Президент Каримов сиёсий услубининг шеърини формуласи бўлади.

Каримов Олий Мажлисида ўз стратегияси моҳиятини аниқ баён қилган эди: “Инқилоб ижтимоий тараққиётнинг жўн ва ваҳший шакли сифатида, Ўзбекистон учун номақбулдир”.

У кўп марта ўзининг Президент сифатидаги ақидасини баён қилган. Булар: тадрижийлик, ислоҳотларни талофат ва ларзаларсиз, аста-секин ва босқичма-босқич амалга ошириш; иқтисодиётнинг сиёсатдан, ижтимоий дастурларнинг иқтисодий дастурлардан устуворлиги; ҳуқуқий тартиб ва ижтимоий интизом, диний ва бошқа шахсий эркинликларни таъминловчи кучли давлат; оқилона миллий сиёсат.

Каримов стратегиясининг асосий нуқтаси — ўтмишни қайта тиклаш ва уни бугунги кун билан бирлаштириш, халқнинг анъанавий турмуш тарзи билан янгилашни, энди эса қайта янгилашни ўзаро уйғунлаштириш. Каримовнинг тадрижий ёндашуви ҳам моҳиятан халқнинг генетик хотирасига бориб боғланади. Ўз вақтида ал-Форобий: “Мўътадил, ўртача ҳаракатлар, уларга йўлдош шароит ва муҳит билан солиштирилганда, бошқа барча ҳолатлар мавжуд бўлганда бахтга эришиш учун энг мақбулдир”,

деган эди. Бу борада Ибн Синонинг ҳам шунга ўхшаш фикри бор: “Бир сифат кўрсаткичидан иккинчисига бир туртки билан ўтиш мумкин. Секин ўтиш ҳам мумкин. Одамлар аста-секин ўтишни хуш кўради”.

Ёзганларимнинг анча қисми Президент стратегияси қандай амалга оширилаётганига бағишланган. Бу ўринда мен унинг сиёсий ҳаётидан бир неча лавҳани ҳикоя қилиб бермоқчиман. Менимча, улар Президент Каримовнинг сиёсий арбоб ва шахс сифатидаги устуворликларини ифода этувчи дастурий мақсадларидан кам аҳамиятга эга эмас.

Умиднинг қайтиши

Ўзбекистонда 80-йиллардаги энг даҳшатли ҳол ижтимоий тизимнинг барбод бўлиши эмас, одамларнинг эртанги кунга бўлган умид-ишончининг пучга чиқиши эди.

Ислом Каримовнинг танглик давридаги сиёсий етакчи сифатида қилиши керак бўлган ва қилган энг катта иши руҳан тушқун ва ўзига бўлган ишончини йўқотган миллатга умидини қайтариб бергани бўлди.

Уша пайтларда, асаблар таранг тортган вазиятларда у аъло даражада ҳаракат қилди, одамлар онгида фахрланиш мумкин бўлган миллат етакчиси ҳақидаги кўҳна орзу-умидларни қайта тиклади.

Дастлабки кунларданок Каримовнинг вазиятни қўлга олиш, тизгинсиз жараёнлар таъсирига берилиб кетмай, уларни бошқаришга тўла тайёр экани ойдинлашди. У куч ишлатиш қувватига эга бўлган тузилмалар — милиция, давлат хавфсизлик органларини мустаҳкамлаш бўйича бир неча дадил қадамлар қўйди. Шаҳсан унинг иштироки билан мамлакатнинг бир қанча жойларида авж олаётган зиддиятлар олови ўчирилди. Бундай вазиятларнинг барчасида у дадил ва жасур ҳаракат қилди. У Ўзбекистон иккинчи марта Фарғона воқеаларига (месхет туркларининг даҳшатли ва бемаъни қувғин қилиниши) дош беролмаслигини яхши биларди. Каримов бу ишларни амалга ошириш чоғида ёлғиз сиёсатчи эди, фақат унинг дадил ва аниқ ҳисоб-китобларга асосланган саъй-ҳаракатларигина ҳокимиятни ўз қўлида сақлаб қолишига имкон берди. У республикани коррупция, кўзбўямачилик ва жиноятга қарши курашда кўргазмали синов майдонига айлантирган иттифоқ раҳбариятидан қаттиқ ранжиган жамиятнинг етакчи кайфиятини тўғри илғаб ола билди. Бутун мамлакат, бутун жаҳон аҳли кўз олдида камситилиш одамларнинг жонига теккан эди.

400 дан ошиқ киши — Россия, Украина ва бошқа республикалардан йиғилган Москва десанти — Ўзбекистонга партия ташкилотини мустаҳкамлаш учун юборилган эди. Каримов ишга қаттиқ киришди. 1989 йилнинг кузига келибоқ у Москва десантидан бутунлай қутулди. Тез орада Ўзбекистонга 24 йил раҳбарлик қилган Шароф Рашидовнинг номи қайта тикланди, у раҳбарлик қилган даврда бутун бошли авлод шаклланиб улгурган эди. Яқин ўтмишнинг ўзига хос тарзда оқланиши Каримовнинг жамоатчилик ва айниқса пойтахт зиёлилари кўз ўнгида обрў қозонишида муҳим аҳамият касб этди.

Каримов пухта ўйлаб ва аста-секинлик билан жамиятни қасддан ёки билиб-билмай беқарор қилаётган кучларнинг йўлига тўсиқ қўйиш ишини бошлади. Ҳар хил йиғинлар, намойишлар, оммавий ахборот воситалари орқали чиқишларга нисбатан ўрнатилган чекловларни айнан шу маънода тушуниш керак.

Каримов бир неча аниқ зарба билан ҳокимият тепасидаги мафияга боғлиқ ва ўзларига керак бўлган вазиятда яна жамиятни пароканда этишга қодир бўлган шахслардан қутулди. У люмпенлашган оломонни ўз йўригига юргизувчи миллатчи экстремистларнинг эсини ҳайратланарли даражада тез киритиб қўйишга муваффақ бўлди.

Бу, ўша одамлар энг машҳур бўлган кезларга, кўпгина совет, сўнгра собиқ совет республикаларида ҳокимият уларнинг измида юрган, улар олдида ялтоқланаётган пайларга тўғри келган эди. Бир сўз билан айтганда, у ўзини қатъий равишда “йўқ” дейишга қодир етакчи сифатида намоён қилди.

Қўрқувдан қутулиш

Ўзбекистон саксонинчи йилларнинг охири, тўқсонинчи йилларнинг бошида, образли қилиб айтганда, ҳаддан ташқари авж олган жиноятчилик зулматида ботиб қолган эди. Бундай жиноятчилик қиёматига ўз вақтида немис файласуфи Мартин Хайдеггер аниқ тавсиф берган ва илоҳий тартиблар амал қилмай қоладиган, борлиқ, мантиқ, ҳуқуқдан путур кетадиган, даҳшатдан даҳшат пайдо бўладиган оламнинг қора гуйнуги — дунёвий “ҳеч нарса”ни кашф этган эди.

Ўзбекистон шаҳарларининг кўчаларида қўрқув ҳукмронлик қилар эди. Нафақат кечаси, куппа-кундузи ҳам одамлар ўлдирилиб, тунаб кетиларди. Жиноятчилар жазоланмасди. Дўстларимнинг автомашинасини куппа-кундуз куни ўзларининг кўз ўнгида

пуллик тўхташ жойидан, агар шикоят қилсаларинг, ўлдириб кетамиз, деган пўписа билан ўғирлаб кетишган эди. Кечқурунлари Тошкентда фақат айрим доворак кишиларгина кўчаларда ёки хиёбонларда сайр қилиши мумкин эди. Назаримда, ҳуқуқсизлик ҳолати Россия шаҳарларидагидан ҳам бешбаттар эди. У ёқларда нималар содир бўлганини петербурглик машҳур ёзувчи Даниил Граниннинг асарларидан ўқиб билиш мумкин.

Мана, у нима деб ёзади: “Мамлакатнинг миллий хавфсизлиги устувор йўналишлари орасида жиноятчилик сабаб бўлаётган йўқотишлар биринчи ўринга чиқди. Одамлар ҳалок бўлмоқда, маънавий азоб тортмоқда. Тортганда ҳам ўз нотавонлиги, ожизлиги оқибатида хўрланиб, чидаб бўлмайдиган укубат тортмоқда. Ҳар кун жиноятчилар қўлида қанча одам қурбон бўлаётгани, қанчаси майиб, қанчаси мажруҳ бўлаётганини биздан яширишади. Мен урушнинг олдинги сафларида бўлганман, жангга кирганман, разведкага борганман, танкда жанг қилганман, қамал пайтида ўқ ва бомба ёмғири остида Петербург кўчаларида юрганман, лекин ҳозиргидай мудҳиш қўрқувни ҳис қилганимни эслай олмайман”.

Шунинг учун ҳам жиноятчиликка қарши кураш Президент Каримов фаолиятининг асосий вазифаларидан бири бўлгани табиий ҳол. У халққа: “Кўчаларимизда жиноятчилар эмас, ҳалол одамлар хўжайин бўлади”, деб ваъда берди ва ваъдасини бажарди.

Б.Ельцин 1995 йилнинг мартада ўлдирилган таниқли тележурналист Влад Листьевнинг дафн маросимидаги мотам йиғинида шундай деган эди: “Ўзбекистонда олтига жиний тўдани тутиб, отиб ташлашди. Ички ишлар органлари отишди. Ва вазият бирдан ўнглана бошлади”. Билишимча, Тошкентда Ельциннинг бу баёноти рад этилди. Лекин нима бўлганда ҳам бу ҳол Ўзбекистон ўша вақтга келиб обрў-эътибор қозонганидан, жиноятчиликка қарши курашда мамлакат Президентининг нуфузи нечоғлиқ юқори бўлганидан далолатдир. Дарҳақиқат, 1995 йилнинг июлида мен кечаси Тошкент бўйлаб бемалол сайр қилган эдим.

Қўрқувни фақат ҳаддан ташқари илдиз отган жиноятчилик муҳити юзага келтиргани ва узлуксиз озиқлантириб тургани йўқ. У вақт охлократия, яъни оломон ҳокимияти замони эди. Афлотун ва Арасту тавсифлаб берган бу ҳодиса барча асрларда ва барча халқларда заиф ҳокимият ва масъулиятсиз эркинликнинг доимий йўлдоши бўлган. Совет ҳокимиятининг сўнгги ва мустақилликнинг дастлабки йилларида совет истибдодидан қутулган республикаларда вужудга келган оломон ҳокимияти Горбачёв сиёсатидаги қўпол хатолар ва ўша пайтдаги демократик муҳолифатнинг ташкилий жиҳатдан укувсизлиги оқибати эди.

Аслида, оломоннинг қайси байроқ остида — диний, фашистик, миллатчилик ёки коммунистик — оммавий террор, ўзбошимчалик ва зўравонлик қилишининг аҳамияти йўқ. Ўзбекистондаги оломон ҳокимияти бебошликлари исломнинг яшил байроғи остида амалга оширилган эди.

Шу маънода, 1991 йилнинг охирларида Наманганда содир бўлган воқеалар ҳақида ҳикоя қилмасдан бўлмайди. Декабрь кунларидан бирида диний мутаассиблар раҳбарлигидаги оломон собиқ Наманган обкоми биносини эгаллаб олади. Зал марказига: “Яшасин ислом давлати!” деган катта плакат осиб қўйилган, айнан шу шиор билан бошланган кўпсоатлик йиғин тутай демасди. Унда ҳокимият томонидан бажарилиши керак бўлган бешта талаб илгари сурилади: биринчиси — бу ерга Каримов келиши, иккинчиси — у Куръон билан исломга содиқлиги тўғрисида қасам ичиши, ҳозирнинг ўзида ислом давлатини эълон қилиши, учинчиси — масжидларга қатнаш мусулмонлар, жумладан, давлат раҳбарлари учун ҳам мажбурий бўлиши, улар ҳам халқ билан бирга намоз ўқиши, тўртинчиси — жума дам олиш кунини деб эълон қилиниши, бешинчиси — зудлик билан диний мактаблар очиш.

Энди сўзни журналист Олег Якубовга берамиз: “Наманганда рўй бераётган воқеалар тўғрисида Президент Каримовга зудлик билан хабар беришди. У табиатан довурак ва иродали инсон бўлгани учун бу сафар ҳам зум ўтмасдан: “Наманганга бораман” деган қарорга келди. Ёрдамчилари ва Президентнинг хавфсизлик хизмати бошлиғи уни бу хатарли сафардан қайтармоқчи бўлишди, аммо Президент: “Самолётни тайёрланглар” деб буйруқ берди. Орадан бир соат ўтиб, у Наманганга етиб келди.

Ўзининг жазосизлигидан боши айланиб қолган экстремистлар дарров яна бир талабни илгари суришди: “Биз фақат Президент билан гаплашмоқчимиз, залга у бир ўзи кирсин”. Ислом Абдуганиевич елка қисди-да, индамай олдинга юриб кетди. Унинг кўриқчиларидан фақат бир кишигина залга кириб олишга муваффақ бўлди, лекин бу ҳол Президентни заррача ҳам ташвишга солмаётганга ўхшарди. У сиртдан жуда хотиржам кўринар эди, парламентни зудлик билан тарқатиб юбориш ва ислом давлати эълон қилиш тўғрисидаги фармонга имзо чекиш тўғрисидаги талабларни жим туриб эшитди. Экстремистлар, бу талаблар бажарилмагунча, залдан чиқмайсиз, деганда ҳам унинг юзида ҳеч қандай ўзгариш сезилмади.

Зал ғазаб отига минганидан ғала-ғовурда Ислом Каримовнинг дастлабки сўзларини эшитиб бўлмади, бироқ кейинчалик ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. “Мен ҳеч қанақа дўқ-пўписадан

қўрқмайман, — деб гап бошлади Ислом Абдуғаниевич. — Ҳозир бу ердан кетиш учун мен сизларни алдашим, талабларингизга розиман, дейишим, фармонга қўл қўйишим ва тинчгина кетишим, сўнгра эса уни бекор қилишим ҳам мумкин эди ёки бўлмаса бошқача йўл тутишим — бу ердан кетиб ҳарбий қўшин ва милицияни чақирсам, улар келиб тартиб ўрнатган бўларди. Лекин мен — Президентман ва эркак кишиман, бўлар-бўлмасга ваъда беравермайман, сўзимда туришга ўрганганман. Мамлакатда давлат тузумини ўзгартириш тўғрисида фармон чиқариш менинг ваколатимга кирмайди. Бундай масалаларни Олий Кенгаш ҳал этади. Биз Олий Кенгашни йиғамиз, сизлар эса ўз вакилларингизни Тошкентга юборасиз. Махлисда сизларнинг далилларингизни диққат билан эшитишга ва биргаликда қарор қабул қилишга ваъда бераман” (Якубов О. “Волчья стая. Кровавый след террора”. М., “Вече” нашриёти, 1999 йил, 40-42-бетлар).

Сўнгра айрим москвалик ва ғарблик журналистлар оддий ва соддадил диний фаоллар учраган қатағон даҳшатларини кўпиртириб ёзишди. Афсуски, улар ўша фаоллар илҳомлантирган оломон Наманганда олти нафар ёш рус аскарини тилка-пора қилиб ташлаганини, месхети туркларининг фарзандларини тириклай ёқиб юборганини кўришмаган. Ёки ўзлари шундай оломоннинг ичига тушиб қолмаган. Бу таассурот сифатида фойдадан холи бўлмас эди.

Ўш фожиаси

Ўш воқеалари ҳам ўшанда бўлган эди. Ҳозир кўпгина сабабларга кўра, 1990 йилнинг июнида рўй берган Ўш воқеалари хусусида батафсил ҳикоя қилиб бера олмайман. Асқар Акаевнинг гувоҳлик беришича, ўша вақтда миллатлараро хунрезлик оқибатида фақат икки кун ичида юзлаб ўзбеклар ва қирғизлар қурбон бўлганди. Республика мўъжиза туфайлигина иккинчи Қорабоққа айланиб кетишдан сақлаб қолинди. Бунда Президент Каримовнинг аниқ позицияси катта ёрдам берди.

Қирғизистон жанубида 600 мингдан зиёд ўзбеклар яшайди. Деярли барчасининг Ўзбекистоннинг чегарадош туманларида қариндошлари бор. Ўн минглаб қўлига қурол тутган-тутмаган одамлар қардошларини ҳимоя қилиш шиори остида икки мамлакат чегарасига йиғила бошлади. Россиянинг марказий ҳудудларидан шошилинич ўша ерга олиб келинган армия бўлинмалари уларни зўрға ушлаб турарди. Вазият соат сайин кескинлаша бошлади.

Мана шундай жуда танг вазиятда Каримов, токи мен Президент эканман, бирор ўзбек Қирғизистон чегарасини ёмон ният билан босиб ўтмайди, қандай сабаб бўлишидан қатъи назар, қасос олинишига йўл қўймайман, деб айтди. Ва у Президент сифатида қўлидаги барча воситаларни ишга солиб, фожианинг олдини олди. Бу жуда улкан маънавий жасорат эди. Бундай жасорат бугунги дунёда камдан-кам учрайди.

Карлайл Ўш воқеалари хусусида гапира туриб, Ўзбекистон ва Қирғизистон Ўш вилоятидаги вазият барқарор сақланиб туришидан ўзаро манфаатдор, деган эди. Каримов 1990 йилнинг июнь ойида тўсатдан содир бўлган фожага ўхшаш ҳол қайтарилмаслиги учун бор куч-гайратини аямапти.

Ўша пайтда у ўзбек айирмачиларининг Ўш борасидаги мақсадлари амалга ошишига йўл қўймай, донишмандларча иш тутди. Бошқа бирор ўзбек етакчиси бундай йўл тутиши даргумон эди. Афсуски, Каримовнинг Ўшдаги ва бутун Фарғона водийсидаги қонли миллий низонинг олдини олиш борасидаги хизматлари Фарбда эътироф этилмагани бориб турган адолатсизликдир.

Каримов 1991 йилнинг мартида Ўзбекистон ва Қирғизистон ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорлик шартномасини имзолаш учун Ўшга келди.

Минг-минглаб одамлар аэропорт йўлида ва шаҳар кўчаларида Каримовни олқишлашди. Мен бундан олдин ҳам, кейин ҳам давлат раҳбари келиши билан боғлиқ бу қадар оммавий иштиёқ ва хурсандчиликни кўрмаганман. Одамлар март ойида, кўчанинг қатнов қисмига чиқиб кетиб, икки давлат етакчилари тушган автомашинанинг филдираклари остига гулдасталар сочарди. Кортеж оломон орасида тез-тез тўхтаб қоларди.

Ана шундай тўхташлардан бирида Каримов ва Акаев автомашинадан тушишди. Бирпасда уларни оломон ўраб олди. Одамлар уларга миннатдорлик билдирар, Каримовнинг кўлига ёш болаларни тутқазар эди. Бир чол уни бағрига босиб йиғлаб юборди. Шартнома имзолангандан сўнг вилоят театрида қирғиз ва ўзбек артистларининг концерти бўлди. Каримов ва Акаев залга кирганида у ердагилар раҳбарларни тик туриб олқишлашди, олқишлар ўн беш дақиқача тинмади. Қирғизлар, ўзбеклар, руслар президентларга қон тўкилишидан ва ёнғинлардан, қотиллик ва тажовузлардан асраб қолгани, тинч ҳаётни қайтариб бергани учун ўз миннатдорлигини билдирарди. Бу — халқ муҳаббатининг ўзига хос ифодаси эди. Инсон ҳаётида бундай юлдузли онлар камдан-кам бўлади.

Каримов аэропортда берилган кечкурунги зиёфат пайти кам-гап, ҳатто қандайдир маънос эди. Гапиришдан олдин фикрини бир жойга узоқ жамлар эди. Ўшликларнинг завқ-шавққа тўла миннатдорлиги уни тўлқинлантириб юборганди. У шундай деди: “Мени бугун чин дилдан олқишлашди. Лекин одамларнинг давлат раҳбарларига бўлган ҳис-туйғулари — ўта муваққат. Ахир, халқнинг муҳаббат ва олқиши бепарқлик, ундан ҳам баттарроғи, беписандлик билан алмашинишига чидаш қийин. Мени фақат бир нарса ташвишлантиради, у ҳам бўлса, президентлик лавозимидаги йилларни муносиб яшашдир”.

Мен 1996 йилнинг 13 июнь кuni Харвард университетида ўтказилган “Марказий Осиё ва жаҳон” мавзусидаги анжуманда бу ҳақда сўзлаб бериш имконига эга бўлганимда ўзаро гаплашиб, маърузалардан чалғиб ўтирган иштирокчилар бирдан жимиб қолишди. Бу сукунат ҳам Каримовга, унинг инсон ва давлат арбоби сифатидаги жасоратига ҳурмат белгиси эди.

Назаримда, Каримовнинг Тожикистондаги фуқаролар урушини тўхтатишга қўшган ҳиссаси ҳам шундай таҳсинга лойиқ. Бу ҳақда жуда кўп ёзилган. Бу ўринда фақат битта воқеа ҳақида гапириб ўтмоқчиман.

1992 йилнинг 6 июлидаги МДХ раҳбарлари мажлисида (мен унда Қирғизистон делегацияси аъзоси сифатида иштирок этган эдим) Каримов кун тартиби муҳокамаси вақтида бутун МДХ учун бугунги кундаги бош масала — Тожикистондаги фуқаролар уруши, деб айтди. Бу урушни қандай тўхтатиш мумкин? Бунинг учун МДХ давлатлари нима қилиши керак? Тожикистоннинг ўша вақтдаги раҳбари Раҳмон Набиев Каримовнинг бу сўзларини жуда оғриниб қабул қилди ва бундай баёнотни бошқа биров эмас, фақат мен беришим мумкин, чунки бу — тожикларнинг иши ва қайғусидир, қабилида гапирди. Каримов Набиевга эътироз билдирди: “Модомики, сиз биринчи бўлиб бу масалани ўртага ташлашни лозим кўрмаган экансиз, мен буни Тожикистон билан тарихи бир, тақдири бир қўшни мамлакатнинг Президенти ҳуқуқидан фойдаланиб айтдим. Умуман олганда, қаердадир одамлар қурбон бўлаётган экан, бу ҳамма ва ҳар бир кишига дахлдордир. Агар биз одам бўлиб қолишни истасак, бошқаларнинг қайғусига шерик бўлишимиз керак. Йўқса, бу ерда нима қилиб ўтирибмиз? МДХ нима учун керак?” Мен Каримовнинг ана шу сўзларини ва улар мажлис йўналишини бошқа томонга буриб юборганини аниқ эслайман.

Каримов 1991 йилнинг декабрь ойида Қирғизистон ва Қозғистондагидан фарқли ўларок, муқобиллик асосида ўтган умум-

халқ президент сайловида ғолиб чиқди. У 86 фоиз овоз олди. Унинг рақиб, “Эрк” демократик партиясининг раҳбари Муҳаммад Солиҳ 12,6 фоиз овоз олди. Ғарб таҳлилчилари сайловда иштирок этган рақибларнинг имконияти тенг эмас, Каримов томонида кучли давлат машинаси бор эди, деганга ўхшаш гапларни ёзишди.

Эҳтимол, шундай бўлгандир ҳам. Бироқ бирорта ҳам ҳаққоний кузатувчи Каримов давлат раҳбари лавозимида икки йил ичида амалга ошириб улгурган ишларга эътироз билдира олмади, одамлар буни муносиб баҳолашди, ўша вақтга келиб Каримовнинг обрўси шу қадар ошиб кетган эдики, овоз натижалари бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди. Сайлов халқ эътирофи намойишига айланди.

Каримов мусулмонми?

1999 йил октябрь ойининг бошларида Каримов Киевга давлат сафари чоғида “Время” газетаси мухбирига интервью берди. Мухбир Ўзбекистон Президентидан, нега радикал исломчилар сизни ўзининг асосий душмани деб билади ва мусулмон деб ҳисобламайди, деб сўради.

Каримов шундай жавоб берди: “Мен — мусулмонман. Аллоҳни юрагимда асрайман. Ўзбекистон — аҳолисининг 82 фоизини мусулмонлар ташкил этувчи мамлакатдир. Афсуски, бизнинг шароитда одамларни, биринчи навбатда ўз динини яхши билмайдиган ёшларнинг бошини айлантириш учун яхши муҳит бор. Шунинг учун биз шу йилнинг сентябрь ойида Тошкентда ислом университетини очдик, унинг қошида абитуриентлар учун лицей ташкил этилади. Халқимиз дунёга буюк ислом файласуфларини ва мутафаккирларини етказиб берган. Ҳаммасини номма-ном санаб ўтирмоқчи эмасман. Ҳеч бўлмаса, пайғамбаримиз Муҳаммаднинг қилган амаллари ва айтган гаплари — ҳадисларни йиққан буюк муҳаддис Имом Бухорийни олайлик. Ҳозир унинг хоки қаерда? Самарқандда! У ерда бутун мусулмон олаmidан ўн минглаб одамлар зиёратга келаётган мажмуани ким курди? Ким Нақшбанд, Ат-Термизий ва бошқаларнинг мақбараларини ободонлаштирди? Мен ўзимни шу ишга бағишлаганман!”

Бу жавобни эшитган журналист: “Ўзини исломнинг ҳақиқий вакилиман деб юрган кишилар сизнинг ушбу дин меросхўри бўлишингизни қабул қила олмаётгани сабаби қилаётган ишларингиз-

нинг барчаси, уларнинг таъкидлашича, чин дилдан қилинмаётганида эмиш”, деди.

“Қуръонда ҳеч кимга бировнинг мусулмон ёки мусулмон эмаслиги ҳақида ҳукм чиқариш ҳуқуқи берилмаган, — деди Каримов. — Буни фақат ягона Аллоҳ аниқлаши мумкин.

Бир марта Эрон матбуотида мен ҳақимда шунга ўхшаш куракда турмайдиган гаплар ёзилган эди. Бу мен Техрон сиёсатига нисбатан алоҳида, мустақил позицияда бўлган пайтимга тўғри келган эди. Ўша пайт мен Эрон ташқи ишлар вазири Вилоятий билан учрашганимда, ундан: “Сиз ўзингизни ҳақиқий мусулмонман деб ҳисоблайсизми?” деб сўрадим. “Ҳа, — деб жавоб берди у. — Мен — ҳақиқий мусулмонман. Мен мусулмонга буюрилган беш рукннинг барчасини адо этаман”. Мен ундан: “Айтинг-чи, сизнинг ҳақиқий мусулмон эканлигингиз ёки эмаслигингизга баҳо беришга кимнинг ҳаққи бор?” деб сўрадим. У, исломни жуда яхши биладиган киши бўлишига қарамасдан, бу саволимга жавоб бермади”.

Дарҳақиқат, шиа мазҳабида пайғамбар вазифасини маълум маънода оятуллоҳ рутбасидаги дин пешволари бажарса, суннийликнинг бош ақидасига кўра, пайғамбар вафотидан сўнг ҳеч бир киши Аллоҳ билан бандаси ўртасида воситачилик қила олмайди. Аллоҳ иродасини Қуръонни, пайғамбар ҳадисларини ўрганиб, муқояса билан мулоҳаза қилиб, мусулмон жамоаси фикрини инobatга олибгина англаш мумкин.

Ислом дунёсида тан олинган мутафаккирларнинг фикрича, дунёвий ишларга шариат ҳукмларини татбиқ қилиш унинг меъёрларига қаттиқ риоя этишни эмас, ҳар қандай муаммони аста-секинлик, мўътадил, муроса излаш ва ҳокимиятга ҳурмат билан муносабатда бўлишни назарда тутати.

Сиёсий исломнинг бу бош ақидаларини ҳар бир мусулмон қабул қилиши ва Қуръоннинг мана бу оятини эсда тутиши лозим: “Эй мўминлар, Аллоҳга итоат қилингиз ва пайғамбарга ҳамда ўзларингиздан бўлган (яъни мусулмон) ҳокимларга бўйсунингиз” (Қуръон, “Нисо” сураси, 59-оят).

Энг мўътабар ислом мутафаккирлари мусулмонларда Оллоҳ томонидан инъом этилган давлат ҳокимиятига ҳурмат ҳиссини тарбиялашган. Бу ҳақиқатни ҳатто мутаассиблар ўзларининг ғоявий раҳнамолари деб улуғлайдиган Таймийя ибн Қайюм ал-Жавзия (1292-1350), Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб ва бошқалар ҳам эътироф этган.

Ислом уламоларининг илк авлоди вакилларига ҳам таниш бўлган, буюк донишмандлик билан йўғрилган “Ўз динингизни

кимдан олаётганингизга эътибор беринг”, деган ҳикмат беихтиёр эсга тушади.

Шу муносабат билан кўп асрлик маданий тарихга эга бўлган ва ислом байроғи остида замонавийлашиб бораётган Эронда немис Хелмут Хофернинг бошига бутунги кунларда тушган воқеани сўзлаб бермоқчиман.

Шахсан мен учун бу ҳол “Ақл мудраса, фалокат ёғилади” деган гапнинг тасдиғи бўлиб туюлади.

2000 йилнинг 21 январида Хофер барча немис газеталари ва телевизион дастурларида энг машҳур шахсга айланди. Мана булар “Frankfurter Allgemeine Zeitung”, “Süddeutsche Zeitung”, “Die Welt”, “Bild”нинг биринчи саҳифаси сарлавҳалари: “Хелмут Хофер — 795 кунлик қийноқлар ниҳоят ортда қолди”, “Немис тадбиркори Хелмут Хофер икки йиллик уқубатлардан сўнг Техронда суд томонидан оқланди”, “Беғуноҳ кишининг ҳалокат сари узилиб қолган йўли”.

“Bild” шундай деб ёзган эди: “Кеча Техронда 795 кунлик ҳибсдан сўнг муллалар немис бизнесмени, 58 ёшли Хелмут Хоферни озодликка чиқаришди. Чарм ва автомобилларнинг эҳтиёт қисмлари билан савдо қилувчи ҳамбурглик бизнесмен Хелмут Хофер 1997 йилнинг кузида ҳибсга олинган ва 1998 йилнинг 28 январь кuni Техронда мусулмон талаба қиз билан жинсий алоқада бўлганликда гумон қилиниб, ўлимга ҳукм қилинган эди. Шафқатсиз ва ваҳшиёна ҳукм одамлар кўз ўнгида уни тошбўрон қилиб ўлдиришни буюрар эди. Хофер, у қизни чиндан ҳам яхши кўраман, ислом динини қабул қилишим билан уни никоҳлаб олишга розиман, деб ўзига қўйилган айбни бутунлай рад этарди. Талаба қиз эса унинг гапларини тасдиқлар эди. Ўлим ҳукми исботлар етарли бўлмагани учун икки марта бекор қилинди ва Эрон судининг юқори маҳкамаларида яна икки марта тасдиқланди. Жорий йилнинг 20 январида Хофер жинояти исботланмагани учун оқланди”.

Мўътабар “Frankfurter Allgemeine Zeitung” газетаси “Хофернинг бошига тушган воқеалар ҳеч бир айбсиз катта сиёсат тегирмонига тушиб қолган шахс ҳаёти билан бемаъниларча ўйнашининг исботидир”, деб ёзган эди.

Немис сиёсатдонлари Эронни Берлинда курд мухолафати етакчиларидан бирини ўлдиришда иштирок этган ва немис суди томонидан умрбод қамоқ жазосига маҳкум этилган махфий полицияси агенти Дарабийни озод қилиш учун Германия фуқаросини давлат гаровига олгани учун қоралаб чиқди.

Менинг эътиқодимча, мана шу далилнинг ўзиёқ Ўзбекистон Президентига ўзининг Эронлик танқидчиларига қарата, сизларнинг исломга тааллуқли жойларингиз йўқ, дейиш учун асос беради. Ва бунда Мисрдаги Ал-Азҳар университети — дунёдаги энг муътабар ислом ўқув юртининг шайхи Муҳаммад Саид Тантовийнинг: “Ислом экстремизм ва мутаассибликни ёмон кўрадиган диндир”, деган гапини келтириш мумкин.

Тўғри ўқилган Клипнинг

1995 йил май ойининг бошларида Президент Клинтон Эрон давлати халқаро террорчиликни қўллаб-қувватлаётгани учун, унга нисбатан эмбарго ўрнатилиши хусусида қарор қабул қилди. Бундан олдин АҚШ Россияга, Эронга иккита атом реакторини сотгани учун, норозилик билдирган эди.

Ислом Каримов, МДХ мамлакатлари раҳбарлари орасида Россия билан Эрон ўртасидаги бу ишни қоралаб, Президент Клинтоннинг эмбарго ўрнатиш тўғрисидаги қарорини қўллаб-қувватлаб чиққан ягона раҳбар бўлди. Бу, айрим америкалик экспертларнинг фикрича, жуда кучли амал эди.

Ўзбекистон Президенти бир ўқ билан иккита кўенни урди: бозор ислохотлари соҳасида Ўзбекистонга Америка ёрдамни кучайтириш учун яхши имкониятга эга бўлди ва ўз муҳолифатини кучсизлантириб қўйди. Мен бу ҳақда, ким кимга кўпроқ керак, Ўзбекистон Фарбгами ёки Фарб Ўзбекистонгами, деган савол туғилиши муносабати билан эслаб қолдим. Нима бўлганда ҳам, Ўзбекистондек дунёнинг мусулмонлар кўп яшайдиган мамлакатларидан бирида радикал исломга қарши турган кучли ва иродали Президент Фарб учун ўрнини бошқа биров босолмайдиган иттифоқчидир. Фарбнинг Каримов сари ҳаракати эса Ўзбекистон учун ўта муҳимдир.

Билл Клинтон 1996 йилнинг июнида Ислом Каримов билан Вашингтонда учрашганида АҚШ Ўзбекистон билан, унинг Марказий Осиё минтақасида асосий рол ўйнашини инobatта олиб, кенг қамровли масалалар бўйича алоқаларни ривожлантириш ниятида эканини маълум қилган эди.

Чикаго Миллий стратегик форумининг президенти Ричард Фриман ва форумнинг илмий кенгаши аъзоси, Илмий ютуқлардан фойдаланиш бўйича халқаро корпорация (SAIC) директори Эндерс Уимбуш, Фарбнинг манфаатлари Марказий Осиё нефти ва бошқа хомашёларидан фойдаланишни таъминлаш, шунинг-

дек, минтақага ётқизиладиган Фарб сармояларини ҳимоя қилиш, гиёҳванд моддалар оқимининг Марказий Осиё орқали ўтишига йўл қўймаслик, минтақадаги ядро-энергетика инфраструктураси хавфсизлигини таъминлаш, ядро қуроли ёйилишининг олдини олиш, Марказий Осиё мамлакатлари орасида ва ҳар бир мамлакат ичида ҳарбий низоларнинг олдини олишга қаратилган, деб ҳисоблайди.

Таниқли америкалик аналитиклар — Пол Хензе ва номи юқорида зикр этилган Эндерс Уимбушнинг фикрича, Фарбнинг Марказий Осиё бўйича сиёсатида бетакрор тарих, маданият ва динга эга бўлган Ўзбекистон устувор аҳамият касб этади.

Марказий Осиё институтининг директори, ушбу минтақа муаммолари бўйича етакчи америкалик мутахассислардан бири Фредерик Стар, Марказий Осиё давлатлари орасида Ўзбекистонгина минтақада барқарорлаштирувчи куч ролига даъвогарлик қилиши мумкин, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, Қозоғистон ўзи билан Россия ўртасидаги этник ва ҳудудий муаммолар билан андармон. Қирғизистонда эса минтақавий айирмачилик кайфияти кучли ва мамлакат жанубида оғир миллатларо тўқнашувлар хавфи сақланиб турибди. Бу ҳол Қирғизистоннинг мустақил давлат сифатида мавжудлигини хавф остига қўйиши мумкин. Старнинг айтишича, 4 миллион кишилик аҳолиси бўлган Туркменистон, бой газ захираларига эга бўлишига қарамадан, Бирлашган араб амирликлари ва Кувайтга ўхшаб, хавфсизлик борасида заифдир. Тожикистон ҳали кўп вақт турли элатлар ва уруғ-аймоқларнинг кескин қарама-қаршилиги ҳолатида бўлади, қолаверса, у афғонларро низога ҳам аралашиб қолган. (Starr F.S. Making Eurasia Stable // Foreign Affairs, 1996, January/February. No 1/ Vol.75, 80—92-бетлар).

Фарб — Ўзбекистон йўналишининг асосий тавсифномаси ана шундай. Тескари йўналиш — Ўзбекистоннинг Фарбга нисбатан ҳаётий манфаатлар йўналишини Збигнев Бжезинский аниқ ифодалаб берган эди. У 1998 йили “Улкан шахмат тахтаси” китобида: “Агар Америка Ўзбекистонга, унинг миллий бирлашув борасидаги саъй-ҳаракатларида ёрдам қўлини чўзмаса, бу мамлакатнинг тақдири ноаниқ бўлиб қолаверади” деб ёзган эди. Бжезинский, кейинги мулоҳазаларига қараганда, шундай ёрдам тарафдори. Тажрибали сиёсатчининг гаплари самимийлигига ишонгинг келади.

Баъзан инсон онгида гайритабиий ўзгаришлар пайдо бўлади. Таниқли кишилар айтган мулоҳазалар оёғи осмондан қилиб талқин қилинади ва улар шу, эврилган кўйи яшаб қолади. Боз устига, афоризмлар тусини ҳам олиб кетади. Бу ҳол Редярд Киплинг,

унинг “Шарқ ва Ғарб ҳақида баллада”си бошига тушган эди. Қуйидаги сатрлар узлуксиз иқтибос қилиб келтирилади:

О, Ғарб бу — Ғарбдир, Шарқ эса — Шарқ,
 Жойидан қўзғалмас улар ҳеч замон,
 Токи ер юзида қиёмат қўпиб,
 Унга қулаб тушмагунча бу осмон.

Бу иқтибос икки улкан цивилизациянинг бир-бирига мос келмаслиги тўғрисидаги гоё сифатида талқин қилинади. Бироқ баллада мана бундай сўзлар билан тугайди:

Лекин Машриқ йўқдир ва Мағриб ҳам йўқ,
 Уруғ-аймоқ, ватан ва жинс мисоли.
 Кучли кучли билан келса юзма-юз
 Ернинг бир четида кетади қолиб.

(Фахриёр таржимаси)

Демак, Киплинг бутунлай бошқа хулоса чиқарган: ҳар ҳолда, Шарқ билан Ғарб ўртасида муроса бўлиши кераклигини айтган.

Тўғри, Киплинг муросаю мадора ҳамманинг эмас, маънавий жиҳатдан кучли одамларнинг қўлидангина келади, деб ҳисоблайди. Модомики, шундай экан, Ўзбекистон Президентининг саяёҳаракатлари Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам тўғри тушунилиши ва қўллаб-қувватланиши учун барча имкониятлар бор.

МАДАНИЯТ ВА ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАРНИНГ БУЮК КОНВЕРГЕНЦИЯСИ

(Трансаксония... Мовароуннаҳр)

ПРЕЗИДЕНТ РАҲМОНОВНИНГ СОМОНИЙЛАР ДАВЛАТИ ХУСУСИДАГИ ЭСДАЛИКЛАРИ

Миллий ғоянинг туғилиши

Қисқача маълумот. Имомали (баъзан Эмомали деб ҳам ёзилади) Раҳмонов 1952 йили туғилган. 1982 йилдан буён хўжалик ишида ишлаган, совхоз директори бўлган. 1992 йили Қўлоб вилоят ижроия кенгашининг раиси лавозимини эгаллаган. Халқ фронтининг дала қўмондони бўлган. 1992 йилнинг ноябридан Тожикистон Олий Кенгашининг раиси. 1994 йилнинг ноябрида ва 1999 йилнинг ноябрида Тожикистон Президенти этиб сайланган.

1993 йилнинг 3 январь куни Тошкентда Ислом Каримовнинг ташаббуси билан минтақа давлат раҳбарларининг учрашуви бўлиб ўтган эди. Мен Имомали Раҳмоновни биринчи марта Ўзбекистон Президенти берган кечқурунги зиёфатда кўрганман.

Адашмасам, бу унинг бундай даврада биринчи марта кўриниши эди. Ўшанда у менда кучли таассурот қолдирмади. Бироқ ўша учрашувни хаёлан эслар эканман, ирода ва қаттиққўллик Раҳмонов табиатида яққол сезилиб турган эди, деб ўйлайман.

Назаримда, Назарбоев, Ниёзов ва Акаев уни бу даврага тасодифан қўшилиб қолган одам сифатида қабул қилган эди. Раҳмонов буни сезар, шундан бегонасиран, асабийлашар, бошқача айтганда, ўзини қайга қўйишни билмасди. У Каримов билан ёнмаёن ўтирибгина қолмасдан, нимагадир унинг пинжига кириб олган эди. Гапириш навбати Раҳмоновга келганда, у Тожикистон халқи бу мамлакатдаги биродарқушлик урушини тўхтатишда Ўзбекистон Президентининг саъй-ҳаракатлари оламшумул аҳамият касб этганини ҳеч қачон унутмаслигини, ўзи учун, Раҳмонов учун Ислом Каримов иккинчи ота бўлиб қолганини айтган эди.

Қайд этиб ўтилганидай, Раҳмонов 1994 йилнинг ноябрида Тожикистон Президенти этиб сайланди. 1999 йилнинг 6 ноябрь куни у амалда муқобил номзодсиз ўтган сайловда иккинчи марта Президент бўлди. Тожикистон Ислом уйғониш партияси томонидан сайловга яқин қолганда иккинчи номзод қилиб кўрсатилган Давлат Усмон, сайлов бюллетенларига исми шарифи қўшилган бўлса ҳам, унда иштирок этишдан бош тортди.

Мухолифат етакчилари ҳар хил ён бериш ва имтиёзлар эвазига Раҳмонов билан тил бириктириб, президентлик лавозимини унга курашсиз топширгани сайловдан бир неча ой бурун маълум эди. Бундай дейишга далиллар етарли. Бироқ йил бошида ҳали ҳеч нарса аниқ эмас, Раҳмонов эса кескин қаршиликни енгиб ўтишга, одамларнинг овози учун эмас, қўнглини овлаш учун курашга тайёргарлик кўраётганди. Унинг биринчи мустақил тожик миллий давлати сифатида барча тожиклар — ҳам мамлакат ичкарасидаги, ҳам афғон тожиклари — учун миллий ғоя асоси вазифасини ўташи керак бўлган “Сомонийлар давлати ташкил топганининг 1100 йиллигини тантанали нишонлаш тўғрисида”ги фармониغا айнан шу маънода қараш керак.

Шу ўринда кичик, аммо муҳим чекиниш қилишга тўғри келади. Муайян миллий ғоя, унга сиёсатчилар ва олимларнинг муносабати қандайлигидан қатъи назар, бирон-бир миллат тургунча туради. Миллий ғоя маълум бир маданият ичида шаклланган қадриятлар тизимидир. Бирор миллатга, аниқ-равшан бўлмаган, миллий онгнинг назарий даражасида тасаввур қилинмаган ёки нотўғри тасаввур қилинган миллий ғояни зўрлаб тиқиштириш мумкин эмас.

Миллий ғояни илмий-сиёсий жиҳатдан расмийлаштириш борасида Тожикистон минтақа давлатлари орасида ҳаммадан кеч қолди. Унинг қўшнилари бу вақтга келиб, расмий миллий мафкурани шакллантириш билан боғлиқ асосий муаммоларни маълум даражада ҳал этиб бўлган эди. Ҳар ҳолда, уларнинг ҳал этилганини эълон қилишди. Минтақадаги турли мамлакатларнинг намояндалари миллий мафкура учун кўп жиҳатдан ўхшаш асосий қадриятларни танлашди. Бунинг технологияси жуда содда. Асос сифатида тарихнинг, харизматик ёки афсонавий шахс фаолиятининг энг юқори нуқтаси олинади.

Бундай ёндашув тўлиқ мужассамлашган шаклда Ўзбекистонда кузатилмоқда, у ерда Амир Темур миллий тарихнинг асосий қаҳрамони сифатида эълон қилинди. Қирғизистонда миллий ғояга асос қилиб “Манас” эпоси олинди. Президент Асқар Ақаев буюк бобокалонининг қуйидаги ўғитларига эътиборни қаратиб, эпоснинг соф замонавий талқинини баён қилган эди: миллатнинг бирдамлиги ва жипслашиши; миллатларо тотувлик; дўстлик ва ҳамкорлик; миллий ғурур ва ватанпарварлик; гуллаб-яшнаш ва фаровонлик йўлида тер тўкиб меҳнат қилиш; инсонпарварлик, олижаноблик ва бағрикенглик; табиат билан уйғунлик; қирғиз давлатчилигини мустақкамлаш ва ҳимоя қилиш. Бундай қадриятлар йиғиндиси ҳар қандай мафкурага хос нарса, унда фақат

қирғизларга хос бўлган, “Манас”дан англашиладиган хусусият деярли йўқ. (Шу муносабат билан профессор А. Асанкановнинг “Марксизмдан манасизмга” мақоласи эътиборга моликдир. — “Наша газета”, Бишкек. 1.08.1997.)

Туркменистонда бир оз ғалати вазият вужудга келди. Бу ерда миллий ғоянинг устуни вазифасини ўзига Туркманбоши, (туркманлар отаси) унвонини олган Ниёзов бажармоқда. Шундай қилиб, талаб этилаётган тарихий ва анъанавий қонунийлаштириш бугунги замонга қўшилиб кетаётгандек. Туркманбоши туркманларнинг ўзига хослигини белгилаб берувчи ҳамда ўзининг бевосита ва фаол иштирокида ишлаб чиқиляётган миллий ғоя муаллифи бўлиб қолмоқда.

Тожикистонда эса, айтиб ўтилганидай ва Президент Раҳмонов эълон қилганидай, Сомонийлар давлати миллий ғоянинг пойдевори бўлиб хизмат қилиши керак. Раҳмонов бу тўғрида эълон қилибгина қолмасдан, ўз чиқишларида бу ҳақда тегишли қоидаларни баён ҳам қилди.

Узоққа мўлжалланган тарихий кашфиётлар

1999 йил Лондонда “Имомали Раҳмонов. Тожиқлар тарих кўзгусида. Орийлардан сомонийларгача” деган китоб нашр этилди. (Менимча, русча таржимада ҳинд-европа (аввало, ҳинд-эрон) тил гуруҳига мансуб халқларга ном беришда “орийлар” сўзини қўллаш мақсадга мувофиқдир. Ирқчилик адабиётида орийлар, асосан, немислар, буюк ирқ деб эълон қилинган. Бу атаманинг хунуклиги сабаби ҳам шунда.)

Китобнинг асосий ғоя ва қоидалари И.Раҳмоновнинг “Бир ҳаётга жо бўлган минг йил. Сомонийлар давлатининг 1100 йиллиги — тўй арафасидаги мулоҳазалар” (НГ, 31.08.1999) мақоласида баён этилган. Мана уларнинг айримлари:

“1999 йил сентябрининг биринчи ўн кунлигида биз тожиқларнинг ўз даврида тараққиётда энг зўр натижаларга эришган илк давлатларидан бири — Сомонийлар давлатининг 1100 йиллигини байрам қиламиз...”

Сомонийлар даври — тожиқларнинг олтин асри — уларнинг кўпминг йиллик тарихи, унинг бойлиги, буюклиги ва фожиавийлигини ўзида акс эттиради...

Ўз ватанининг осойишталиги ва фаровонлигини таъмин этган сомонийлар тожиқлар даҳосининг ҳайратомуз парвози учун шароит ҳозирлаб берди.

Образли қилиб айтганда, улар қилич дунёсидан воз кечиб, чин маънодаги инсоний дунё ҳукмдорлари бўлишди, Ўрта Осиё шеърляти, меъморлиги ва миниатюраси, диншунослиги ва тиббиёти, хаттотлиги ва нақш ўймакорлиги, илм-фан ва дунёвий маънавиятида кашшоф бўлдилар.

...Сомонийлардан сўнг тожикларнинг олий сиёсий ҳокимияти инқирозга юз тутди, бироқ давлатчиликнинг ўзи барҳам топганмиди? Кўпгина олимлар, йўқ, дейишмоқда. Кейинги даврларда маъмурият ва бошқарув, ҳуқуқшунослик тожик тилида сўзлашувчилар қўлида бўлди. Ўрта Осиёда кейинчалик ташкил топган давлатларда тожик тили давлат тили бўлган.

Тожик халқининг бундан минг йил муқаддам, сомонийлар давлати пайдо бўлган даврдаги шаклланиши бир вақтнинг ўзида Шарқий Эрон халқларининг этномаданий ва этносиёсий янгилиниши, бирлашиши ҳам бўлди. Янги тил — тожик форсийсининг пайдо бўлиши, моҳиятан, янги цивилизациянинг пайдо бўлганини англатар эди. Бу миллий тотувликка ва тожикларнинг бутун келгуси давр мобайнидаги бирдамлигига асос бўлган, ўрта асрларда Марказий Осиёга ёпирилган ваҳшийлик ва зўравонликлар ичида халқнинг омон қолишига хизмат қилган кадрлятларни яратиш вақти бўлди.

Бундай янги цивилизация бошида Ўрта Осиё цивилизациясининг ёрқин буржи юлдузлари — Закария ар-Розий ва Хоразмий, Форобий ва Рудакий, Беруний ва Ибн Сино, Дақиқий ва Фирдавсий турган эди. Унинг вужудга келишига Сомонийлар давлатининг оёққа туриши ва қарор топиши шарт-шароит яратиб берди.

Бу — бир неча аср давом этган Ўрта Шарқ уйғонишининг ибтидоси эди. Инсоният тарихида ўчмас из қолдирган янги маънавият шаклланди. Бироқ XVI асрдан бошлаб Ўрта Осиё цивилизацияси урушлар ва босқинлар оқибатида тобора сўниб борди. Айрим истисноларни ҳисобга олмаганда, унинг қўри XX асргача давом этган ялпи қолоқлик ва турғунлик кулига кўмилиб ётди.

...Ҳозирги Тожикистонни тарихий Тожикистон билан чалкаштириш керак эмас. Сиёсат ва давлат нуқтаи назаридан улар бирига тўғри келмайди”.

Сўнгги фикр Раҳмоновнинг мулоҳазаларига ва бутун бошли китобга, боз устига, буни Тожикистон Президенти гапираётгани учун ўзига хос, кўп нарсага даъво қилувчи йўналиш беради. Унга асосан, илгари ҳозирги Тожикистонга нисбатан ҳудуди каттароқ бўлган Тожикистон давлати бўлган. Нега ўша давлат ҳозирги чегараларга қадар қисқартирилгани ҳақидаги масала хусусида Раҳмонов ҳеч нарса демайди. У шу ерда гўё кўп нуқта кўяди ва бу

билан худдики келгусида бу мавзуга қайтмоқчи эканини билдирмоқчи бўлади.

Китоб ва мақолада тожик муҳитида XIX ва XX асрлар чегарасида, айниқса, ўтган асрнинг 20-йилларида “бегона”га сифинишдай ҳодиса хусусидаги мулоҳазалар сезиларли ўрин эгаллайди. “Гап, — деб ёзади Тожикистон Президенти, — баъзи бир тожиклар — ёт байроқ остида ҳаракат қилган ва халқ тарихида қайғули из қолдирган таниқли давлат арбоблари хусусида кетмоқда”. (Фаҳимча, бу ўринда 1924—1938-йилларда Ўзбекистон халқ комиссарлари советининг раиси бўлиб ишлаган Файзулла Хўжаев назарда тутиляпти. — *Л.Л.*) Яқиндагина “бегона”га сифиниш бошқа мамлакатлар сиёсатчиларига ҳаммаслак бўлган фуқароларимиз кичик-кичик гуруҳларининг Тожикистонга унинг кўпчилик аҳолиси учун номақбул бўлган давлат тузуми шаклини зўрлаб тиқиштиришга уриниши шаклида намоён бўлди. Бу ҳол фожиага сабаб бўлган ва келгусида ҳам фожиага олиб келиши мумкин. (Бу тошлар сайловда Раҳмоновнинг рақиби бўлган Абдумалик Абдулложоновга отилаётгани аён. — *Л.Л.*) Бизнинг бу ҳолга муносабатимиз бир неча йил муқаддам шаклланиб бўлган эди: биз кимдир ўзимизга ўхшашини истамаймиз, лекин кимдир биздан ўзига ўхшаш (миллат) ясашига ҳам йўл қўймаймиз.

Яна бир нарсани қайд этиб ўтишни истардим. Сомонийлар бепоеён худуд ва кўплаб инсон ресурсларига эга давлатни тасарруф этиб ҳам улкан юришлар ёки дунё миқёсидаги босқинчилик урушлари сингари жаҳоний ғоялар билан иш кўришмаган. (Бу ерда Темур нишонга олинапти. — *Л.Л.*) Ҳамма иш тинч меҳнатни ҳимоя қилиш ва давлатни ободонлаштириш учун қилинган. Ўша давр сиёсатининг марказида турган Исмоил Сомонийнинг: “Токи тирик эканман, мен Бухоронинг девори бўламан”, деган гапини фақат шу маънода тушуниш мумкин” (ҳозир Ўзбекистон худудидаги Бухоро деб тушуниш лозим бўлса керак — *Л.Л.*).

Энциклопедик луғатлардан бир неча кўчирма...

Тожикистон Президенти билан батафсил мунозара қилиш мутлақо менинг вазифамга кирмайди. Лекин у ўз ёзганлари билан китобим доирасида тарихга, тарихий фактларга, воқеаларни бузиб талқин қилишда айблаш мумкин бўлмаган дунё тарихининг алломаларига мурожаат қилишимга туртки берди. Президент Раҳмонов умумэътироф этилган қоида-

ларни осонлик билан рад қилаётганидан ҳайратимни яшира олмапман.

Россия, Германия, Англияда (яъни айни ҳолатда ҳаққонийлиги шубҳа туғдирмайдиган) сўнги йилларда нашр этилган энциклопедик луғатлардан олинган бир неча кўчирмалар билан танишайлик.

Тожикистон, 143,1 минг кв.км., аҳолиси — 5705 минг киши. Тожикистон ҳудудида мил. ав. I минг йилликнинг биринчи ярмида Бақтрия давлати пайдо бўлди. Бу ҳудуд мил. ав. VII-IV асрларда эронлик аҳмонийлар ва Александр Македонский ҳокимияти, мил. ав. III асрдан Юнон-Бақтрия, Кушон подшоҳликлари тасарруфида бўлган. Эфталитлар, туркийлар босқинига дучор бўлган. Мил. VIII асрда араблар томонидан ишғол қилинган. Мил. IX-X асрларда тоҳирийлар ва сомонийлар, X-XIII асрларда ғазнавийлар, қорахонийлар, хоразмшоҳлар давлатлари таркибида бўлган. XIII асрда — мўғул-татар босқини. XIV аср — XVI асрнинг бошлари — теурийлар давлати таркибида. (Бу давлатлардан бирортаси ҳам тожик давлати деб аталмаган.)

XVI асрдан ҳозирги Тожикистон ҳудуди Бухоро хонлиги ва бир қатор майда ҳокимликлар таркибида бўлиб келган. 1868 йилда бу ҳудуднинг шимолий қисми (Фарғона ва Самарқанд вилоятларининг бир қисми) Россияга қўшиб олинган. Бухоро хонлигининг жанубий қисми Россияга вассал сифатида қарам бўлган. 1917 йилдан 1918 йилнинг феввали мобайнида Шимолий Тожикистонда совет ҳокимияти ўрнатилган, ҳудуд Туркистон АССР таркибига кирган. 1920 йилги Бухоро Халқ Республикасини эълон қилган Бухоро инқилобидан сўнг шу республика таркибига кирди. 1924 йилдаги миллий давлат чегараланишидан сўнг Ўзбекистон ССР таркибида Тожикистон АССР ташкил этилди. У 1929 йилнинг 16 октябрь куни Тожикистон ССРга айлантирилди. 1991 йилнинг сентябрида республика Олий Совети мустақиллик декларациясини қабул қилди ва “Тожикистон Республикаси” номи тасдиқланди.

Сомонийлар давлати хусусида эса мана бу гаплар ёзилган: “Сомонийлар давлати” — 875—999 йй. Ўрта Осиёда араб халифалиги таназулга юз тутганидан сўнг ташкил топган, пойтахти Бухоро шаҳри бўлган. X асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиёнинг анча ҳудудини ўз таркибига бирлаштирган. Иқтисодий ва маданий гуллаб-яшнаш даври — X асрнинг охиригача.

Сомонийлар — 819-999 йилларда Мовароуннаҳр (Ўрта Осиё)даги ҳукмдорлар сулоласи. Сулола асосчиси — Сомон-худот”. Бу ерда ҳам унинг тожик давлати бўлгани хусусида бирор сўз йўқ.

Энциклопедик луғатларда Раҳмонов тожикларга нисбат берган дунёга машҳур илм-фан ва маданият арбоблари хусусида ҳам қизиқ маълумотлар учрайди. Фақат Закария ар-Розий (лотинлаштирилгани Rhazes) ҳақида ёзилган маълумотни келтираман. Абу Бакр Муҳаммад бин Закария (865—925 ёки 934) энциклопедик олим, ҳаким ва файласуф, ихтирочи ва ҳурфиқр эгаси бўлган. Рай ва Бағдодда шифохонага мутасаддилик қилган. Фалсафа, ахлоқ, илоҳиётшунослик, мантиқ, тиббиёт, фалакиёт илми, физика ва алкимёга оид 184 та рисола ёзган, шулардан 61 таси сақланиб қолган. Ар-Розийнинг кўпгина асарлари X—XIII асрларда Европада лотин тилига таржима қилинган. Чечак ва қизамиқ касалликларига мумтоз тавсиф берган. Чечак хасталигига қарши эмлашни жорий этган. Ар-Розийнинг фалсафий концепцияси неоплатонизмнинг машҳур ақидаларига (бешта абадий ибтидо ҳақидаги таълимот — “яратувчи”, “жон”, “материя”, “вақт”, “фазо”га) асосланган. Ушбу концепцияга кўра, Яратувчи юборган ақл материя асир этган жонга эркинликка интилишни уқтиради: бунга фалсафани ўрганиш орқали эришиш мумкин. Ар-Розий мутлақ фазо ва мутлақ вақт мавжудлигига ишонар, кўплаб дунёлар мавжудлигини тан олар эди. У Суқротни ўзига устоз деб биларди.

Ар-Розий қаламига мансуб “Махарикул-анбиё” аксилклери-кал рисоласига ўрта асрларда ёзилган лотинча “Уч ёлғончи тўғрисида”ги памфлет асос қилиб олинган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Унинг аксилклери-кал мулоҳазалари, аввало, ҳақиқатнинг ягоналиги, шунинг учун барча динлар аввал-бошдан ёлғонлиги тўғрисидаги ғояси X—XI асрлардаги мусулмон мутафаккирлари, хусусан, Форобийнинг танқидига учраган.

Закария ар-Розий дунё миқёсидаги мутафаккир эканига ҳеч ким шубҳа қилмайди, лекин дунё аҳли уни эронлик олим сифатида билади ва бу ҳол унинг буюклигига соя ташламайди.

Энди тарихга, тарихий фактларга, дунё тарихининг ўзбеклар, шу жумладан, тожиклар тарихига оид мўътабар манбаларига муурожаат қилиш вақти етди. Бу икки халқнинг тарихий тақдири ўзаро ажралмасдир. Бироқ даставвал бироз тарихий хотира хусусида тўхталиб ўтайлик.

Тарихий хотира хусусида

Буюк жадид Маҳмудхўжа Беҳбудий: “Мозий — келажак тарозисидир” деб ёзган эди. Орадан 50 йил ўтиб инглиз ёзувчиси ва публицисти Жорж Оруэлл ўз ўтми-

шига эга бўлган киши, келажагига ҳам эга бўлади, деб хулоса чиқарар экан, Беҳбудийнинг фикрини такрорлайди.

Маълумки, тарих фани ўтган замонни — лекин, мерос, сабоқлар, тугалланмаган жараён, абадий қонун сингари ўтмайдиган воқеликни ўрганadi. Тарихий хотира ўзининг якуний хулосалари билан бугунги куннинг амалий эҳтиёжларини тўғри англаш имконини беради. Тарихий онг эса жамиятга кўпгина хато ва балоқазолардан асровчи кўз ва зийраклик ҳиссини бахш этади.

Ислом Каримов “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” (“Мулоқот” журнали, 1998 йил, 5-сон) мақоласида тарихий хотира ва тарихий онг қадрияти миқёсини кенгайтирар экан, шундай деб таъкидлайди: “Маънавиятини, туғилиб ўсган юртида ўзини бошқалардан кам сезмай, бошини баланд кўтариб юриш учун инсонга тарихий хотира керак. Инсон учун тарихидан жудо бўлиш — ҳаётдан жудо бўлиш билан баробардир”.

Тарихий хотира, шак-шубҳасиз, ўтмиш нури ва сояси, халқнинг зафар ва йўқотишлари, унинг шодлиги ва қайғу аламларидир.

Онгимдаги кўҳна хотирлар
Гўё лава — чўғдай оқарди,
Ёт ҳовучдан ичаётгандай
Мен юракни куйдирган дардни.

(Фахриёр таржимаси)

Бу сатрлар улуг рус шоираси Анна Ахматованинг уруш йилларида Тошкентда ёзилган шеърдан олинган. У шахсий ва тарихий хотира хусусида. У гўзал поэтик образ бўлгани учун эсламасликнинг иложини тополмадим.

Яна бир умумий эскартиш. Инсоният тарихи — маданиятлар тарихи, цивилизациялар тарихи, деб тўғри айтилган. Инсоният тарихини ўзгача тушунчалар орқали айнан ва ҳар томонлама англаб етиш мумкин эмас. Маданият ва цивилизация умумий кўринишда халқ ҳаёт тарзини акс эттиради. Цивилизация — кенгайтирилган миқёсдаги маданият. Цивилизация — шаклланган ва тараққий этган маданиятнинг муқаррар тақдиридир (Samuel P. Huntington. Der Kampf der Civilisations. Die neuegestaltung der Weltpolitik im 21. Jahrhundert, Evroverlag. — Munchen-Wien, 1997. 49-50-бетлар).

Цивилизация ижтимоий ҳаёт шакллари ичида энг барқароридир. Жаҳоний салтанатлар, тарихий мезонлар билан ўлчаганда,

бир соатда пайдо бўлади ва кунпаякун бўлиб кетади. Цивилизациялар эса сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва мафкуравий ларзалардан, буюк ҳукмдорларнинг келиш-кетишидан омон қолади. Жаҳон тарихи кўп марта давлат, ҳатто буюк давлатлар маълум бир цивилизациянинг ўткинчи ҳодисаси экани, тил ва бошқа этник бирликка эга бўлган исталган инсоний ҳамжамият тақдири, пировардида авлоддан авлодга эстафета сифатида ўтувчи маданий қадриятларга боғлиқ эканини тасдиқлаган.

Кези келганда, Ҳеродот бир пайтлар ҳар бир халқ маданиятининг белгиларини ахлоқий мезонларини ишлаб чиққанини ҳам айтиб ўтиш керак. У афиналиклар спарталикларни форсларга сота олмаслигини, билъақс, улар билан биргаликда иттифоқ бўлиб, улар томонида туриб курашиши кераклигини айтади. Афиналиклар ҳаётининг кўп жиҳатлари уларни спарталиклар сотқинлигидан сақлаб қолган: “Энг аввало, ибодатхоналаримиз умумий, қонимиз ва тилимиз бир, зиёратгоҳларимиз ва қурбонларимиз, ҳаёт тарзимиз умумий. Мабодо, афиналиклар спарталикларни сотишмоқчи бўлганида ўз кўз ўнгида қанчалик пасткашлик қилиши мумкин эди!” (Herodot. Historien. Aus dem Griechischen von Horneffer. — Stuttgart, 1971, 581-бет).

Ўйлайманки, ушбу ахлоқий қонидани замонавий ўзбеклар ва тожикларга нисбатан ҳам ишлатиш мумкин.

Совет халқини ташкил этувчи миллатларнинг расмий тарихи Москванинг Эски майдонидаги “донишмандлар” амри, ортодоксал ва кўпинча оми партия мафкурачиларининг зуғуми билан ёзилган бўлиб кўпинча ўтмиш ҳақида чалкаш таассурот берар, маълум маънода уларнинг бугунги кунини бемаъни қилиб, келажак истиқболини бузиб кўрсатар эди. Шунинг учун Совет Иттифоқи парчаланиб кетганидан сўнг пайдо бўлган янги мустақил давлатлардаги номдор миллатларнинг сиёсатдонлари ва зиёлилари зудлик билан ўзлари ҳақидаги илгариги тасаввурларини, ўзларининг совет даврида ёзилган тарихини қайта кўриб чиқа бошлагани табиий ҳолдир.

Шу билан биргаликда, миллат тарихини тубдан қайта кўриб чиқиш оддий жараён эмас. Ҳар ҳолда, у шошма-шошарликни ёқтирмайди. Барча янги мустақил давлатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, шошилиш иш кўрилганида, бир халқнинг тарихи тасвири бошқа халқлар тарихи устига тушиб қолади. Асрлар давомида бир-бири билан ёнма-ён яшаган миллатлар вакиллари ўз тарихи ҳақида сўз очганида уларнинг бир тилда гаплашиши мушкул экани аён бўлиб қолди.

Гап мўътабар меросга эгалик қилишнинг устувор ҳуқуқи учун ақл-заковат курашида ёки аллақандай тарихий фактларни яширишда эмас. Бир этнос ҳаётининг турли даврларида ўтмишнинг маълум бир жиҳатлари дастлабки планга чиқади. Бу ҳол бошқа бир этнос учун бутунлай тескари мазмун касб этиши мумкин.

Ўзбекистон ҳақида гап кетганда, у қадим даврлардан бери ушбу мамлакатнинг ноёб тарихини, маданиятини шакллантирган турли цивилизациялар ўзаро қоришиб кетган минтақа маркази эканини қайд этиш керак. Ўзбекистонни ҳозирги чегарасида минтақадан юлиб олиб қараш мумкин эмас, чунки у турли тарихий даврларда Трансоксания, Мовароуннаҳр, Ўрта Осиё деб аталган нисбатан каттароқ ҳудуддаги маданий маконнинг марказий, бирлаштирувчи қисми бўлган... Шунинг учун Ўзбекистоннинг маънавий ва моддий маданияти мазкур минтақа маънавий ва моддий маданиятининг асосини ташкил этади. Унда бугунги ўзбеклар ва тожиклар учун қандайдир умумий илдишлар ва қадриятлар, умумий маънавий ва ахлоқий тажриба мужассамдир.

Кимнидир хафа қилиш ниятидан ниҳоятда йироқман, бироқ бемалол айтишим мумкинки, агар совет истибдодидан қутулган мустақил давлатлардан бирортасида ўз тарихини сунъий тарзда қаҳрамонлаштиришга, ўтмишни муайян даражада мутлақлаштиришга эҳтиёж йўқлиги масаласида Ўзбекистонни биринчи ўринга қўйиш мумкин. Ўзбек тарихчилари, Пушкин таъбири билан айтганда, “ҳужжатлардан асрлар чангини қоқиб ташлаб”, ҳаққоний ёзувларни кўчириб ёзишлари керак, холос.

ЗАРДУШТ ВА БОШҚАЛАР

(Исломгача бўлган тарих саҳифалари)

Кўпгина олимлар мавжуд этнослар тарихини фактлар маълум, уларнинг мутаносиблиги аниқ бўлган, ҳаққонийлиги етук тарихчилар томонидан асослаб берилган даврдан бошлаш мақсадга мувофиқ, дейишади. Бу давр, таъминан, милoddан олдинги X-XI асрлардан бошланади (қаранг: Гумилев Л. География этноса в исторический период. — Л.1990, 25-бет). Ўйлайманки, бу ҳолни ўзбекларнинг миллий тарихига нисбатан ҳам татбиқ этиш мумкин. Тарихчилар, археологлар, этнографларнинг кўплаб тадқиқотлари, қадимги юнон муаллифларининг матнлари ушбу тарихнинг узоқ даврларига оид кўплаб

саволларга жавоб беради (қаранг: Zeumal E.V. The Political History of Transoxania в The Cambridge History of Iran. Cambridge, 1983, 232-262-бетлар; Tolstow S.P. Auf den Spuren deralthoeresmische Kultur. — Berlin, 1953; Masson V.M. Das Land der tausend, Studte. — Мьнchen, 1982; История Узбекистана в источниках. Составитель Б.В.Лунин. — Ташкент, Фан, 1984; Ртвеладзе Э., Лившиц В. Памятники древней письменности. — Ташкент: Узбекистан, 1985; Ртвеладзе Э., Сагдуллаев А. Памятники минувших веков. — Ташкент, Узбекистан, 1988).

Шунинг учун ҳам, менимча, шоирнинг: “Вақт дарёси тўполонлари//Олиб кетар дунё ишларин// Подшоликлар, халқлар, султонлар//Домига фарқ бўлади бари” сўзлари мужассам мазмунга эга эмас. Ҳарҳолда, уни ўзбек тарихининг қадимги даврларига нисбатан ҳам қўлаб бўлмайди.

Ҳозирги ўзбекларнинг аجدодлари бўлмиш суғдлар, саклар, хоразмийлар, бақтрияликларнинг барча ишларини ҳам вақт дарёси ўз домига тортиб кетмаган.

Ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди ўз таркибига (бутунлай ёки қисман) бир қанча тарихий-маданий ҳудудларни бирлаштирган. Энг аввало, мамлакатнинг бутунги жўғрофий маркази Зарафшон дарёси бўйидаги Самарқанд ва Бухоро сингари воҳа-шаҳарлари билан машҳур Суғдиёна мамлакатини, сўнгра Яксарт (Сирдарё) дан шимолда жойлашган Чоч (Тошкент) воҳаси атрофидаги ҳудудни, шунингдек, жануби-шарқда жойлашган Фарғона водийсини, шимоли-ғарбдаги мўъжизавий Хоразмни, Окс (Амударё) пастте-кисликларида Орол денгизидан жануброқда чўллар билан қуршалган маданий минтақани айтиб ўтиш керак.

Ушбу минтақалар қаторида Ҳиндикуш тоғининг шимолида жойлашган ҳудуд — Бақтрия, яъни Ўзбекистоннинг қадимги тарихини уларсиз тасаввур этиш мумкин бўлмаган Тожикистон ва Афғонистоннинг туманларини ҳам ҳисобга олиш керак.

Ўрта Осиёдаги илк давлат (милoddан аввалги I минг йилликда) Хоразм воҳасида ташкил топган эди. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, унинг маркази ҳозирги Хоразм ҳудудида эмас, ундан жануброқда — Марв ва Ҳирот атрофларида жойлашган. Хронологияга кўра, Ўрта Осиёдаги иккинчи давлат Бақтрия подшолиги эди, унинг таркибига (маълум бир вақтда), афтидан, Суғд ва Марғиёна (кўҳна форсий номи Мурғаш) кирган, ҳозирги пайтда эса Туркманистоннинг жануби-шарқий қисми киради.

Ўзбекистон маданиятини Ўрта ер денгизини Хитой билан боғлаган ва турли афсоналарга сабаб бўлган Буюк ипак йўлидан айри

ҳолда ўрганиш мумкин эмас. Уни, айниқса, Ўзбекистон ва Эрон худудидан ўтган, сўнгра Фарбга чўзилган ва Ўзбекистон орқали ўтиб, Ҳинд водийсига, ундан Ҳинд океани ва Қизил денгизга, Мисрга олиб борадиган ўрта йўлдан айри тарзда тасаввур этиб бўлмайди. Бугунги ўзбекларнинг аجدодлари Ипак йўлининг шу қисмларида нафақат савдогар, қолаверса, ҳам иқтисодий, ҳам маданий масалаларда воситачи, ташкилотчи вазифасини ҳам ўтаганлар.

Шу билан боғлиқ бир қизиқарли ва гўзал афсонани келтирмоқчиман.

Александр Македонскийдан сўнг орадан юз йил ўтиб, Ўрта Осиёга хунларга қарши иттифоқчи ахтариб, махфий топшириқ билан Хитой элчиси келади. Унга иттифоқчи учрамайди, аммо у Фарғонанинг қоп-қора терга ботган машҳур отларини кўриб қолади. Бу отлар хитойликларнинг ҳарбий муддаоларини амалга ошириш учун муҳим аҳамиятга эга эди.

Ривоятда айтилишича, айнан шу отларни қўлга киритиш мақсадида Ипак йўли бўйлаб савдо-сотик қарор топади.

Гарчи, янги тадқиқотларга кўра, Ипак йўлидан олдин милоддан аввалги III-II минг йилликларда Бадахшон тоғларида Ҳиндистон, Эрон ва Яқин Шарққа элтувчи ложувард йўл мавжуд бўлган. Ўрта Осиё Қадимги Шарқ мамлакатлари билан алоқаларни йўлга қўйган ва узоқ эллар билан бўладиган савдо-сотик ишлари доирасига тортилганди. Қизилкумнинг нодир маъданлари ўша вақтдаёқ маълум эди. (Herrmann G. Lapis lazuli: the early phases of its trade. — Iraq. 1968. vol.30; Сарианиди В. О великом лазуристовом пути на Древнем Востоке. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР. 144-тўплам, 1968.)

Суғдиёна ва Бақтрия ҳақида биров батафсил тўхталиб ўтсак. Суғд (Суғдиёна) — Ўрта Осиёдаги Зарафшон ва Қашқадарё ҳавзасида жойлашган тарихий ҳудуд, қадимги цивилизация марказларидан бири. Милоддан аввалги I минг йилликнинг ўрталаридаги шу номли давлат худуди. Мароқанднинг (Самарқанднинг мил. ав. IV аср — милодий VI асрлардаги номи) бош шаҳри. Суғдлар (суғдийлар) — қадимги шарқий форс элати. Суғдий тили ҳинд-европа тиллари оиласининг Шарқий Эрон гуруҳига мансуб. Бу мил. ав. I — милодий IX асрларга оид обидаларда қайд этилган. Суғдий тилнинг вориси яғноб тилидир. Бу тилда гаплашувчиларнинг жуда ҳам оз сонли вакиллари ҳозир ҳам Тожикистоннинг баланд тоғли ҳудудларида учрайди.

Қадимий ўрта аср ёдгорликларидан кўҳна Самарқанд — Афросиёб шаҳри ўрнидан топилган деворга чизилган машҳур сурат, мил. IV-X асрларга мансуб хизматга оид ва шахсий ёзишмалар, суғд адабиёти, бадий асарлар ҳам мавжуд бўлганини тахмин этишга имкон берувчи турли хил диний асарлар парчалари сақланиб қолган. Самарқандда ўрта асрларда шиша ишлаб чиқариш йўлга қўйилган эди. Бу ҳол шаҳарнинг тарихий аҳамиятини янада кучайтиради. Суғдийлар Ипак йўли орқали амалга ошириладиган савдо-сотик ишларида муҳим воситачилик вазифасини бажарган. Хитойнинг муайян даражада аҳамиятга молик бўлган ҳар бир шаҳрида энг кечи II асрдан бошлаб суғд савдогарлари яшаган. Кўплаб урушларга қарамасдан, Суғдиёна араблар истилосига қадар маданий жиҳатдан ниҳоятда гуллаб-яшнаган.

Бақтрия (Бақтриана) Амударёнинг ўрта ва юқори оқимида жойлашган, айти пайтда Афғонистон, қисман Ўзбекистон ва Тожикистоннинг ҳудудида бўлган тарихий ўлка. Мил. ав. I минг йилликнинг биринчи ярмидан бошлаб бу ерда пойтахти Бақтра (ҳозирги Балх) шаҳри бўлган давлат жойлашган. Туб аҳолининг тили Шарқий Эрон тил гуруҳига кирувчи шевага тааллуқли эди. Бақтриянинг ўзига хос табиати суви мўл кўм-кўк водийлар, тоғлар, баъзан эса даштлардан иборат эди. Бақтрия тарихга дунё цивилизациясининг улкан ўчоқларидан бири сифатида кирди.

Суғдиёнада ва, айтиқса, Бақтрияда турли халқларнинг ўзаро қўшилиб кетиши бу ерда ўзига хос антропологик типларни вужудга келтирди. Сўнгги пайтларда Чағаниён (Сурхондарё воҳаси) ва Афросиёбда топилган девордаги монументал суратлар туб аҳолининг юз тузилиши турлича бўлганини кўрсатади. Мил. VI асрга мансуб суратда Самарқанд шоҳи ҳузурига ташриф буюрган Чағаниён элчилари тасвирланган. Суратдагилардан бири — мовий кўз, оқ соқолли, қизил танли чол бўлса, иккинчиси — оқ юзли, қора соқолли, қора соч, қора кўз йигит.

Кимга қанақалигини билмадим-у, бироқ ўзбек халқи тарихининг ушбу даври мени Атлантида образидан кўра кўпроқ ҳаяжонга солади. Платон асарларида сақланиб қолган кўҳна юнон ривоятига кўра, бир вақтлар Атлантика океанида мавжуд улкан ва аҳолиси тигиз бу оролдаги, ўша пайтлар мезони билан ўлчаганда, юксак даражадаги цивилизация зилзила оқибатида океан тубига ғарқ бўлади. Олимлар шу кунгача Атлантиданинг бўлган-бўлмаганидан баҳс юритишади, унинг мавжудлигига оид моддий далиллар излашади. Мабодо улар топилиб қолса, нима бўлиши мумкинлигини тасаввур қилиб кўринг. Уларни ҳам худди ойнанинг тупроғи сингари кўзга тўтиё қилишарди.

Кўхна ўзбек тарихининг сирли дунёси, ўзбеклар аجدодларининг ҳайратланарли цивилизацияси излари-чи? Ахир, улар океаннинг бўлмаса ҳам, вақт уммонининг тубидан олинган-ку. Ахир, улар ҳам изсиз йўқолиб кетиши мумкин-ку. Президент Каримовнинг нафақат меъморий обидаларни, қолаверса, халқ хотирасини сақлаб қолиш, замонлар ўртасидаги алоқани тиклаш борасидаги саъй-ҳаракатларига ҳар қанча таҳсинлар айтсак арзийди. Чунки бу ишлар фақат Ўзбекистон учун эмас, бутун жаҳон маданияти учун қилинмоқда.

Ўрта Осиё ҳудудининг аксарият қисми мил. ав. VI асрдан бошлаб Эрондаги аҳмонийлар давлати таркибига кирган, унинг чегаралари Ҳиндистон шимолидан Ўрта ер денгизигача бўлган. Машҳур Беҳистун ёзувида бу давлатнинг асосчиси Кир Иккинчига, кейинчалик Доро Биринчига Ахурамазда (ягона худо) инояти билан теккан мамлакатлар орасида Парфия, Хоразм, Бақтрия, Суғдиёна қайд этилган. Аҳмонийлар мулкининг улкан ҳудуди 20 та сатрапликка (шартли равишда — ҳарбий-дала округлари) бўлинган. Ўрта Осиё учта сатрапликка бўлинган эди.

Минтақанинг аҳмонийлар империяси таркибига киришининг кўпгина ижобий жиҳатлари бор эди. Булар сирасига минтақанинг халқаро савдо-сотик йўлига чиққанини, бошқа халқлар ва уларнинг маданияти билан мулоқотга киришиш имкони пайдо бўлгани, карвон йўлларининг тараққий этганини киритиш мумкин. Ўрта Осиё ўша пайтлардаёқ империянинг турли жойларига моҳир қурувчи ва ҳунармандларни юбориб турган. Улар уйларига қайтаётиб, ўзлари билан бошқа мамлакатлар тажрибасини олиб келарди. Сатрапликларда маъмурий бошқарув тажрибаси ҳам катта аҳамиятга эга эди. Ўрта Осиёдан чиққан шахслар империянинг марказий давлат аппаратида катта-катта лавозимларни эгаллаган ҳоллари маълум.

Қадимги даврларда ва ўрта асрларнинг дастлабки йилларида Ўрта Осиёнинг ижтимоий ҳаёти, маънавий дунёсига пайғамбар ва ислоҳотчи Зардушт ёки юнонча Заратустра номи билан аталган дин — зороастризм — зардуштийлик кучли таъсир кўрсатди. У, тахминан, мил. ав. X—VI асрнинг биринчи ярми оралигидаги даврда яшаган. Сосонийлар даврида (мил. III—VII асрлар) кодекс сифатида тартиб берилган зардуштийликнинг муқаддас китоблари тўплами — “Авесто” асрлар давомида минтақадаги ижтимоий ва шахсий ҳаётни изга солиб турган диний ва ҳуқуқий ақидалар мажмуасидан иборат.

Ўрта Осиёнинг тарихий тақдиридаги бурилиш қадимги дунёнинг улкан сарқардаси Александр Македонский номи билан боғ-

лиқ. У мил.ав. 330-326 йиллардаги юриш натижасида ўз қўшинлари билан Фарғона водийсигача етиб келди. Унинг қароргоҳи Мароқандда эди. Айнан ўша пайт бу минтақа Трансоксания, яъни Окс (Амударёнинг нариги тарафидаги мамлакат) деб номланган.

Александр Македонскийнинг Ўрта Осиёни босиб олиши оқибатлари хусусида сўз кетганда, бу ҳол бир қанча Шарқ мамлакатлари, шу жумладан, Ўрта Осиёнинг юнонлашувига йўл очиб берганини таъкидлаш лозим. Ўрта Осиё аҳолиси фақатгина эллин — юнон маданиятини механик тарзда қабул қилмаганини айтиб ўтиш керак. Бу маданият маҳаллий ўзига хослик билан қоришиб кетган, ўз навбатида унинг ўзи эллин маданиятига ҳам таъсир кўрсатган эди. Ўрта Осиё билан Шарқнинг бошқа халқлари ўртасида шу тариқа мулоқот кучайди.

Александр Македонскийнинг ўлиmidан сўнг унинг саркардалари Салавк ва Птолемей Бақтрияда мил. ав. III асрдан — мил. ав. II асргача мавжуд бўлган подшоликка асос солди. Унинг санъати ва маданияти маҳаллий маданият билан самарали равишда қоришиб, узоқ вақт давомида Шимолий Ҳиндистон, Афғонистон ва Ўзбекистонга таъсир ўтказиб келди. Мисол тариқасида шаҳарда режалаштириш тамойиллари, юнонлар андозаси асосида танга зарб қилиш, юнон алифбосининг оромий ёзуви билан бирга амал қилганини келтириш мумкин. Юнон-Бақтрия подшолиги ўта гуллаб-яшнаган даврда цивилизациянинг юксак босқичига кўтарилди. Антик дунё муаллифлари, хусусан, Помпей Трог ўша пайтдаги Бақтрияни, минг шаҳар мамлакати, деб атаган эди. Бу сифатлаш муболаға экани турган гап. Бироқ ўша ерда шаҳар ҳаёти жадал ривожлангани, янги шаҳарлар қад кўтаргани, шаҳар аҳолисининг нуфуси ўсиб боргани учун ҳам бу фикр ҳақиқатга яқиндир. Мамлакатда ҳунармандчилик, деҳқончилик ва чорвачилик тинимсиз тез тараққий этиб борди, суғориш каналлари тармоғи кенгайди. Бақтриядаги маданий ҳаёт даражасини ўша вақтдаги Македониянинг ҳаёт даражаси билан бемалол солиштириш мумкин эди.

Юнон-Бақтрия подшолиги инқирозга юз тутганидан сўнг Ўрта Осиё тарихида кушонлар ва Кушонлар подшолиги даври бошланди. У гуллаб-яшнаган давр (мил. I-III асрлар) да ҳозирги Ўрта Осиё, Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистон ва эҳтимол, Синцзяннинг аксарият худудини эгаллаган қадимги дунёнинг энг улкан давлатларидан бири эди. Кушонлар империяси санъати меъморлик, ҳайкалтарошлик ва сурат чизишнинг ёрқин ва ўзига хос синтезидан иборат. Унинг маданий манбаси Бақтриядан бошланади. Айнан шунинг учун ҳам кушонларнинг маданият ва санъ-

ати Ҳиндистон замини ва бошқа минтақаларга тарқалган. Бақтрия тили Кушонияда ҳам асосий тил бўлган.

Кушонлар империясининг таназзулга юз тутиши сосонийлар — мил. 224-651 йиллардаги Эрон шоҳлари сулоласи армияси зарбалари билан боғлиқ. Кўп йиллар мобайнида Сосонийлар давлати Яқин ва Ўрта Шарқда тенги бўлмаган даҳшатли кучга эга эди. Бироқ, IV асрнинг охирига келиб, Ўрта Осиё шимолида Бақтриянинг гуллаб-яшнаётган воҳаларига катта оқим билан бостириб кирган хионийларнинг кўчманчи қабилалари ҳаракатга келади. Милодий V асрнинг бошларидан бошлаб тарих саҳнасига фанда “эфталитлар” деб ном олган (ўзлари ўзларини “элхонлар” деб атаган) халқ чиқди.

Эфталитлар 467-480 йилларда Сугдни ўзига бўйсундиришди, сўнгра таркибига Ўрта Осиё, Афғонистон ва Шарқий Ҳиндистон кирган улкан давлат барпо этишди. Эфталитларнинг тарихдаги асосий даври жуда яхши маълум бўлса-да, уларнинг дастлабки тураржойи, қайси элатга мансублиги мутлақо ноаниқ бўлиб қолмоқда. Улар қайси тилда гаплашгани ҳам маълум эмас. Бироқ, ёзма манбаларнинг шаҳодат беришича, ўша тил қадимги туркий ва қадимги мўғул тилларидан фарқ қилган ва турк унсурлари ҳам мавжуд бўлган Шарқий Эрон тилларидан келиб чиққан бўлиши керак.

Таниқли россиялик олим, археолог, тарихчи ва этнограф С.Толстов эфталитлар дастлаб Ўзбекистон шимолида, Амударё ва Сирдарёнинг қуйилиш жойларида яшаган, деб ҳисоблаган. Асримизнинг 50-йилларида япон олими К.Еноки ва совет тадқиқотчиси Л.Гумилев эфталитлар тоғли Помир ва Ҳиндикушда яшаган туб аҳолига мансуб деган фаразни илгари суришган. Бу борада бошқа мулоҳазалар ҳам мавжуд. Муайян маънода ҳозирги ўзбеклар ва тожикларнинг аجدоди бўлган эфталитлар ҳақида кўп нарса номанъумлигича қолмоқда.

III асрнинг биринчи ярмида Эронда зардуштийлик ва христианликнинг қоришмасидан иборат бўлган яна бир диний-фалсафий таълимот — монийлик вужудга келди. Монийлик издошлари зардуштийлик, рим мажусийлиги, христианлик, кейинчалик эса ислом тарафдорларининг қувғинига учраган. Улар таъқиблардан қочиб, оммавий равишда Ўрта Осиёга кўчиб ўтганлар.

Маълумки, монийлик дини туркий қабилалар орасида кенг тарқалган, уйғур хони эса уни VIII асрнинг охирида давлат дини деб эълон қилган.

Умуман олганда, Ўрта Осиё араблар истилосидан аввал дин маъносида жуда ўзига хос минтақа бўлган. Бу ерда буддавийлик

ибодатхоналари, зардуштийлик меҳроби мавжуд бўлган монастырлар ва несториан христианлари черковлари ёнма-ён тинч қўшничилик қилишган. Дарвоқе, “Бухоро” сўзи келиб чиқишига кўра, санскритча “вихара”, яъни “будда ибодатхонаси” маъноси-ни англатади.

УЛУФ ДАҲОЛАР ДАВРИ (Ислом тарихи саҳифалари)

Мовароуннаҳр араб тилида “дарё ортидаги мамлакат” маъносини англатади. Араблар Александр Македонский даврида Трансоксания деб номланган мамлакатни шундай деб аташган. Улар 651-652 йилларда дарё бўйидаги Марв воҳасида (Марв бугунги кунда Туркменистон ҳудудида) Ўрта Осиёни забт этиш учун ҳарбий истехком вазифасини ўтаган кўрғон қуришади. Араб навкарларининг Басра ва Куфадан кўчирилган 50 минг оиласи, афғидан, Марв воҳасидаги бешта аҳоли пунктига жойлаштирилади. 676 йили бу ерга Басрадан яна 4 минг киши етиб келади, улар орасида Муҳаммад пайгамбарнинг амакиваччаси Қусам ибн Аббос ҳам бор эди. Ҳозирги вақтда унинг қабри Самарқандда бўлиб, муқаддас қадамжолардан бири ҳисобланади. Араблар 709 йили Бухорони, 712 йили Самарқандни эгаллашади. Ўзбекистонга араб истилоси билан ислом дини кириб келади. Дамашқда Уммавийлар, Қуддусда Ал-Ақсо масжидлари қурилаётган бир пайтда Бухоро ва Самарқандда ҳам масжидларга пойдевор қўйилди.

Ўрта Осиёда ислом истилосининг энг узоқ чегарасини араб саркардаси Қутайба ибн Муслим қўшинларининг Чоч (Тошкент), Хўжанд ва Фарғона водийсигача етиб борган юришлари белгилади. Араблар бу ерда Хитойнинг Ўрта Осиёдаги манфаатлари билан тўқнаш келишди. 751 йили Тараз (Талас) шаҳри яқинидаги Атлах деган жойда араблар ва хитойликлар ўртасида жанг бўлиб ўтди, унда хитойликлар қаттиқ мағлубиятга учради.

Арабларнинг бу ғалабаси нафақат сиёсий, қолаверса, маданий-тарихий аҳамиятга ҳам эга эди. Улар хитойликларнинг асбоб-анжомлари билан биргаликда қоғоз ишлаб чиқариш мануфактурасини ҳам қўлга киритишди. Қоғоз ўша вақтда Самарқандда ҳам ишлаб чиқарилар эди. Сўнгра бу соҳадаги монополия барҳам топди ва қоғоз тайёрлаш сири Бағдодга етиб борди. Тез орада

қоғоз тери ва папирусни сиқиб чиқарди. Цивилизация учун аҳамияти беқиёс бўлган техник инқилоб рўй берди.

Араблар истилоси ўша вақтда ҳозирги Ўзбекистон заминида яшаб ижод қилган буюк олимларни дунёга танитди. Улар ҳақида хронология асосида қисқача ҳикоя қилиб бермоқчимиз.

Ал-Фарғоний (лотинлашгани Алфраганус) Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир (тахминан 785 — тахминан 861 йиллар) — буюк фалакиётшунос. У Фарғона водийсининг Кува туманида таваллуд топган. Ал-Маъмун саройи билан бирга Бағдодга кўчиб кетган. Ал-Фарғонийнинг саккизта асари дунёга машҳур. Уларнинг асосийси “Самовий ҳаракатлар... ёки фалакиётшунослик унсурлари ҳақида китоб” ўша вақтда астрономия илмининг қомуси ҳисобланган. Бу асар XIV-XV асрларда лотин ва бошқа тилларга қилинган таржималари орқали Европада кенг тарқалган. Атоқли немис фалакиётшуноси ва математиги, Европада биринчилардан бўлиб астрономик лаборатория (Нюрнберг, 1471 й.)га асос солган, Колумб, Васко да Гама сингари денгиз сайёҳлари фойдаланган дастлабки босма астрономик жадвал (1474 й.) муаллифи Иоханн Мюллер, 1436-1476, (лотинлашгани — Региомантанус) Ал-Фарғонийни ўзига устоз деб билар, тадқиқотларида ва университетда ўқиган лекцияларида унинг асарларига тез-тез мурожаат қилар эди.

Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (тахминан 787—850) — хоразмлик буюк олим, арифметика бўйича ҳинд рақамлари (улар кейинчалик араб рақамлари деб юритилган) билан рисола ёзган. Ал-Хоразмий бу рақамларни кашф этмаган, аммо уларнинг бутун дунёга тарқалишига кўмак берган. У XII асрда Испанияда лотин тилига ўгирилган рисоласида қўшиш ва кўпайтиришга ўхшаш ҳисоблаш амалларини тавсифлаб берган. Улар бугунги кун математикасида ҳам катта аҳамиятга эга ва Ал-Хоразмийнинг лотинлаштирилган номи билан алгоритмлар деб аталади. “Алгебра” сўзи лотинлашган араб сўзи “ал-жабр”дан (“тикланиш”) олинган бўлиб, Ал-Хоразмий томонидан “Китоб ал-жабр вал-муқобала” (“Тикланиш ва қарама-қарши қўйиш ҳақида китоб”) орқали илмий муомалага ва жаҳоннинг барча тилларига кирган.

Имом ал-Бухорий — Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ал-Муғира ал-Жуъфий (810—870) — исломнинг ҳадислар (“арабча — “нома”, “ҳикоя”)да баён қилинган муқаддас ривоятни — “Сунналар” (арабча — “одат”, “ҳаракат тарзи”, “ўзни тутиш”)ни тузишда муҳим роль ўйнаган мусулмон алломаси. Манбалардан маълум бўлишича, Ал-Бухорий 600 минг ҳадисни ўрганган ва қайта текшириб чиққан, бундан ташқари, ўз устозлари ва саҳобалардан

200 минг ҳадисни шахсан ёзиб олган. Шундай кўп миқдордаги ҳадислар орасидан саҳиҳ ҳадислар тўпламини ташкил этган 7563 та ҳадисни танлаб олган.

“Ал-Жоме ас-Саҳиҳ” кўпинча “Саҳиҳи Бухорий” ҳам деб номланади. Бу биринчи марта мусаннаф тамойили бўйича, яъни ҳадисларнинг мазмунига қараб тасниф этилган тўпламдир. “Саҳиҳи Бухорий”ни замондошлари фикҳ (мусулмон ҳуқуқшунослиги) бўйича буюк қўлланма сифатида тан олган. У Куръондан сўнг иккинчи китоб ҳисобланади. Кўпгина тилларга таржима қилинган “Саҳиҳи Бухорий”га юздан зиёд шарҳ ёзилган. Ал-Бухорий бу бош асаридан ташқари яна катта илмий мерос қолдирган. Унинг қаламига мансуб 20 дан ортиқ диний ва ахлоқий мазмундаги асарлар мавжуд.

Форобий (Ал-Форобий) — Абу Наср ибн Муҳаммад 870 йили Сирдарё бўйидаги Фороб шаҳрида туғилган, 950 йили Дамашқда вафот этган. Файласуф, қомусчи олим, шарқий аристотелизмнинг — у Форобий ижодида неоплатонизм билан чаतिшиб кетган — етакчи вакилларидан бири, Аристотель асарларига шарҳ ёзган, “Иккинчи муаллим” (яъни Аристотелдан кейин) деган шарафли номга сазовор бўлган. Асарлари: “Донишмандлик жавоҳирлари”, “Мусиқа ҳақида катта китоб”, “Фозил шаҳар аҳлининг қарашлари тўғрисида”, фалсафа, мантиқ, математика бўйича рисолалар, фанларни таснифлаш тўғрисида рисола. Ал-Форобий, Ибн Сино, Ибн Можжа*, Ибн Туфайл, Ибн Рушд сингари олимлар, шунингдек, ўрта асрлардаги Фарбий Европа фалсафаси ва илм-фанига катта таъсир кўрсатган.

Мовароуннаҳр замини ўша пайтлар Европадан жуда олдинлаб кетган эди. Бу ҳақда ўйлаганинда ҳайратдан лол қоласан киши. Сомонийларнинг буюк аҳамиятидан кўз юммаган ҳолда, Ўрта Осиёнинг ақл-заковат жиҳатдан буюклиги улардан бошланмаганини айтиб ўтиш жоиз.

Айнан Сомонийлар даври (875—999 йиллар)да Мовароуннаҳр Бағдод халифалиги таркибида ўзига хос бетакрорликка эга бўлади. Сулола асосчиси, эронлик зодагон, балхлик (Термиз музофоти) Сомон-худот Марвда ноиб этиб тайинлангач, исломни қабул қилади. Унинг тўрт набираси Бағдод халифаси Ал-Маъмуннинг Ҳирот, Самарқанд, Фарғона ва Чоч (Тошкент) шаҳарларидаги ноиб бўлиб хизмат қилган. Улардан бирининг ўғли Наср ибн Аҳмад 875 йили амир — бутун Мовароуннаҳрнинг ҳарбий кўмондони унвонига сазовор бўлган эди.

* Русчада Ибн Баджа деб берилган. Мутахассислар бундай киши бўлмаса керак, ҳойнаҳой Ибн Можжа бўлиши мумкин дейишди. — *Тарж.*

Бу даврда маҳаллий зодагонларнинг араб-ислом салтанатининг юқори қатламларига уйғунлашуви юз беради. Бухоро саройида форс тили — форсийнинг бошқа бир шаклида янгитдан шеърий тилига айланади. Сомонийлар даврида Рудакий ва Дақикий билан бир қаторда 600 минг байтдан иборат “Шоҳнома” — форс миллий эпосининг муаллифи Фирдавсий ҳам ўз ижодини бошлайди.

Сомонийлар даврида яна икки нафар буюк олим яшаб ижод этган. 980 йили Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида олим, файласуф, табиб ва мусиқачи Абу Али ибн Сино, лотинча номи Авиценна (вафоти 1037 й.) туғилди.

У сомоний амирлардан Нуҳ Соний ибн Мансур (976-997) даврида Бухорода таълим олди. Унинг хотираларидан маълум бўлишча, ўша вақтларда Бухородаги китоб бозорининг мисли бўлмаган. Ёш олим Бухоро ҳукмдорининг бир неча бинодан иборат бўлган ва ҳар бири билимнинг алоҳида соҳасига бағишланган кутубхонасига кириш ҳуқуқига эга эди. Ибн Синонинг юнон, рим, ҳинд ва Ўрта Осиё табибларининг қарашлари ва тажрибаси умумлашган бош илмий асари “Тиб қонунлари” Фарбда лотин тилида 30 мартадан кўпроқ нашр этилган ва XVII асрга қадар тиббиётга оид асосий асарлардан бири сифатида ўқитилган. Ибн Сино фалсафада араб аристотелизми, қисман неоплатонизм анъаналарини давом эттирган.

Ўша даврнинг бошқа бир буюк олими Ал-Беруний (973 йилда туғилган — тахминан 1050 йилда вафот этган) Хоразмнинг ҳозирги Урганч шаҳридан унча узоқ бўлмаган Қиёт қишлоғида таваллуд топди. Санскрит тилини, Ҳиндистоннинг тарихи, маънавий ҳаёти ва илм-фанини яхши билган Берунийнинг асарлари ушбу ўзига хос мамлакат ҳақидаги билимларнинг битмас-туганмас манбаи ҳисобланади (Barthold W. Turkistan Down to the Mongol Invasion. — London. 1958; Bosworth С.Е. The Medieval History of Iran// Afghanistan and Central Asia. — London. 1977).

Яна бир нарсани, сомонийлар ўз фуқаролари мансуб бўлган барча динларга нисбатан сабр-тоқатли бўлганини айтиш керак. Улар даврида яҳудийлар ҳам ҳеч бир ситам кўрмаган.

Мовароуннаҳр мўғуллар ҳужумига рўпара бўлган илк мусулмон давлати эди. 1220 йилнинг бошида Чингизхон ўз қўшини билан Сирдарёни кечиб ўтди. Ўша йилнинг март ойида Бухоро дарвозалари босқинчиларга очилди, орадан кўп ўтмай, Самарқанд, Хўжанд, Гурганж шаҳарлари ҳам забт этилди. Бир асрдан ошиқроқ вақт давом этган мўғуллар ҳукмронлиги минтақада ўчмас из қолдирди. Босқинчилар қўшини нафақат мўғуллардан, қола-

верса, туркийлардан ҳам иборат бўлгани учун исломдан олдинги даврдан бошланган форс тилидан туркий тилга ўтиш жараёни тезлашди. Форс тили қатта шаҳарларда ва ёзма тил сифатида сақланиб қолган эди. Бироқ чигатой тили деб аталган туркий тил нафақат ёзма, ҳатто адабий тилга ҳам айланди.

ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР

Жанговар суворий

Ўзбекистон ҳудудидаги туркий тилли беклардан бири Шаҳрисабз (Яшил шаҳар) амири Тарағай эди. Тарағайнинг ўгли Темур (1336-1405) ҳозирги Ўзбекистон ҳудудини метрополияга, Самарқандни эса улкан империянинг пойтахтига айлантиришга муваффақ бўлди.

90-йилларнинг бошида Тошкент марказида Амир Темурга ҳайкал ўрнатилди. Унда жанговар от устида олдинга қўл чўзиб, гўё ўтмишни келажак билан туташтирмоқчи бўлиб турган суворий сиймоси тасвирланган. Шоҳсупага Темурнинг “Куч — адолатдодир” деган сўзлари ўйиб ёзилган.

Гапнинг индаллосини айтганда, мустақил Ўзбекистонда миллий ғоянинг ифодачиси, миллат тарихининг асосий қаҳрамони сифатида Темурни улуғлаш ўша ҳайкалдан бошланган эди. Мен бу ҳақда бир неча йил олдин ҳам ёзган эдим. Бугун яна такрорлаб шуни айтишим мумкинки, халқнинг ўтмишини, тарихий шахсларини қаҳрамонлаштиришда маълум бир меъёрларга риоя этилиши ва тарихий одоб чегараларидан чиқиб кетмаслик лозим. Тарихий ҳақиқат ҳақида гапириб ўтиришнинг ўзи ортиқча. Агар тарихий ҳақиқат бўлмаса, эртами, кечми, жамиятнинг идеалдан кўнгли совиб қолади. Бунга дунё тарихида мисоллар жуда кўп.

Темур асос солган давлат ўша замон мезонлари билан ўлчанганда, пухта ишланган қонунлар тизими амал қилган мукамал тузилмадир. У ҳукмронлик қилган даврда улкан суғориш ишлари амалга оширилди, ҳунармандлик, савдо-сотик, қурилиш ва меъморлик гуллаб-яшнади. Унинг фармойиши билан қурилган Самарқанддаги Бибиҳоним масжиди, Гўри Амир мақбараси, Шаҳрисабздаги Оқсарой, Туркистондаги Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси жаҳон аҳамиятига молик меъморий обидалар бўлиб қолмоқда. ЮНЕСКОнинг қарорига биноан, 1996 йили Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги нишонланди. Парижда юбилейга бағишлаб “Темурийлар даврида илм-фан, маданият ва маорифнинг гул-

лаб-яшнаши” мавзуида илмий конференция ва кўргазма ташкил этилди.

Конференция маърузаларида Темур ўткир ақл, кучли ирода, шахсий жасорат ва улкан ҳарбий истеъдодга эга экани айtilди. Дунё тарихининг энг буюк саркардаларидан бири деб ҳисобланадиган Темурнинг ҳарбий юришлари натижасида у яратган салтанат сарҳадлари ғарбда Анқарагача, шимоли-ғарбда Россиягача, жануби-шарқда Деҳлигача етиб борган эди. Темур, ўзи истаган-истамаганидан қатъи назар, унинг юришлари оқибатлари кўпгина давлатларнинг тарихий тақдирига катта таъсир кўрсатди. Хитойда Мин сулоласи ҳокимият тепасига келган кезлар Темур мўғулларнинг бу мамлакатга бўлган хавфини бартараф этди. У Олтин Ўрдани мағлубиятга учратиб, Москва Руси тараққиётига ҳам маълум бир ҳисса қўшди. Темур усмонлиларнинг Константинополини забт этишларини ярим асрга кечиктирди, бироқ туркларни Кичик Осиёда таъқиб этиш билан Европада абадий қолдирди.

Шу билан бир вақтда, Темир тарихга энг қаттиққўл ҳукмдорлардан бири сифатида кирганини ҳам ўзгартириб бўлмайди...

Темур умумжаҳон миқёсида тарихий, айна пайтда маълум маънода афсонавий, ҳатто илоҳий шахсдир. XX асрнинг ўрталарида инсоният тарихида содир бўлган энг оғир талатўшлардан бири ҳам унинг номи билан боғлиқдир. Гап Темур қабрининг очилиши ҳақида кетяпти. Бу ҳақда ёзувчи ва тарихчи Эдвард Радзинский мана бундай деб ёзган эди: “1941 йилнинг июнида Ўзбекистонда илмий экспедиция иш бошлади. Ўтиб кетган одамларнинг қиёфасини калла суяги асосида тиклайдиган машҳур антрополог Михаил Герасимов Темурнинг қабрини очишни таклиф қилди. Сталин рози бўлди — у ҳам буюк фотиҳнинг юзини кўрмоқчи эди. Бироқ экспедиция энди иш бошлаган пайт Сталинга бир маҳаллий ривоят ҳақида хабар қилишади: уруш даҳосининг оромини бузмаслик керак, йўқса, бошга кулфат ёғилади — Темур қабри очилганининг учинчи кун и уруш олиб келади. Сталин бу ривоятни эшитиб кулиб қўя қолади.

1941 йилнинг 20 июнь кун и Гўри Мир даҳмаси прожекторлар нуридан ёришади. Кинохроника қабрнинг очилишини суратта олар эди. Саркофаг зулматида устига чириб битган зарбоф мато ёпилган қора тобут турарди. Темур Самарқанддан узоқда ўлгани сабабли, уни кўмилган жойига мана шу тобутда олиб келишган.

Мақбарада ишлаган бир чол, тобутнинг қопқоғини очманглар, деб худонинг зорини қилади, лекин унинг сўзларига ҳеч ким

кулоқ солмайди. Қопқоқдан катта-катта михларни суғуриб олишади. Герасимов тантанавор руҳда Темурнинг бош суягини тобутдан олади ва камера олдида намоёиш қилади... 22 июнга ўтар кечаси эса уруш бошланади. Бу Темур қабри очилганининг учинчи куни эди” (Радзинский Э. Сталин. — М., Вагриус. 1997, 489-бет).

Албатта, уруш Темур оромини бузиш-бузмасликка боғлиқ бўлмаган ҳолда бошланиши турган гап эди. “Барбаросса режаси” ишлаб чиқилган ва немис қўшинлари чегарада тўпланиб турган эди. Бироқ ушбу воқеаларнинг ўзаро сирли боғлиқлигини ҳам истисно қилиб бўлмайди.

Темур мероси

Темур ҳақида мулоҳаза юритар эканман, унинг қандай усталик билан ўтроқ ва кўчманчи, буюк шаҳарлар ва бепоеъ дашт маданиятлари ўртасига кўприк ўрнатганига қойил қоламан. Унинг янги ва ноёб маданият юзага келишидаги тарихий хизматларига шак келтириб бўлмайди. Ислом Каримов бу борада: “Бизнинг кўчманчи боболаримиз ўтроқ боболаримиз ерини забт этаётиб, уларни жанг қилишга ўргатди, ўзлари эса улардан меҳнат қилишни ўрганди”, деган эди.

Маданиятларнинг бундай конвергенцияси дунё тарихида камдан-кам юз берадиган ҳодисадир. Улуғ рус тарихчиси Василий Ключевский: “Қадимги римликлар ўртамиёна ва тақлидчи расом бўлишган. Лекин уларнинг авлодлари ўз ерларини забт этган варварлар билан чатишиб кетгач, қадимги юнон санъатига ҳаёт бахш этишди, Италияни эса бутун бошли Европанинг ибрат намунаси бўлган бадий устaxonасига айлантиришди, уларнинг Германия ўрмонларида қолган қариндошлари эса бир неча асрлар ўтиб, айниқса, рим ҳуқуқини шижоат билан ўз шароитига мослаштирди. Лекин варварлар босқини билан қони янгиланган Юнонистон ва инқирозга юз тутган Рим империясининг вориси Византия Юстиниан кодекси ва София жомесидан кейин на санъатда ва на православ христианлигида ҳеч бир эсда қоларли нарса қолдирмади”.

Темур ўзининг васиятига кўра, ўз пирининг пойига дафн қилинган. Шу тариқа у Самарқанддаги Гўри Мирда ўзи ва темурийлар даҳмасида абадий ором топди. Плутарх, ҳукмдорнинг бир қарашда майда бўлиб туюладиган иши ёки сўзи унинг табиатини улкан ғалабалардан кўра ёрқинроқ очиб беради, деганида ҳақ эди.

Мовароуннаҳрнинг олтин кузи

Темур ўлимидан кўп ўтмай, унинг салтанати инқирозга юз тутди. Ўғли Шоҳруҳ ҳукмдорлик қилган даврда Ҳирот (ҳозирги Афғонистон ҳудудида) пойтахт бўлди. Трансоксания Темурнинг набираси, фалакиётшунос олим сифатида дунёга донғи кетган Улуғбек (1394—1449)қа тегди. Темурийлар дин, адабиёт, фан ва санъат ҳомийлари сифатида Мовароуннаҳр ислом тарихининг энг буюк сулолаларидан бири ҳисобланади. XX асрда “Темурийлар ренессанси” деган атама пайдо бўлди. Ўзбекистонлик тарихчи Г. Пугаченкованинг фикрича, бу атама мунозаралидир. Агар унинг маъноси “тикланиш” эканлиги ҳисобга олинса, ўз-ўзидан, ниманинг тикланиши, деган савол туғилади, дейди тарихчи.

Италияда ренессанс ўрта аср анъаналарини рад этиш, аynи чоғда антик даврга янгича асосда мурожаат қилиш билан боғлиқ эди. XIV-XV асрларда Ўрта Осиёда олдинги давр маданияти янгича сифат касб этиб ривож топди. Бу янгилик, дейди Г. Пугаченкова, аниқ ва табиий фанлар, адабиёт, санъатнинг турфа шакллари, шунинг баробарида тасаввуф тарғиб қилган мистик ибтидолар гуллаб-яшнаши орқали намоён бўлган рационал асоснинг ўзаро бирикувида ўз аксини топди.

Уша даврда бу заминда математика, фалакиётшунослик, тиббиёт, тарих, тилшунослик юксак даражада тараққий этди. Темурийлар саройида дунё шеърятининг даҳолари, Мовароуннаҳрнинг форс тилида ижод қилган сўнгги мумтоз шоири Жомий (1414-1492) ва унинг дўсти ҳамда ҳомийси Мир Алишер Навоий (1441-1501) ижод этишди.

Мир Алишер Навоий нафақат буюк шоир, қолаверса, ўз даврининг таниқли мутафаккири ва атоқли давлат арбоби ҳам эди. У эски ўзбек тили — туркийда шеърлар ёзиш билан биргаликда форс тилида ҳам ижод қилган. Ҳусайн Бойқаронинг вазири бўлиб хизмат қилган, олимлар ва санъат арбобларига катта ҳомийлик кўрсатган. Навоийнинг инсонпарвар шеърятини бениҳоя кўп қиррали, у қолдирган мерос эса беқиёсдир. Муаллиф лирик шеърларини 4 та тўплам — девонга жамлаган. Ижодининг гултожи эса беш достон — “Ҳайрат ул-аброр”, “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин”, “Сабаъи сайёр”, “Садди Искандарий”дан иборат “Хамса”га жамланган.

Шоирнинг бутун дунёда маълум ва машҳурлигини исботловчи мана бундай далил бор. АҚШ Президенти Р.Рейган 1988 йилнинг май ойида Москва университети талабалари билан учрашув

чоғида нафақат ўз мамлакатининг хусусиятлари, қолаверса, ҳозир ўзи меҳмон бўлиб турган мамлакатнинг ҳақиқий улуғворлиги ҳақида ҳам гапирмоқчи эканини айтади. Шундай қилиб, бир риторик савол беради: “Лекин Достоевский заминида ҳақиқат излаш ҳақида, ўзбек шоири Алишер Навоийнинг саховатли ва бой маданиятга эга заминида гўзаллик ва самимият ҳақида гапириш мумкинми?”

Қизиғи шундаки, ўша пайтлар шеърый ижод, бошқача айтганда, таъби назм, нафақат шоиру шуаро учун, қолаверса, ҳукмдор сулола аъзоларидан тортиб хунармандларгача бўлган турли қатлам вакилларига хос бўлган. Адабиёт, илм-фан, илоҳиётшунослик билан китобат санъати, муқовасэзлар, хаттотлар, нақшчи-рассомлар маҳорати чамбарчас боғлиқ бўлган.

Меъморлик ҳам гуллаб-яшнаган. Самарқанд, Шаҳрисабз, Ҳирот ва Машҳадда улкан шаҳарсозлик лойиҳалари амалга оширилган. Ўша даврнинг энг муҳим меъморлик обидалари сифатида Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси ва Шоҳизиндани, Ҳиротнинг Мусалло майдонидаги Гавҳаршод ва Султон Ҳусайн мадрасаларини, ганч аралаш сопол ва бўяма ганч билан ишлов берилган беҳисоб улкан иншоотларни айтиб ўтиш мумкин. Улуғбекнинг ташаббуси билан Самарқанд яқинидаги Нақши Жаҳон деган жойда тош секстанти 40 метрлик радиусга эга бўлган расадхона қурилган.

Ўзбекистоннинг туркий йўли

Тахминан XV асрнинг 20-йилларида Сирдарё ва Шарқий Қозоғистон ўртасидаги бепоён чўлларни “кўчманчи ўзбеклар” номи билан ягона давлатга бирлашган туркий кўчманчи қабилалар эгаллаб олди. Оқибатда уларнинг ҳукмдори Муҳаммад Шайбонийхон инқирозга юз тутаётган теурийлар давлатида юзага келган ҳокимият бошбошдоқлигидан фойдаланиб, 1500 йили Самарқанд, Бухоро ва Қаршини, сал кейинроқ эса Тошкент, Фарғона водийси ва Хоразмни ишғол қилди.

Шу тариқа илк марта ҳозирги Ўзбекистоннинг умумий жўғрофий шакли, давлат геометрияси кўзга ташлана бошлайди. 1510 йили Эрон шоҳи Исмоил Сафавийга қарши жангда ҳалок бўлган Муҳаммад Шайбонийхон минтақани эронлаштиришнинг янги тўлқинига тўсқинлик қила олди. Шундай қилиб, Ўзбекистоннинг туркий йўли, шунингдек, унинг конфессионал тараққиёт йўналиши белгилаб берилди. Ўша пайтда Эронда исломнинг шиа маз-

ҳаби умумий таълимот мақомини олган бўлса, Ўрта Осиё суннийлик мазаҳида қолди.

Сафавийлар сулоласининг асосчиси Исмоил Сафавий (1487—1524) ҳақида ҳам бир-икки оғиз гапириб ўтмасдан бўлмайди. У нафақат қобилиятли саркарда, балки Хатоний тахаллуси билан шеърлар ёзган шоир ҳам эди. Олимларнинг айтишича, у ўз газаллари, “Ўн мактуб” дostonи ва “Панднома” билан бутун туркий тилли шеърят ривожига сезиларли таъсир ўтказган. Ана шундан кейин этник тарихни тил хусусиятлари бўйича бир-биридан ажратиб кўринг-чи!

Шу муносабат билан, ўйлаб кўрайлик, Мовароуннаҳр цивилизациясининг форсийзабон ва турк тилли асосларини бир-бирдан айиришга уриниш, яъни форсий ва туркий тилларда сўзлашувчи аҳолини бир-бирига гиж-гижлаш қандай хунук оқибатларга олиб келиши мумкин!

XVI асрдаги Бухоро меъморлик ва миниатюра мактаби Темур ва темурийлар давридаги маданият равнақи шайбонийлар ҳокимият тепасига келганидан сўнг ҳам давом этганидан далолат беради. Ўша йилларда чигатой маданияти ҳар томонлама қўллаб-қувватланди, янги ўқув юртлари барпо этилди, Самарқанд ва Бухоро шаҳарларида қурилиш ишлари давом эттирилди. Имомқулихон (1611-1642) даврида Самарқандда Улуғбек мадрасаси қаршисида Шердор мадрасаси, Бухорода эса 1620-1623 йилларда Лаби Ҳовуз ансамбли барпо этилди. Самарқанд ҳукмдори Ялангтўш Баҳодир Регистон майдонини Тиллакори масжидидай гўзал бино билан тўлдирди.

Шу ва шунга ўхшаш далиллар ўзбек Мовароуннаҳрининг жадал иқтисодий инқирози билан боғлиқ кенг тарқалган фикрларнинг тўғрилигига, ҳатто, XV асрнинг охирларига келиб, Ҳиндистонга денгиз йўлининг очилиши Ипак йўли орқали давом этиб келган қуруқликдаги савдо-сотиқ ишларига келгусида қаттиқ зарба бергани билан боғлиқ тарихий шарт-шароитни ҳисобга олганда ҳам, шубҳа уйғотади.

Шайбонийлар сулоласининг тарихи қуйидагича давом этган: Абдуллахон Иккинчи (1583-1598 йиллар) ўлимидан сўнг ҳокимият унинг поччаси Жонибек қўлига ўтади, унинг сулоласи — жонийлар 1599-1758 йилларда Бухорода ҳукмдорлик қилди. Ўша пайтда маркази Хива бўлган Хоразм шайбонийларнинг иккинчи даражали сулоласи қўлида эди, Фарғона водийси эса 1710 йили Қўқон хонлиги ихтиёрида мустақил бўлди. Бу учта давлат XIX асрнинг иккинчи ярмига қадар Ўрта Осиёнинг сиёсий харитасини белгилаб келди.

ЎЗБЕКЛАР ВА ТОЖИКЛАР

Умумий илдизлар

Айтиб ўтганимдай, Ўзбекистон тарихи, маълум маънода, икки цивилизация оқими, икки хил маданият — дастлабки ва сўнгги ўрта асрларда тараққий этган шаҳарлар ва Дашти қипчоқ маданиятининг ўзаро таъсири ва бири-бирига сингиши тарихидан иборат бўлган. Ўтроқ халқлар учун форсий маданий-лингвистик омил (суғдийлар, бақтрияликлар, уларга замондош хоразмийлар, парфияликлар ва уларнинг Шарқий Эрон тил гуруҳига кирган авлодлари тиллари), кўчманчилар учун эса турли туркий этносларнинг тил ва бошқа маданий таъсири хос бўлган.

Минтақада форсий ўзаро мулоқот тили (*lingua franka*), таълим, бошқарув ва бюрократия тили бўлган. Ўша пайтда форсийни туркий халқ гуруҳлари яхши ўзлаштиргани каби, чигатой, (айрим олимлар эски ўзбек тили деб атайдиган) шарқий туркий адабий тил ҳам кенг тарқалган. Кўпгина рад этиб бўлмайдиган маълумотларга қараганда, бу тил XV асрдаёқ форсийдан кам бўлмаган обрў-эътиборга эга бўлган. У мумтоз форсий адабий шаклларни ўзига сингдириб, ўзига хос, аҳамиятга молик бадиий адабиёт яратди ва бошқа туркий тилларга таъсир кўрсатди. Бир сўз билан айтганда, минтақа аҳолиси бир неча аср давомида икки тилда сўзлашиб келди.

Шу муносабат билан ўзим тилга олиб ўтган маърифатчи Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг мақоласига мурожаат қиламан: “Бизга икки эмас, тўрт тил керак. Биз туркистонийларга туркий, форсий, арабий ва русий билмоқ лозимдур, Туркий, яъни ўзбакини сабаби шулки, Туркистон халқининг аксари ўзбакий сўйлашур. Форсий бўлса, мадраса ва удабо* тилидур. Бу кунгача Туркистонни ҳар тарафиндаги эски ва янги мактабларинда форсий назм ва наср китоблари таълим берилиб келгандур. Барча мадрасаларда шаръий ва диний китоблар арабий таълим берилса ҳам, мударрисларни тақриру** таржималари форсчадур. Бу қоида, яъни дарс китоби — арабий, муаллим — туркий, тақриру таржимани форсийлиги хийла ажибдур...

* Удабо — адабиёт. — *Таржимон*.

** Тақрир — баён. — *Таржимон*.

Туркистонда эски амир ва хонларни амри фармойиш ва мубо-
рак номалари доимо туркий, яна айнил замонда дорулқазоу* ада-
биёт таҳрирлари форсий ёзилар экан...

Бизга саодатдулки, туркий ва форсийни таҳсилсиз билурмиз.
Ҳар туркни форсий ва ҳар форсни туркий билмоғи лозимдур.

Форсий билган киши Фирдавсий, Бедил, Саъдий, “Масна-
вий”**дан қандай лаззат олса, туркий билганлар Навоий, Фузу-
лий..., Ақромбек..., Санойи, Нобий, Ножийлардан... лаззат шун-
дай оладур” (“Ойина” журнали, Самарқанд, 1-сон, 1913 йил).

Ушбу тарихий жараёнлар нафақат ўзбек, қолаверса, тожик
миллати қандай пайдо бўлгани ва ривожланганини тушунишга
ёрдам беради, чунки тожикларнинг тарихини ўзбеклар тарихи-
дан ажратиб олиш мумкин эмас.

Академик Бобожон Гафуров бир пайтлар шундай деб ёзган
эди: “Тожик халқининг тарихини тадқиқ қилиш Ўрта Осиё халқ-
ларининг анъанавий алоқалари сарчашмасини тушуниб олишга
ёрдам беради. Айниқса, умумий этник асосда қарор топган то-
жиклар ва ўзбеклар бир-бири билан чамбарчас боғланиб кетган.
Ўзбек маданиятининг ютуқларидан тожиклар баҳраманд бўлган-
нидай, тожик халқининг маданий хазинаси ўзбекларнинг ҳам
бойлигидир. Моддий маданият характери, урф-одатлар, халқ санъ-
ати — буларнинг барчаси бир-бирига ниҳоятда яқиндир, баъзан
уларни мутлақо ажратиб бўлмайди. Бу халқларнинг энг қадимги,
асосан, ўрта асрлар тарихи бир-бирига жуда яқин, кўпинча ўхшаб
кетгани, чунки у бир ҳудудда ривожланиб келган”. (Гафуров Б. Тад-
жики. Древняя и средневековая история. Биринчи китоб, ик-
кинчи нашр. Душанбе. Ирфон. 1989. 3-бет.)

Бироқ 90-йилларга келиб бир қанча тожик олимлари тарихий
Тожикистон ғоясини асослай бошлади. Унга кўра, Ўрта Осиё-
нинг аксарият тарихий давлатлари — Хоразм, Бақтрия, Суғд,
Парфия, Кушонлар ва Эфталитлар давлатига тожикларнинг аж-
додлари асос солган эмиш. Ушбу ғояга асосан, Ўрта Осиёнинг
қадимги даврлар ва ўрта асрлардаги, ҳарҳолда XV асргача бўлган
тарихий-маданий меросини тожиклар яратган, бинобарин, улар
тожикларгагина тегишлидир (Негматов Н. Таджики. Историчес-
кий Таджикистан — Современный Таджикистан. — Гиссар. 1992;
Массон Р. Таджики: История с грифом “совершенно секретно”. —
Душанбе: Центр издания культурного наследия. 1995. 122—124-
бетлар).

* Дорулқазо — суд маҳкамаси.

** “Маснавий” — Жалолоддин Румийнинг машҳур асари.

Президент Раҳмоновнинг ушбу бобнинг ибтидосида ҳикоя қилиб ўтилган Сомонийлар давлати ҳақидаги мулоҳазаларига ҳам мана шу тожик миллий ғояси ўзанида ёндашиш керак бўлади.

Ҳали маъноси ойдинлашмаган яна бир атама хусусида

Ўрта Осиё минтақасидаги ноёб этник вазиятни теранроқ англаш учун “сарт” атамасини қўллашга оид бир неча мулоҳазани айтиб ўтиш лозим.

Яна ёрдамга Маҳмудхўжа Беҳбудийни чорлашга тўғри келади. “Ойина” журналининг 1914 йилги 22—24-сонларида унинг ““Сарт” сўзи маълум бўлмади” деган мақоласи босилиб чиқади. Нега Беҳбудий айнан шу мавзуга мурожаат қилди? Гап шундаки, Россия бу юртни мустамлака қилиб олганидан сўнг Туркистон ўлкасининг рус аҳолиси ва мустамлака маъмуриятининг расмий ҳужжатлари ўзбеклар ва тожикларни сартлар (туркигўй ва форсигўй) деб атай бошлади. Беҳбудий, энг аввало, ўзбек ва тожиклар “сарт” сўзини ҳақорат сифатида қабул қилишганини ёзади.

Мақолада таъкидланишича, руслардан ташқари қозоқлар ва татарлар ҳам “сарт” деган сўзни ишлатишган. Беҳбудийнинг ушбу этнослар вакилларига: “Сизнингча, бу сўзнинг маъноси нима?” деб берган саволига уларнинг баъзилари: “Қадим замонларда Сирдарё “Яксарт” деб аталган. Биз нариги қирғоқда яшайдиганларни “сартлар” деб атаймиз”, деб жавоб беришган. Бироқ, Беҳбудийнинг ёзишича, аслида қозоқлар ва татарлар Ўрта Осиё шаҳарларида яшайдиган маҳаллий аҳолини “сартлар” деб атайди. Беҳбудий расмий ҳужжатлардан “сарт” сўзини чиқариб ташлашни, уни “туркистонлик ўзбеклар” ва “туркистонлик тожиклар” атамалари билан алмаштиришни таклиф этади.

Қизиғи шундаки, Беҳбудий бошлаб берган баҳс чоғида унинг фикрига кескин норозиликлар билдирилади. “Садойи Фарғона” газетаси (1914, 30-сон) да Абдуллобек деган муаллиф “сарт” сўзи “масжид ва мадрасага тааллуқли” эканини, “ҳалол ва маданий” деган маъноларни англатишини, бу ном билан фахрланиш лозимлигини ёзади.

Тошкентлик профессор Дилором Алимова сўнгги ишларидан бирида ушбу мавзуга мурожаат қилиб, мазкур этник атаманинг тарихий илдизлари чуқурроқ, деган хулосага келади.

Ушбу масала бўйича эътиборга молик мулоҳазаларни уни тадиқ этган ғарблик олимларнинг асарларидан ҳам топиш мумкин.

Улар илмий жиҳатдан асосланганидан ташқари, ҳаққонийлиги ва сиёсатдан холилиги билан ҳам диққатга сазовордир.

Аввало, минтақада XV асрдаёқ бошланган кўчманчиларнинг айрим оилалари ва гуруҳлари ўз қариндош-уруғчилик алоқаларига чек қўйиб ўтроқлашишидай узоқ жараён қайд этилади. Уларнинг ўтроқ аҳоли ҳаёт тарзига мослашуви тегишли маданий анъаналарни, қишлоқ хўжалик ишлари технологиясини, иқтисодий ҳаётнинг ўзига хос жиҳатларини қабул қилиши билан боғлиқ эди. Мовароуннаҳрнинг кўплаб туркий аҳолиси бора-бора дарёбўйи воҳаларининг форсий шаҳарлашган маданиятига интеграциялаша борди. Шу жараён баробарида форс адабий тилининг зодагонлар, амалдорлар ва бошқарув соҳасидаги мутахассислар тили сифатидаги аҳамияти пасайиб, чигатой тилининг қўлланиш соҳалари кенгая борди. XV асрнинг охирига келиб, чигатой тили ҳам форс адабий тили сингари обрўга эга бўлди.

Айнан ўша вақтга келиб Мовароуннаҳр маданиятининг энг ўзига хос хусусияти — икки тиллилик пайдо бўлади. Ўтроқ аҳоли форс ва чигатой тилларини тобора эркинроқ эгаллай бошлайди. (Paul Georg Gei. *Nationenwerdung in Mittelasiien*. Peter Lang. Europaischer Verlag der Wissenschaften. Frankfurt am Main — Berlin. 1995. 73-бет).

Биринчиси билан боғлиқ иккинчи қайд этилиши керак бўлган нарса “сарт” ва “тожик” тушунчаларига тегишлидир. Барча ғарблик тадқиқотчилар бу тушунчалар сўнгги ўрта асрлардан бошлаб этник эмас, ижтимоий-маданий аҳамият касб этиб келган, деб ҳисоблашади. Улар ёрдамида кўчманчи аҳоли, жангчилар ва чорвадорлар ҳамда ўтроқ, деҳқончилик қилувчи ва шаҳар аҳолиси, тожикларнинг форсий ёки туркий илдизларидан қатъи назар, ўзаро фарқланган (Bregel Y. *The Sarts in the Khanate of Khiva in: Journal of Asian History*. Vol. 12, 1987. 120—151-бетлар).

Темурийлар давлат аппаратида аҳолининг этник-ижтимоий жиҳатдан таркибий тузилмасини акс эттирувчи иккита кенгаш бўлган: ўзбек қабила бошлиқларидан иборат, ҳарбий муаммолар билан машғул, туркий тилда иш юритувчи амир девони ҳамда иш юритиш тили форсий бўлган амалдорлар ва молиячилардан иборат маслаҳат кенгаши — форсий девон. Иккинчи кенгаш, шунингдек, “тожик девони” ёки “сарт девони” деб аталган, яъни иккала атама ҳам маънодошлар сифатида қўлланган (Akiner, Shirin. *Islamic Peoples of Soviet Union*. — London. 1983, p.267, 304; Vaidvanath R. *The Formation of the Soviet Central Asian Republics*. — New Delhi. 1967. p.14; Bregel, in: *Journal of Asian History*. Vol.12. 1987, S.120 ff, 130ff)

Шуни ҳам қайд этиш лозимки, “тожик” сўзининг келиб чиқиши ҳозирги кунга қадар ҳам ҳар хил талқин этилмоқда. Бу борада Л.Гумилёв шундай деб ёзган эди: “Арабларда ўз атамалари кам бўлгани боис, улар бегона, хусусан, форсий сўзларни ўзлаштиришган. Форсча “тож” — “тож” маъносини, “тож қўшинлари” эса “тожиклар” маъносини англатади. Шундай қилиб, араблар ва суғдий аёлларнинг авлодлари “тожиклар” деб атала бошлади” (Гумилёв Л.Н. География этноса в исторический период, 63-бет). Тошкентлик профессор Гога Ҳидояттов таниқли шарқшунос В.В.Бартольднинг фикрига таяниб, қуйидаги тахминни баён қилади:

“Тач — Бағдод ёнида яшаган араб қабиласи. Қабила VIII асрда Машҳад (Эрон)га кўчиб ўтади ва форсийлашади, форс тили ва араб алифбосини ўзлаштиради. X асрда бу қабила “тачик” отини қабул қилади. Сомонийлар даврида у Бухорога кўчиб келади. Бу қабила одамлари давлат маъмуриятида хизмат қилишган. Ўша пайтда “тожик” деб аталган.

XVIII асрнинг иккинчи ярмига келиб кўчманчи туркларнинг босими сезиларли даражада камайгандан сўнг Мовароуннаҳрнинг форс тилли аҳолиси Амударёнинг икки тарафи — Афғонистон ва Ўрта Осиёда яшовчи тахминан тенг сонли гуруҳларга бўлинади. XIX асрнинг охирида Россия, Британия ва Афғонистон ҳокимиятлари Афғонистоннинг шимолий чегарасини тан олганидан сўнг бу аҳолини жўғрофий горизонтал бўйича бўлиш пайдо бўлади. Уларнинг афғон қисми пуштун амирларига бўйсуниб, уларнинг давлати таркибига киради, Ўрта Осиё қисми эса Бухоро амирлиги, Қўқон хонлиги ва кам миқдорда Хива хонлиги таркибига киради (Paul Georg Gei, 73—75-бетлар).

XIX асрнинг охирида минтақани Россия ўз мустамлакасига айлантиргани муносабати билан ўзбекларнинг туркий қабилалари бошлиқлари ўз ҳокимиятини йўқота бошлайди. Шунга қарамасдан, туркий тилли ва икки тилли шаҳар ва қишлоқ ўтроқ аҳолиси муҳитида шарқий туркий шевалардан фойдаланиш тамойили кучая боради. Бундан форс тили устунлик қилган Самарқанд ва Бухоро, шунингдек, Бухоро амирлигининг жанубий туманлари аҳолиси мустаснодир. Помирда яшайдиган элатлар ҳам форс тилида сўзлашувчилар бўлиб қолаверди.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида россиялик шарқшунослар, сиёсатчилар ва олимлар “сарт” сўзидан ўтроқ туркий тилли ва икки тилли аҳолини англатиш маъносида фойдаланишган. Мустамлакачилар ҳокимияти “тожик” сўзини форсий тил асосий, бирламчи тили бўлган ўтроқ аҳолини англатиш учун иш-

латган (Probleme der Nationswerdung der Uzbeken und Tadshiken, in: Kappeler A., Simon G., Brunner G. Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien. — Кўлн. 1989. 21-бет).

Буларнинг барчаси Ислон Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида” деган китобидаги тарихан асосланган хулосани тасдиқлайди: “Халқимиз тарихан туркий халқлар оиласига мансуб бўлишига қарамай, пантуркизмни ва “Буюк Турон” шовинистик ғоясини қатъиян рад этди. Биз учун Турон — минтақадаги туркий тилда сўзлашувчи халқларнинг ўта сиёсий эмас, балки маданий бирлигининг рамзидир. Бундан ташқари, умумий маданий, тарихий ва антропологик илдизларимиз бизни тожик халқи билан ҳам туташтиради. Бу ҳол бизга ўз маданиятимизни Марказий Осиё учун маълум даражада ноёб бўлган туркий ва форс маданиятларининг синтези деб ҳисоблашга тўла ҳуқуқ беради” (143-бет).

ДАРЗ КЕТГАН ЗАМОН

(Россия мустамлакачилиги ва унинг
совет даврида давом этиши)

ТАРАҚҚИЁТ ШОҲКЎЧАЛАРИДАН ЧЕТДА

Барча халқлар ҳам ҳамиша дунёнинг
тарих китобига киравермайди

Ислом Каримов ўзининг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” номли мақоласида шундай савол қўяди: “...Нега жаҳонга Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Хоразмий, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Имом Бухорий, Амир Темур, Улугбек, Алишер Навоий, Бобур каби буюк сиймоларни берган бу миллат XVII-XIX асрларга келиб, то шу чоққача эришган юксалиш даражаларидан тушиб кетди? Нега сўнгги уч аср мобайнида бошимиз қоқоқликдан чиқмай қолди? Аждодларимизнинг қаттиқ қаршилигига қарамай, чор Россиясининг ўлкамизни нисбатан осон забт этишида ана шу қоқоқликнинг ҳам ўрни бўлмаганмикин?”.

Бу саволга қандай жавоб бериш керак? Аввало, шуни қайд этиш лозимки, узоқ муддатли тушкунлик даври, буюк мутафаккирлар ва умуман қаҳрамон бўлган тарихий шахсларни бера олмаган биқиқ ва рангпар асрлар турли халқлар — инглизлар, немислар, яҳудийлар, хитойликлар, японлар... таржимаи ҳолида ҳам кўп бўлган. Бинобарин, бу — тарихда ўхшаши бўлмаган ноёб ҳодиса эмас, ўзбекларнинг дунё цивилизацияси тараққиётининг шоҳкўчасидан тақдири азалнинг ҳукми билан уларни қандайдир муқаррар қоқоқликка маҳкум этадиган четда қолиши эмас.

Барча халқлар ҳам ҳамиша дунёнинг тарих китобига киравермайди. Ҳар бир халқ, ўз тамойилига асосан, маълум бир вақтда майдонга чиқади.

Ўзбек халқининг ўтмишига мурожаат қилганингда беихтиёр Гегелнинг мана шу ҳикматли сўзи ёдга тушади. Ҳар бир этнос ҳаётига тегишли ушбу универсал қонуннинг шеърий қиёси ҳам бор:

Маҳв этмоқ ва тирилтирмоқ,
Қалбга фазо соғинчин солмоқ —,
Ернинг олий иродаси бу,
Буни ҳатто ўзи ҳам сезмас.

Мовароуннахрнинг ўз қобифига ўралашиб қолиши, Ҳиндистонга денгиз йўли очилганидан сўнг орадан қарийб бир аср вақт ўтиб, бошланди. Бу ҳол ушбу минтақа ҳаётига қақшатқич зарба берди. XIX асрга келиб Европа Ўрта Осиёга эътиборини қаратган пайт Ипак йўли афсонага айланиб улгурган, бир пайтлар буюк бўлган эски савдо йўллари кичкина бир сўқмоққа айланиб қолган эди. Карвонларнинг камгап сарбонлари ҳорғин хотиржамлик билан иккита пинакка кетган империя — осмоннинг сўнгги ўғиллари империяси ва сўнгги подшолар империяси ўртасида у ёқдан-бу ёққа қатнар эди. Карвонлар бир-бири билан ҳокимият таъсирини ёйиш учун рақобат қилаётган Бухоро, Қўқон ва Хива хонликлари худудини кесиб ўтарди.

Зулмат қоплаб келаётганда

Дастлаб ушбу минтақанинг ўша вақтдаги сиёсий жўғрофияси ҳақида фикр юритсак. Тарихий адабиётларда маркази Бухоро бўлган давлат тузилмаси XVI асрнинг 60-йилларидан бошлаб Бухоро хонлиги деб юритилган. Муҳаммад Раҳим ҳукмдорлик қилган давр (1753-1758) дан бошлаб Бухоро хонлиги амирлик деб атала бошлади. Амирлик Абдуллахон Иккинчи даврида, яъни 1557-1598 йилларда худудий жиҳатдан анча кенгайди ва катта сиёсий таъсир кучига эга бўлди. Аштархоний (Жоний) лар сулоласи даврида кучсизланиб қолди.

XIX асрнинг ўрталарига келиб, амирлик худуди бугунги Ўзбекистоннинг шимолдаги озгина қисми ва Бухоро, Самарқанд, Қарши ва бошқа шаҳарлар жойлашган бус-бутун ғарбий қисми, ҳозирги Тожикистоннинг Душанбе шаҳри ҳам кирган бус-бутун ғарбий қисми, қисман шимолий қисми ҳамда ҳозирги Қозоғистоннинг жанубий туманларининг бир қисмини эгаллаган эди.

Ҳозирги Туркменистоннинг Чоржўй ва Марв шаҳарлари таркибида бўлган жануби-шарқий қисмлари ҳам Бухоро амирлигининг сиёсий таъсири остида эди.

Қўқон хонлиги Бухоро хонлиги таркибидан 1710 йили ажралиб чиқди. Унинг таркибига ҳозирги Ўзбекистоннинг Тошкентни ҳам ўз ичига олган шимолий қисми, ҳозирги Ўзбекистоннинг Фарғона водийси (Қўқон, Марғилон, Андижон, Наманган ва бошқа шаҳарлар)дан иборат шарқий қисми, ҳозирги Тожикистоннинг Хўжанд шаҳрини ҳам қамраб олган шимолий қисми ва Қоратегин водийси (Бухоро амирлиги билан Қўқон хонлиги ўртасида баҳсли худуд) билан биргаликда шарқий қисми, ҳозирги

Қирғизистоннинг бутун ҳудуди, ҳозирги Қозоғистоннинг Чимкент, Авлиёота (Жамбул) шаҳарлари ҳам қўшилган жанубий қисми кирар эди.

Хива хонлиги (XVI асрдан бошлаб) таркибига ҳозирги Ўзбекистоннинг шимоли-ғарбий қисми Хива шаҳри билан биргаликда кирарди. Ҳозирги Туркменистоннинг Ашгабат шаҳри ҳам кирган катта қисми унинг сиёсий таъсири остида эди.

Президент Каримов Ўрта Осиёда руслар мустамлакачилигига қадар мавжуд бўлган давлатлар (Бухоро, Қўқон, Хива хонликлари) миллий тамойилга кўра эмас, сулолавий ёки ҳудудий тамойил бўйича ташкил бўлганлигига эътиборни қаратган эди. (“Ўзбекистон XXI аср бўсағасида”, 97-бет).

Бироқ ушбу ҳолатда этногенетик омилни ҳам эътибордан соқит қилиб бўлмайди. Хоразмни истисно қилганда, Хива хонлиги таркибида ўзбек халқининг шимолий кўчманчи қабилалар билан узоқ муддатли ассимиляцияси таъсирида пайдо бўлган туркий-мўғул бўғини кўпчиликни ташкил этган.

Бухоро амирлигининг Самарқанд, Бухоро, Тошкент ва бошқа йирик шаҳарларида ўз илдизига кўра минтақанинг узоқ ўтмишига, Сугдиёна ва Бақтриянинг миллий-маданий қатламларига бориб тақалувчи аҳоли кўпчиликни ташкил этган.

Миллий нуқтани назардан Қўқон хонлигининг барча тарафдан тоғлар билан ўралган Фарғона водийси ўзига хос хусусиятга эга. У ерда автохтон (маҳаллий, туб) туркий аҳоли яшаб келади.

Барибир, Бухоро амирлиги, Қўқон ёки Хива хонликларида миллий тил омили бириктирувчи аҳамият касб этмаган.

Бундай омиллар сирасига, биринчидан, ислом дини, иккинчидан, маҳаллий жамоа, қабила, уруққа мансублик кирган. Бу давлатлар ҳудудида, айниқса, Бухоро амирлиги шаҳарларида асрлар давомида, ўз илдизига кўра, форсий ва туркий, диний ўзига хослиги ва ижтимоий муносабатларни тартибга солиш жиҳатдан исломий иккитилли маданий бирлик қарор топган.

Ушбу асрлар мобайнида Ўрта Осиё мамлакатлари иқтисодий-табиғат мавжуд табиғий бойликлардан анъанавий тарзда фойдаланиш хос бўлган.

Аста-секин бўлса-да, бир қадар ўзгаришлар кўзга ташлана бошлайди. Яйловларнинг қисқариши кўчманчиларнинг кўчиб юришини чеклар ва уларни узлуксиз равишда ўтроқ ҳаёт тарзини қабул қилишга мажбур қиларди.

Бироқ иш саноатлаштиришгача етиб бормади. Маданий турғунлик иқтисодий турғунликнинг йўлдоши эди. Марказий Осиё зиёлилари ижод этган илм-фан, шеърият ва адабиёт ўтмишида, замонлар қаърида қолиб кетди ва шоир тили билан айтганда,

“мангу бой берилган шамнинг хира акси” бўлиб қолди. Фақат ўтган йилларнинг меъморий обидалари шарқнинг ташқи жозибасини, Мовароуннахрнинг мусулмон руҳини асраб келар эди. Кундалик ҳаёт анъаналари, хонлар саройида эса темурийларнинг сарой удумлари сақланиб қолганди.

1863 йили Хива, Бухоро ва Самарқандни таниқли сайёҳ ва шарқшунос Арминий Вамбери зиёрат этади. Асли венгриялик, миллати яҳудий бўлган бу киши 20 ёшида мусулмонликни қабул қилади. Вамбери кўплаб шарқ тилларини, жумладан, форс ва турк тилларини яхши билганди. У Техронда Маккадан ҳаж қилиб, Ўрта Осиёга қайтаётган бир гуруҳ ҳожиларга қўшилади. Бу унга маҳаллий ҳаёт билан яқиндан танишишга, Европада катта қизиқиш уйғотган ажойиб ва мароқли саёҳатнома ёзишга ёрдам беради. Мана унинг бир парчаси:

“Дастлаб Хива кўзимга, даҳшатли манзаралари ҳалигача кўз олдимдан сароб сингари кетмаётган чўлу биёбонларга солиштирганда, жуда чиройли бўлиб кўринди, деб ўйладим. Бироқ, Хива атрофидаги улкан тераклар соясида турган кичик қўрғонсимон ҳовлилар, ажойиб ўтлоқлар ва ҳайдалган ерларни томоша қилиб, улар бугунги Европанинг турли бурчакларида мен кўрган нарсалардан кўра яхшироқ эканини англадим. Ҳар бир мамлакатга ҳам насиб қилавермайдиган миноралар билан безалган майдонлар, масжидларнинг кўркам гумбазлари, шарқона ҳаёт бозорга оқиб кирадиган тор ва эгри-бутри кўчалар, жонли тарихий архивлар. Мабодо бу ерда шарқ шоирларининг ашулалари худди илгаригидай жангларга турса борми, уларга қиёс тополмай гаранг бўласиз”.

Вамберининг завқу шавқ билан ёзган бу сўзларига ҳурмат билан қараган ҳолда, Ўрта Осиё темир йўлсиз, телеграфсиз, почта алоқасисиз дунё воқеаларидан узоқда ўзи билан ўзи андармон бўлиб қолганини ҳам айтиб ўтмасдан бўлмайди. Бу ердаги тарихий вақт оқими ниҳоятда сусайиб қолган эди. Минтақанинг қуввати узоқ вақтгача сўниб қолди.

ЎРТА ОСИЁНИНГ ЧОР РОССИЯСИ ТОМОНИДАН БОСИБ ОЛИНИШИ

Россия бўлмаса, Англия бўлармиди?

Чор Россиясининг Ўрта Осиёни босиб олиш сабаблари ва уларнинг оқибатларини XIX асрнинг ўрталарига келиб, бутун жаҳонга хос хусусият касб этган давлат мустамлакачилик сиёсати билан умумий боғлиқликда олиб қараш керак.

Тараққий этган империалистик давлатлар камроқ ривожланган, капиталистик янгилашни жараёнларидан анча орқада қолиб кетган давлатларни сиёсий, иқтисодий ва маънавий жиҳатдан кулик домига маҳкум этаётган эди. Россиянинг Ўрта Осиёга мустамлакачилик босқини бошланган пайтда Африкадаги деярли барча мамлакатлар, Осиё ва Лотин Америкаси давлатларининг аксарияти Англия, Франция, Германия, Италия, Испания сингари давлатларнинг мустамлакаси ва яриммустамлакасига айланиб бўлганди.

Агар Ўрта Осиёда XIX асрнинг иккинчи ярмида рўй берган воқеаларни ёритишда истак майлидан фойдаланиб сўз юритсак, бу минтақага Россия келмаган тақдирда уни, аввало, Англия ўз мустамлакасига айлантириб олар эди, дейишга тўла асосимиз бор. Учинчи йўл бўлиши даргумон эди. Вақт ўтиши билан шу нарса маълум бўляптики, Буюк Британиянинг жўғрофий-маданий мустамлакачилик босқини албатта Россияникидан кескин фарқ қилган. Британиянинг таъсири, аввало, моддий маданият ютуқлари даражасида рўй кўрсатган. Россиянинг Ўрта Осиёдаги қарам ерларида бу андоза ҳар қандай шароитда ҳам, биринчидан, чор империясининг техник-иқтисодий жиҳатдан қолақ бўлгани боис, иккинчидан, давлатлараро муносабатлар механизми бутунлай бошқача бўлгани учун самара бериши даргумон эди.

“Россия Осиёга дахл қилганда ҳам, ҳатто, унга куч ишлатиб бостириб кирганда ҳам, умуман, сезиларли из қолмайди. Бухоро бозорларининг шукуҳли қашшоқлиги орасида аллақандай бир хунук почтамт, Кушка атрофидаги чегарада эски шинел ва йиртиқ этик кийган қизил аскарни ҳисобга олмаганда, бошқа бирор бир ажралиб турадиган жойимиз йўқ. Шу-шу эринчоқлик, шу-шу ҳашаротлар, шу-шу қашшоқлик, шу-шу лоқайдлик билан вақтнинг, умрнинг қадрига етмаслик. Англия афғон Осиёсига бутунлай бошқача йўл билан кирмоқда. Туркистонимизнинг далалари номаълум аскарлар қони билан суғорилган бир пайтда Буюк Британия афғон далаларини суғоряпти, захни қуритяпти, артезиан кудуқлар қазяпти, кучли филтрлар ўрнатяпти... Икки томонлама қатнов йўлга қўйилган шохқўча Ҳиндистонни Афғонистон билан боғлайди... Телеграф ва телефон, мустақил қабиаларнинг қарийб юз йиллик қаршилигига қарамасдан, чегарагача тортиб келинган” (Рейснер Л. Афганистан. М-Л. 1925, 88—89-бетлар).

Ушбу бадиий очеркда, билишимча, Англия ва Россиянинг мустамлакачилик амалиётлари фарқининг ёрқин ва ишонарли тинсоли берилган. Россиянинг Ўрта Осиёдаги маданий ва цивилизацияси таъсири кучсиз бўлгани шубҳасиз. Бу ҳол ҳар ўн йилда, ҳатто йил сайин тобора равшанлашиб борар эди.

Бу қандай содир бўлган эди?

Россиянинг минтақани мустамлакага айлантириши қандай рўй берган эди? Ўша вақтларда (қозоқлар истиқомат қилган) Қирғиз дашти деб аталувчи кенгликларда яшаган кўчманчи қабилаларни 1847 йилда номигагина бўйсундириб бўлган русларнинг иккита пост линияси жануб томон шу қадар олдинлаб кетадики, алал-оқибат Қўқон хонлигининг таъсир доирасигача етиб боради: Сибир истеҳком линияси шимоли-шарқдан Верний (Олмаота) шаҳригача, шимоли-ғарбдан Сирдарё линияси Петровск (Қизил Ўрда) шаҳригача. Сўнгра Россиянинг жануб томон силжиши маълум бир вақт тўхтаб қолади. Рус қўшинлари Қрим уруши (1853-1856 йиллар) ҳамда Кавказни серталофат ва серхаражат забт этиш (1856-1864 йиллар) билан банд эди.

Фақат 1864 йилга келиб, Россия Ўрта Осиёда ғарбий ва шарқий линиялар ўртасидаги рахнани Қўқон линияси билан тўлдиришга, сўнгра Қўқон хонлиги ҳисобидан жануб томон bosқинни давом эттиришга муваффақ бўлди.

Рус генераллари Қрим ва Кавказ урушларидаги кўп сонли муваффақиятсизликлардан сўнг жамоатчилик кўз ўнгида ўзларини оқлаб олиш учун жангга интиқ эди. 1865 йили Александр Иккинчининг буйруғига риоя қилинмасдан, Тошкент забт этилди. Генерал Черняев подшога, Тошкентни ишғол қилишни тақиқлаш ҳақидаги буйруғингизни жанг билан шаҳарнинг ярмини эгаллаб бўлган пайтда олдим, уни сизга ҳадя этаман, дейди. 1866 йили Хўжанд таслим бўлади, 1867 йили эса 1847 йилдан буён забт этилган музофотлардан пойтахти Тошкент шаҳри бўлган Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилади. Руслар Ўрта Осиёнинг забт этилган ҳудудларига Туркистон деган ном беришади.

Бухоро, Қўқон ва Хива Россия bosқинини қайтаришга мутлақо тайёр эмас эди. Улар дунё сиёсий воқеаларидан батамом узилиб қолгани туфайли қандай кучга рўбарў келганини баҳолаш учун ҳеч қандай тасаввурга эга эмасди ва бу билан ҳалокатга маҳкум эди. Ушбу давлатлар ҳукмдорлари Россиянинг ҳақиқий ҳарбий-иқтисодий қудратини тасаввур қила олмас, руслар ва инглизларнинг минтақадаги манфаатларини, ўша манфаатларни ўзаро тўқнаштириш мумкинлигини тўғри баҳолашга ноқобил эди.

Қўқон хонлиги катта ҳудудий йўқотишдан сўнг Россияга қарам бўлган майда вассал давлат сифатида яшаб қолди. Шундай тақдир тез орада Бухоро чекига ҳам тушди. 1868 йили амир Музаффариддин қўшинларига икки марта қақшатқич зарба берилди.

Самарқанд ва Зарафшон дарёсининг юқори қисмидаги жойлар руслар қўлига ўтди. Шундай қилиб, Бухоро воҳасининг суғориладиган ерлари учун муҳим аҳамиятга эга бўлган дарё устидан назорат ўрнатилди. Бухоро Россияга протекторат сифатида бўйсундирилди. Минтақанинг сўнгги мустақил давлати бўлмиш Хива хонлиги ҳам 1873 йили мағлуб бўлди ва мақоми протекторатгача пасайтирилган, ҳудуди кичрайган давлатга айланиб қолди.

Қўқон хонлигидаги 1873-1876 йиллардаги ғалаёнлар унинг тўла босиб олинишига сабаб бўлди. У ҳам, Фарғона музофоти сингари, Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига қўшиб юборилди. Тоғли Бадахшон Россиянинг протекторати бўлди. Русларнинг 1885 йилгача давом этган, Каспий денгизининг шарқдаги ҳудудлар ва Марв воҳасини ичига олган истилоси ниҳоясига етди. Россия ўшанда ўз жанубий сарҳадларига етиб борди. Бу сарҳадлар ҳозирги кунда Тожикистон, Ўзбекистон ва Туркменистоннинг Эрон ва Афғонистон билан чегарасини ташкил этади.

Ўрта Осиёни ўз таркибига қўшиб олиб ва унинг устидан мустамлакачилик ҳукмронлигини ўрнатган Россия кўзлаган сиёсий ва иқтисодий мақсадларни умумлаштирган ҳолда улардан қуйидагиларини санаб ўтиш мумкин: аввало, чегараларнинг хавфсизлигини таъминлаш, Россия давлати ташкил топгандан сўнг илк маротаба ўша чегара осонлик билан ўтиш мумкин бўлган чўллардан эмас, дарёлар ва ўтиб бўлмас тоғлар орқали ўтадиган бўлди. Боз устига, Россия нафақат Буюк Британиянинг мустамлакачилик босқинига қарши турадиган, балки у билан рақобатлашадиган бўлди.

Генерал Скобелев шундай деб ёзган эди: “Гарчи Ҳиндистонни Россиянинг Ўрта Осиё мулкидан Афғонистон ажратиб турса ҳам, бу бир қарашда шундай. Аслида, стратегик маънода Россия ва Англиянинг чегаралари туташди... Россия Туркистонни билинтирмай ютиб юборди. Унинг ҳақиқий, табиий мустамлакаси Ҳиндистон бўлиши керак эди” (Посмертные бумаги М.Д.Скобелева. — Исторический вестник. 11-сон, 1882)

В.Жириновскийнинг “Жанубга сўнгги ҳамла” китобида баён қилинган Россиянинг Ҳинд океанига чиқиш гоёси бугунги кунда, бор-йўғи сиёсий найрангбозлик бўлиб туюлса-да, ўша пайтда катта-катта давлат арбобларининг фикру хаёлини банд қилган эди. Ниҳоят, Россия ўзининг саноати учун сув билан ҳаводай зарур бўлган арзон табиий ресурслар ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларига эга бўлади.

Бир замонлар Ипак йўли бўйида жойлашган қадим воҳа-шарҳарлар бирин-кетин Россия қўшинлари босими остида таслим

бўла бошлагач, англизлар айюҳаннос солиб қолишди. Россия улар учун қутилмаган бир пайтда жўғрофий-сиёсий мувозанат ҳолатини, турфа маданий оламлар ўртасида буфер зонаси бўлиши мўлжалланган ушбу маконнинг дахлсизлигини бузди. Умуман олганда, Россия ва Британия манфаатларининг вақтинчалик тўқнашувига қарамасдан, XIX асрда яшаган ғарблик кузатувчилар Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олишини у ерга цивилизация олиб кириш амали деб баҳолашди. Уларнинг фикрича, Россия босқини оқибатида Ғарб Шарқ билан эмас, ярим Ғарб билан, Европа ярим Европа билан рўбарў келди. Англия ва Россия ушбу минтақа билан боғлиқ муаммоларини тўғридан-тўғри ҳал этиши мумкин эди.

РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ ТАРКИБИДА

Цивилизациялар тўқнашуви

Россиянинг Ўрта Осиёдаги илк ноибни Константин Кауфман Туркистонни бундан буёғига ҳам Россиянинг таянчи бўладиган бир ўлкага айлантиришни, тубжой аҳолини бу давлат улугворлиги ҳақидаги тушунчаларга мос равишда тарбиялашни, қўшниларни эса руслар жорий этган тартибнинг афзаллиги билан ҳайратга солишни ўзининг олижаноб вазифаси деб билган эди. Умуман олганда, Кауфман анчагина юқори маълумотли киши бўлиб, ҳатто Петербург Фанлар академиясининг муҳандислик бўйича фахрий аъзоси ҳам эди. Лекин ўша вазиятда у айтган гоёларни амалга ошириб бўлмасди. Россия Ўрта Осиёни босиб олгач, айниқса, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида бир-бирига қўшилиб кетмайдиган, айна вақтда бирга яшайдиган мустамлакачилар ва маҳаллий аҳолининг турфа хил этноижтимоий ва этномаданий тузилмалари ривожланди. Бошқача айтганда, бу ерда, турли хил динлар, маданият ва қадрият ақидалари, дунёни англашнинг турфа хил теран руҳий ришталари тўқнашар ва бир-биридан узоқлашарди. Шу масала юзасидан генерал М.Скобелев: “Осиёнинг нафақат бўйнига, балки тасаввурига ҳам уриш керак”, деб ёзган эди.

Ғарчи фикр ифодаси турлича — Кауфманники илмий, Скобелевники аскарчасига тўпори бўлса-да, улар моҳиятан сиёсий тақаббурлик, бой маданий-тарихий ўтмишга эга халқнинг қадр-қимматини менсимасликни ифодаларди.

Бу, айтиш мумкинки, назария. Амалиёт-чи? Туркистон ўлкасида руслардан нусха кўчириш асосида фуқаро бошқаруви тузилмаси жорий этилди, юқори лавозимларни рус ҳарбий хизматчилари эгаллаб олди. Шу билан бир қаторда, адолат юзасидан шуни ҳам қайд этиш лозимки, ўлка совет ҳокимиятига қадар мажбуран руслаштирилмаган эди, большевиклар бу масалада анча илгариллаб кетишди. Анъанавий тартиблар кўпчилик ҳолларда дахлсиз қолганди. Шарият суди, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш усули, исломий маориф тизими сақланиб келарди. Мусулмон аҳолиси вакиллари империя фуқароси ҳисобланмас ва ҳарбий хизматга чақирилмасди. 1916 йили бу тартиб бекор қилиниб, Ўрта Осиё мусулмонлари мардикорлик ишларига жалб этила бошлагач, улар бунга ғалаёнлар билан жавоб беришди.

Россиянинг Туркистондаги ижтимоий ҳаётга аралашуви, асосан, иқтисодийга дахлдор эди. Савдо-соғиқ, ҳунармандчилик ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши бир томонлама, фақат Россиянинг эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган эди. Номигагина мустақил бўлган протекторатлар — Бухоро ва Хивада ҳам аҳвол худди шундай эди. Ўрта Осиё, бир тарафдан, борган сари саноат маҳсулотларини сотадиган бозорга, иккинчи тарафдан эса метрополиянинг хом ашё етказиб берувчи ўлкасига айланди.

Россиянинг Ўрта Осиёни бўлиб ташлаши

Ўрта Осиёнинг Россия империяси таркибидаги жўғрофий-сиёсий макон тузилмаси ўзгартирилди. Дастлаб Ўрта Осиёни мавжуд ички чегаралар — Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонлиқларини ҳисобга олган ҳолда учта генерал-губернаторликка бўлиш кўзда тутилган эди. (Генерал-майор Борхнинг 1881 йилнинг 22 декабрь куни бош штабга юборган маълумотномаси. Туркманистоннинг Россия таркибига киришига доир, Ашхабад, 1946.)

Бироқ кейинчалик генерал Куропаткиннинг қатъий ташаббуслари пайдо бўлди. У 1887 йили бош штабга юборган маълумотномасида Ўрта Осиёда чегаралаш ўтказишда, аввало, жўғрофий-сиёсий ва жўғрофий-маданий характердаги омилларни ҳисобга олишни таклиф этади.

Куропаткиннинг фикрича, Ўрта Осиё худуди ўзининг жўғрофий-сиёсий хусусиятлари бўйича Туркистон ўлкаси ва Каспий-орти вилоятига жуда аниқ бўлинган. Агар Туркистон ўлкаси, асосан, ичкарига йўналтирилган бўлса, Каспий-орти вилояти Эрон

ва Афғонистон томон йўналтирилган ташқи жўғрофий-сиёсий векторга эга.

Генерал А. Куропаткин ўз маълумотномасида Ўрта Осиёда мавжуд (амирлик ва хонликларнинг) сиёсий ҳудудларнинг этнографик чегаралар билан тўла мос келмаслигини қайд этади ва янги маъмурий бўлиш чоғида уларни бартараф этишни таклиф қилади.

Куропаткин жўғрофий-сиёсий маконни қайта бичиш ўзига хос жўғрофий-иктисодий қайта бўлишга олиб келади, деб ҳисоблар эди. У, хусусан, шундай деб ёзган эди: “Туркман чўлларига осойишталик чўкиши билан Амударёнинг чап қирғоғига бир вақтлар гуллаб-яшнаган жойларни қайтадан обод қилиш учун Бухоро ерларидан меҳнатсевар ва қўли гул деҳқонлар оқиб кела бошлайди...” (Генерал Куропаткиннинг бош штабга 1881 йилнинг 15 январида юборган маълумотномаси. Россия ва Туркменистон...)

Ким билади дейсиз, эҳтимол, таржимаи ҳолида нафақат 1916 йилги Ўрта Осиё галаёнини бостириш каби хунук воқеалар, балки, менинг назаримда, Туркистондаги хизматининг дастлабки йилларида бамаъни маъмурий ғоялар ҳам бўлган Россия генерали, Александр Куропаткиннинг гапларига, эҳтимол, қулоқ осиб кетдик эди.

Бироқ унинг ғоялари ўша вақтда ҳам, совет ҳокимияти даврида ҳам амалга ошмай қолиб кетди. Пировардида Ўрта Осиё ҳудуди Туркистон ўлкаси (1886 йилга қадар Туркистон генерал-губернаторлиги) ҳамда Россия империясининг вассаллари — Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ўртасида бўлиниб кетди. (Дарвоқе, Россия империясида расман иккита вассал — Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги бор эди. 1914 йилда Урянхай ўлкаси — Тува Россия протекторатлигига қабул қилинди.)

Бухоро амирлиги таркибида Каттақўрғондан наридаги Зарафшон этаги (тахминан, Бухоро вилоятининг ҳозирги чегарасида) ва Шарқий Бухоро (Ўзбекистоннинг Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари ва ҳозирги Тожикистоннинг жанубий вилоятлари) қолди. Хива хонлиги ерлари Ўзбекистоннинг Хоразм вилояти, Туркменистоннинг Тошхөвүз вилояти ва Қорақалпоғистоннинг сўл қирғоқ туманлари ҳудуди билан чегараланар эди. Лекин иккала вассал давлатнинг ҳам ҳудудидаги муҳим стратегик нуқталар Россиянинг бевосита бошқаруви остига ўтган эди.

Ҳозирги Қозоғистоннинг Семипалатинск, Оқмола, Тўрғай, Урал, қисман Еттисув ва Сирдарё вилоятлари таркибига кирган ҳудуди бевосита Россия маъмуриятига бўйсунарди.

Менимча, Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг бундай босқичма-босқич бўйсунуши ва анча мураккаб таркибий тузилма асосида

бошқарилиши Россиянинг, бир тарафдан, мустамлака ҳокимиятининг қаршилигини камайтириши, бошқа тарафдан эса, минтақада иқтисодий босқинни таъминлаш ва турли маданиятларнинг биргаликда яшаш маконларини яратишни англаган. Аслида эса миллий-маданий тараққиётнинг табиий йўли бузилган эди. Ўрта Осиёга нисбатан империяча миллий-сиёсий тафаккур ҳаммадан кўра большевикларга кўпроқ хос эди.

Жадидлар

Россия ҳокимияти ва маҳаллий аҳоли ўртасидаги муносабатларнинг йилдан-йилга ёмонлашиб боргани табиий ҳолдир. Қарама-қаршилиқ, агар шундай дейиш мумкин бўлса, минтақани транспорт-техник жиҳатдан ўзлаштириш давомида кучайиб борар эди. 1899 йили Каспий денгизидан бошланиб, Бухоро амирлигини кесиб ўтган ва Самарқанд орқали Тошкентгача етиб борган Каспийорти темир йўл линияси, 1906 йили эса Тошкент—Оренбург темир йўли қурилди. Темир йўллар ва кичик саноат корхоналари қурилиши натижасида мамлакатга рус ишчилари оқиб кела бошлади. Рус деҳқонларини қозоқ чўллари ва Қирғизистоннинг айрим шимолий худудларига оммавий кўчириш бошланди. Россиядан Ўрта Осиёга кўчаётган кишилар учун жорий этилган айрим чекловларга қарамасдан, уларнинг оқими тинимсиз кучая борди ва бу ҳол маҳаллий ўтроқ деҳқонларнинг ҳайдаладиган ерлардан, кўчманчи аҳолининг эса яйловлардан сиқиб чиқарилишига олиб кела бошлади.

Шаҳарлардаги вазият ҳам бундан дуруст эмасди. Энг яхши ҳақ тўланадиган ишларда руслар ва бошқа кўчиб келган аҳоли вакиллари ишлар эди, давлат муассасалари ва хусусий идоралар учун хизматчилар ўшалар орасидан олинарди.

Мустамлака маъмурияти инқилобий ғояларнинг ёйилишидан хавфсираб, маҳаллий аҳоли учун ўқув юртлари очиш ва замонавий таълим тизимини яратиш билан шуғулланмасди. Айни пайтда руслар бу масалада анча яхши шароитга эга эди.

Россия мустамлака ҳокимияти 1916 йилда бошланган ва минтақадаги ижтимоий ҳаётни беқарор этаётган истилочиларга қарши исённи охиригача бостира олмади. Ҳокимиятдан қурол-аслаҳа олган рус келгиндилари қўшинлар билан бирга ёки мустақил равишда жойлардаги қарама-қаршилиқни бостиришда қатнашар эди.

Маҳаллий аҳоли орасида ўлдирилганлар миқдори жуда кўп эди. Аксарият ҳолларда бутун бошли қишлоқлар қириб ташланарди. Сиртдан қараганда, осойишталик ва тартиб ўрнатилган жойларда бундай ташқи осудалик остида нафрат ва ғазаб яширин эди.

Россия мустамлакачилик ҳукмронлигининг сўнгги босқичида вужудга келган жадидлар ҳаракати Ўзбекистондаги миллий ҳаётнинг ўта муҳим ҳодисаси бўлди. XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларида тараққий этган ушбу маданий-ислоҳий ва маърифий мусулмон ҳаракати ўз номланишига кўра, арабча “жадид” — “янги” сўзига бориб боғланади. Жадидчилик намояндаларининг асосий талаби мусулмон мактабларида ўқитишнинг янги усулини, қатор дунёвий фанларни жорий этиш эди. Жадидлар миллий санъат ва адабиётни ривожлантириш, аёлларнинг тенгҳуқуқчилиги, дин арбоблари фаолиятини қайта ташкил этиш, мактабларда миллий тилларда таълим бериш ғоясини илгари сурган эди.

Вақт ўтиши билан жадидчиликнинг ижтимоий-сиёсий йўналиши кучайиб кетди. Жадидлар 1905-1907 йиллардаги инқилоб пайтида Туркистоннинг сиёсий тузилишини ислоҳ қилиш талабини илгари суришди. Февраль инқилоби даврида Туркистоннинг катта шаҳарларида “Шўрои исломия”, “Шўрои уламо”, “Турон”, “Тужжор”, “Мусулмонлар клуби” сингари сиёсий ташкилотлар тузилди, уларнинг сиёсий талабларига маҳаллий аҳоли ҳуқуқларини кенгайтириш, унинг асосий демократик эркинликларини кафолатлаш, ўлкани бошқаришни тубдан ислоҳ қилиш, маҳаллий аҳолига Россия Давлат думасидан маълум миқдорда ўрин ажратиш кирар эди.

Туркистондаги барча халқларнинг тенглиги ғоясини ўзгаришсиз шакллантириш ва ҳимоя қилиш жадидларнинг хизмати эди (“Кенгаш” газетаси, 9.06. 1917; “Нажот” газетаси, 26.03. 1917).

Умуман олганда, Ўрта Осиёдаги ушбу ҳаракат минтақа жамиятини илдиз отиб кетган турғунликдан, аввало, маънавий турғунликдан чиқаришга қаратилган тараққийпарвар куч эди. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Абдулла Авлоний, Садриддин Айний, Тошпўлат Норбўтаев, Абдурауф Фитрат Ўрта Осиё жадидчилигининг таниқли намояндalarидан эди. Кўпгина тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, жадидларнинг бошини қовуштириш ва жипслаштиришда Бехбудий бош роллардан бирини ўйнаган. Кекса шарқшунос Л.Азиззода 1926 йилдаёқ: “Агар Ўзбекистонда илм-фан ва маданият соҳасида Навоий ва Улуғбекдан сўнг учинчи шахснинг хотирасини абадийлаштириш керак бўлса, шак-шубҳасиз, Бехбудийга ҳайкал қўйилиши керак”, деб ёзган эди.

Россиянинг мустамлакачилик ҳокимияти жадидлар ҳаракати-га сабр-тоқат билан муносабатда бўлгани эътиборли ҳол. Совет ҳокимияти уларни шафқатсиз тарзда йўқотди.

Немис тадқиқотчиси Волфганг Шрайбер бизнинг қунларимизда бу масала юзасидан шундай деган эди: “Жадидлар Туркистонга унинг буюк маънавий-тарихий ўтмишини аёллар ва эркаклар тенг ҳуқуққа эга бўлган ва жамиятни демократлаштиришда фаол қатнаша оладиган замонавий маърифий давлат ҳолатида қайтариб беришни истаган эди. Таассуфки, улар шафқатсиз воқелик олдида чекинишга ва демократияга содиқлиги учун ўз ҳаёти билан хун тўлашга мажбур бўлдилар. 68 нафар талабадан иборат кичик бир гуруҳ келгусида ўз билимини ривожланаётган Туркистон манфаати йўлида ишлатиш мақсадини дилга жо қилиб, таълим олиш учун Германияга жўнаб кетди. Улардан ўз Ватанига қайтиб келганлари қатагон қилинди, кейинчалик ўлимга маҳкум этилди”. (Жадидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар”, давра суҳбати материаллари, 1998 йилнинг 9 октябри, Тошкент, 1998.)

СОВЕТ ҲОКИМИЯТИНИНГ ЎРНАТИЛИШИ

Демократик ўзгаришлар қилишга дастлабки уринишлар

Биринчи жаҳон уруши даврига келиб Туркистондаги европа-рус аҳолиси сони 5 фоиз ўсди ва икки миллион кишига етди. Улар, асосан, ҳар сафар маҳаллий эски шаҳарлардан ташқарида қуриладиган темир йўл бўйидаги ўз кўрғонларига, гарнизонларга ва янги рус шаҳарларига жойлашар эди. Айнан мана шу қатлам кўпроқ сиёсийлашган ва марказий Россия билан боғланган эди.

1917 йилнинг февралда оқлошшо ағдариб ташланганидан сўнг Туркистонда Россия Муваққат ҳукуматининг сиёсий органлари сифатида шаҳар думалари ва ижроия қўмиталари тузилди, уларга инқилобни муросасиз давом эттиришга даъват этаётган Ишчи ва аскар депутатлари кенгашлари қарши турарди.

1917 йилги сиёсий бошбошдоқлик пайтида Туркистондаги эски режимнинг парчаланиши тобора кескин тус ола бошлади. Большевиклар раҳбарлик қилган Ишчи ва аскар депутатлари кенгашлари тез орада ҳокимиятни ўз қўлига олди. Бунда уларнинг вакиллари ва тарафдорлари — асосан ишчилар ва аскарлар —

ҳокимиятни қўлда тутиб қолишининг иккита муҳим воситаси — қурол-аслаҳа ва темир йўл уларнинг қўлида экани муҳим аҳамият касб этди. Туркистонда бунга етарли қаршилиқ кўрсатувчи сиёсий куч шаклланиш имконига эга бўлмади. Фаоллик кўрсатган ёки инқилобчилар назарида фаолга ўхшаб кўринган рақиблар аёвсиз жазоланар эди.

Февраль инқилоби минтақадаги миллий сиёсий ҳаётнинг сезиларли даражада фаоллашувига олиб келди. Айтиб ўтилганидай, 1917 йилнинг мартада Тошкентда “Шўрои исломия” (“Ислом кенгаши”)га асос солинди, орадан икки ой ўтиб, ундан “Шўрои уламо” (“Уламолар кенгаши”) ажралиб чиқди. Июнь ойида “Турк одами марказият фирқаси” ташкил этилди. Бу ташкилотларни ташкил этишда тараққийпарвар жадидлардан тортиб, диний анъаналар тарафдорларигача бўлган турли дунёқарашга эга одамлар иштирок этишган.

“Шўрои исломия” қисқа вақт мобайнида Қўқон, Андижон, Скобелев, Марғилон ва Самарқандда ўз филиалларини очди. Ушбу ташкилотга маҳаллий аҳолининг энг саводли ва энг сара қисми вакиллари аъзо бўлиб кира бошлади. 17 апрель куни Тошкентда “Шўрои исломия” етакчилари ташаббуси билан биринчи Умумтуркистон мусулмонлари қурултойи бўлиб ўтди. Унда минтақадаги озодлик ҳаракатининг асосий дастурий вазифа ва мақсадлари ишлаб чиқилди. Гап демократик ўзгаришларни амалга ошириш, Туркистонга миллий-ҳудудий мухторият беришлиши ҳақида кетаётган эди. Аксарият ҳолларда “Шўрои исломия”нинг саъй-ҳаракатлари натижасида Тошкентда “Садои Туркистон”, “Турон”, “Турк эли”, “Кенгаш”, “Шўрои исломия”, “Улуғ Туркистон”, Самарқандда “Ойна”, “Хуррият”, Қўқонда “Садои Фарғона”, “Тирик сўз”, “Кенгаш”, “Юрт”, Фарғонада “Фарғона нидоси”, Наманганда “Фарғона саҳифаси” сингари газета ва журналлар маҳаллий тилларда нашр этила бошлади.

1917 йилнинг 3 сентябрида Тошкентда йиғилган иккинчи Туркистон мусулмонлари қурултойи Россиянинг келгуси давлат тuzилиши ва Умумроссия таъсис мажлисига сайлов ва унинг ишида иштирок этиш масалаларини муҳокама қилди.

Қўқон мухториятининг тор-мор қилиниши

Октябрь инқилоби Ўрта Осиёда фақат русларнинг иши бўлиб, Туркистоннинг тубжойлик аҳолиси орасида унинг тарафдорлари йўқ эди. Бунга маҳаллий аҳоли орасида саноат йўқсилларининг шаклланмагани, шунингдек, ис-

ломда аллақандай бошқа мафкуравий йўналишлар учун моддий ва ғоявий заминнинг йўқлиги сингари муайян асослар мавжуд эди. Умуман, Россиядан келаётган ҳар бир нарса бошиданок рад этиларди. Ижобий мулоқот жуда кам бўлиб, бори ҳам, асосан, шахслараро даражада эди.

Маҳаллий аҳоли вакилларининг озгина қисмигина биринчи советлар раҳбарияти таркибига кирганди. Мана бу ишонарли далилларга эътибор берайлик. 1917 йилнинг 15 ноябрида Тошкентда советларнинг учинчи қурултойи бўлиб ўтди, унда иштирок этган 114 делегат орасида Ўрта Осиё элатларидан бирорта ҳам вакил (!) йўқ эди. 1918 йилнинг июнида Тошкентда Туркистон коммунистларининг, кейинчалик Туркистон (большевиклар) компартиясининг биринчи қурултойи номини олган биринчи конференцияси бўлиб ўтди. Унда, тахминан, 1500 коммунист номидан 43 делегат иштирок этди. Делегатлар орасида ҳам, уларни ушбу конференцияга сайлаган коммунистлар орасида ҳам бирорта (!) туркистонлик йўқ эди.

1918 йили Тошкентдаги советларга қарши қўзғолон вақтида отиб ташланган, Туркистон комиссарлари деб аталадиган Туркистон АССРнинг 14 нафар арбоби ҳақида ҳам худди шундай дейиш мумкин. Мана уларнинг номлари: Туркистон АССР Марказий ижроия қўмитаси раиси В.Вотинцев, Халқ комиссарлари кенгаши раиси В.Фигельский, Фавқулодда комиссия раиси И.Фоменко, комиссарлар А.Малков, А.Першин, Е.Дубицкий, Тошкент кенгаши раиси Н.Шумилов, кенгаш раиси ўринбосари В.Финкельштейн, партия, касаба уюшмалари ва ҳарбий ишлар ходимлари С.Гордеев, М.Качуринер, Г.Лугин, М.Троицкий, А.Червяков, Д.Шпильков.

Октябрь инқилобининг дастлабки ойларида Тошкент миллий-сиёсий элитаси вакиллари Муваққат ҳукумат ҳукмронлик қилган даврда ўзлари ишлаб чиққан ғоя ва мақсадларни амалга оширишни қонуний ва демократик йўл билан давом эттиришга ҳаракат қилишди.

Туркистон мусулмонлари сиёсий манфаатларининг большевиклар томонидан тўлиқ рад этилиши, умуман, писанд қилинмагани миллий ҳаракат иштирокчилари, аввало, “Шўрои исломия”-ни кескин чоралар кўришга ундади. Ўлка мусулмонларининг тўртинчи фавқулодда қурултойини ўтказишга қарор қилинди. Тошкентни батамом ўз назоратига олган большевиклар ҳокимиятининг қаршилиги туфайли қурултойини ўтказиш учун Қўқон танланди.

180 нафар делегат иштирок этган қурултой 1917 йилнинг 9-10 декабрь кунлари собиқ Қўқон хони саройида ўтказилди. Қурултой Қўқон мухториятини эълон қилди. Унда демократик йўл билан парламент (Муваққат халқ кенгаши) ва Муваққат ҳукумат сайланди. Европалик аҳолига Халқ кенгашида 18 та жой (яъни умумий миқдорнинг учдан бир қисми) берилди. Икки ойдан сал кўпроқ яшаган Қўқон мухториятига шундай асос солинган эди. Январнинг охирида Москва ва Тошкентда уни йўқ қилиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Қўқонга қўшин тортилди. Фарғона вилоятида қамал ҳолати эълон қилинди. Ҳарбий ҳаракатлар бошланди.

1918 йилнинг 18 февралидан 19 февралига ўтар кечаси большевикларга содиқ ҳарбий қисмлар Қўқон шаҳрини ишғол қилишни бошлади. Улар яхши қурулланмаган маҳаллий миршаблар қаршилигини айтиш қийинчиликсиз енгишга муваффақ бўлишди. Шаҳарнинг бир қисми олов ичида қолди. Минглаб одамлар қурбон бўлди. 1918 йилнинг февраль ойи охирига келиб инқилобий қўшинлар штаби Тошкент ва Москвага аксилинқилобий мухторият ҳукумати тор-мор этилганини телеграф орқали хабар қилди. Қўқон мухториятини қўллаб-қувватлашда айбланган кишилар ишини кўриб чиқиш учун ҳарбий-инқилобий суд ташкил қилинди. Ўлкада ёппасига ҳибсга олишлар бошланиб кетди.

Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг ҳукмронлиги мана шундай қонли мустамлакачилик жинояти билан бошланди. Эҳтимол, ҳар доим ҳам артиллерия қуроли билан бўлмаса-да, империяга хос жисмоний ёки психологик зўравонлик ва террор ёрдамидаги қўрқитиш усули етмиш йилдан ошиқроқ вақт давом этди. Қўлимизни кўксимизга қўйиб, тўла асос билан чор Россиясининг мустамлакачилик режими бундан эркинроқ эди, деб айтишимиз мумкин.

Москванинг кўрсатмасига асосан, 1918 йилнинг 30 апрель куни РСФСР таркибида Туркистон Мухтор Совет Социалистик Республикаси ташкил этилди. У ҳозирги мустақил Ўрта Осиё республикалари ҳудудининг анча қисмини ва Қозоғистоннинг жанубий туманларини ўз ичига олган эди. Республика аҳолиси 5 миллион кишини ташкил қиларди. Унинг пойтахти этиб Тошкент шаҳри белгиланди. Бироқ 1918-1919 йилларда минтақадаги совет ҳокимияти бир қанча янги шаҳарлар, қўрғонлар ва темир йўл станцияларидан нарига тарқалмади. Россия билан алоқа, асосан, телеграф ва радио билан чекланган эди. Темир йўл қатнови 1919 йилнинг сентябригача фуқаролар уруши фронтлари туфайли бир неча марта тўхтаб қолди. Ҳаёт-мамоти ҳал бўлаётган Москва Туркистон ишлари билан шуғулланишга куч тополмаётган эди. 1919 йилнинг охирига келибгина Москванинг Туркистонга нис-

батан манфаатлари аниқланди ва уларни амалга ошириш имкониятлари пайдо бўлди.

Совет Россияси ўз мустамлакачи ўтмишдошларининг стратегик мақсадларини тўла қабул қилди. Туркистон Москва учун ҳаётий муҳим хом ашё етказиб берувчи, унинг ҳудуди эса хавфсизлик зонаси бўлиб қолди. Тошкент инқилобнинг Шарқдаги бешиги ҳисобланадиган бўлди.

Мустамлакачилик ҳокимиятининг минтақадаги кучи таркибий жиҳатдан анча мустаҳкамланди, уни большевиклар Москваси миссионерлик кучи деб эълон қилди.

1920 йили Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги хўжақўрсинга қилинган халқ инқилоблари йўли билан ҳатто ўзларининг озгина давлат мустақиллигини ҳам йўқотган қўғирчоқ Бухоро ва Хоразм халқ совет республикаларига айлантирилди. Фуқаролар уруши пайтида эълон қилинган диний эътиқод эркинлиги тез орада кескин чекланди, диний ташкилотлар мулки — вақфлар ҳамма жойда мусодара қилинди, шариат судлари ва диний мактаблар аста-секин тугатилди.

Бироқ тез орада маҳаллий аҳолини ўз тарафига жалб этмай туриб минтақадаги воқеалар ривожини Москва учун керак бўлган йўналишга солишни тахмин қилиш жуда қийин эканлиги маълум бўлди. Маҳаллий кадрларни тайёрлаш ва юқори лавозимларга кўтариш ишига совет ҳокимиятини мустаҳкамлашнинг ҳал қилувчи шартларидан бири сифатида қарала бошланди. Умуман, инқилобдан сўнгги дастлабки ойларда коммунистик сиёсатнинг қоидаларидан бири қолақ халқларнинг ижтимоий-маданий трансформацияси уларнинг сиёсий ва маданий элитаси шаклланиши ҳамда унинг совет тизимига қўшилиб кетиши билан чамбарчас боғлиқ, деб белгиланди.

Туркистонликлар учун компартия эшиклари ланг очиб қўйилди. Туркистон компартиясининг иккинчи қурултойига келиб, унинг аъзолари тенг ярмини маҳаллий аҳоли вакиллари ташкил этар эди. Бироқ минтақада Москва ҳокимиятидан норозилик камаймади, маҳаллий аҳолининг ҳақиқий бошқарув ва фаолиятнинг бошқа соҳаларида ишлашига кенг йўл беришни талаб қилиши давом этаверди. Москванинг мусулмонларни маҳаллий партия ташкилотларига жалб этиш ва партия ичида мусулмонлар бюросини ташкил этиш борасида давом этаётган саъй-ҳаракатлари совет ҳокимиятининг жадидлар билан мулоқот ўрнатишига ва уларни ўз тарафига оғдиришга уринишларига сабаб бўлди. Жадидларнинг бир қисми дарҳол совет ҳокимиятини қабул қилди, бошқа, “Истиқлолчилар ҳаракати” (совет даврида “босмачилик ҳаракати”

ти” деб аталган) билан ҳамкорлик қилган ва оқлар ҳаракати деб номланган қисми эса кейинчалик бошқа мамлакатларга бош олиб кетди.

Москва билан мулоқот қилган жадидлар туркий компартия тузиш ва унга ўзининг обрў-эътиборли вакиллари раҳбар қилиб қўйишга уринишди. Хомжаёлдан иборат бўлган бу истакни Москва қабул қилмади. Сирасини айтганда, Россия коммунистларининг жадидлар билан иттифоқи шу билан барҳам топди. Кейинчалик, улар қолган барча ўзгача фикрлайдиган, режимга хавф туғдирадиган ва ҳатто хавф туғдирмайдиган кишилар сингари, бир неча ҳамла билан шафқатсиз қириб ташланди.

Москва ва мусулмон коммунистлари

Москванинг дастлаб Ўрта Осиёдаги ўз стратегик иттифоқчиси деб ҳисоблаган мусулмон коммунистлари ҳаракати билан ўзаро муносабатлари анча чигаллашиб қолди. Мусулмон миллий коммунизми коммунистик партия ичидаги Россиянинг барча мусулмонлари вакилликни даъво қилувчи ҳаракат эди. Ҳаракатнинг ўзбеклардан Фитрат (Абдурауф Фитрат) ва Файзулла Хўжаев, қозоқлардан Турор Рискулов ва Аҳмед Бойтурсун, озарбойжонлардан Наримон Наримонов сингари фаол иштирокчилари инқилобдан сўнг Россия компартияси сафига киришди, чунки улар социалистик хўжалик тартибининг жорий этилиши мустамлака ҳудудларини эзишга ва зулм ўтказишга чек қўяди, деб ишонишган эди. Лекин уларнинг мусулмонлар ва руслар ўртасидаги қарама-қаршилик давлат ва ижтимоий ҳаёт янгитдан ташкил этилгач, барҳам топади, деган ишончи фуқаролар уруши вақтидаёқ барбод бўлди. Ушбу тажриба асосида уларнинг мусулмон элатларнинг миллий ўз тақдирини ўзи белгилаши ва давлат эркинлиги заруратига ҳамда ушбу элатларнинг Москвага қарамликдан халос этилишига бўлган ишончи тобора орта борди.

Хусусан, ушбу ҳаракатнинг таниқли вакилларидан бири Мирсаид Султон-Галиев ўзининг инқилобнинг дастлабки йилларидан олган таассуротидан довдираб қолганини, марксистик коммунистик ғояларнинг тўғрилигига, айниқса, бутун жаҳон синфий кураши Шарқдаги мустамлака ва яриммустамлака халқлар аҳволини яхшилашига шубҳа қила бошлаганини ёзган эди.

Мусулмон миллий коммунистлари Европадаги sanoatlashgan жамиятда пайдо бўлган марксизмни Осиёнинг анъанавий аграр жамиятига мослаштиришни ўз вазифаси деб биларди. Уларнинг

фикрича, дунёда иқтисодий тенгликка ривожланган мамлакатлар йўқсилларининг ўз буржуазияси устидан ғалаба қозониши билан эмас, балки фақат ушбу мамлакатларнинг дунёнинг қолган минтақалари устидан гегемонлигини бартараф этиш орқали эришиш мумкин. (Мусулмон миллий коммунизмига оид атрофлича таҳлилни Benningsen A., Wimbush S.E. Muslim National Communism in the Soviet Union. — Chicago. 1979 — китобидан топишингиз мумкин.)

20-йилларнинг бошида миллий мусулмон коммунизмининг кенгайтирилган сиёсий дастури қабул қилинди. Ушбу ҳаракатнинг исломга бўлган муносабатини англатувчи учта қоидани келтириб ўтмоқчиман.

Биринчидан, дастурда ислом улкан маданий меросга эга ва шунинг учун бу дин сиёсий жиҳатдан ағдариб ташланишига қарамасдан, унинг ахлоқий, ижтимоий ва, хусусан, соф диний қадриятларини сақлаб қолиш кераклиги ҳақида айтилади.

Иккинчидан, аксилдиний тадбирни энг консерватив дин арбобларига, асрлар мобайнида исломнинг дастлабки тозалигини бузиб юборган ва эскириб кетган урф-одатларга нисбатангина ўтказиш кўзда тутилган эди.

Учинчидан, гарчи мусулмон халқлари жўғрофий макон жиҳатдан бир неча давлатларга бўлиниб кетган бўлса ҳам ягона миллат экани эълон қилинди.

Ўйлайманки, биринчи қоида бугунги кунда Ўрта Осиёнинг советлар истибдодидан қутулган давлатлари учун ҳам, асосан, мақбулдир. Қолган иккитаси эса ҳозирги ваҳҳобийларнинг ғояларига сўзма-сўз тўғри келади. Бу жуда қизиқ ва одамни ўйлаб кўришга мажбур қилади.

20-йилларинг ўрталарида Москва мусулмон коммунизмини уддабуронлик билан тор-мор этди, 30-йилларнинг охирида уларнинг етакчилари қатл этилди. 1940 йили отиб ташланган Султон-Галиев уларнинг сўнггиси эди.

Ўрта Осиё аҳолисининг совет ҳокимиятини қабул қилмаганига сабаб бу ҳокимият фақат Россияга, унинг мустамлакачилик сиёсатини амалга оширишига мўлжалланган бўлиб, минтақа аҳолиси аксарият қисмининг ҳаётий асосларини бузаётган эди. Ўрта Осиёда совет ҳокимиятининг ўрнатилиши амалда русларнинг минтақани босиб олиши ва чор Россиясининг мустамлакасига айлантирган вақтидаги сингари қаршиликка учради. Аммо совет ҳокимияти томонидан бу қаршиликнинг бостирилиши янада шафқатсиз бўлди. Фарбдаги Ўрта Осиё тарихининг ўша даври бўйича барча мутахассислар бир овоздан нега мусулмонларга хос бўлма-

ган совет ҳокимиятини ҳеч ким қабул қилмаганига қарамасдан, миллий исён кўтарилмади, деган саволни беришган эди.

Менимча, бунинг қатор сабаблари бор. Умумий дин — ислом билан боғлиқ умумий маданий илдизларга қарамасдан, минтақада, аввало, ўтроқ ва саҳройи кўчманчи аҳоли ўртасида ўта кучли қарама-қаршиликлар мавжуд эди. Аксилсовет ҳаракатининг ташкилотчиси бўлиши мумкин бўлган миллий элита йўқ эди.

Ўрта Осиёдаги маълумотли кишиларнинг унча катта бўлмаган қатлами бутун минтақа учун конструктив характерга эга умумий ғоя билан бирлашмаган эди.

Ўз-ўзидан юзага келган 1916 йилги кўзғолонда тарқоқ элатлар иштирок этди. “Истиклолчилар ҳаракати” ҳам қаршилик кўрсатишнинг вақтинчалик уюшган, мувофиқлаштирилмаган турли маҳаллий гуруҳларидан иборат эди. Қолаверса, ҳаракатнинг жанговар отрядлари қўлида, Қизил Армиядан фарқли ўлароқ, замонавий қуроллар йўқ эди.

Ўрта Осиёда Россияга ва русларга нисбатан салбий муносабат орқали миллий ўзликни англаш аҳоли рус мустамлакачилари билан бирга яшаган жойларда тараққий этиши мумкин эди. Бироқ чўл ва тоғлардаги кўчманчилар ва узоқ туманлардаги ўтроқ деҳқонларнинг кўпчилиги руслар билан алоқада бўлмас, шунинг учун ҳам аксилрус кайфияти сингари бирлаштирувчи омилдан маҳрум эди.

Шуни қайд этиш лозимки, Москва мусулмон миллий коммунизми ғояларидан фақат пантуркизмга қарши сезгир муносабатда бўлган эди. Бироқ бу қўрқувлар асоссиз эди. Пантуркизм, гапнинг индаллосини айтганда, Россиядаги туркий тилли миллатларнинг камсонли зиёлилари ҳаракати эди, унинг Ўрта Осиёда илдиз отиши ва ёйилиши учун қулай замин йўқ эди. 1900 йилдаёқ жадидлар таклиф этган кўҳна чигатой тилини умумий шарқий туркий тил билан алмаштириш асосида ягона Туркистон миллатини яратиш лойиҳасини Ўрта Осиё зиёлилари ҳам, кенг халқ оммаси ҳам қўллаб-қувватламади.

ЎРТА ОСИЁНИНГ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАЛАРИГА БЎЛИНИШИ

Миллий мезон

Ўрта Осиёда совет ҳокимияти қарор топиши учун минтақадаги барқарорлик улкан аҳамиятга эга эди. Ўз навбатида Ўрта Осиё жамияти давлат тузилишининг

амалий шаклларисиз, Москва сиёсатини юритишда марказ ва маҳаллий аҳоли ўртасида воситачилик вазифасини ўташи керак бўлган нуфузли маҳаллий амалдорларнинг раҳбарлик қатламисиз барқарорликни тасаввур ҳам қилиб бўлмас эди.

Минтақада Москва ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун бундай стратегик вазифа маҳаллий аҳолининг ўз маъмуриятига эга бўлиш эҳтиёжи билан ҳамоҳанг эди.

Табиий савол туғилади: нима учун Москва минтақанинг давлат ва маъмурий-худудий тузилишига нисбатан Россиянинг инқилобгача бўлган мустамлакачилик сиёсати ғояларидан фойдаланмади? Нима учун совет ҳокимияти миллатларга давлат ташкил бўлишининг ягона мезони сифатида қараб келди?

Назаримда, мамлакатда 1917 йилдан сўнг юзага келган бош-бошдоқлик оқибатида большевиклар миллий таркибий тузилмалардан бошқа тамойилни, масалан, губернияларга бўлинишни ҳаётга татбиқ этишга қодир эмас эди, деган фикр асослидир. (Шу муносабат билан қаранг: Матвеева С.Я. *Возможность нации — государства в России: попытка либеральной интерпретации*, журн. "Полис". — М. 1996, 1-сон.) Большевикларнинг давлат ҳокимиятини янги элитага бериш хусусидаги ваъдаси ўша элитанинг Москвага содиқлигининг зарурий шарти эди. Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши тўғрисидаги гап-сўзлар эса большевикларнинг тарғибот аслаҳонасидан олинган бир қурол эди, холос.

Шундай қилиб, минтақанинг миллий давлат нуқтаи назаридан ташкил этилиши бошланди. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмасди. Бу ташкилий ишнинг шакли қандай бўлиши керак? Бу ўринда кўплаб мураккаб саволлар туғилар эди. Асосий муқобил қуйидагича бўлди: Ўрта Осиёнинг бундан буён ҳам интеграциялашуви, Туркистон АССРни Ўрта Осиё миллатларини федератив асосда қандайдир давлат ва маъмурий мухториятларга бирлаштирадиган республикага айлантиришни англатадими? Ёки бу — Ўрта Осиёни Совет Иттифоқи таркибига кирадиган иттифокдош республикаларга, РСФСР таркибига кирадиган автоном республикаларга ва автоном вилоятларга бўлишми?

Албатта, бу масалани ҳал этишда субъектив сиёсий жиҳат, сиёсий стратегия ва тактика масалалари етакчи рол ўйнади. Бироқ объектив омиллар, миллий-маданий вазият, миллий тарихни ҳисобга олмаслик мумкин эмас эди.

Тоталитар империя давлати шароитида миллий давлат шакллари ўз-ўзича қандайдир сезиларли рол ўйнай олмаслигини қайд

этиб ўтиш, табиийки, мумкин. Бу, албатта, шундай, лекин айна пайтда шундай эмас ҳам.

Индивидуал ҳуқуқлар ва эркинликлар нуқтаи назаридан, минтақа халқларининг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи нуқтаи назаридан шундай. Ва шундай эмас. Гап шундаки, Совет Иттифоқи этнократик давлат эди. Этнократиянинг моҳияти миллатнинг жамоавий ҳуқуқлари шахснинг индивидуал ҳуқуқларидан устуворлигидадир. Миллий давлатга айнан этник давлат сифатида қаралган, яъни бу шундай давлатки, унда аввал-бошданоқ давлатга ўз номини берган миллат фойдасига ҳуқуқий устунлик кўзда тутилган.

Маҳаллий халқларнинг миллий тарихидан

Ўрта Осиё, таъкидлаб ўтилганидай, асрлар давомида ўзида икки дунё — ўтроқ аҳоли, шаҳарликлар ва деҳқонлар дунёси билан кўчманчи халқлар дунёсини муҷассам этиб келган. Шу маънода, минтақанинг жўғрофий-маданий макони ўта ола-қуроқлиги ва қутблашуви билан ажралиб турган. Юқорида айтилганидек, маданий конвергенция фақат ўзбек-тожик халқлари мисолида амалга ошди. Минтақанинг бошқа ҳудудларида маданиятларнинг бир-бирига яқинлашувидан кўра, асосан, узоқлашуви юз берар эди.

Ислом кўп асрлар давомида ўзбек ва тожик маданиятининг бир қисми бўлиб улгурган бўлса, қозоқлар, қирғизлар ва туркманларга кечроқ этиб борди ва у жамият ҳаётининг асосини ташкил этмади, аксинча, кўчманчиларга хос, енгилроқ шаклдаги ўзига хосликнинг рамзларидан бири бўлиб қолди.

Минтақадаги кўчманчи халқлар ўз келиб чиқиши, этнографик, лингвистик ва умуман, маданий ўзига хосликларига кўра, ўтроқ халқлардан ҳам, бир-бирдан ҳам жуда узоқ масофада жойлашган эди. Бир қарашда “лингвистик ўзига хосликлар” деган ибора ўқувчини ҳайратлантириши мумкин. Чунки бу этнослар туркий тиллидир. Бироқ туркман тили ўғиз гуруҳига (унга озарбойжон ва турк тиллари ҳам киради), ўзбек тили қарлуқ гуруҳига, қозоқ ва қирғиз тиллари қипчоқ гуруҳига киради.

Ўтроқ халқларга кўплаб саҳифалар бағишлангани, ҳали яна сўз юритмоқчи эканлигимиз туфайли бу ўринда Ўрта Осиё кўчманчи халқларининг миллий-генетик тавсифномасига эътиборни қаратмоқчимиз.

Қозоқлар

Турли тарихий даврларда Қозоғистон ҳудудининг катта ёки кичик қисми ҳар хил давлатлар ва давлат тузилмалари таркибига кирган. Мил. ав. III-I асрларда жануби-ғарбий Қозоғистон куйи ва ўрта Сирдарё бўйларидаги кўчманчи ва деҳқончилик билан шуғулланган ўтроқ қабилаларни бирлаштирган Қанғуй давлат тузилмаси таркибида бўлган. VI-VIII асрларда — Туркий ҳоқонликда, VIII-X асрларда — қарлуқлар давлатида, IX-XI асрларда — ўғузлар давлатида... XI-XIII асрларда бу ҳудуд салжуклар, киданилар (Хитой ҳудудидан келган мўғул гуруҳи қабилалари), мўғул татарлари боқинига дучор бўлган.

XV асрнинг охирида (катта, ўрта ва кичик) жузларга бўлинган Қозоқ хонлиги ташкил топади, Ҳар бир жуз сиёсий, хўжалик юриштиш ва ҳарбий маънода яқдил эди.

Жўрофий жиҳатдан Қозоғистон ўзининг марказий тармоғи воситасида иккига бўлинади, улардан бири жанубий зона (катта жуз) иқтисодий ва маданий нуқтаи назардан Ўрта Осиёнинг ўтроқ туманларига тортса, бошқа, шимолий зонаси (ўрта ва кичик жузлар) ўша параметрларга кўра Россияга тортар эди. XVIII асрда кичик ва ўрта жузлар ихтиёрий равишда Россия фуқаролигини қабул қилди. Орадан тахминан юз йил ўтиб, XIX асрнинг 60-йилларида Россия мажбурий тарзда катта жузни ҳам ўз таркибига қўшиб олди.

Жузларга бўлинишга қарамасдан, кўчманчи қозоқ қабилаларининг ягона халқ бўлиб давлат уюшмасига бирлашувининг, қозоқларнинг этник жиҳатдан алоҳидаликка интилишининг сезиларли объектив асослари бор эди. Қозоқ тили шевалари ўртасида тафовут жуда кам, кўчманчи қабилаларнинг турмуш тарзи бир-бирига жуда ўхшаш эди. XIX асрнинг ўрталарида умумий ҳолда шаклланган қозоқ адабий тили, уни билган ва амалда қўлланган қозоқ зиёлилари кам сонли бўлишига қарамасдан, шубҳасиз, бирлаштирувчи куч вазифасини ўтади.

Қирғизлар

Қирғиз миллати таркиб топган қабилаларнинг шаклланиш жараёни, асосан, Шарқий Тянь-Шан ва Тянь-Шанолди, шунингдек, Помир-Олой ва чегарадош тоғли вилоятлар (Олтой, Иртишбўйи, Шарқий Туркистон)да содир

бўлди. XIV-XVII асрларда шаклланган қирғиз этносининг асосини ташкил этувчи қабилаларнинг уч гуруҳини ажратиб кўрсатиш мумкин: маҳаллий, азалдан ҳозирги Қирғизистон ҳудудида яшаб келган қабилалар; келиб чиқишига кўра туркий тилли, Жанубий Сибирь ва Марказий Осиёлик (ушбу атаманинг кенг маъносида) келгинди қабилалар; келиб чиқишига кўра мўғул ва қозоқ-нўғай қабилалари.

Жўғрофий омилларга кўра, шимолий қирғизлар (солто, сарибағиш, саяк, буту қабилалари) қозоқлар билан яқин маданий ва иқтисодий алоқаларга эга бўлган, қайсидир жиҳатдан Қозоғистоннинг бепоён даштларида ижтимоий ҳаётга аралашиб яшаган.

Жанубий қирғизлар (қипчоқлар ва бошқалар) Фарғона водийсининг ўзбеклари билан иқтисодий ҳамкорлик қилган.

Қирғизлар Россия мустамлакасига қадар Кўқон хонлиги таркибига кирган, унинг мустамлакачилик режимига қарши бир неча маротаба оқибати жазолаш чоралари билан тугаган кўзғолонлар кўтарган (1857, 1858, 1873 йиллар) (Ўзб. Рес. МДА. ф.И.1. Оп. 1-иш, 278. 1—8-варақлар).

Қирғиз қабилаларига кўҳна ижтимоий тузилма хос эди. Сиёсий иттифоқлар ва уюшмалар, ягона давлат ҳукмдорлари йўқ эди. Айрим қирғиз қабилалари яшайдиган жойлар жуда узоқ ва етиб бориш қийин бўлгани учун Кўқон хонлиги даврида ҳам, Россия империяси даврида ҳам давлат ҳокимияти у ерларда номигагина мавжуд эди.

Туркманлар

XI асрда Туркменистон ҳудудини туркманлар (шунингдек, турклар ва озарбайжонлар) этногенезида муҳим аҳамият касб этган туркий ўғиз қабилалари босиб олди. Туркман қабилалари (текинлар, садирлар, сариклар, гўкленлар, ёвмитлар ва бошқалар) асосан доимо автоном ва мустақил бўлишган ҳамда марказий сиёсий ҳокимиятни тан олишмаган. Айрим фарблик тадқиқотчилар (Беннигсен, Акинер) эътиборни туркманларга тарихан хос бўлган кўчманчилик ҳаёти билан боғлиқ устунлик туйғусига ва зодагонларга хос туркий келиб чиқишга қаратишади.

Туркменистоннинг катта қисми амалда форсий олам (Эрон) билан чегарадошдир, яъни форсий ва туркий тилли (туроний) икки катта маданий-жўғрофий дунёнинг туташ — ўтроқ, аммо

кучсизланиб қолган Эроннинг қуллар, чорва моллари, суғориладиган янги ерларни эгаллаш учун босқинчилик қилиб турадиган кўчманчи туркман қабилалари билан доимий кураш жойи бўлган.

Россия забт этишидан олдин туркман қабилалари эгаллаган ҳудуд Хива хонлиги таъсири остида бўлган, аммо унинг таркибига кирмаган. Туркманлар доимий равишда Хоразмга ва хонликнинг пойтахти Хивага ҳужум қилиб турган. Бу ерда XIX асрнинг иккинчи ярмида рус ҳарбий гарнизонларининг шаҳар аҳолисини ана шундай ҳужумлардан қўриқлашига тўғри келар эди.

Туркман ерларининг русча Каспийорти вилояти деб аталиши унинг Россия сиёсий манфаатлари доирасида, айнан Кавказорти билан боғлиқ масалаларда тутган ўрнини аниқ ифодалар эди. Туркманистон Россияга тегишли Кавказортининг Ўрта Осиёдаги анклав — асосий ҳудуддан ажралиб қолган ери эди. Шунинг учун Президент Ниёзовнинг Туркманистоннинг Ўрта Осиё минтақасидаги алоҳида мақоми ҳақидаги баёноти, унинг Эрон билан ҳар томонлама ҳамкорликни ривожлантириш сиёсатини юргизиши турли сабаблар баробарида тарихий тақдир даъвати, мамлакатни тарихий заминга қайтаришга интилиш бўлса, эҳтимол.

Минтақа халқларининг этник тарихидан келтирилган айрим фактлар шулардан иборат.

Шунинг учун Маҳмудхўжа Беҳбудий: “Биз — туркистонликлармиз!” деб ёзганида айни ҳақиқатни таъкидлабгина қолмай, “халқлар низоларни унутиб, ягона оилага бирлашади” деган ажойиб орзулар сирасидан бўлган даъватни қайд этган эди. Бир сўз билан айтганда, бу — маърифатчиларга ҳам, сиёсатчиларга ҳам, оддий одамларга ҳам хос бўлган хомхаёлдир. Ҳамиша. Барча замонларда.

Федерация билан боғлиқ бой берилган ва сақланиб қолган хомхаёллар

Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларда Ўрта Осиёдаги амалиёти бу ерда ягона сиёсий элитани шакллантириш ҳамда республикаларнинг ягона давлат иттифоқи ёки бошқа бир иш берадиган федерациясини ташкил қилиш мумкинлиги билан боғлиқ умидлар хомхаёл эканини кўрсатди. Бунинг сабаби минтақанинги этник тарихи билан боғлиқ эканини қайд этиб ўтган эдик. Ўша шароитда этногенезиси турлича бўлган халқларни нима бирлаштириши мумкин эди? Ёки пантуркизм, ёки панисломизм.

Юқорида зикр этиб ўтилганидай, пантуркизм Ўрта Осиёда илдиз отиши ва ёйилиши учун қулай замин йўқ эди, бўлиши ҳам мумкин эмасди. Туркия раҳбарлигида Кавказорти ва Ўрта Осиёда яшовчи туркий этносларни бирлаштириш ғояси барбод бўлгани ҳаммамизнинг эсимизда. У Совет Иттифоқи парчаланиб кетганидан сўнг илгари сурилган ва Туркия етакчилари томонидан тарғибот сифатида зўр бериб ишлаб чиқилган эди. Бу ғоя нафақат совет истибдодидан қутулган республикаларда рад этилди, балки, турк жамиятининг ўзида ҳам қўллаб-қувватланмади. Яна бир марта тарихда давлат ватанпарварлиги, ўз давлат манфаатлари умумий қондошликнинг ҳақиқийдан кўра ҳаёлийроқ бўлган бирлиги ҳиссидан устун келди. Давлат ватанпарварлиги ўз устуворлигини панисломизмга қарши туришида ҳам бир неча бор исбот қилди. Исбот қилганда ҳам кўчманчи халқлар онгида ислом унчалик илдиз отмаган Ўрта Осиёда эмас, ягона араб суперэтноси доирасида. Биринчи жаҳон урушидан сўнг ташкил бўлган араб давлатлари (уларнинг айримларини Лондон сиёсатчилари сахро бўлакларидан бичган эди) кўпинча ўта ноқулай шароитларда яшаб қолиш ва ўз-ўзини сақлашнинг беқиёс иқтидорини намоён этишди.

Гап шундаки, янги мустақил давлатларда, гарчи улар сунъий тарзда ташкил этилган бўлса-да, мустақил яшаш мобайнида юзага келган давлатчиликни сақлаб қолишдан манфаатдор сиёсий, иқтисодий ва маданий элиталар, маърифатли қатламлар, профессионал синфлар шаклланди ҳамда ижтимоий тузилмадан ва давлат мансаб пиллапояларидан ўз ўрнини эгаллади. Айнан шунинг учун Сурия сиёсий элитаси Носир президентлиги даврида ўз мамлакатининг Миср билан қўшилиб кетишига йўл қўймади, Бирлашган Араб Республикаси ташкил этилганидан сўнг уч йил ўтиб бу иттифоқни бекор қилди. Дарвоқе, буни Ўрта Осиёдаги давлатларнинг бир-бирига ўхшашлигини асослайдиган мафкурачилар эсидан чиқармаса яхши бўларди.

2000 йилнинг январида Ватанида ҳамма қаттиқ ҳурмат қилдиган Чингиз Айтматов Фарб газеталаридан бирига берган интервьюсида Қирғизистоннинг келажаги ҳақида гапира туриб, у даставвал Ўрта Осиё халқларининг конфедерацияси ёки ҳатто федерацияси билан боғлиқ, деган мулоҳазани билдирган эди. Қирғизистонда бунга одамлар қандай жавоб қайтарганини биласизми?

Менимча, бу ҳокимият ва мурасисиз муҳолифатнинг фикри бир жойдан чиққан ягона ҳол бўлса керак. Иккала тараф ҳам оғзига келганини қайтармай, Айтматовнинг нуқтаи назарини мутлақо қабул қилмаслигини баён қилганида ҳайратланарли да-

ражада якдил эди. Бу — қирғиз жамиятида мумтоз ёзувчига нисбатан юксак иззат-икром кўрсатилаётган бир пайтда юз бераётган ҳолат.

Кремл хариганавислари: ният ва оқибатлар

1923 йилнинг июлида РКП (б) марказий кўмитасининг миллий республикалар ва вилоятлар масъул ходимлари билан бўлган кенгашида Сталин мамлакат шарқида инқилобий ғояларни Шарқда жорий этишнинг таянчи бўла оладиган тажриба майдонини яратиш билан боғлиқ вазифалар юзасидан ўз қарашларини баён этди. Бу, аввало, Туркистонга тааллуқли эди. Сталиннинг фикрича, "...Туркистон фақатгина Шарқ билан боғлиқ миллатлардан ташкил топгани учун эмас, балки ўз жўғрофий жойлашувига кўра, Шарқнинг қоқ юрагига ёриб киргани учун ҳам Шарқни инқилоблаштириш нуқтаи назаридан энг муҳим республикадир... Айнан шунинг учун Туркистонда омманинг маданий савиясини кўтариш, давлат аппарати-ни миллийлаштириш ва ҳоказога эътиборни қаратиш зарур. Биз бу масалани нима қилиб бўлса ҳам, кучимизни аямасдан, қурбонлардан кўрқмасдан амалга оширишимиз керак" (Сталин И.В. Асарлар. 5-жилд. 329-бет).

1923 йилнинг кузида Москвада ва Тошкентда Сталин ғояларини амалга ошириш учун жадал иш бошлаб юборилди. Қурбонларга келсак, Сталин уларни эслатиб ўтмаса ҳам бўларди. Большевиклар шу вақтгача тарихий миқёсда инсонларнинг мисли кўрилмаган қурбон қилиниши билан ҳеч қачон ҳисоблашмаган. Москва Ўрта Осиёда рақобатлашувчи кучларни айириб қўядиган ҳамда аҳолининг, ҳозир гапириш урф бўлганидай, миллий давлат хонадонларида тил ва бошқа этник белгилар бўйича ўзаро яқин бўлган катта-катта гуруҳларини бирлаштирадиган давлат тартиби керак, деган фикрга тобора мойил бўлиб борар эди. Москвада фақат шундагина бу ерда советлаштириш жараёнини муваффақиятли ўтказиш ва Шарқ томон бундан кейинги босқинчилик учун замин ҳозирлаш мумкин, деган хулосага келишди. 1924 йилнинг бошларига келиб, Ўрта Осиёда миллий давлат чегараланиши масаласи ҳал этиб бўлинган эди.

Совет давридаги барча тарихий манбаларда 1924 йилги миллий давлат чегараланиши халқларнинг эркин иродаси ва коммунистик партиянинг миллий сиёсати тантанаси деб кўрсатилган эди.

Компартиянинг миллий сиёсати ҳақида гап кетганда, ҳамма гап тўғрилигини айтиш жоиз (унинг аслида ич-ичидан империяга хос ва мустамлакачи бўлгани тушунилса). Халқларнинг эркин ирода-си ҳақидаги гаплар эса — сурбетларча ёлғон. Янги миллий давлат тузилмалари билан боғлиқ масалаларнинг муайян ечими Тошкент ва Москвадаги кабинетларда ҳеч ким билан маслаҳатлашилмасдан ҳал этилган.

Москва Сиёсий бюрога минтақанинг сиёсий ва жамоат арбобларидан келиб тушган таклифларнинг аксарият қисмини рад этди. Улар орасида ўзбек-тожик, қozoқ-қирғиз ва туркман этномаданий гуруҳларини бирлаштирадиган учта республика ташкил этиш, Бухоро ва Хоразм республикаларини сақлаб қолиш ва бошқа таклифлар ҳам бор эди. Бироқ Кремль ҳақиқий мустақиллик ҳеч қачон бўлмайди, деб ўйлагани учун ҳам, бу мавзу муҳокамадан олиб ташланди (Ушбу муаммо бўйича жуда қизиқарли архив материаллари таҳлили мавжуд: Bennigsen F., Lemerrier — Quelqejay Ch. The Evolution of the Muslim Nationalities of the USSR and their Linguistic Problems. London. 1961.)

1924 йилнинг 12 июнида РКП (б) МК Сиёсий бюроси Ўрта Осиё республикалари (Туркистон, Бухоро ва Хоразм) нинг миллий чегараланиши тўғрисида қарор қабул қилди. Мана унинг матни:

“Бухоро ва Туркистон Марказий Комитетлари ва Халқ комиссарлари кенгашлари таклифларига асосан: а) Туркистон, Бухоро ва Хоразмнинг туркманлар яшайдиган қисмларидан мустақил Туркманистон республикаси; б) Бухоро ва Туркистоннинг ўзбеклар яшайдиган қисмларидан мустақил Ўзбекистон республикаси; в) Хоразм республикаси, туркманларни ажратиб чиқарган ҳолда, илгариги ҳудудларида қолдирилсин”. Туркистоннинг қozoқлар яшайдиган туманлари бирлашиб, Қozoғистон автоном вилояти таркибига кирди, ташкил этилган Қирғизистон АССР бевосита РСФСР таркибига кирди, Тожикистон автоном вилояти шу вақтнинг ўзида республикага айлантирилди (Ўзбекистон ССР таркибида) (“Национальная политика КПСС в действии”. 1979, 131-бет).

Бу ўринда нима ҳам дейиш мумкин? Ўрта Осиё халқлари тақдирини ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган бу ҳужжат сиёсий услубига кўра саводсизларча ёзилган ва халқаро ҳуқуқ нуқтаи назаридан ноқонуний эди. Россия компартиясининг раҳбар органи иккита эгамен давлатнинг (номигагина эга мен бўлганда ҳам) тақдирини ҳал қиляпти. 1920 йилнинг 8 октябрида эълон қилинган Бухоро халқ совет республикаси 1924 йилнинг 19 сентябрь куни Бухоро социалистик совет республикасига айлантирилди.

1920 йилнинг 26 апрелида эълон қилинган Хоразм халқ совет республикаси 1923 йилнинг 20 октябрида Хоразм социалистик совет республикасига айлантирилди. Бироқ Бухоро ва Хоразм республикалари РСФСР таркибига ҳам, СССР таркибига ҳам кирмас эди.

Минтақадаги давлат ҳаётининг энг муҳим масаласи бу тарзда ҳал этилишини нима билан изоҳлаш мумкин? Ишнинг кўзини билмаслик, империяча калондимоғлик ва мазлум халқларнинг кадр-қимматини менсимаслик биланми? Афтидан, униси билан ҳам, буниси билан ҳам изоҳласа бўлади. Кези келганда шуни айтиш керакки, қорақалпоқларга тегишли масалада ҳам сиёсий андишасизлик ва беписандликнинг гаройиб намунаси намоён бўлди. 1925 йилнинг 19 февраль куни Москва Қозоғистон АССР таркибида Қорақалпоғистон автоном вилояти ташкил этишга қарор қилади. 1930 йилнинг 20 июль куни вилоят РСФСР таркибига ўтказилади, 1936 йилнинг декабрида автоном республика сифатида Ўзбекистон таркибига киритилади.

1924 йилнинг 14 октябрь куни мамлакат ҳокимиятининг ўша вақтдаги олий органи — СССР Марказий Ижроия Кўмитаси Ўрта Осиёдаги миллий давлатлар янги тил-этник белгиларига кўра ташкил этилгани тўғрисида қарор қабул қилди. Гарчи ушбу ҳужжат Марказий Ижроия кўмитанинг бошқа ҳужжатлари сингари қонун кучига эга бўлса-да, улар партия қарорларининг номигагина расмийлаштирилиши эди. Ушбу ҳолатда гап РКП(б) МК Сиёсий бюросининг зикр этилган қарори ҳақида кетяпти.

Минтақада ташкил этилажак давлатларга қайси этнослар ўз номини бериши мумкинлиги, уларнинг давлатчилик даражаси қандай бўлиши ишнинг бир қисмигина эди. Энг қийин муаммо янги, илгари ҳеч қачон мавжуд бўлмаган давлат тузилмалари ўртасида чегара ўрнатиш эди. Этник тарқоқлик ва кўчманчи аҳолининг чегаралари тез-тез ўзгариб туриши муаммони янада мушкуллаштирарди.

XIX асрнинг ўрталаридаёқ рус географи ва сайёҳи Николай Северцов Ўрта Осиёда чегараларнинг аҳоли ҳўжалик машғулотлари билан яқиндан боғлиқ икки турини ажратиб кўрсатган эди: ўтроқ аҳолининг доимий чегаралари ва кўчманчи қабилаларнинг ҳаракатдаги, тинимсиз ўзгариб турадиган чегаралари. “Доимий чегаралар, — деб таъкидлаган эди Северцов, — тахминан улкан деҳқончилик воҳаларига тўғри келадиган Ўрта Осиё давлатларидаги маълум бир даражада барқарор негизларнинг амалдаги ички чегараларидир. Бу давлатларнинг кўчманчилар яшайдиган чекка қисмлари уларнинг муайян шароитдан келиб чиқиб, у ёки бу ҳукм-

дорнинг фуқаролигига ўтгани сабабли ташқи чегараларнинг беқарорлиги ва тебраниб туриши билан характерланар эди”. Северцов Қўқон хонлигининг чегараларини қирғизлар ва Хива хонлигининг чегараларини туркманлар ўзгартириб туриши ҳақида ёзар экан: “Ўрта Осиёда халқаро ҳуқуқ йўқлиги сабабли бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди”, — дейди (Северцов Н.А. Записка о действительной границе Русских и Хивинских владений в Сыр-Дарьинском крае. Изв. Туркестанского отдела ИРГО. Т.ХІ. 1-сон, — Тошкент. 1915. 15-бет).

Беихтиёр кўнимсиз, беқарор ва ўзгарувчан Ҳазар чегараси эсга тушади. Милорад Павичнинг “Ҳазар луғати” романида Ўрта Осиёда миллий давлат бўлиниши вақтидаги вазиятни эсга солувчи бир воқеа ҳақида ҳикоя қилинади: “Ҳаммаси остин-устин бўлиб кетди. Бир гувоҳ катта-катта тошларни кўтариб келаётган ва қаерга кўййлик, деб сўраётган одамлар тўпини кўради. Улар Ҳазар давлатининг чегара белгилари эди, улар чегараларга тош билан белги кўяр эди”.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон ССР ва Қирғизистон автоном вилояти ўртасидаги чегарани аниқлаш учун чегара тошларини қаерга кўйиш керак эди? Қирғизлар ватани бўлган Қирғизистон 1924 йилгача нафақат давлат, қолаверса, доимий жўғрофий чегарага ҳам эга бўлмаган (Изв. Туркестанского отдела ИРГО. Т.ХІ. 1-сон. — Тошкент. 1915). Россия мустамлака қилиб олганидан сўнг XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларида ҳозирги Қирғизистон худуди Туркистон генерал-губернаторлигининг Еттисув, Фарғона, Сирдарё ва Самарқанд вилоятлари ўртасида бўлинган эди. 1917 йилдаги инқилобдан сўнг Қирғизистоннинг шимолий қисми Еттисув ва Сирдарё вилоятлари таркибига кирар, жанубий қисми эса маъмурий жиҳатдан Фарғона водийси билан қўшиб юборилган эди.

Шундай ҳолатда 1922 йили қирғизларнинг биринчи миллий давлат тузилмаси сифатида тоғли Қирғизистон вилоятини ташкил этиш масаласи кўтарилди. Бу вилоят солто ва сарибағиш қабилалари етакчилари ўртасидаги уруғ-аймоқчилик кураши оқибатида ташкил этилмай қолиб кетди.

Лекин гап бошқа нарса ҳақида. Фарғона водийсининг ўзбеклар истиқомат қиладиган суғориладиган ерларини тоғли вилоят таркибига киритиш уни ташкил этишда ҳудудий даъволари катта бўлган ташаббускорларнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди. Москва эса, Қирғизистонда кенгроқ иқтисодий база яратиш мақсадга мувофиқ, деган баҳона билан айнан шундай қарор қабул қилади.

Масалан, Хўжандни Тожикистон таркибига қўшиш ҳам шундай баҳона билан оқланган эди. Нима ҳам дейиш мумкин? Тошкент атрофида кўплаб қозоқлар яшаши асос қилиниб, уни Қозоғистонга бериб юбориш масаласи жуда фаол муҳокама қилинган эди. Агар ўзим тегишли архив материалларини ўқимаганимда бундай бемаъни ҳол рўй бериши мумкинлигига ишонмаган бўлардим.

Шубҳасиз, 1924 йили Ўрта Осиёда амалга оширилган миллий-давлат чегараланиши минтақани бундан буён советчасига мустамлака қилиш борасида Москва эришган улкан муваффақият бўлган эди. Бу ҳол Кремлнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаган тарихий оқибатларга олиб келди. Москва танқидчилари нима демасин, Ўрта Осиё совет республикаларида миллий сиёсий ва маданий элита шаклланиши, миллий онгнинг давлат ватанпарварлиги савияси ошиши учун шарт-шароит яратилди. Москванинг иродаси билан ташкил топган ярим давлатлар орадан 70 йил ўтиб, айнан у 1924 йили белгилаб берган чегараларда мустақил бўлишди.

Бошқа нуқтаи назар ҳам мавжуд. Кўпгина шу ерлик ва фарб-лик тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, Москва 1924 йили келгусида турли этнослар ўртасидаги зиддиятга пойдевор ҳозирлаган эди. Турли илмий манбаларда Ўрта Осиёдаги миллий давлат чегараланиши Кремлнинг зарарсизлантирилмаган минаси, Кремл хаританависларининг ёвуз режалари деб тавсифланади. Мана буниси эса ундан-да яхшироқ тавсиф: сталинча миллий сиёсатнинг болғаси ўзи мажақлаб ташлаган цивилизация харобалари ўрнида янги миллатларни ясади.

Менимча, бу ерда ҳаммани бир хил қарич билан ўлчаш ярамайди. Агар бундай тавсифларнинг муайян даражада асосланганига қўшилиш керак бўлса, фақат ўзбек-тожик этноси масаласида қўшилиш керак. Агар қайгули мулоҳаза учун асос бўлса, у минтақада ҳаммадан кўра кўпроқ ўзбекларда бор. 1926 йилги аҳолини рўйхат олишда ўзбеклар аҳолининг Тожикистонда 21,2 фоизини, Қирғизистонда 11 фоизини, Туркменистонда 10,5 фоизини ташкил этган. Гап фақат бунда эмас. Энг кескин муаммо ўзбек ва тожикларнинг этник ва давлат ўхшашлиги билан боғлиқ.

Яна ўзбеклар ва тожиклар ҳақида

Тарихий нуқтаи назардан ўзбеклар ва тожикларнинг этногенезиси икки хил маданиятнинг кўп асрлик давомидаги конвергенцияси жараёни доирасида ноёб ҳодисадир. Бу масалага Ўрта Осиёнинг совет республикаларига бўлини-

ши муносабати билан яна қайтйпман ва яна ўз-ўзимга савол бераман: ушбу ҳолатда тарихнинг табиий ривожини бузилмадимикан? Ҳар ҳолда, бу ерда этнолингвистик кўрсаткич, қозоқлар, қирғизлар ёки туркманларга нисбатан бўлганидай, самарали бўлмаганини айтиб ўтиш жоиз. 1926 йили, яъни бўлинишдан сўнг собиқ Бухоро республикасининг форсийтилли аҳоли кўпчилигини ташкил этадиган туманларида ўтказилган социологик тадқиқотдан маълум бўлишича, сўралганларнинг кўпчилиги ўзларини ҳам тожик, ҳам ўзбек деб кўрсатган. Ўзининг қайси этносга мансублигини билмаганлар, ҳатто бунга ҳеч қандай қизиқиш билдирмаганлар ҳам бўлган (Park A. Bolshewism in Turkestan. — N.Y. 1957. 93-бет).

Ўзбеклар ва тожиклар масаласида сиёсатдан холи бўлгани учун яна Фарб тадқиқотчиларига мурожаат қиламан.

Уларнинг барчаси Ўзбекистон ССР маълум маънода Кремлнинг иродаси билан ташкил этилган бўлса-да, Ўрта Осиёнинг аксарият қисми аҳолисини ўзбек миллатига бирлаштириш учун салмоқли объектив тарихий-маданий асос бор эди, деган фикрда яқдилдир. (Қаранг: Probleme der Nationswerdung der Uzbeken und Tadshiken. S. 24; Paul Georg Gei. 89-90-бетлар).

Шу билан биргаликда, тожикларни давлатга ном берувчи миллат деб эълон қилиш учун зарур шарт-шароит йўқ экани қайд этилади, чунки текисликда ва тоғлик жойларда яшовчи аҳолининг маданий умумийлиги йўқ эди, тоғ ўлкасининг жўғрофий ва инфратузилма шароитлари эса унинг турли туманлари ўртасида хўжалик алоқаларини юритишга мослашмаган.

Москва тасдиқлаган “тожик” атамаси минтақанинг ўтроқ аҳолисини аташ учун қўлланган ижтимоий-маданий атамдан этник атамга айлантирилгани қайд этилади (Rakowska-Harmstone T. Russia and Nationalisms in Central Asia — The Case of Tadjikistan. — Baltimore. — London. 1980. 8, 71-бет).

Назаримда, дастлаб, муайян тарихий вазиятдан келиб чиқиб, энг мақсадга мувофиқ йўл танланган эди. Ўша вақтда Туркистон ва Бухоронинг бир қанча тоғли туманларидан Тожикистон автоном вилояти тузилган, шу вақтнинг ўзидаёқ у автоном республикага айлантирилган эди. Бу ҳол 1925 йилнинг январидан ўша автономия доирасида яна битта - Тоғли Бадахшон автоном вилояти ташкил этиш имконини берган эди.

Ушбу автономиялар аҳолисининг тил ва бошқа маданий ўзига хосликлари бор эди. Уларнинг барчаси Помирнинг етиб бориш қийин бўлган тоғли водийларига минтақани шайбоний ўзбеклар босиб олишидан олдин кўчиб ўтган Мовароуннаҳрнинг форсигўй аҳолиси авлодларидир. Улар бу ерда маҳаллий аҳоли билан қўши-

либ кетди, ўзларининг туркий таъсирга тушмаган алоҳида маданияти ва турмуш тарзини сақлаб қолишди. Улар вилоят шаклидаги автономияни “тоғлик тожиклар” деган умумий ном остида олишди.

Кейинчалик воқеалар сценарий бўйича ривожланиб борди, мен буни сиёсий вазиятга қараш деб атаган бўлур эдим. Ўша йилларда Москва Ўзбекистонни Осиёдаги ўзига қарам куч маркази деб биларди. Бу ғояни 1925 йилнинг февралда СССР Марказий ижроия кўмитасининг раиси М.Калинин Ўзбекистон компартиясининг Бухорода бўлиб ўтган биринчи қурултойи делегатларига қарата айтган қуйидаги сўзларида ифода қилган эди: “Ўзбекистон улкан маданий потенциал, техник имкониятлар, Шарқнинг бой шаҳарлари ва инсон ресурсларига эга бўлиб, Ўрта Осиёда катта, айтиш мумкинки, гегемон роль ўйнаши керак...” (М. Калинин. Танланган асарлар. — М.1960. 1-жилд. 630-бет).

Кремлнинг Ўзбекистонга бундай муносабатига яраша ишончи ҳам мавжуд эди. Сталиннинг бундай ишончини (ўтмишда машҳур бўлган москвалик амалдор, 1920 йили Бухорода Коминтерн топшириғи билан ишлаган В.Куйбишевнинг тавсиясига биноан) Ўзбекистоннинг ёш етакчиси Файзулла Хўжаев қозонган эди. 1920 йилдан Бухоро ревкоми аъзоси, Бухоро Халқ Совет Республикаси Халқ назирлари кенгаши раиси, 1922 йилдан РКП(б) МҚ Ўрта Осиё бюроси аъзоси, 1925 йилдан 1937 йилгача Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Кенгашининг раиси бўлган Ф.Хўжаев 1937 йилда ҳибсга олиниб, 1938 йили отиб ташланган. Ўлимидан сўнг оқланган. Сталин ўзининг бундан буёнги узоқни кўзлаган жўрофий-сиёсий режаларини амалга оширишда Ф.Хўжаевга суянган эди.

Бироқ 20-йилларнинг охирига келиб, Ўрта Осиёда сиёсий конъюнктура ўзгара бошлади. 1929 йили Тожикистон иттифоқдош республика бўлди ва Ўзбекистондан ажратилди. Ўзбекистондан Тожикистонга Хўжанд шаҳри ва у билан бирга 8 минг кв.км. ҳудуд ажратиб берилди. 1930 йилда Ўзбекистон пойтахтининг Самарқанддан Тошкентга кўчирилиши ҳам Москванинг ушбу сиёсий қарори билан боғлиқ. Партиянинг ўша вақтдаги баъзи бир ҳужжатларида бундай қарор қабул қилинишига босмачилик (“Истиқлолчилар ҳаракати”)ка қарши жуда кескин кураш билан боғлиқ муаммолар сабаб қилиб кўрсатилган.

Шу билан биргаликда, бу ўзгариш Файзулла Хўжаев ва Бухородан чиққан бошқа амалдорлар ҳокимият тепасида турган вақтида керагидан ошиқча мустақил иш кўра бошлагани сабабли Ўзбекистоннинг жilовини тортиб қўйиш учун қилинган, дейишга

асос бор. Боз устига, ўша пайтда Ўзбекистоннинг сиёсий уфқида Тошкент гуруҳи вакиллари А.Икромов ва У.Юсупов пайдо бўлган эди. Улар Сталин наздида юмшоқтабиат ва гапга кўнадиган бўлиб кўринди. (Акмал Икромов (1898-1938) 1929—1937 йилларда Ўзбекистон КП(б) МҚ биринчи котиби, ВКП(б) МҚ Ўрта Осиё бюроси котиби. Қатағон қилинган ва ўлимидан сўнг оқланган; Усмон Юсупов (1900-1966) 1929 йилдан Ўзбекистон КП(б) МҚ котиби, 1931-1937 йилларда ВЦСПСнинг Ўрта Осиё бюроси раиси, 1937-1950 йилларда Ўзбекистон КП(б) МҚнинг биринчи котиби, 1953-1955 йилларда Ўзбекистон Министрлар Кенгашининг раиси.)

Айрим олимлар, совет ҳокимияти ўзбек ва тожик миллатларини сунъий тарзда ясаган, деган фикрни билдиришади. Улар ҳозирги кунда ўзбеклар ҳақида шаклланиб бўлган этнос деб ишонч билан айтиш мумкин, бироқ улар худди шундай ишонч билан совет тожикларини ягона миллат деб атаб бўлмади, дея ҳисоблашади (масалан, қаранг: Мирский Г. Ислам и нация: Ближний Восток и Центральная Азия. Полис. 1998. №2, С.81-82; Roy O. Tadjikistan, Presentation of US Peace. 1992).

Мана, 1997 йили МДХ мамлакатлари институтида тайёрланган “Тожиклараро зиддият: жанубий беқарорлик ёйининг асосий кескинлик нуқтаси” (СНГ 1-сон, декабрь, 1997) маърузасидан ушбу масалага бағишланган яна бир таъкид. Аввал бошданоқ шунини айтиб қўймоқчиманки, маъруза Россиянинг Тожикистонга минтақадаги бош шерик сифатида умид боғлашининг мақсадга мувофиқлиги тўғрисидаги тезисни тасдиқлашни кўзда тутуди ва шунинг учун ўша мамлакатга нисбатан жуда хайрихоҳлик билан тайёрланган. Мана, ўша таъкид.

Тожик жамияти жудаям кланларга асосланган (Тожикистон вазиятида кланларни минтақавий жамоалар ёки маҳаллийчилик деб тушуниш керак). Асосий клан-этник гуруҳлари қуйидагича тақсимланади: Ленинобод вилояти (мамлакат аҳолисининг 40 фоизи) — Хўжанд клани; Тоғли Бадахшон клани (Каллайи Хум туманини истисно қилганда) — Бадахшон клани; Хатлон вилоятининг шарқий қисми — Кўлоб клани; Қоратегин ва Матчо (Душанбедан шарқ ва шимол томон) — Душанбе клани; Вахш водийси (Хатлон вилоятининг ғарби) — Гарм клани. Кўлоб, Хўжанд, Гарм ва Бадахшон жойларнинг мураккаб рельефи билан ўзаро ажратилган ва уларнинг аҳолиси бир-биридан айри ҳолда яшаб келган. Тожик этносини субэтносларнинг йиғиндиси деб айтиш мумкин.

Тожикларнинг ўзбеклардан ажратилиши Москва учун кутилган сиёсий фойда бердими? Бу саволга ўша пайтда ҳам, ҳозир ҳам жавоб бериш қийин. Бироқ бу ҳол тожик муҳитида эронпараст ғояларнинг ёйилишига, тожикларнинг Эрон маданий маконига жалб этилишига, совет тожикларининг ўзлигини Эроннинг ушбу — давлатга номини берган этноси ва Афғонистондаги тегишли этник гуруҳлар билан боғлаши учун қулай замин ҳозирлади. Москва шу муносабат билан Эроннинг форсий тилидан узоқ бўлган тожик адабий тилини ривожлантириш, тожикларнинг алоҳида минг йиллик тарихини яшаш, уларни Трансоксаниянинг минг йиллик тарихини мерос қилиб олган ягона халқ сифатида кўрсатиш учун саъй-ҳаракатларини аямади (*Probleme der Nationswerdung der Usbeken und Tadshiken. 27-28-бетлар*).

Яна бир фараз. Агар Ўзбекистон ўз давлат чегараси ичида ҳам туркий тилли, ҳам икки тилли (форсий ва туркий тилли), ҳам форсигўй аҳолини, тожик миллий маданий автономиясини сақлаб қолган ҳолда, бирлаштира нима бўларди?

Совет тарихининг 70 йили давомида бу ерда ноёб икки тилли миллат шаклланиши ҳеч гап эмасди. Ахир, миллатга одамларнинг ўзгармас қондош бирлиги деб қараш бутун Ўрта Осиёда тантана қилиши шарт эмас-ку. Мен буни ёмон деяётганим йўқ. Гап бошқа ёқда, яъни инсоният тарихида миллатни тушунишга бундай ёндашув ягона эмас.

ЎЗ ТАҚДИРИНИ ҲАЛ ЭТИШ ҲУҚУҚИСИЗ

(Ўзбекистонда совет ҳокимияти)

СОВЕТ ҲОКИМИЯТИ НИМА?

Мен Лениннинг ташвиқот руҳидаги машҳур нутқида пародия қилмоқчи эмасман. Ушбу масала бўйича у билан мунозарани эса ҳаёлимга ҳам келтирганим йўқ. Коммунистик тузум барбод бўлгач, большевистик кўринишдаги совет ҳокимиятининг моҳияти тўғрисида шу қадар кўп ёзилди ва кўп гапирилдики, бу мавзунини тадқиқ қилишда бир оз нафас ростлаб олинса, зиён қилмас эди. Биз ушбу ажабтовур ва даҳшатли ҳодисанинг айрим хусусиятларини кўрсатиш зарурлиги тўғрисида гапириб ўтмоқчимиз. Бу ишни анча тор мавзу — “Ўзбекистонда совет ҳокимияти” муаммоси нуқтаи назаридан туриб амалга оширмоқчимиз, бунда фақат бир жиҳатни — совет ҳокимияти йилларида Ўзбекистон халқи ўз тақдири-ни ҳал этиш ҳуқуқига эга бўлмаганини кўрсатишга ҳаракат қилмоқчимиз.

Коммунистик тоталитаризм

1999 йил ноябрида “Независимая газета”нинг иловаси — “Хранить вечно” (8-сон)да “Сиёсий ва-сият (Г.В. Плехановнинг сўнги фикрлари)” сарлавҳаси остида бир ҳужжат эълон қилинди. У анча шов-шув ва мулоҳазаларга сабаб бўлди. Плехановнинг муаллифлигини рад этувчи ишончли далил-исбот келтирилмади. Аксинча, унинг ижодини тадқиқ қилган нуфузли олимлар, бу чиндан ҳам Россия марксизми асосчи-сининг асари, деб ҳисоблайди. Георгий Плехановнинг больше-виклар ҳокимиятининг тадрижий ривожланиши тўғрисидаги ба-шорати кишини ҳайратга солади. Унинг фикрича, “пролетариат диктатураси ғоясидан битта партия диктатурасига, партия дикта-турасидан ялпи давлат террори билан қўллаб-қувватланадиган партия етакчиси диктатурасига” қараб борилади. Бу фикр бугун-ги энг кўзга кўринган Россия ва Ғарб тарихчилари ва сиёсатчи-ларининг совет коммунистик режими телба мустабид Сталин то-монидан бунёд этилмагани, қонхўр диктатор бўлган Сталиннинг

Ўзи Ленин асос солган тизим маҳсули эканлиги тўғрисидаги фикрларига тўла ҳамоҳангдир. Плехановнинг фикрича, большевиклар халққа демократия ҳам, эркинлик ҳам беролмайди, чунки акс ҳолда шу ондаёқ ҳокимиятдан маҳрум бўлади. “Ленин амалга оширган революция, — дея тахмин қилади Плеханов, — мифик Минотаврдан ҳам даҳшатлироқ бўлиб чиқади — у ўз фарзандларини ҳам, ўзини дунёга келтирганларни ҳам ямламай ютади”.

Чиндан-да шундай бўлиб чиқди. Совет ҳокимияти ўзи ҳукм сурган деярли бутун давр мобайнида типик кўринишдаги тоталитар режим бўлиб қолаверди. Авторитар эмас, айнан тоталитар бўлиб қолаверди. Буларнинг фарқи нимада экан? Тоталитаризм билан авторитаризм ўртасидаги фарқ ҳам юқоридан қуйига, давлат ва шахс муносабатларга кўра, ҳам кўндалангига, давлат режимининг жамиятга ўтказадиган тазйиқи кўламига кўра белгиланди. Юқоридан қуйигача бўлган муносабатлар тизимида тоталитаризм — ҳар бир шахс ва умуман бутун халқнинг сўнги нуқтагача бориб етган ҳуқуқсизлигидир. Кўндаланг йўналишли тоталитаризмда эса ижтимоий ҳаёт барча соҳалари давлат томонидан қамраб олинади, нототалитар авторитаризмда фуқаролик жамиятининг айрим унсурлари ва ҳатто қатламлари ҳам ҳукм суриши мумкин.

Қуйида “Катта энциклопедик луғат”нинг “Совет Иттифоқи” мақоласидан парча келтирамиз: “20-йилларнинг ўрталаридан Коммунистик партия давлат тузилмаларини ўзига тўла бўйсундириб олди. Мамлакатда тоталитар, қатъиян марказлаштирилган ва ҳарбийлаштирилган тизим яратилди, унинг мақсади мамлакатни модернизациялаш ҳамда бошқа мамлакатлардаги коммунистик ва сўл экстремистик ҳаракатларни қўллаб-қувватлашдан иборат эди. Жамиятнинг барча қатламлари оммавий қатағонга дучор бўлди” (БЭС.—М., 1998. 1133-1134-бет).

Бу — жуда босиқлик билан айтилган гаплар. СССРдаги социалистик (реал социализм, етук социализм, ривожланган социализм) деб эълон қилинган ижтимоий тузумнинг ҳеч бўлмаганда энг устувор хос хусусиятларини айтиб ўтиш лозим. Бу — ижтимоий ҳаётнинг барча (моддий, ижтимоий, маънавий, ахборот) соҳалари устидан тўла назорат, давлат мулки яккаҳокимлиги, буйруқ билан марказлаштирилган режалаштириш, бедодлик, қонунсизлик, ўзгача фикрлашларга нисбатан тоқатсизликни авж олдириган зўравонлик ва оммавий қатағон механизмига таянувчи партия-давлат ашарати юқори қатлами диктатурасидир.

Коммунистик режимнинг яна бир фарқли хусусияти — миллениаризмдир (хилиазм). Лотинча ва юнонча бу сўзлар “минг йил-

лик” деган маънони билдиради. Мазмунан эса улар илк христианларнинг тўла фаровонлик ва ялпи бахт-саодат тантана қиладиган минг йилликнинг келишига, идеал жамият яратилишига ишончини англатади.

Марксизмни ўзига мафкуравий қурол қилиб олган большевизм уни догмалаштириб ва вульгарлаштириб, ижтимоий адолат, эркинлик ва тенглик қоидаларини ифодаловчи идеал ижтимоий тузумга бўлган ишончини илмий асос сифатида коммунистик тоталитаризм хизматига йўналтирди. Бу утопик ғоя мунтазам равишда фаоллик билан олиб борилган тарғибот ва ташвиқот орқали оммага сингдирилди, натижада пуч гаплар, шиорлар ва бир қолипдаги иборалар ёрдамида аҳоли батамом қарахтлик ҳолатига тушиб қолди. Ишониш шарт эмасди. Бўлакча гап айтмаслик талаб қилинарди ва бу талаб ҳамма жойда бажариларди. Назарий жиҳатдан коммунизм ҳар қандай талқин ва тахминларга, уларнинг ҳаққонийлигини тажриба йўли билан текширишга имкон бермайдиган тушунча ва мулоҳазаларга асосланарди.

Коммунизм ўзбек халқи менталитетига, миллий табиатига ёт эди. Ўзбеклар учун у бегона, рус ҳодисаси эди. Шу муносабат билан ҳозирги замон рус файласуфи ва ёзувчиси, саксонинчи йилларда совет воқелигининг ғайритабiiйлиги ва бемаънилигини фош этувчи китоб ёзган Александр Зиновьевга мурожаат қилишга журъат этаман. Шунинг учун Зиновьев Совет Иттифоқидан чиқариб юборилгани, тўқсонинчи йилларда эса совет тизимини мадҳ этиб, Россиядаги ўзгаришларни кескин танқид қилиб чиқди. У бундай ёзади: “Коммунизм Россияда кўпроқ рус халқининг миллий характери, унинг ўзини ўзи уюштириш ва ўзини ўзи интизомга солиш қобилияти заифлиги, жамоавийликка мойиллиги, олий ҳокимият олдида итоаткорлиги, ҳар қанақа сафсатабозлар ва муттаҳамлар таъсирига осон берилиши, ҳаётий неъматларга ўз ғайрат-шижоати, ижодкорлиги, ташаббускорлиги, таваққалчилиги маҳсули эмас, балки тақдир тухфаси ёки илоҳий неъмат деб қарашга одатлангани туфайли муваффақиятга эришди”. (Зиновьев А. Гибель империи зла. Очерк российской трагедии. — Социс. 1994. 10-сон, 68-бет). Ушбу сатрлар ғарблик русшунос қаламига эмас, балки Зиновьевнинг ўзи асосли равишда айтганидек, чинакам рус кишиси ва ватанпарвари қаламига тегишлидир.

Коммунистик тоталитаризм ўтиб бораётган асрда ягона ҳол эмас. Масалан, Европада тоталитаризм турли талқинда Германияда, Италияда, Испанияда ҳам бўлганлиги маълум. Шу муносабат билан Германиядаги национал-социалистик давлат (1933-

1945 йиллар) тўғрисида эслаб ўтиш жоиз. Унинг фарқли белгилари қуйидагилар эди (яхудийларни оммавий қирғин қилишдан ташқари): полиция давлатини ўрнатиш, шахсга бериладиган барча давлат-ҳуқуқий кафолатларини бекор қилиш, барча партиялар (национал-социалистик партиядан ташқари) ва парламентни тугатиш, фуқаролик жамияти барча ташкилотларининг, матбуот, радионинг тарқатиб юборилиши ёки нацистлар партиясига батамом боғлиқ қилиб қўйилишидир. Немис национал-социалистик мафкурасида ирқчилик билан бир қаторда қуйидаги тамойиллар ҳам мавжуд эди: бутун иқтисодий, маданий ва сиёсий ҳаётни нацистлар давлатига бўйсундириш; иерархик доҳийпарастлик; халқ ўзлигини англашини барча синфлар ва ижтимоий қатламлар бирлиги асосида шакллантириш; ижтимоий манфаатларнинг шахсий манфаатлардан устунлиги.

Ҳозир национал-социализмнинг қўллаб хусусиятлари большевизмга, сталинизмга, маоизмга хос бўлганлиги тўғрисида нафақат ғарб, балки советлардан кейинги тадқиқотлар ва энциклопедияларда ҳам таъкидланмоқда. Боз устига, бир қараганда қанчалик тақдирли эшитилмасин, совет социализми қай бир жиҳатларига кўра немис национал социализмига қараганда тоталитарроқ бўлганди. Масалан, ўша даврда Германия иқтисодиётида хусусий мулк намуналари мавжуд эди. Тўғри, одамларни ялпи қирғин қилиш борасида немис фашистлари илғорликни қўлдан бермаган эди, бироқ Совет Иттифоқида ҳам миллионлаб кишилар беғуноҳ қурбон бўлди.

Таниқли англиз юристи ва дипломати, Нюренберг жараёнида айбловнинг Англияга оид қисмини бошқарган лорд Хартли Шоукросснинг аниқ кузатувлари ҳам диққатга сазовор. Шоукросс нацистларнинг юридик тизими ҳуқуқ қоидаларига даҳшатли даражада мос келмаса-да, уни тушуна олганини, совет юридик тизимини эса умуман тушуна олмаганини ёзганди. Нацистларнинг юридик тизими сурбетлиги билан даҳшатга соларди, бироқ ўзига хос равишда очиқ эди, ўзини инсонийликдан-да юқорироқ бир нима тарзида кўрсатишга интилмасди, совет юридик тизими эса бошдан-оёқ мунофиқона эди, уни таҳлил қилишнинг асло маънисини йўқ эди, чунки қонунларнинг кўринишигина қонун эди, судьялар эса махфий йўриқномаларга амал қилишарди. Расман эълон қилинадиган қоидалар амалиёт билан асло қовушмасди, дунё ҳуқуқшунослик тажрибасидаги одатий атамалар бутунлай бошқача мазмун билан йўғриларди, улардан фойдаланиб олиб борилган ҳар қандай баҳс бамисоли кўр билан карнинг суҳбатига айланарди. Бунда совет ҳокимиятининг асосий хусусиятларидан

бирини баҳолаган инглиз юристининг хулосасига қулоқ тутса арзийди. Унинг фикрича, буларнинг бари совет ҳокимияти ворислари ҳаётидан эллик ёки юз йилдан сўнг, шунда ҳам ўзгариш қилиш истаги улкан бўлсагина, кетади. Бу истак хўжақўрсинга эмас, самимий бўлиши керак.

Бироз чекиниш. Бу лирик бўлмаса-да, гоят шахсий, лекин, фикримча, ишга дахлдор чекинишдир. Менга Сталин даврида ҳам, Хрушчев даврида ҳам, Брежнев даврида ҳам яшашга тўғри келди. Совет социализми ҳақидаги таассуротларим туганмасдир. Фарба униб-ўсган набираларим баъзан мендан коммунистлар даврида қандай яшаганимизни сўрашади. Мен уларга бундай деб жавоб бераман: “Биз ҳам сиз каби яшаганмиз. Бир-биримиз билан муомалада бўлганмиз, муҳаббат қўйганмиз, бола-чақа орттирганмиз, набиралар кўришдан умидвор бўлиб юрганмиз. Назаримда, бу нормал ҳаётдек кўринарди. Биз учун бўлакча ҳаёт йўқдай эди. Бироқ хорижда яшаган ва совет ҳокимиятини ижтимоий адолат тимсоли деб ҳисоблаб юрган одамлар бизнинг мамлакатга келганларида, уларнинг кўзлари очилиб, машаққат чекишарди”.

Шундай бир воқеа ёдимга тушади. 1996 йил январининг охириги кунларида Россия коммунистларининг етакчиси Зюганов Давосга Жаҳон иқтисодий анжуманига келди. У ўзини туғма социал-демократ сифатида тавсифлади. Бироқ унинг мулозимлари орасида Брежнев даврини қўмсаётган янги коммунистик амалдорлар бор эди. Улардан бири австриялик кекса бир социалист билан менинг гувоҳлигимда бўлиб ўтган мунозарада ўз позициясининг тўғрилигининг далил-исботи сифатида Фарба ном чиқарган, уларнинг советча талқиндаги коммунистик идеалларини қабул қилган ўнлаб олимлар, ёзувчилар, бошқа маданий арбобларни санаб ўтди. Австриялик эътироз билдириб, бу одамларнинг барчаси турли сабабларга кўра сиёсий утопия ва хаёлот ҳукми остидагина бўлган, холос, деди. Бор-йўқ гап шу. Хаёлотдан айро тушиш эса кўпинча фожиаларга олиб келарди.

Чиндан ҳам шундай бўлганди. Бунга ёрқин мисоллардан бири — турк ёзувчиси ва жамоат арбоби, ажойиб шеърлар, пьесалар, киносценарийлар ва романлар муаллифи Нозим Ҳикматнинг тақдири. У 19 ёшида компартияга аъзо бўлди. 32 ёшида коммунистик ғояларни тарғиб қилганлиги учун ҳибсга олинди ва турк қамоқхоналарида 17 йил ётди. 1950 йилда унга халқаро тинчлик мукофоти берилди. 1951 йилда у қамоқдан қутулиб, СССРга келишга муваффақ бўлди. Коммунистик Марказ бўлмиш Москвада Ҳикмат тез орада ўз қарашларини қайта кўриб чиқишга мажбур бўлди. Москвадаги ёзувчилар муҳитида бу пайтда космополитизмга қарши

антисемит кампанияси авж олганди. Ёзувчилар олдидаги чиқишларидан бирида 1952 йилда Ҳикматга унинг қайси миллатга мансублиги тўғрисида хат беришди. У шундай жавоб қайтарди: “Афтидан, хат муаллифини мен яҳудий эмасманми, деган масала қизиқтираётганга ўхшайди? Менинг томиримда жаҳонга Спиноза ва Чаплинни, Эйнштейн ва Марксни, Левитан ва Ойстрахни берган халқнинг қонидан бир томчи ҳам йўқ”. Ўша даврда бу нафақат олижаноблик, балки катта жасорат ҳам талаб қиладиган жавоб эди. Ҳикмат ҳеч қачон конформист бўлмаган, шу боис мамлакатимизда содир этилаётган воқеаларга муносабати кундан-кун танқидий тус ола борди. Бу — четдан туриб, холис ва айна маҳалда билиб қараш эди, ўзимиз сезмайдиган ёки сезмаганга оладиган нарсаларни кўришга қодир бўлган кишининг қарashi эди. Шу билан бирга, бу — Шарқ одамининг қарashi эди. У Сталин шахсига сиғиниш, бюрократизм зўравонлиги, социалистик жамиятнинг ижодкор шахсини бўғиши тўғрисида ёзди. Шу боис унинг пьесалари қўйилмас, қўйилса-да, бир-икки ҳафтадан сўнг репертуардан чиқариб ташланарди. Кўп шеърлари ва насрий асарлари чоп этилмаган.

Ҳикмат эркисизлик шароитида шунча йил яшаган бўлса-да, совет эркисизлиги шароитини узвий қабул қила олмади. Ва унинг шикаста қалби буни кўтара олмади. Москвалик дўсти ёд этганидек: “Мен Ҳикматни кўрганимда беихтиёр бир оғриқ ҳис этардим... Ҳаётининг энг яхши йилларини, оқибатини ўйламай, жозибали ва ёлғон шарпага бағишлагани тўғрисида ўйлардим. Зиндонда бемаъно ўтган йиллар. Мен унинг очлик эълон қилганларини, натижасиз исёнларини, қон билан битилган: “Баҳорда қамоқдаги оқшом юз карра оғир...” мисраларини эслардим. Ҳаёт учун ва гўзалликка хизмат қилиш учун дунёга келиб, не сабаб ўзини ваҳимали ва кишини жонсиз қилувчи ғояларга, унинг ўз сўзлари билан айтганда, замин руҳи билан, умуман гўзаллик руҳи билан қовушмайдиган ғояга қурбон қилди!”

Партия — давлат

“Партия” термини Совет Иттифоқига татбиқ этилганда кишини чалғитади, чунки у ғарбдаги партияларни ёдга солади. Айна маҳалда совет жамияти, тўғриси-ни айтганда, бир партияли эмас, балки партиясиз жамият эди. Совет Иттифоқида партия деб аталган ижтимоий ҳодиса, маълумки, меҳнат жамоалари ҳаётида катта роль ўйнаган кўп-лаб

бошлангич партия ташкилотларидан ва улар устидан авторитар равишда буйруқбозлик қилган партаппаратдан иборат эди.

Совет шоири Владимир Маяковский 20-йиллардаёқ “Советлар тўраси” сарлавҳаси остида шеърлар ёзганди. Уларда, шоир қарашича, олий даражадаги типик партия амалдорига бағишланган мисралар бор.

Омма ғалабасин,
 Ютуқлар барин
 Ҳамда омад кулиб боқаркан кимга —
 Фақат мен туфайли
 Дея санарди,
 Мутлақ дохил дерди
 Ҳаммаси менга.
 Унга хуш ёқарди
 Шубҳасиз ҳар он —
 Мавқега эришмоқ
 Ва кучга тўлмоқ.
 Унга туюларди
 Жуда жўн, осон
 Ҳамманинг устидан ҳукмрон бўлмоқ.

(М. Мирзо таржимаси)

Бу — йигирманчи йиллар охирида ёзилган шеър. 80-йилларнинг охирида нималар содир бўлганини эса шоирлар гувоҳлигисиз ҳам биламиз.

Партия аппарати давлатчиликнинг бир қисми, айна маҳалда алоҳида қисми эди. Биринчидан, у бутун ҳокимият тизимининг ўзаги, қовурғаси эди. Иккинчидан, ҳокимиятнинг қолган барча ҳокимият устидан ҳукмронлик қилувчи қисми, яъни ҳокимият устидаги ҳокимият эди. Ҳокимият ва жамият бошқарувининг бутун тизими партия аппарати назорати остида бўлиб, амалда унинг давоми ва шохобчаси эди. Кадрлар масаласида ва жамият ҳаётининг бошқа муҳим масалаларида ҳокимият шохобчалари деб аталмиш (қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд) тузилмалар партия аппарати қўлида қўғирчоқ эди, холос.

Сталиннинг шахсий диктатураси объектив равишда партаппарат устидан назорат ўрнатиш, мамлакатда яна қандайдир юқори ҳокимиятни таъсис этиш билан маълум даражада боғлиқ бўлганини ҳам айтиб ўтиш зарур. (Дарвоқе, Маяковскийнинг юқори-

да келтирилган шеъри ўшанда Кремль буюртмаси билан ёзилганди.)

Сталин тизими партия аппаратини қурол сифатида ўз ичига олганди, бироқ у иккинчи даражали, бўйсунувчи роль ўйнарди. Тизимнинг ўзагини Сталин берган ҳоқимият улуши туфайли ўз лавозими учун унинг олдида қарздор бўлган бадният одамлар гуруҳи ташкил қиларди. XX асрнинг буюк шоирларидан бири Осип Мандельштам айни шулар ҳақида ёзганди:

Теграси сертаъзим даҳочалардир,
Қаҳри-ла маҳв этар уларни бир-бир.

Арконлар сўз демоқ пайида гарчанд,
Фақат унинг гапи ҳукмрон, баланд.

Нағал улашгандек тарқатар фармон,
Кимгадир қалқон бу, кимга — лахта қон.

(М.Мирзо таржимаси)

Бутун мамлакатни ўз домига олган қидирув ва қатағон тизими, юзлаб концентрацион лагерлар (ГУЛАГ архипелаги), табиийки, доҳийнинг қўлида эди. Катта террор йилларида партия аппарати, ҳатто унинг юқори қисми ҳам ҳеч қандай кафолатга эга эмасди. Исталган вақтда иблисона қонли террор тегирмонига ташланиши мумкин эди.

Шу боис яқиндагина у дунёга рихлат қилган Сталинга саждагўйлик қилиб келаётган партия 1956 йилда Хрушчевни қўллаб-қувватлади. Партия аппарати сўнгсиз яширин таҳдидлардан, ўз имтиёзлари омонатлигидан ҳориди, боз устига, Хрушчев билан қандайдир қондошлик ҳис этди ва унга эргашди.

Катта террор йилларида Москва ва Украинада оммавий қатағонларни уюштиришда етакчи роллардан бирини ўйнаган Хрушчев ички ва ташқи сиёсатдаги “илиқлик”, қатағон қурбонларини оқлаш ташаббускорларидан бири бўлиб чиқди. У меҳнаткашларнинг моддий аҳволи ва турмуш тарзини яхшилаш бўйича гайрат кўрсатиб, қатор чора-тадбирларни амалга оширди. Унинг даврида совет жамияти бирмунча очиқ тус олди. Бироқ мамлакатда тоталитар режим сақланиб қолганлиги, ўзгача фикрлар топталиши, ишчилар намоийиши ўққа тутилиши (1963 йил, Новочеркасск ва бошқалар), зиёлиларга нисбатан бедодлик, бошқа давлатлар ишига аралашув (1956 йилда Венгрияга қуролли бостириб ки-

риш), Фарб билан қарама-қаршиликнинг кучайиши (1961 йил Берлиндаги ва 1962 йил Кариб ҳавзасидаги кризис), шунингдек, сиёсий хомхаёллик (“Америкага етамиз ва ундан ўзиб кетамиз!” ва бошқалар), 1980 йилга келиб коммунизм қуриш ҳақидаги ваъдалар Хрушчев сиёсатини беқарор ва волонтаристик сиёсатга айлантириб қўйди.

Хрушчевнинг барча хатолари, кўпинча эса бемаъни қарорлари яна кўп йиллар жазосиз қолиши мумкин эди. Бироқ айёр, ниятини олдиндан билиб бўлмайдиган ва бошқариб бўлмайдиган Хрушчев ўзи учун оғир оқибатлар келтирган хатога йўл қўйди: у партия-давлат тизимини модернизациялаш, партия аппарати имтиёзларини чеклаш чораларини кўра бошлади. Аппарат бунинг учун уни кечира олмади. Сафдошлари Хрушчевни йиқитишди.

1964 йилда Хрушчевни лавозимидан бўшатиш ташкилотчиларидан бири бўлган Брежнев ўз ўтмишдошининг аянчли тажрибасини ҳисобга олмаслиги мумкин эмасди. Брежнев бош котиб лавозимида иш олиб борган даврда мамлакатда консерватив интилишлар кучайди, жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий ҳаётида салбий жараёнлар авж олди, Чехословакияга бостириб киришга ҳаракат қилинди (1968 й.), Афғонистонга қўшин кириштирилди (1979 й.). Айни маҳалда брежневча бошқарув услуби анча изчил эди. У мустақил сиёсий кучга айлана борган, аслида ҳеч қандай қонунлар билан боғлиқ бўлмаган партаппаратнинг роли ўсиши билан фарқланиб турарди. Брежневча либерал конституцияда партия шу конституция доирасида иш кўради, деб ёзиб қўйилганди. Ҳуқуқий чеклашларнинг бари шугина эди, холос.

Партаппарат (Сталин таъбири билан айтганда) юқоридан қуйгача темир интизомга асосланган яширин рицарлар табақаси намунаси эди. Партия ягона ва бўлинмас бўлиб, республикалар даражасида бирон-бир жиддий мустақилликка йўл қўйилмас эди. СССРда иттифоқдош республикалар компартиялари соф этнографик қоида бўйича — Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон компартияси тарзида тузиларди.

Шуни айтиш керакки, биронта ҳам тоталитар давлатда, агар у кўпмиллатли бўлса, ягона ҳукмрон партия федерал характерга эга бўла олмайди. Бунга Франсиско Франко давридаги (1939—1975 йиллар) Испанияда ҳукмрон бўлган партия — испан фалангаси мисол бўла олади, унда кастилияликлар бошлиқ бўлганди, каталонияликлар, галисияликлар ва айниқса басклар четта суриб қўйилганди. Ваҳоланки, Франконинг тоталитар режими советларнинг режимига нисбатан анча юмшоқ эди!

Совет Иттифоқи — империя, Ўзбекистон эса мустамлака бўлганми?

1924 йилги Конституция СССРни федерал давлат сифатида, ўшандаёқ маълум бўлганидек, фақат тарғиботчилик мақсадида таъсис этганди. Сталин ва унинг маслақдошлари СССРни тузиш бўйича тайёргарлик ишлари жараёнида яққол намоён этган великорус шовинизми, илгари марказлаштириш амалиётини олиб борганига қарамай, ҳатто Ленинни ҳам хижолатга солиб қўйганди. Бироқ унинг норозиликлари конституция лойиҳаси матнини маълум даражада тузатишга олиб келган бўлса-да, туб моҳиятини асло ўзгартира олмади. Бу ерда давлат тузилишининг қандай бўлиши амалда ҳеч қандай жиддий роль ўйнай олмасди.

Ишнинг моҳияти давлат қандай ташкил қилинганида эмас, балки коммунистик партия қандай тузилганида эди. Унда эса, юқорида айтилганидек, федерализмдан ном-нишон йўқ эди. Буларнинг бари аён. Соф атамачилик эмас, балки маърифий нуқтаи назардан ҳам масала бошқачадир: Совет Иттифоқи империя бўлганми? Собиқ совет республикаларини мустамлакалар деб аташ қонунийми? Агар ҳодисанинг шакли эмас, моҳияти ҳақида гапирилса, барча иттифоқдош республикалар, шу жумладан Россия, Россия Федерацияси ҳам сиёсий ва иқтисодий мустақилликдан маҳрум эди ва, шу маънода, мустамлака давлатлар эди. Бироқ бу империя ўзига хос бўлиб, жаҳон тарихида унинг ўхшаши йўқ эди. Унда метрополия бирон-бир давлат эмас, балки КПСС МК аппарати жойлашган Москвадаги Старая площадь эди. Чиндан ҳам, миллий республикалар ҳаёти бутун икир-чикиригача ўтакетган мунофиқлик билан ўзини байналмилал деб атаган партиянинг айнан ана шу юқори доиралари томонидан дастурлаштириб қўйиларди.

Совет империясининг ижтимоий институтлари тўғрисида ғоят шартли ва мажозий мулоҳаза юритиладиган бўлса, империяча онг ғоят жўн эди. Худди Британия ёки Россия империясидагидек эди. Гарчи Россия империясидан фарқли равишда Совет Иттифоқида юридик жиҳатдан бегоналар бўлмаса-да, рус халқи мамлакатдаги бошқа барча халқлар оғаси мақомига эга эди. Бу ҳол тил-маданият соҳасида ва айниқса кадрлар соҳасида аниқ намоён бўлди. Масалан, иттифоқдош республиканинг бирон-бир раҳбари шу давлатга ном берган миллат вакили бўлса, унинг ўринбосари албатта рус бўлиши кераклиги ҳаммага аён эди. Шунчаки рус эмас, балки Москвадан тайинланган рус бўлиши керак эди. Совет ҳоки-

мияти мавжуд бўлган бутун давр мобайнида партия олий раҳбарияти таркибига фақат икки ўзбек кирганди, яъни давлатга жамоа бўлиб сиёсий раҳбарлик қилиш деб аталган ишга реал жалб этилганди.

1957—1961 йилларда Нуритдин Муҳиддинов КПСС МК Президиуми аъзоси бўлганди, бироқ Ўзбекистон раҳбари сифатида эмас, балки ўша йилларда ўзи эгаллаб турган КПСС МК котиби сифатида аъзо бўлганди. 1961 йилдан 1983 йилгача Шароф Рашидов КПСС МК Президиуми, сўнг Сиёсий бюроси аъзолигига номзод бўлди. Гарчи Рашидов Брежневнинг алоҳида меҳрини қозонган бўлса-да, ўзбек халқининг бу иккала вакили ҳам Сиёсий бюрода иккинчи ролда бўлганди.

Сиёсий бюро миллий республикаларни қай тариха бошқарар эди? Бу ҳақда тўхтовсиз ёзиш, кўплаб далилий материаллар ва статистик маълумотлар келтириш мумкин. Бироқ ҳаётда шундай мисоллар ҳам бўлардики, улар ҳақиқатни тўлақонли жадваллар ва таҳлилий шарҳларга қараганда ишонарлироқ кўрсатади ва исботлайди. Иккита шундай мисолни кўрайлик. 1986 йил декабрда Сиёсий бюро ақл-заковати ўртача бўлган амалдор Геннадий Колбинни, яъни ҳеч қачон Қозоғистонда ишламаган, Ульяновск вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби бўлиб турган одамни Қозоғистоннинг раҳбари этиб тайинлади. Қозоқ сиёсий элитаси вакиллари билан бу тайинлаш олдиндан келишилмади. Айни шу Сиёсий бюро 1989 йилда Ўзбекистон раҳбарлигига ноёб иқтидорли етакчи Ислон Каримовнинг келишига тўсқинлик қилишга интилди. Бу икки мисолни шарҳлаш шартми?

Аксилмарказлаштириш ва федерализм горбачевча қайта қуриш даврида ҳам Москва томонидан инкор қилиб келинди. Даставвал бу муаммолар мамлакат раҳбарлари онгидан жой олмаганди. Бироқ иттифоқдош республикалардаги воқеалар жараёни — 1986 йил декабрда Олмаотада бўлиб ўтган миллий ғалаён, Қорабоғдаги зиддиятнинг кучайиши, Сумгаит ва Бокудаги этник негиздаги қирғинбарот, Эстония томонидан ташкил қилинган суверенитетлар паради уларни кескин қўндаланг қўйди. 1989 йил сентябрга келибгина КПСС МК Пленуми миллий масалани кўришга киришди. Пленумда қабул қилинган қарорлар — уларнинг мазмуний сакталиги ҳақида гапирмаса ҳам бўлади — бир неча йиллар ўтгач, Горбачёвнинг ўзи тан олганидек, ҳаддан ташқари кечиккан эди.

Шундай бўлса-да, миллий муаммолар Сиёсий бюронинг сўнгги таркиби томонидан охиригача тушуниб олинмади, бу — Совет Иттифоқининг ўзига хос империяча моҳиятини исботловчи салмоқли далилдир. Шу билан бирга, қайта қуриш жараёнида социализм-

ни ўзгартириш ғояси Россиядан ташқаридаги (ва қисман унинг ичидаги) рус бўлмаганлар учун руслаштиришдан воз кечиш ҳамда этник-миллий маданиятларнинг тикланишига ўхшаб кўринди.

Ҳақиқий ўзгаришлар жараёни турли республикаларда турлича кечди. Айримлар, шу жумладан Ўзбекистон ҳам, она тили ҳуқуқларини кенгайтиришдан иборат камтарона истаклар билан қаноатланган бўлишса, бошқалар тўла давлат мустақиллигига эришиш режаларини туза бошлаган эди. Айрим республикаларда коммунистик партиялар иқтисодиётдаги туб ўзгаришлар дастурини олға сура бошлаган ва кўппартияли тизимни мақбул деб ҳисоблай бошлаган бўлсалар, бошқаларда у совет тизимини сақлаб қолиш истеҳкоми бўлиб қолаверди.

СССРни қайта қуриш бўйича миллий сиёсий элиталарнинг коммунистик руҳдаги ва ҳатто ўртача демократик кайфиятдаги вакиллари тасаввур қилган умумиттифоқ сиёсатини ўтказиш ҳали бошланмаган ҳам эди. Кейинчалик Горбачёв, сўнг Назарбоев томонидан тарғиб қилинган Суверен республикалар Евроосиё иттифоқи (СРИ) рус бўлмаган кўпчилик халқлар томонидан маъқулланмади. Бундай иттифоқ руслардан ташқари, кичик халқларни, камсонли миллатларни ҳамда иттифоқдош республикалардаги давлатга ном берган халқлар миллатчилигидан кўрқини лозим бўлган аниқ этник-миллий онгга эга бўлмаган кишиларнигина қизиқтириши мумкин эди.

Немис сиёсий фанлар профессори Эгберт Ян шу муносабат билан бозор иқтисодиётига эга демократик Совет Иттифоқи ва кўпмиллатли совет фуқаролик жамияти ғояси воқелик билан яхши таниш бўлмаган Ғарб либераллари томонидан бир пиёла қахва ичатуриб ўйлаб чиқарилган, деб нишонга аниқ урди. Қайта қуриш барбод бўлаётганини кузатиб турган барча кишилар учун Совет Иттифоқини демократиялаш унинг парчаланиши билан баробар эканлиги тушунарли бўлмоғи лозим. Қўлида армия ва давлат хавфсизлиги органлари бўлган КПСС аппаратида ташқари республикалар бирлашувини сақлаб тура олишга қодир ҳеч қандай куч йўқ эди. Партаппаратнинг қулаши Совет Иттифоқининг муқаррар ҳалокатини билдирарди.

Модернизация балоси

1917 йилда большевиклар хароб бўлган улкан мамлакатда ҳокимиятни қўлга олиб, шу ондаёқ унинг иқтисодиётини модернизация қилиш заруратига дуч келишди. Сирасини айтганда, бу совет тизимининг мақсади, большевиклар

ҳисоблаганидек, унинг тарихий вазифаси ҳам эди. Шу билан бирга, модернизация большевиклар учун уларнинг ҳокимиятини сақлаб қолиш воситаси, жаҳон революциясини амалга ошириш воситаси, Ўзбекистон ҳақида гапириладиган бўлса, коммунистик Шарқ учун кураш воситаси эди.

1923 йил апрелида РКП(б) XII съездида “Партия ва давлат қурилишидаги миллий жиҳатлар тўғрисида” қилинган маърузада: “Бизнинг республикалар Иттифоқимизга бутун Шарқ тажриба майдонига қарагандай қараб турибди. Ё биз шу Иттифоқ доирасида миллий масалани амалий нуқтаи назардан тўғри ҳал қиламиз ва унда бутун Шарқ бизнинг федерация сиймосида озодлик байроғига эга эканлигини кўради ва бу жаҳон империализми инқирозининг бошланиши бўлади. Ёки биз хатога йўл қўямиз, аввал эзилган халқлар ишончини йўқотамиз, Республикалар Иттифоқининг Шарқнинг назаридаги жозиба кучини олиб қўямиз ва у ҳолда империализм ютиб чиқади, биз эса ютқазамиз”, дея баён қилинганди.

Бу — кечиккан модернизация, техника тараққиётида кўп йиллар олдинга ўтиб кетган капиталистик мамлакатларга етиб олиш йўлидаги модернизация эди. Унинг улкан ижтимоий йўқотишларга олиб келган ғоят жадал суръатларини шу билан изоҳлаш мумкин.

Ўзбекистондаги совет модернизацияси мамлакатни техникавий тараққиётга, машина меҳнатига анча тез жалб қилди. Айни маҳалда республика ўзига хос табиий тадрижий йўлдан, ички шароит ва қонуниятлар орқали ривожланиш имкониятига эга бўлмади. Моделлар, дастурлар, муддатлар ўзбек жамияти ривожланишида юзага келган анъаналар ва табиий тамойилларга зид равишда ташқаридан зўрлаб киритилди.

Ўзбекистонда модернизациялаш цивилизациялар, уларнинг унсурлари тўқнашувини билдирар, темир ерга қарши борар, бир маданият вакили бўлган кишилар бошқа маданият кишиларига ўз иродасини ўтказмоқчи бўларди. Бу — бир бало-қазо, инсоний қурбонларни талаб қилувчи даҳшатли, ебтўймас куч эди.

Бошқа миллий республикалардаги каби, Ўзбекистонда ҳам модернизациялаш Москванинг сиёсий амрига қатъий мувофиқ ҳолда олиб борилди. Башарти, ўзбек халқининг миллий манфаатлари Москвани қизиқтирган бўлса, тизимнинг стратегик манфаатларига мос келган даражада, унинг мафкуравий ақидаларига жавоб берган даражада қизиқтирди. Бунда, бошқа миллий минтақалар сингари, Ўзбекистонга ҳам уни марказга ва бошқа рес-

публикаларга ўнлаб йилларга боғлаб қўйган меҳнат тақсимоти ва ихтисослашув тиқиштирилди.

1929 йилдан беш йилликлар бўйича мўлжалланган, мамлакат ва одамларни тубдан қайта ўзгартишга қаратилган қудратли кампаниялар — индустриаллаштириш ва қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш ўтказила бошланди. Совет ҳокимиятининг сўнгги нафасигача Ўзбекистонда Москванинг, Иттифоқ министриликлари ва идораларининг қонунлаштирилган ўзбошимчалиги давом этиб келди, улар маҳаллий иқтисодий ва ижтимоий-маданий эҳтиёжлар ва манфаатларни назар-писанд қилмасди. Натижада жойларда зиён кўрадиган иқтисодиёт тузилиб, иш олиб борди. Бунга мисоллар жуда бисёрдир. Яқин вақтдаги ана шундай мисоллардан айримларини келтириб ўтамиз. Ўзбекистоннинг Москвадаги доимий вакилининг 1962 йилги ахборотида айтилишича, йил давомида Иттифоқ органларига ЎзКП МК ва ЎзССР Министрлар Советидан республикадаги хўжалик ва маданий қурилишнинг турли, кўпроқ хусусий, ғоят маҳаллий масалалари бўйича 1953 тавсия келиб тушган. Улардан 1081 таси, шу жумладан 910 таси ижобий, 113 таси салбий тарзда кўриб чиқилган. 38 таси муҳокамадан олиб ташланган. Ёки, бошқача айтганда, ҳал қилиш учун олий даражадаги ижозат сўралган масалаларнинг аксарияти асосли ва оқилона эканлиги шубҳа туғдирмаган. Шундай бўлса-да, на вилоятларда, на Тошкентда уларни мустақил ҳал этиш ҳуқуқига эга эмасдилар (Ўзбекистон Республикаси Президенти девони архиви, 58-фонд, 235-рўйхат, 263-иш, 159-варақ).

Рашидов даврида шундай воқеа бўлганди. Марказий Фарғона чўллари ўзлаштириш жараёнида янги ерда Қизилтепа районини тузиш зарурати туғилди. Билимдон мутахассислар ҳисоби бўйича, бу ушбу ерларда совхозлар тузилишини тезлаштиришгагина эмас, балки маҳаллий иссиқ минерал сувлар негизда республика миқёсидаги сиҳаттоҳни ташкил қилишга ҳам имкон берарди. Ғоя Тошкентда қўллаб-қувватланди. Бироқ, республика раҳбарияти, шу жумладан Рашидовнинг барча ҳаракатларига қарамай, Москва бу илтимосни рад этди. (“Правда Востока”, 1992 йил 3 ноябрь).

Яна мисоллар келтирамиз. 1956 йилда Ўзбекистоннинг салоҳиятли гидроэнергетика захиралари 40—45 миллиард киловат бўлгани ҳолда, Ўзбекистонда электр энергия қуввати тақчиллиги 250 минг киловатни ташкил қилди. Кўмир захираси улкан (2 миллиард тоннадан зиёд) бўлишига қарамай, уни ташқаридан келтириш йилдан-йилга ошиб борди. Хусусан, 1956 йилда 2 миллион тонна миқдорда кўмир ташиб келтирилди. Газ ва нефтдан

фойдаланишнинг аҳволи бундан-да ёмон эди. ЎзКП МК IV пленумида таъкидланганидек, буларнинг барчасида қудуқлар, кўмир ҳавзалари ва очиқ конлар қурилиши билан шуғулланаётган иттифоқ вазирликлари айбдор эди.

Ўзбекистон маъданли ўғит ишлаб чиқариш бўйича СССРда учинчи ўринда турарди. Ўрта Осиёда ишлаб чиқариладиган жами кимёвий маҳсулотнинг 88,2 фоизи унинг ҳиссасига тўғри келарди. Айни маҳалда республика маъданли ўғитларни, заҳарли кимёвий моддаларни, дефолиантларни четдан ташиб келтиришга мажбур эди.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон советчасига модернизациялашишдан улкан зиён кўрди ва қурбонлар берди. Энг аввало, аксарият аҳолининг турмуш даражаси кескин чекланди. Нафақат инсонлар, табиат ҳам хароб этилди. Акс ҳолда, дейди ҳозир баъзи кишилар, ўзбеклар саноатлашган жамият томон бораётган поездга жадал сакраб чиқа олмас, яна жаҳон тараққиёти саҳнасининг олд қисмига ўта олмай қолиб кетаверарди, ахир, тарихда бошқача бўлмайди-ку! Нима учун бўлмас экан?

Тараққиёт томон бошқача йўл намунаси — Япониядаги Мэйдзи, аниқроғи, Мэйдзи-иси (маърифатли бошқарув) давридир. Бу давр 1867—1868 йиллардаги мамлакатни модернизациялашга кўмаклашган инқилобдан бошланди. Натижада Япония жаҳондаги етакчи мамлакатлар қаторидан ўрин олди. Японлар иқтисодий ташкил қилишнинг Фарб тажрибасини, Фарбнинг технология соҳасидаги ютуқларини, Фарб маданий қадриятларининг кўпидан ўнлаб йиллар давомида ташаббускорлик билан, қатъиян ўз ихтиёрларича фойдаланиб келишди. Жумладан, Японияда Фарб ҳуқуқий тизимлари (француз, немис, инглиз қонунари) ўзлаштирилди. Шу билан бирга, ҳаётнинг японча нодир услуби эҳтиёт қилиб сақланди. Анъанавий тафаккур ва хулқ-атвор тарзи ҳозирга қадар ҳам кўплаб японларга хосдир. Демак, тарихда ҳар хил бўлар экан-да.

ИНДУСТРАШТИРИШ ВА КОЛЛЕКТИВЛАШТИРИШ

Барибир мустамлакача вариантда

Ўттинчи йилларда саноатлаштиришнинг бош йўналиши Ўзбекистонни Россияда (Москва, Ленинград, Фарбий Сибирь, Уралда) жойлашган саноат корхоналарига асосий хомашё етказиб берувчилардан бирига айлантириш-

дан иборат бўлди. Бироқ Иккинчи жаҳон уруши даврида аҳвол тубдан ўзгарди. Ўзбекистонга меҳнат жамоалари билан бирга, 48 та машинасозлик, металлга ишлов берувчи, кимёвий ва оғир саноатнинг бошқа корхоналари, енгил саноатнинг 45 та корхонаси кўчирилди. Республикада унинг ўсиб бораётган саноати эҳтиёжларини қондириш учун ўз кўмир-металлургия базаси яратилди.

Ўзбек халқи тарихида бу энг унутилмас воқеалардан бири бўлди, деб ўйлайман. Умумхалқ мусибати йилларида узоқ вақт камситилиб келинган одамлар қалбида сеҳрли таёқча теккандек кўтаринкилик пайдо бўлди, асрлар давомида ўзбекларга хос бўлиб келган сабр-бардошлилик ва бағрикенглик, ҳамдардлик ва ғамхўрлик ҳисси уйғонди. Мен ҳаётимда уруш даврида Ўзбекистонга кўчирилган, у ерда оғир йилларда яшаган кўшлаб одамлар билан суҳбатлашганман. Уларнинг ҳаммаси, беистисно, Тошкент ва Самарқанд, Андижон ва Фарғонани, бир бурда нонини, бошпанасини, хонадон кўрини ўзлари билан баҳам кўрган одамларни илиқ сўзлар ила миннатдорлик билан ёдга олишганди.

Уларнинг ҳаммаси Анна Ахматованинг: “Бу ерни ёвуз бегона юрт деб айтишга кимнинг ҳади сиғади” деган сўзларини такрорлаши мумкин эди. Фоят самимий инсон бўлган бу шоира қирқ тўртинчи йилда Тошкентда ёзилган шеърларидан бирида қуйидаги туйғуларини ифода этган эди:

Қақраган бу қадим, мўътабар замин
 Менга — ўз уйим.
 Субҳидам еллари куйлар бунда чин —
 Мехр-вафо куйин...
 Тоғларга қарайман — нафасим ютиб,
 Бунда кўнгли оқ —
 Асил дўстлар мени турибди кутиб,
 Сафи беадоқ.

(М.Мирзо таржимаси)

Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистонда бой табиий захиралар жадал ўзлаштирила бошланди. Ўзбекистоннинг уран ва олтин қазиб олиш саноати жаҳон бозорига ўз таъсирини ўткази бошлади. Бу даврда йирик газ саноати ва электр энергетика соҳаси барпо этилди. Республика саноати техникавий жиҳатдан шундай даражага етдики, бу электр вакуум, ярим ўтказгичли, электрон ва радиотехника асбоб-ускуналарини, турли мураккаб

машиналарни, дастгоҳлар ва механизмларни ишлаб чиқаришни ўзлаштириш имконини берди.

Умуман, совет ҳокимияти йилларида Ўзбекистонда саноатнинг 100 дан зиёд тармоғи барпо этилди, 1500 га яқин йирик корхона қурилди, транспорт ва замонавий алоқа воситалари жаҳон андозалари даражасида техникавий жиҳатдан жиҳозланди.

Айни маҳалда Ўзбекистонда урбанизация суръати минтақадаги бошқа республикаларга қараганда анча паст эди. Ушбу мавзунини тўлдириш учун қуйидаги жуда қизиқ статистик жадвални келтирамиз.

АҲОЛИНИНГ УРБАНИЗАЦИЯЛАШУВИ ДИНАМИКАСИ (фoиз ҳисобида)

	1926 й.	1939 й.	1959 й.	1979 й.
Давлатга ном берган миллат — ўзбеклар	18,6	15	22	29
Қozoқлар	2,2	16	24	32
Қирғизлар	1,4	4	11	20
Тожиқлар	15,3	12	21	28
Туркманлар	1,5	10	25	32

(Манба: Simon Gerhard. Nationalismus und Nationalitutenpolitik in der Sowietunion: Von der totalitaren Diktatur zur nachstalinistische Gesellschaft. — Köln/Baden-Baden 1986, 432-бет)

Бу ҳолда шунинг назарда тутиш зарурки, Ўзбекистонда бошланғич нуқта, айтайлик, Туркменистон ёки Қирғизистондагига қараганда бурмунча юқори бўлган. Чунки саноатлаштириш кўлами ҳам Ўзбекистонда анча кенг эди. Бу ерда гап, асосан, бошқача, мураккаб ва зиддиятли омилларда эди.

Биринчидан, Москванинг иқтисодий манфаатлари билан ўзбек халқининг узоқ муддат кутилган манфаатлари, унинг стратегик мақсадлари тўқнашди. Москва учун миллий техник зиёлиларни ва миллий ишчилар синфини секин-аста тайёрлашдан кўра, россиялик саноат ишлаб чиқариши етакчиларини ва мутахассисларини, шунингдек, малакали ишчиларни Ўзбекистонга кўчириб жойлаштириш фойдалироқ бўлиб чиқди.

Иккинчидан, ўзининг сиёсий ҳукмронлигини мустаҳкамлаш манфаатлари йўлида Москва учун Тошкентда ва Ўзбекистоннинг

бошқа йирик шаҳарларида рус аҳолиси қатламини қисқа муддатда анча кўпайтириш жуда муҳим эди. Бу — урбанизация жараёнида ўзбекларнинг анъанавий алоқаларини заифлаштириш, турмуш тарзининг ижтимоий-касбий ва демографик таркибини ўзгартиришни мақсад қилиб кўйишга қараганда устунроқ бўлиб чиқди. Чиндан ҳам, СССР ҳукм сурган сўнгги кунларга қадар руслар маҳаллий сиёсий элитанинг мустақиллигини чеклаб турувчи куч бўлиб қолди. Оқибатда, агар 1926 йилда Ўзбекистон аҳолиси умумий этник таркибида русларнинг ҳиссаси 4,7 фоизни ташкил этган бўлса, 1959 йилда деярли уч баравар кўпайиб, 13,5% фоизга етди.

Россиялик айрим тадқиқотчилар марказ миллий ишчи ва муҳандис-техник ходимлар тайёрлаш учун бутун имкониятларни ишга солган, деб таъкидлашда давом этмоқдалар. Жумладан, муайян рағбатлантирувчи чоралар ва имтиёзларни назарда тутувчи тегишли партия қарорлари ва давлат меъёрий ҳужжатлари қабул қилинди. Бироқ маҳаллий меҳнат захираларини ишга солиш баъзан саноат корхоналари раҳбарлари учун фойдали эмасди. Улардан фойдаланиш муайян қийинчиликлар, ташвишлар ва ортиқча оворагарчиликлар билан боғлиқ бўлаб, бу иш корхонанинг моддий ва молиявий маблағлари ҳисобидан амалга оширилди. Раҳбар органларнинг қатъий кўрсатмаларига қарамай, айрим раҳбарлар мамлакатнинг турли минтақаларидан келган малакали кадрларни афзал кўришарди.

Москва, гарчи Ўзбекистоннинг йирик шаҳарларида туб аҳолининг кўпайишига тўсқинлик қилмаган бўлса-да (ҳарчанд уринганда ҳам, йирик кўнгилсизликларга дучор бўлмай бу ишни удалаш амримаҳол эди), бу жараёни тезлаштиришга кўмаклашмади ҳам. Тилга олинган партия қарорлари ва меъёрий ҳужжатларга келганда эса, асл мақсадларни бу каби ниқоблаш большевиклар ва уларнинг ворислари томонидан, нафақат миллий сиёсат соҳасида, батафсил ишлаб чиқилган эди. Агар Старая площадь майдонида ўзбекларни урбанизациялаш ва қисқа муддатда миллий ишчилар синфини яратишга чинакам интилишганида, бу иш анча қисқа муддатларда самарали амалга оширилган бўларди. (Ижтимоий жиҳатдан қанчалик қимматга тушгани бошқа гап. Лекин бу энди алоҳида мавзу.)

Қисқаси, агар равшан ҳақиқатни исботлашга мажбур бўлинмаса, шуни таъкидлаш мумкинки, советча саноатлаштириш Ўзбекистонга келтирган ижобий ўзгаришлар билан бирга, бу ерда аграр жамиятдан индустриал жамиятга ўтишнинг мустамлакачиликка хос кўриниши амалга оширилганди.

Деҳқонларга қарши ялпи уруш

Г. Плехановнинг рўёбга чиққан яна бир башорати шундай: “Сиёсий-ижтимоий характердаги инқирозни бартараф этиш учун большевикларга деҳқонларга қарши ялпи уруш эълон қилишга ва унинг энг яхши қисмини — меҳнат қилишни биладиган ва истайдиган қисмини йўқотишга тўғри келади”.

Бундай ялпи уруш қисқа муддатда қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш шаклида ғолибона ўтказилди. Бу — Сталин режимининг энг даҳшатли жиноятларидан бири, деб ўйлайман. Асрлар давомида мавжуд бўлиб келган ва ҳар қандай, ҳатто шафқатсиз ҳукмдор даврида ҳам омон қолган ўзбек деҳқонларининг, буюк меҳнатчилар ва истеъдодли заминдорларнинг якка хўжаликлари амалда тугатилди.

Ўзбекистонда коллективлаштириш, бутун мамлакатдаги сингари, аёвсиз ва шафқатсизлик билан, деҳқонларга нисбатан зўрлик ва қатагон ўтказиш усулларидан кенг фойдаланиб амалга оширилди. Бу ишлаб чиқариш кучлари анча емирилишига ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши қисқаришигагина эмас, балки қишлоқдаги анъанавий алоқалар узилишига ёки, ҳеч бўлмаганда, заифлашувига олиб келди. Қишлоқда синфий кураш ғояси эса Ўзбекистонда Россиядагидан ҳам кўпроқ сохталаштирилган эди.

Колхозлар юзага келган дастлабки кунларданоқ кенг миқёсдаги мажбурий меҳнат тизимига айланди. 1932 йил 7 августда қабул қилинган фавқуллодда қонун колхозчилар томонидан уларнинг ўз кооператив мулки ўғирлангани учун ўлим жазосини — отишни, айбни енгиллаштирувчи ҳолатларда эса — концентрацион лагерларда 10 йил қамоқ жазосини кўзда тутарди. Сталиннинг ўзи томонидан таҳрир қилинган бу қонун аксилинсонийлиги бўйича энг янги тарихда мисли йўқ эди. Сталиннинг амри билан чиқадиган ҳужжатлар юқоридан қуйигача қатъий назорат қилингани учун 7 август қонуни бешафқат амал қиларди.

Расмий, кўпроқ камайтириб кўрсатилган маълумотларга кўра, 1933 йилда ҳосил ўриб-йиғиб олинган далалардан машоқ териб олгани учун бутун мамлакат бўйича икки ярим мингдан зиёд деҳқон отилган ва юз минглаб деҳқон концентрацион лагерларга жўнатилган. Шунинг таъкидлаш зарурки, Ўзбекистоннинг ўша даврдаги раҳбарияти, ўз шаънини асраб, деҳқонларга қарши қатагонда қаттиқ иш олиб бормади. Ҳарҳолда, мен танишишга муваффақ бўлган тегишли архив ҳужжатларида Москва колхозлардаги

талончиларга(!) қарши курашни кучайтириш учун барча зарур чораларни кўришни қаҳру ғазаб билан талаб қилган.

Бироқ колхозчиларни, шу жумладан болаларни шафқатсиз эксплуатация қилишга қаратилган давлат зўравонлигининг ҳатто анча юмшоқ шакллари ҳам Бухоро, Қўқон ва Хива хонликларида ўзбек деҳқонларига нисбатан қачонлардир қўлланилган барча чоралардан ўзининг шафқатсизлиги билан ошиб тушарди. Улар орасида колхозчиларни паспортдан маҳрум қилиш, мажбурий меҳнат кунларини ишламаганлиги учун уларни жиноий тарзда Сибирнинг олис районларига жўнатиш ва ҳоказолар бор эди.

Пахта экспансияси

Совет ҳокимияти даврида тўқима-чилик саноати учун ҳам, мудофаа саноати учун ҳам зарур бўлган пахта яккаҳокимлигининг ўрнатилиши Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва миллий ривожланишидаги кескин муаммолардан бири бўлиб қолди. Большевиклар бу жиҳатдан ўзларининг инқилобдан олдинги салафлари йўлини давом эттирди. Шундай далил бор: 1883 йили россиялик тадбиркорлар Ўзбекистонга ҳосилдорлик бўйича маҳаллий навлардан бир неча баробар устун турувчи америка пахтасини келтиришди.

Совет ҳокимияти йилларида пахта хом ашёсини етиштириш асосан уни экстенсивлаш, яъни экин майдонларини кенгайтириш ҳисобига 9,7 барабар(!) кўпайди. Дон етиштириш эса муттасил камайиб борди. 1913 йилда у 1019 минг тоннани, 1950 йилда 425 минг тоннани ташкил қилди (2,4 барабар камайди), 1975 йилда эса 1079 минг тонна бўлди (аҳоли сони шиддат билан ўсгани ҳолда 5,6 фоиз кўпайди). Умуман, СССР даврида Ўзбекистон республикасининг донга бўлган эҳтиёжини ўз дони ҳисобига фақат 25 фоиз таъминлади, қолганини Россиядан, Қозоғистондан, АҚШдан келтиришга мажбур бўлди.

Москва эса Ўзбекистонни қамчилагани қамчилаган эди. ВКП(б) МК ва СССР Министрлар Советининг 1948 йил 3 февралда қабул қилинган “Ўзбекистон КП(б) ва ЎзССР Министрлар Советининг 1947 йилда пахтачиликка раҳбарликдаги хатолари тўғрисида”ги қароридан Ўзбекистонда маҳаллий манфаатларни деб умумдавлат вазифалари унутилгани тўғрисида жуда кескин гапирилади. Бу — пахта экилган майдон ҳайдаладиган жами майдоннинг узоқ вақт деярли 80 фоизини ташкил қилган, деҳқончиликнинг оқилона тартиби бузилган ва дон экинлари учун сувсиз ва

сифатсиз ерлар ажратилган, ҳўл мева ва сабзавот етиштириш кескин камайган чоғда айтилган гаплардир. Аини маҳалда пахтанинг харид нархлари жуда паст бўлиб, ишлаб чиқариш харажатларининг ўзини базўр қопларди.

Машаққатли пахта терими билан кеч кузгача аёллар ва болалар банд бўлишарди. Москва томонидан тиқиштирилган пахта босқини Ўзбекистонда касаллик ва болалар ўлими юқори, таълим сифати паст бўлишига олиб келди. Катта бир пахта пайкалига айлантириб қўйилган Ўзбекистон олис фожиавий тажриба йўлига тушиб, пахта нафақат қишлоқ хўжалигига, балки саноат, таълим, соғлиқни сақлаш ва пировард натижада ижтимоий ахлоққа салбий таъсир кўрсатиши мумкинлигини тасдиқлади. Нуфузли немис сиёсатшуноси Уве Хальбах совет Ўзбекистонидagi инқироз тўғрисидаги ўз материалларига “Оқ олтин — оқ ажал” деб, оригинал бўлмаса-да, таъсирчан ном берди. (Halbach Uweю Weisses Gold, weisses Tod... Materielle Krise ybd ethnische Unruhe in Sowjetisch-Zentralasien, ib Biost, 1991, 2-бет). Чиндан ҳам, “оқ олтин” тавқи лаънат бўлиб чиқди.

Айтиб ўтилганидек, Ўзбекистонда жами экин майдонининг деярли 80 фоизига пахта экилгани туфайли минтақа экологияси бузилди ва Орол денгизи қуриди. Маълумки, Орол икки манба — табиий ёғин ва унга келиб қуйиладиган Ўрта Осиёдаги энг йирик икки дарё — Амударё ва Сирдарё суви ҳисобига тўлиб турарди. Шу дарёлар сувидан нодонларча ва меъёрсиз фойдаланилгани учун ҳам Оролга одатий қуйиладиган сувнинг деярли 90 фоизи тушмай қўйди. Сўнгги 30 йил ичида Орол ўз ҳажмининг 75 фоизини ва акваториясининг 50 фоизини йўқотди. Орол муаммоси умумбашарий муаммога айланди. Ўрта Осиё ва Қозоғистон экологик ҳалокатнинг марказида бўлиб қолди, унинг оқибатларини ҳозирнинг ўзидаёқ 60 миллион киши ҳис этмоқда. Орол инқирози ундан йироқ бўлган Евроосиё районларидаги глобал экологик жараёнларга ҳам таъсир кўрсатмоқда.

Бу ҳолат кўпдан буён ҳаммага яхши маълум. Бироқ бу рақамларни бот-бот такрорлаб туриш зарур. Улар таҳдиддан огоҳ қилиб, даҳшатли ва, таассуфки, ортига қайтариб бўлмайдиган мусибат ҳақида жаҳонга бонг уриши лозим.

Ўзбекистоннинг пахтага ихтисослашуви аҳоли бандлигида, ялпи ижтимоий маҳсулотни ва миллий даромадни ишлаб чиқаришда қишлоқ хўжалигининг ҳиссаси юқори бўлишини тақозо қилди. Жумладан, 1976 йилда бу рақамлар Ўзбекистон ва СССРда қуйидагича бўлган: 39,7 фоиз ва 23 фоиз; 22,1 фоиз ва 14,2 фоиз; 32,1 фоиз ва 16,3 фоиз.

Ўзбекистон аҳоли жон бошига маҳсулот етиштириш ва истеъмол қилишда бошқа республикалардан анча орқада қолганди. Масалан, 1955 йилда республикада аҳоли жон бошига 14 кг гўшт, 62 кг сут, 29 кг сабзавот етиштирилган, умуман СССР бўйича эса бу рақамлар 32 кг, 215 кг, 71 кгни ташкил қилган.

ШУ ЙИЛНИНГ ЎЗИДА ЎРТАЧА БИР КИШИГА ИСТЕЪМОЛ КИЛОГРАММ ҲИСОБИДА ҚҲЙИДАГИЧА БЎЛГАН:

Республикалар	Маҳсулотлар	
	гўшт	сут маҳсулотлари
ЎзССР	23	111
Латв.ССР	60	395
Белор.ССР	45	224
Қозоғ.ССР	43	180
Туркм.ССР	33	160

Манба: Гитлин С. Национальные отношения в Узбекистане: иллюзии и реальность. Тель-Авив. 1998. 192-193 бетлар.

Миллий маданиятга қилинган зуғум

Социализмнинг кўпчилик учун жозибадорлиги ва айна маҳалда ожизлиги шундаки, у тарихан авомга мўлжалланган бўлиб, кучли шахсга, худо берган истеъдодга, мустақил ва бетиним фикрлашга, индивидуалликка нисбатан эса туғма биологик инстинктга мойил нафрати борлигидадир. Ҳар қандай фавқулодда нарсдан чўчиш, мусобақа ва рақобатчиликка нисбатан ғайирлик, ижодкорликка шубҳа билан муносабатда бўлиш табиийки, одамларни инқирозга олиб келади. Омманинг маддоҳлиги жўн фикрли кишилар орасидан социализм тарафдорларини ўз домига тортади ва оломон ҳокимияти қарор топишини таъминлайди.

Айнан шунинг учун ҳам Ленин зиёлиларни “нажас“ деб аташдан бошқа “яхшироқ” сўз топа олмаган. Расмий большевикча доктринада зиёлилар буржуазия малайи, синфлар оралифидаги истиқболи йўқ қатлам сифатида таърифланган. Сталин ҳам большевиклар қанақадир моғор босган зиёлилар тоифаси эмас, балки

алоҳида табиатли одамлардир, деб эслатишни бежиз хуш кўрмаган.

Лекин большевиклар ўзларининг манфаати учун, хизматда фойдаланиш учун, нафсиламрини айтганда, зиёлилар катта куч эканини, айнан улар миллатнинг шаъни, виждони ва ақл-заковати эканини тушунардилар. Ҳар қандай миллатнинг маълумотли қисми бўлган зиёлилар оммани маърифатли қилиш, уларга инсоний ва илғор ғояларни етказиш, пировард натижада миллий кадр-қиммат туйғусини шакллантиришни ўз виждоний бурчи деб билади. Айни шу ҳолат большевиклар учун энг даҳшатли эди. Шунинг учун улар террорни, энг аввало, зиёлилардан, шу жумладан, миллий республикалардаги зиёлиларни қатағон қилишдан бошлади.

Бутун мамлакатда бўлганидек, Ўзбекистонда ҳам маҳаллий кадрларни сунъий танлаш тизими қарор топа борди. Истеъдод, билимдонлик, маҳорат ҳеч нарсани ҳал қилмай қўйди. Бу ҳол захри қотил даражасидаги оғир оқибатларни келтириб чиқарди, ҳалигача унинг асорати сақланиб қолмоқда.

Москва Ўзбекистонда зиёлиларга қарши узлуксиз, вақти-вақти билан, фақат шакл ва услубини ўзгартириб, мунтазам кураш олиб борди. 1937—1938 йиллардаги ошқора, сон-саноксиз террорнинг ўрнини қурбонларга қарамай, қирқинчи йиллар охири — эллагинчи йилларнинг бошида ортиқча шов-шувларсиз, териб-танлаб қатағон қилиш эгаллади. Шу йиллар давомида миллий зиёлилар учун қатъий қоида ҳукм сурганди: омон қолмоқчи бўлсанг, Москвага сиёсий жиҳатдан яхши ниятли бўлиб кўринмоғинг лозим.

Ўзбекларнинг тарихий хотираси мафкуравий курашнинг бош жабҳаси бўлди. Моҳиятан шафқатсиз бўлган бу курашда зоҳиран “Миллий маданий мерос совет воқелиги томонидан қай даражада қабул қилиниши мумкин? У совет воқелиги билан қандай мувофиқлашади?” деган анъанавий саволларга жавоб изланаётгандек эди.

Чингиз Айтматов айни шу ҳақда оғир дард билан бундай деб ёзганди: “Одамнинг ерини тортиб олиш мумкин, бойлигини тортиб олиш мумкин, ҳатто ҳаётини ҳам олиш мумкин, лекин инсоннинг хотирасига тажовуз қилишга кимнинг ҳадди сиғади?”

Бу борада ғоят ўзига хос вазият юзага келганди. Рус миллий маданияти ўтмишининг катта қисми Сталин ташаббуси билан илғор, чинакам халқчил, шаклан миллий ва мазмунан социалистик янги маданиятни бойитувчи ҳодиса, деб баҳоланганди. Русларникидан бошқа, шу жумладан ўзбек миллий маданий мероси-

га нисбатан эса Москва бошқа нуқтаи назарда қатъий турарди. Навбатдаги кампаниялар вақтида ҳайрон қоладиган изчиллик билан социалистик ғояларга ёт асарлар излаб топиларди.

Ўз КП(б) МКнинг XIV пленуми (1946 йил 28—30 август) бу жиҳатдан намунавий бўлди. Москвада тайёрлаб келинган маърузада "...қатор илмий ва бадиий асарларда миллатчилик маъносидаги хатоларга йўл қўйилди. Айрим тадқиқотчилар ва тарихчилар томонидан феодал ўтмишни идеаллаштиришга очиқчасига уринилляпти, ўша ўтмишни оғзидан сўлагини оқизиб (услубни қаранг! — Л.Л.) тасвирлаш ҳоллари юз берди".

Дастлаб матбуотда қоралаш, эгаллаб турган лавозимидан бўшатиш, истейдоди бор соҳада меҳнат қилиш ҳуқуқидан маҳрум этиш ва ҳоказо тарзида, сўнг эса ҳибсга олиш усули билан олиб борилган таъқиб қирқинчи йиллар охирида кучайди. 1951 йилда таниқли адиблар Мирзакалон Исмоилий, Шухрат, Саид Аҳмад, Ҳамид Сулаймон шоир ва драматург Шукрулло (Шукрулло Юсупов) ва бошқалар қатағон қилинди. Ойбек, Туроб Тўла космополитизмда айбланди.

1952 йил 21-22 февралда бўлиб ўтган Ўз КП(б) МК пленуми миллатчиликка қарши кураш жазавасининг чўққиси бўлди. Пленумда яна тарихчилар, файласуфлар ва ёзувчилар бошига маломат тошлари ёғдирилди, гўёки улар миллий маҳдудлик билан касалланган, олис ўтмиш ўзбеклар тарихида олтин аср бўлган, деган фикрни тиқиштираётган эмиш, бу билан совет ҳокимияти даврида Ўзбекистонда эришилган чинакам буюк социалистик ўзгаришларни йўққа чиқаришга ва камситишга уринишаётган эмиш.

Бу каби жинлар базми маълум даражада барча миллий республикаларда ўтказилди. 50-йилларнинг бошида туркий қаҳрамонлик эпоси — "Достон" ошкора ўйлаб чиқилган сабабларга кўра қаттиқ танқид остига олинди.* Аслида Москва "туркий халқларнинг босқинчиларга қарши курашини улуглаш миллий ижтимоий онгда Россия мустамлакачилигига қарши туришнинг ижобий баҳоланишига олиб келмасмикан", деган хавотирда эди.

Ўзбек халқ достони "Алпомиш"га қарши кампания ҳам шу тариқа ўтказилди.

Жадидчиликнинг ижтимоий табиатини баҳолашда миллатчилик қолдиқлари намоён бўлганлиги тўғрисидаги масала ҳам ўта кескин тарзда қўйилди. Чунки жадидлар ҳам большевиклар асло хуш кўрмайдиган ва улар учун хавfli бўлган миллий зиёлилар

* "Гўрўғли" достонлари туркуми назарда тутилаётган бўлса керак. — (Масъул муҳаррир).

эди. Жадидлик тарихи кўп йиллар давомида чанг остида ётди. Шу билан бирга, маърифатчилик тарихида жуда муҳим босқич бўлган бу ҳаракат Ўрта Осиёда ўзига хос маданий уйғониш бўлганди. Москва учун у айнан шуниси билан хавфли эди. Ўзбекистон компартияси МК пленумида (1963 йил 12—13 июль) жадидларнинг аксилинқилобий, буржуа-миллатчилик ҳаракатини айбсиз деб топишга ва унинг мафкурачиларини оқлаш йўлидаги интилишларга қарши мурасасиз кураш олиб бориш зарурлиги уқтирилди. Совет ҳокимиятининг сўнгги ўн йиллигидагина жадидларга нисбатан тақиқлар бир мунча бўшаштирилди, тарихий дунёқараши ва ижодий мероси кенг жамоатчиликка кам маълум бўлган ёки умуман маълум бўлмаган Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдурауф Фитрат ва бошқа жадидчилик вакилларининг таржимаи ҳоли ҳамда асарларини ўрганишга эътибор биров жонланди.

Қирғиз достони “Манас”га қарши кураш жараёни ўша давр учун жуда ўзига хос бўлди. Қирғизлар, шу жумладан уларнинг сиёсий раҳбарлари Москва учун қутилмаганда ўзларининг буюк маданий меросини жасорат билан ҳимоя қилиб чиқди. Қирғизистон КП МКнинг органи, қирғиз тилида чоп этиладиган “Қизил Қирғизистон” газетаси “Манас”ни ҳимоя қилиб мақолалар бергани ғоят ғайриодатий ҳол бўлди.

Москвадагилар хавотирга тушиб қолишди. Марказ шафелигида Қирғизистон пойтахтида ғоят мўътабар илмий конференция ўтказилди, унда россиялик таниқли олимлар ва бошқа иттифоқдош республикаларнинг вакиллари қатнашдилар. Аммо бу конференция, унда бир неча кун давом этган бир-бирини инкор қилувчи баҳслар ва курашларга қарамай, ҳеч қандай натижа бермади. Томонларнинг ҳар бири ўз фикрида қолди. “Манас” ҳимоячилари Москва олдида бош эгмадилар. Шундан кейин, табиийки, сиёсий қарорлар чиқарилди, аниқроғи, кадрлар алмаштирилди, содир бўлган можарони ташкил этган маҳаллий сиёсий ва илмий арбобларнинг асосийлари лавозимидан маҳрум бўлди.

Ўзбек тилининг қисмати катта ларзаларга дучор этилди. Йигирманчи йилларнинг охири-ўттизинчи йилларнинг бошида динга қарши кураш байроғи остида чекистларнинг махсус отрядлари Курьонга қўшиб ўзбек тилидаги қадимий қўлёзмаларни, ўрта аср олимларининг асарларини ва миллий мумтоз шеърят тўпламларини йўқ қилиб ташлади. Марказнинг кўрсатмаси билан миллий алифбо ислоҳ қилингани ва ўзбеклар орасида рус тилини ёйишга қаратилган маъмурий чора-тадбирлар амалга оширилгани мажбурий руслаштириш сиёсатининг яққол кўриниши бўлди.

1929 йил бошларида ўзбек тилининг араб алифбоси бекор қилиниб, зўрлик билан лотин алифбоси киритилди. 1939 йилда лотин алифбоси кирилл алифбоси билан алмаштирилгач, бир қанча вақт ўзбеклар ўз адабиётидан, ўз буюк илмий меросидан умуман ажралиб қолди.

Умумий ўрта таълим тизимида рус тили йилдан-йилга ўзбекларнинг она тилини суриб чиқараверди. Бирмунча европалашган ўзбеклар ўз фарзандларини рус мактабларида ўқитишга интилдилар, чунки бу мактабларда ўқитиш савияси бирмунча юқори эди. Бу нарса СССРда вужудга келган шароитда фарзандларининг ҳаётдаги муваффақиятини таъминлашни эътиборга олиб қилинарди. Муҳандислик-техника ва тиббиёт соҳасидаги олий ва ўрта махсус ўқув юргларида дарс ўзбек тилида олиб бориладиган гуруҳлар доираси ўзбек мактабларини битириб, тегишли маълумот олишга интилувчилар учун етарли эмас эди. Шу сабабли илмий-техника зиёлилари ҳамда партия ва совет органлари ходимларининг аксарият қисми ўз она тилини унчалик яхши билмас эди.

Айни вақтда рус тилида таълим берувчи мактабларда ўзбек тилини ўқитиш савиясининг пастлиги, ўзбек тилини билиш учун ижтимоий зарурат сезилмаслиги эса русийзабон аҳолининг бу тилни яхши билмай қолишига сабабчи бўлди.

Совет ҳокимияти йилларида ислом динининг аҳволи

Большевиклар ҳокимият тепасига келган дастлабки ойларда мусулмонларни ўз тарафига тортишга қаратилган бир қатор тадбирларни амалга оширдилар. 1917 йил декабрида Халқ Комиссарлари Кенгаши Усмон Қуръонининг ноёб нусхасини мусулмонларга қайтариб беришга қарор қилди. Бу нусха XIX аср охирида Туркистон ўлкаси губернатори Кауфманнинг кўрсатмасига биноан Санкт-Петербургдаги Давлат оммавий кутубхонасида сақлаш учун олиб кетилган эди. (Усмон — Араб халифалигидаги учинчи халифа, Умавийлар уруғидан, пайғамбар Мухаммаднинг чорёрларидан бири ва куёви, Қуръон сураларини биринчи бўлиб мусхаф қилдирган, 656 йилда фитначилар томонидан қатл этилган. У Қуръон тиловат қилиб турган пайтида шаҳид бўлган, Қуръон саҳфаларида унинг қонидан доғлар сақланиб қолган.

Бу тадбир руҳонийларнинг анчагина қисмига таъсир қилди ва улар совет ҳокимияти биз билан ҳамкорлик қилишга тайёр деб ўйлаб, коммунизм ва исломнинг ижтимоий муддаолари муштарак, деган ғояни ўртага ташладилар, “Шўро ҳокимияти ва шарият учун” шиорини кўтардилар.

Бироқ большевиклар билан ислом руҳонийларининг ўзаро иноқлиги жуда тез барҳам топди. Москванинг мусулмонларнинг инқилобий жўшқинлигига боғлаган сиёсий умидлари унинг даҳрийлик қарашларига, энг муҳими, большевиклар тузумининг тоталитар моҳиятига зид кела бошлади. 1918 йилдаёқ Москва Ўрта Осиё мусулмонларининг диний ҳаётини назорат остига олишга ҳаракат қилди.

Йигирманчи йилларнинг ўрталаридан совет ҳокимиятининг исломга муносабатида тазйиқ ўтказиш тамойили устунлик қила бошлади. Айни шу даврда исломни ички ва ташқи тоифага бўлишга асос солинди. Бу қоидага кўра ташқи ислом мусулмон давлатларида жамият дунёқарашининг табиий бир қисми, улардаги миллий-озодлик ҳаракатининг сиёсий омили ва ҳатто чидаса бўладиган мафкура шакли деб қаралса, ички ислом шубҳасиз реакция ва умри тутаган бир нарса деб ҳисобланди. Айни шу даврда мусулмон диний ташкилотлари бевосита ички ишлар идораларининг назорати остига олинди.

Ҳар ҳолда, большевиклар Ўрта Осиёда диний муаммоларга Россиядагидан кўра эҳтиёткорроқ ёндашди. Бу минтақада ислом дини сингиб кетгани ҳам, большевикларга қарши курашга отланган (босмачилик деб аталган) қаршилиқ ҳаракати тўхтовсиз давом этаётгани ҳам шуни тақозо қилар эди. Аммо барибир 1925 йилда ер-сув ислоҳоти бошлангач, бу кампанияни қўллаб-қувватлашга ҳамда жамиятни мафкуравий жиҳатдан янгилаш заруратини асослашга йўналтирилган чора-тадбирлар амалга оширилди. Ислом динига ҳужум шу янгилашнинг таркибий қисми бўлиб қолди.

Йигирманчи йилларнинг иккинчи ярмида диний адабиёт нашр этиш қисқартирилди, сўнгра эса бутунлай тўхтатиб қўйилди. (1928 йилда “Ислом” ва “Диёнат” деган мусулмон журналлари ёпилди). Йигирманчи йилларнинг охири — ўттизинчи йилларнинг бошларида масжидларни мусодара қилиш ва ёпиб қўйиш бошланди. Мусулмон қавмлари тарқатилиб, домла-имомларнинг қувғин қилиниши мусулмон диний маориф тизимини заволга учратди. 1929—1931 йилларда совет туркий халқларида расм бўлган араб ёзуви лотин алифбоси билан алмаштирилгани диний таълим-тар-

бия тизимига кучли зарба берди. Кейинчалик кирилл алифбосига ўтилганлиги ҳам бу соҳада қўшимча тўсиқларни вужудга келтирди.

Араб графикасининг бекор қилиниши ўзбекларнинг Европа фани ва техникаси ютуқларидан (гарчи советча таомилда бўлса ҳам) баҳраманд бўлишига кўмаклашган эса-да, уларни хорижий диндошларидан, Яқин ва Ўрта Шарқдаги ислом цивилизацияси марказларидан ажратиб қўйди.

Ўттинчи йилларнинг ўрталарида сталинча қатагон кучайиб бораётган вазиятда Ўзбекистонда ислом руҳонийларининг нуфузли қатлами қириб ташлана бошлади. Бу қирғин буржуа миллатчиларига қарши репрессиялар билан баб-баравар давом этди. Маъмурларнинг хатти-ҳаракатидан норозиликнинг ҳар қандай кўриниши шафқатсизлик билан бостирилди.

Ёлпасига даҳрийлаштиришнинг натижаси шу бўлдики, ислом мумтоз маданияти қувғин қилинди, диний уламолар қириб ташланди, диний таълим тизими йўққа чиқарилди. Ўзбекистонда чуқур томир ёйган ва янги ижтимоий воқеликка мослашиб, у билан ёнма-ён яшашга мослашаётган дин билан боғлиқ халқчил анъаналар ҳам таъқиб қилинди.

Иккинчи жаҳон урушининг дастлабки кунларидаёқ мўътабар мусулмон арбоблари умумий душманга қарши курашга даъват этилиб, совет халқининг нацистлар Германиясига қарши урушни жиҳод деб эълон қилдилар. Мусулмонлар ва ислом руҳонийларининг бу борадаги хизматлари тан олинди, 1943 йилда мусулмонларнинг учта диний бошқармаси, шу жумладан Тошкентда Ўрта Осиё мусулмонлари диний бошқармаси (ЎОМДБ) тузилди. ЎОМДБ тез орада барча совет мусулмонларининг норасмий диний раҳбари мақомини эгаллади. (Ҳолбуки, ЎОМДБнинг биринчи раиси Зиёвуддин ибн Эшон Бобоҳон бу лавозимга сайланишдан аввал бир неча йилни қамоқда ўтказган эди.)

СССРдаги бирдан-бир ислом ўқув юрти — Бухородаги Мир Араб мадрасаси ЎОМДБ қарамоғида эди. Унга фақат Тошкентнинг розилиги билан ўқишга кириш мумкин эди. ЎОМДБ раиси чет эллардаги мусулмонлар орасида ҳам катта обрў қозонган эди. 1945 йил охирида Москва узоқ танаффусдан сўнг совет мусулмонларининг табаррук шаҳарлар — Макка ва Мадинага ҳажга боришга ижозат берди. Илгари ҳукумат маъмурлари томонидан тортиб олинган бир қанча масжидлар мўмин-мусулмонларга қайтарилди.

Уруш даврида ва ундан кейинги дастлабки йилларда Ўзбекистонда руҳонийларнинг нуфузи ва маҳаллий аҳолига таъсири ҳукумат маъмурларининг бепарволиги сабабли кучайиб борган эди.

ЎзКП МКнинг ҳисоботи учун тайёрланган ва 1947 йил февралда ВК(б) МКга юборилган ҳужжатларда таъкидланишича: “Диний маросимларнинг адо этилиши кучайди, масжидлар жуда кўпайиб кетди, уларнинг аксарияти яширинча фаолият юритяпти. Маҳаллий руҳонийлар болаларни ўқитиш учун пинҳона эски усул мактабларини очиб олганини кўрсатувчи мисоллар бор”.

Масжид яна халқнинг йўқолиб бораётган анъаналари ва урф-одатларини сақлаш вазифасини ўз қўлига ола бошлади. Бу — осон эмас эди, курашишга, совет турмушига мослашишга тўғри келди, аммо шу курашнинг ўзиёқ кўпгина оддий ўзбеклар тасаввурида масжид ва уламоларнинг обрўсини оширар эди.

Эллагинчи йилларнинг бошларида диний соҳадаги “илиқлик” тугаб, мўмин-мусулмонларга тазйиқнинг янги гирдоби бошланди, айна вақтда тарафкаш ва ҳужумкор атеистик ташвиқот авж олдирилди. Совет ҳокимиятининг диний сиёсатидаги бундай ўзгаришнинг сабаби — у энди диннинг ва айниқса руҳонийларнинг қўллаб-қувватлашига муҳтож бўлмай қолган эди.

Аксинча, партия ходимлари ва мафкурачилари уруш йилларида ва мураккаб тикланиш даврида жамиятни жипслаштирувчи омил бўлиб хизмат қилган дин энди назорат остидан чиқиб, одамларга ҳокимиятдан мустақил ҳолда таъсир ўтказиши мумкин, деб хавфсирай бошлаган эди.

Олтмишинчи-етмишинчи йилларда турмушдаги диний анъаналарни таг-томири билан қўпориб ташлаш учун бошланган ва узоқ давом этган кампания совет ҳокимиятининг исломга қарши курашида энг етакчи босқичлардан бири бўлди. Бироқ ҳокимиятнинг ўзбекларнинг миллий анъаналарини мусулмончилик удумларидан ажратишга қаратилган тарғиботда муваффақият қозониши учун уринишлари натижасиз тугади.

1959 йил апрелида республика ҳудудида расмий равишда мавжуд бўлган масжид ва табаррук жойлар билан бир қаторда пинҳона руҳонийлар хизмат қиладиган 270 та масжид ва табаррук жой бор эди, талабалар ва ўқувчи ёшлар ўртасида диний кайфият кучайиб бораётган эди. Рўйхатга олинган масжидларга 1955 йилдан Рамазон ҳайити ва Қурбон ҳайити намозига 164 минг киши келган бўлса, 1958 йилда 288 минг киши келди. Самарқанддаги Хўжа Зудмурод масжидида 1956 йил 19 июль куни Қурбон ҳайити намозини ўқишда 12 минг киши ҳозир бўлиб, уларнинг ярмидан кўпроғи 25 ёшга етмаган йигитлар эди. Тошкент шаҳар партия қўмитасининг маълумотларига кўра келин-куёвларнинг 90 фоизи никоҳ ўқитган.

Сўфийлик тариқати совет ҳокимияти йилларида қаршилик кўрсатиш ва чидамлик бобида гаройиб қобилият намоиш этди. Совет ҳокимиятининг сўнгги йилларида Ўзбекистон зиёлилари орасида кўплаб кишилар руҳий покланиш ҳамда бой берилган миллий маънавият ва иймон-эътиқод илдизларини излаб, сўфийликка берилдилар. Сўфийлик тариқатининг барқарорлиги Ўзбекистондаги барча мусулмонларга хос бўлган (исломни миллий маданий анъаналар билан қўшиш) омилидан ташқари яна шу билан таъминландики, у қариндош-уруғчилик ва қўшничилик муносабатларига асосланган анъанавий ижтимоий тузилмалар билан чамбарчас боғланган эди (ҳозир ҳам шундай). Ўрта Осиёдаги сўфийлик тадқиқотчиларининг таъкидлашича, шу сабабга кўра Давлат хавфсизлиги қўмитаси сўфийлик уюшмаларига ўз агентларини киритишга сира муваффақ бўла олмаган.

“Мусулмонларни бошқа совет фуқаролари билан таққослаганда, — деб ёзган эди америкалик исломшунос А. Беннигсен, — энг эътиборсиз кузатувчини ҳам ҳайратга соладиган бир ҳолат яққол кўзга ташланади: мусулмон жамоасининг барча қатламлари ижтимоий турмушнинг ҳамма соҳаларида, рамзий тарзда бўлса ҳам, динга рия этиш истагини билдиради. Мусулмонлар билан руслар ўрта-сидаги энг муҳим тафовут шундан иборат, русларнинг аксарияти ўз аждодлари динидан юз ўгирган” (Bennigsen A. Wimbush. Muslims of the Soviet Empire. A.Gide.—London. 1985. 78-бет).

Бунга шуни ҳам қўшиш мумкинки, совет тузуми барбод бўлганидан кейин ҳам исломнинг қайта тикланиши Ўзбекистонда Россиядагидек чинакам диндор кишиларни эсанкиратиб қўядиган намоишкорона тарзда, асабийларча риёкорона тусда бўлмади. Етмиш йилдан кўпроқ вақт зўр бериб худосизлик тиқиштирилгани, айрим руҳонийлар ўлдирилиб, бошқалари диндан қайтарилиб, ёллаб олингани, ибодатхоналар таққирланиб, черковларга клублар ва омборлар жойлаштирилганидан кейин ҳамма бирданга православ динини севиб қолди. Энди ҳамма нарса — илмий марказ ва супермаркет, Дума биноси ва банк иморати, янги фирма ва янги майхонага черков руҳонийсининг оқ фотиҳаси бериладиган бўлди.

Хўш, ислом динининг муваффақиятларига ҳукумат маъмурлари қай назар билан қаради? Улар бу тамойилларга нималарни қарама-қарши қўйди? Очиғини айтганда, бор ҳолатни маъюсона таъкидлашдан бўлак ҳеч нарса қилолмади. Ўз КП МКнинг 1959 йил 14 мартдаги пленумида бундай дейилди: “Совет ҳокимиятининг 42-йилида домла-имомлар билан муридлар сони ошганлигига тоқат қилиб бўладими, ахир? Дастлабки маълумотларга кўра,

республикада ҳисобга олинган домла-имомларнинг ўзи 2 мингдан ошади”.

Архивдан олинган шу материалларни ўқиганда ўша пайтдаёқ совет ҳокимияти учун, атоқли немис ёзувчиси Хенрих Бёллнинг таъбири билан айтганда, “тебраниш даври” бошланганини тушунасиз. У “Тебраниш даври” деган этюдиди бундай деб ёзган эди: “Ҳар қандай ҳокимиятнинг минорасида нозик тебраниш даври пайдо бўлиб, у ўзини сездира бошлаганида, қуйи табақалар бунга гашланиб тоқатсизлик кўрсатади. Тоқатсизлик даври бошланганида эса, минора тоб бера олмай, ағдарилиб тушади”.

Москванинг Ўзбекистонда ислом дини билан қилган жанги мағлубият билан тугади.

ШАРОФ РАШИДОВ

Замон белгиси

Шароф Рашидов ҳақида кўп ва атрофлича ёзилган. Бунинг устига Рашидов таржимаи ҳолини ёзганларнинг кўпчилиги бирга ишлаган кишилар бўлиб, уни орқаваротдан, архив ҳужжатларидан эмас, шахсан биладилар. Бу борада мен бирор янгилик кўша олармидим? Шу билан бирга, Ўзбекистондаги совет ҳокимияти ҳақида ёзганда бу инсонни эсга олмай ўтиб бўлмайди. Унинг сиймосида иттифоқдош республиканинг Сталиндан кейинги давр раҳбарига хос хусусиятлар жуда мукамал даражага етган ва, таъбир жоиз бўлса, унинг зиёлилик сиёғида ўзбекона миллий табиий белгилар билан чамбарчас чапишиб кетган. Уни ўз замонининг рамзи деса бўлади.

Қисқача таржимаи ҳоли. Шароф Рашидов (1917-1983) — сиёсий арбоб, ёзувчи, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони (1974, 1977 йиллар), 1943 йилдан журналистика ва партия ишида, 1947—1949 йилларда “Қизил Ўзбекистон” газетасининг муҳаррири, 1950—1959 йилларда Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг раиси, 1959 йилдан Ўзбекистон КП МК биринчи котиби, 1961 йилдан КПСС МК Сиёсий бюроси (Президиуми) нинг аъзолигига номзод. Бир қанча роман ва қиссалар муаллифи.

Чорак асрдан сал камроқ вақт мобайнида Ўзбекистондаги совет ҳокимияти Шароф Рашидов шахси билан боғлиқ бўлди. Бу — катта давр, тарих томонидан совет ҳокимиятига ажратилган муддатнинг учдан бир қисми, бутун бир авлод учун фаол ҳаёт даври демакдир. Рашидов сиёсат саҳнасида Хрушчев замонида чиққан

иттифоқдош республикалар раҳбарлари тоифасига мансуб. Уларнинг ҳаммаси бир хил сиёсий тажрибага эга бўлиб, ҳокимият тепасига чиқиш йўли ҳам бир-бирига ўхшайди. Улар 1933—1953 йилларда Озарбойжонга раҳбарлик қилган, Бериянинг дўсти бўлган, 1956 йилда отиб ташланган Багиров каби қонхўр золимлар тоифасига кирмас эди. Сталин давридаги ўтмишдошлари каби уззу кун қўрқувда яшаган ҳам эмас эди.

Ўзининг шахсий хислатларига кўра Рашидов шу тоифанинг энг ёрқин намояндаларидан бири эди. Ҳар ҳолда, фақат у Хрушчевнинг ҳам, Брежневнинг ҳам ҳомийлиги ва тўла ишончидан фойдаланган иттифоқдош республикалар раҳбарларидан бири эди. У шу ишончни йўқотмади, москвалик доғули ҳукмдорларнинг ўзаро рақобат “ўйинлари” тўрига илинмади. Назаримда, Рашидов ўз сиёсий ҳукмронлигининг қарийб охиригача Москва билан муносабатларда биронта жиддий хатога йўл қўймаган. Шароит доирасида имкони борича Ўзбекистоннинг обрўйини сақлаб келди, Тошкентнинг нуфузини СССРдагина эмас, дунёда ҳам Шарқ юлдузи сифатида қарор топтирди.

Рашидовнинг ташқи қиёфаси хотирамда аниқ сақланиб қолган: сочига оқ оралаганига қарамай, норгул, навқирон, чехраси бежирим, ўзини хушмуомала, зиёли тутувчи инсон. У бошқаларнинг фикрига эҳтиром билан қарар ва келишувчан эди. Рашидовни бошқа иттифоқдош республикалардаги шундай лавозимли арбоблар билан, масалан, кўшни Қирғизистондаги Турдиоҳун Усубалиев билан таққослаганда, бу фазилатларни тўла-тўқис баҳолаш мумкин. (Т. Усубалиев ўзининг шахсий ҳокимиятига ошқора ва пинҳона душманлардан, бирон-бир масалада унга бевосита ёки билвосита эътироз билдиришга журъат қилганлардан шафқатсиз, аямай ўч олар эди).

Рашидов ҳам унинг бошқа иттифоқдош республикалардаги касбдошлари ҳам, аслида, ўз республикаларида Москванинг ноиблари бўлган. Мустабид тузум шароитида бундан бошқача ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Бироқ айна вақтда Москва ўз кўрсатмаларини амалга ошириш учун уларга мутлақо чекланмаган ҳокимият бериб қўйган дейиш мумкин. Шу билан бирга, Хрушчев даврида ва айниқса Брежнев даврида Москва билан республикалар ўртасида, аввало, кадрлар масалаларида ҳокимиятни ўзаро тақсимлаш тўғрисида қандайдир пинҳона ва оғишмай риоя этиладиган келишув мавжуд эди. Республикаларнинг раҳбарлари Москванинг буйруғига ҳеч қачон эътироз билдирмас, миллатчиликка мойилликни, айирмачилик иддаоларини, русларга қарши кайфиятларни ҳеч қачон қўллаб-қувватламас эди, чунки булар сиё-

сий барқарорлик учун ҳамда уларнинг шахсий ҳокимияти, мансаби ва тақдири учун бевосита кескин хавф туғдирар эди. Москва эса республикаларнинг ихтиёрига ташлаб қўйилган ишларга аралашмас, уларнинг раҳбарларини авайлаб-асрар ва обрў-эътиборини ҳар томонлама қувватлаб турар эди.

Ўзбекистонда ва Ўрта Осиёдаги бошқа республикаларда бу жиҳатдан яна бир хусусият ҳам бор эди. Сталиндан кейинги даврдаги биринчи котибларнинг ҳукмронлиги ва обрў-эътибори Москва томонидан қўллаб-қувватланишидан ташқари, айтиб ўтиш керакки маҳаллий корчалонларнинг юз-хотирини қилиш каби анъанавий ижтимоий ҳодисаларга ҳам таянар эди. Гарчи маҳаллийчилик ва бошқа айирмачилик алоқалари ошқора танқид қилиниб, сиёсий нуқтаи назардан қораланса-да, амалда уларнинг сиёсий аҳамияти рўйирос тезда, чунки Ўрта Осиё жамиятининг урф-одатларига мувофиқ келарди. У муайян даражада янгиланган тарзда анъанавий жамият бўлиб қолмоқда эди.

Айтиш керакки шу даврда Ўзбекистонда юқоридан пастгача республика, вилоят ва туман даражаларида поғонама-поғона итоат муносабатлари, маҳаллийчилик ва уруф-аймоқчилик, ўзаро манфаатлар асосидаги таниш-билишчилик ривожлана бошлади. Шунинг ҳам назардан қочириб бўлмайди: непомитизм (ўз одамларига ҳомийлик қилиш) ўзбек жамияти учун фарбадагидан мутлақо бошқачадир. Ҳар ҳолда, бу ҳодисани халқ ахлоқи рад этмайди, балки қандайдир ўз-ўзидан англашиладиган бир нарса деб қабул қилади.

Каримовнинг муҳолифлари, айниқса собиқ партия номенклатурасидаги муҳолифлари худди совет ҳокимиятининг инқирози ва шундан кейин бошланган демократик ўзгаришлар оқибатида непомитизм, таниш-билишчилик алоқалари, коррупция келиб чиқди, дея даъво қилар эканлар, биля туриб ёлғон гапирадилар. Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг сўнгги ўн йилликларида ҳақиқий аҳвол қандай бўлганлиги уларга жуда яхши маълум.

Рашидов қай даражада мустақил қарорлар қабул қила олар эди? У Старая площадь (КПСС МК) кўрсатмаларидан ташқари, айниқса бу кўрсатмаларга зид равишда нималар қила олар эди?

Миялари суюлиб қолган Брежнев атрофидагиларнинг “биз одамларга, халқларга, мамлакатларга қандай яшаши, қандай ўйлаши, нималарни ҳис қилишини белгилаб бера оламиз, дея ишончлари комил эди. Ўз қобилигига ўрналиб олган, афти-башараси буришиб кетган, кўзида нур қолмаган, арвоҳсифат Михаил Сулов бу тўданинг марказий арбобларидан бири эди. У номенклатуранинг қиёфасиз рамзи, миллий республикалардаги маънавий турмушда йўл қўйиш мумкин бўлган чегараларни белгилаб берувчи тузум назариётчиси эди.

Андропов ҳақида унинг қиёфасини пардозлаб кўрсатувчи кўпгина афсоналар тўқилишига қарамай, у ҳам маккор ва шафқатсиз ҳукмдор эди. Ё раббий! Кунимиз кимларга қолган эди!

Рашидов Хрушчевнинг кўшиб ёзиш ва кўзбўямачиликларга, коррупция ва талон-тарожларга муқаррар олиб борадиган телбанамо пуч ҳаёлларини қўллаб-қувватламаслиги, Хрушчев ва Брежнев даврларида ўзгача фикрловчиларга қарши курашмаслиги, зиёлиларнинг маънавий ҳаётини чекламаслиги мумкинмиди? У Брежнев даврида ижтимоий турмушдаги қолюқ тамойилларни кўпориб ташлаши, иқтисодиётдаги, ижтимоий ва маънавий соҳалардаги салбий жараёнлар кучайиб боришига тўсқинлик қилиши мумкинмиди? Башарти, у Москванинг йўриғидан четта чиқишга журъат қилганида ҳокимиятни қанча муддат сақлаб қола оларди? Жавоб талаб қилмайдиган кинояли саволлар...

Рашидов ўз мавқеига кўра бепарво кузатувчи бўлиб тура олмамлигини назарда тутиб, масалани мана бундай тарзда қўймоқ керак. Рашидов коммунистик Москванинг Ўзбекистондаги зулмкорлик ҳокимиятини зўрайтирдимми ёки сусайтирдими? Тилёғлама ёки лаганбардорлик дея шубҳа қилиб бўлмайдиган кишиларнинг (улардан баъзилари ҳозир олис хорижда яшамокда) Рашидов ҳақидаги ўнлаб хотираларини кўздан кечириб, шунини айта оламанки, у миллий маданиятни сақлаш ва ривожлантириш учун, олимлар, ёзувчилар, санъат арбоблари орасидаги эркин фикрловчилар таъқиб қилинишини юмшатиш, давлатнинг аксиляхудий сиёсати шаштини камайтириш учун имкони йўл қўйганича бир талай иш қилди. Бошқа бир қанча эзгу ишларга ҳам бошқош бўлди. У Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини уйғун тарзда ривожлантириш тарафдори эди. Рашидов пахтачилик соҳасида марказнинг қатъий истагига қарши туришга бир неча бор уринди, аммо ҳатто у, КПСС МК Сиёсий бюроси аъзолигига номзод бўлсада, кўпинча тенгсиз баҳсда ожизлик қилиб қолар эди.

Шухрат чўққиси, қораланиш, оқланиш

Рашидов Ўзбекистонга раҳбарлик қилган узоқ вақт мобайнида турли воқеалар рўй берди. Яхшилари ҳам, ёмонлари ҳам бўлди. Жаҳоншумул воқеалар юз кўрсатиб, уларда совет тузумининг кучли жиҳатлари ҳам намоён бўлди.

Олтмишинчи йилларда бутун мамлакатнинг куч-ғайрати билан Қизилқум чўлида қўлбола мўъжиза — жаҳон андозаларига мос келадиган ноёб технополис пайдо бўлди. Бу ерда қисқа муддатда

шаҳарлар, руда конлари, автомобиль йўллари, аэропорт, заводлар қурилди, Навоий кон-металлургия комбинати барпо этилди, бу комбинат дунё миқёсида салмоқли ҳажмда олтин ва уран қазиб олмақда ва ишлаб чиқармоқда. Газлида жуда катта газ кони ўзлаштирилди. 1966 йилнинг апрель ойида Тошкентда зилзила содир бўлганда, унинг вайронгарчилик оқибатлари бир неча йил мобайнида барча иттифоқдош республикалар иштирокида бартараф этилди. Катта шаҳарнинг анчагина қисми бутунлай янгидан қурилди. 1977 йилда Тошкент метрополитенининг биринчи навбати фойдаланишга топширилди.

Москва Тошкентни Ўрта Осиёнинг пойтахти деб билар эди (айтайлик, Кавказ ёки Болтиқбўйидаги иттифоқдош республикалардан биронтаси минтақа маркази ролига даъво қила олмас эди). Олтмишинчи йилларнинг бошларида Тошкентда Ўрта Осиё халқ хўжалиги кенгаши тузилди. Москва учун Тошкент — жанубга — Афғонистон, Покистон, Ҳиндистонга олиб чиқадиган дарвоза ҳам эди. У Шарқ мусулмонлари учун социализм рамзи эди. Тошкентнинг алоҳида ролини намойиш қилиш учун турли имкониятлардан фойдаланилди.

Масалан, 1966 йил 4—10 январь кунлари Тошкентда Покистон Президентини Муҳаммад Аюбхон билан Ҳиндистон ҳукумати-нинг бошлиғи Лаъл Баҳодир Шастрининг СССР Министрлар Совети Раиси А. Косигин иштирокидаги учрашуви бўлиб ўтди. Учрашувнинг мақсади 1965 йилда Кашмирда бошланган Ҳиндистон—Покистон қуролли можаросини бартараф этишдан иборат эди. Тошкент учрашуви вақтида имзоланган Декларация Ҳиндистон билан Покистон ўртасидаги низоли масалаларни тинч ҳал қилиш учун расмона асос яратди.

Рашидов даврида Ўзбекистон учинчи Ленин ордени, Октябрь Революцияси ва Халқлар дўстлиги орденлари билан мукофотланди, унинг ўзига эса, икки марта — 1974 ва 1977 йилларда Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони берилди. Шу билан бирга, жуда салбий тусдаги воқеалар ҳам содир бўлди, бу ҳодисалар совет тузуми барбод бўлишининг чуқур жараёнларини акс эттирар эди. Улар Рашидовнинг сиёсий мавқеига доғ туширди. Улардан иккитаси айниқса диққатга сазовордир. Биринчиси — 1969 йилнинг апрелида ўзбек ёшларининг Тошкентда қилган миллатчилик руҳидаги оммавий тартибсизликлари эди*. Иккинчиси — пахта

* 1969 йилги воқеаларни муаллиф Москва нуқтаи назаридан салбий дея баҳоляпти, чамаси. Унда Тошкент аҳолисининг Москва сиёсатидан норозилиги ҳам мавжудки, бу тарих нуқтаи назаридан ижобий хусусиятга ҳам эга. — *Масъул муҳаррир.*

иши. Иккинчи ҳодиса том маънода жаҳон миқёсида шов-шув қўзғаган бўлса, биринчи ҳодиса ҳақида, билишимча, Тошкентнинг кечки газетасида шошилинч тарзда фақат битта мақола босилди. Ҳолбуки, бу эсга олса арзийдиган воқеа эди.

Ҳаммаси 1969 йил 4 апрель куни кечкурун Тошкент “Пахтакор” футбол командасининг Москва командаларидан бири билан бўлган учрашувидан кейин бошланди. Бир тўда ёшлар оломони бебошлик қилар, Навоий кўчасида ҳаракат тўхтаб қолган эди. Кўчаларда европалик қиёфасидаги эркак ва аёллар, ҳатто европача кийимдаги ўзбек қизлари ҳам калтаклана бошлади. 8 ва 12 апрелда ёшларнинг гуруҳлари кўчаларда русларга қарши шиорлар остида тўполон қилди, аммо уларнинг кучи камроқ ва қатнашчилар ҳам озроқ эди. Уч кун давомидаги оммавий тартибсизликлар қатнашчиларининг уюшқоқлиги ва ҳаракат миқёси кўрсатадики, уларнинг беҳосдан бошланган ғалаён даражасидан юқори эканлиги шубҳасиз. Хўш, бу воқеаларнинг қатнашчилари ортида кимлар турарди?

Аксарияти ўзбеклардан иборат бўлган милиция ана шу воқеаларнинг ҳаммасида султ ҳаракат қилди ва аслида, ғайриқонуний ҳаракатларнинг йўлини тўсмади. Кейинчалик бу ҳолат оломоннинг ҳаракати билан бирдамлик, деб эмас, балки масъулиятсизлик ва қўрқоқлик, деб баҳоланди. Чунки оломон милиция ходимларига тегмаган эди. Москва маъмурлари тартибни сақлаш учун Тошкентга махсус батальон юбориб, милицияда тозалаш ўтказишни ва саноат корхоналари ҳамда муассасаларда сафарбарлик ўтказиб, милицияга янги кишиларни, шунингдек, собиқ ҳарбий хизматчилардан кўнгилдиларни жалб қилишни топширди.

Хўш, Рашидов бошчилигида республика маъмурлари ёшларнинг стихияли чиқишлари пайини нега қирқа олмади ва ҳатто уларнинг йўлини тўса олмади, деган саволга ҳозир ҳам жўяли жавоб топиш қийин.

Ҳолбуки, шу воқеалар арафасида Тошкентда яшовчи руслар ижтимоий кескинлик кучайганини, ўзбек ёшларининг ҳужумкорлиги ошиб бораётганини, катта ёшдаги ўзбеклар бегоналашганини сезган эди. Айрим русларга почта орқали олган имзосиз хатларда “ажалинг етмаган бўлса, Ўзбекистондан жўнаб қол”, деб дўқ-пўписа қилинган эди.

Бўлар иш бўлганидан кейин Рашидов миллатлараро муносабатларда вужудга келган кескинликка барҳам бериш, русларга қарши кайфиятни юмшатиш, европалик аҳолини тинчлантириш учун қўлидан келган ҳамма ишни қилди. Аммо бу ишлар бўлғуси миллий портлашни фақат орқага сурди.

Рашидов рўй берган ҳодисанинг ҳақиқий сабабларига таъсир қила олмади. Бунинг учун унда имконият йўқ эди. Асрлар давомида таркиб топган турмуш тарзининг Москва томонидан қўпорилиши, ўзбекларнинг ижтимоий манфаатлари камситилиши, шу жумладан Тошкентда ва баъзи бошқа йирик шаҳарларда ўзбек ва европалик аҳолининг уй-жой ва маиший шароитларидаги ҳақиқий тенгсизлик қарама-қаршилиқни, баъзан ғоят экстремистик шакллардаги тўқнашувларни келтириб чиқармаслиги мумкин эмас эди.

Бу хусусда Петер Шолл-Латурнинг 1996 йилда ёзган йўл хотираларида баён этган кузатувлари билан танишиш китобхон учун қизиқарли бўлади, деб ҳисоблайман. Петер Шолл-Латур тадқиқотчи олим эмас. У — Майнц, Париж ва Байрут университетларида таълим олган телевизион журналист. У араб тилини яхши билади, Шарқни яхши тушунади ва севади. Шолл-Латур мухлисларга ғоят манзур бўлган бир неча китоб муаллифи. “Бўлажак жанг майдони (Кавказ билан Помир оралиғида)” номли йўл хотиралари улардан биридир. Китобнинг марказий боби Ўзбекистонга бағишланган. Келинг, уни ўқиб кўрайлик.

“1995 йилнинг марти. Тошкент... 1966 йилги zilзила қурбонлари хотирасига ўрнатилган азим ёдгорлик зиён-заҳматсиз, ўзгаришсиз турибди. Ушанда эски шаҳар вайрон бўлган эди. Бу ерда анъанавий турмуш тарзини сақлаб қолган ўзбеклар рус муҳожирларидан алоҳида яшар эди. Айни шу ўзбеклар табиий фалокат қурбони бўлди.

Ёғоч ва гуваладан қурилган ва кўп авлодлар яшаб келган бир қаватли уйлар, уларнинг боғлари ва бегона ҳасадли кўзлардан яширилган ички ҳовлилари даҳшатли zilзила оқибатида вайрон бўлди. Кўплаб кишилар ўз уйларининг вайроналари остида кўмилиб қолди. Эски шаҳарнинг озгина кўчалари ва йўлаклари омон қолди.

Москва ана шу ялпи кулфатдан мафкуравий манфаат кўриб қолишга ҳаракат қилди. Асрий халқ урф-одатлари ва анъаналари сақланган ўзбек маҳаллаларининг ана шу ихота чизигини тугатишга интилди. Кўп болали ўзбек oilалари ўзларининг ота-болаларидан қолган қулай уйларини бетон плиталардан шоша-пиша қурилган кўпқаватли уйлардаги кичик квартираларга алмаштиришлари керак эди. Ушанда бундай кўчириш ўзбеклар билан руслар ўртасидаги тафовутларни аниқ мақсад йўлида тугатиш жараёнига, уларнинг ягона тарихий бирлик — совет халқи бўлиб бирлашувига, янги шахс — совет кишисини шакллантиришга кўмаклашади, деб расмий равишда гапирилди. Ҳокимият ўзбек-

лар онгидан туркий-исломий моҳиятни ўчириб ташлашга яна бир бор уриниб кўрди.

Аммо амалда мутлақо бошқача бўлиб чиқди. Янги, ғайриодатий шароитда осиеъча, ислом турмуш тарзи билан славянча, коммунистик турмуш тарзи ўртасида тўқнашув келиб чиқди, ўзбеклар билан руслар орасида ўткир низолар пайдо бўлди. Зилзиладан кейин асосан қурувчи сифатида Тошкентга келиб, шу ерда доимо яшаб қолган европаликлар жамиятнинг унчалик яхши қатламига мансуб эмас эди. Улар орасида ичкиликбозлар, текинхўрлар, жиноятчи унсурлар кўп эди. Илгари ўзбекларнинг гаши келган бўлса, энди унинг ёнига нафрат ҳам қўшилди. Ҳолбуки чор тузуми пайтида аҳвол бутунлай бошқача бўлган эди. У пайтда Марказий Осиё ичкарасига Москва ва Петербургдан миллий зодагонларнинг намояндалари: либерал дворянлар, одобли зиёлилар, илм-фанга берилган олимлар кўчирилган эди. Улар рус ва жаҳон маданиятининг бажонидил қабул қилса арзийдиган юксак намуналарини келтирган эди.

Мен Тошкентга биринчи марта 1958 йилда саёҳат қилган эдим. Ўшанда Тошкентда руслар сони ўзбеклардан анча кўп эди. 1980 йилда ҳам Тошкентнинг марказий кўчаларида европаликлар устун эди. Бу ҳол менга Жазоир шаҳрида Франция ҳукмронлиги давридаги вазиятни жуда эслатар эди” (Peter Scholl-Latour. *Das Schlachfeld der Zukunft (Zwischen Kaukasus und Pamir)*. — Berlin: Siedler Verlag. 1999. 65—66-бетлар).

Мазкур кузатувлар, назаримда, Тошкентдаги 1969 йил апрель воқеаларини қўшимча равишда равшанлаштириб беради. Москва содир бўлган воқеалардан хулоса чиқармади. Ваҳоланки, бу воқеалар Олмаота, Сумгаит, Боку, Фарғона, Ўш, Ўзганда рўй берган ва ҳарбий куч билан бостирилган қонли этник ур-йиқитлар ва миллатлараро қирғинлардан дарак берувчи дастлабки нишонлар эди.

Касбим тақозоси билан мен кўп йиллар давомида Ленинград университетининг профессори, 2000 йил феврали охирида тўсатдан вафот этган Анатолий Собчак билан мулоқот ва яхши муносабатда бўлишга мушарраф бўлганман.

1989 йилда у СССР халқ депутати этиб сайланди. Кент билимли ва ажойиб нотик бўлган Собчак тез орада сиёсий арбоб сифатида танилди ва Халқ депутатлари съездида машҳур шахсга айланди. Унга 1989 йил апрелида Тбилисида содир бўлган воқеаларни текшириш топширилди. Ўшанда десантчилар тинч

намойишчиларни сапёр белкураклари билан калтаклаган, сўнг уларга қарши заҳарли газ ишлатган эди. Собчак ўша пайтдаги Сиёсий бюро аъзоси, Давлат Хавфсизлиги қўмитасининг раиси Чебриковни, бошқа олий партия ва давлат раҳбарлари ва мулозимларини ўз хузурига чақириш, яширин ахборот билан танишиш имкониятига эга бўлган эди.

У менга бундай деганди: “Мамлакатда миллий сиёсат нақадар ношудлик билан ва айни вақтда кибр-ҳаво билан ўтказилганини тасаввур қила олмайсиз. Сиёсий бюродагилар “модомики танклар ва десантчилар Будапешт ва Прагани жуда тез тиз чўктирган экан, Варшавани ҳарбий куч билан бостириб кириш ҳақидаги дағдага воситасида жиловланган экан, миллий совет республикаларидаги миллий етакчилар ва ёшларнинг норозилиги пайини қатъиян қирқиб ташлаш унчалик қийин иш эмас” деб ўйлаган эди. Жуда кўп одамларнинг қурбон бўлиш хавфи ҳамда миллатлараро низолар ва ларзалар бошланай деб турганлиги ҳақида ишонарли сигналлар мавжудлигига қарамай, улар шундай фикрда эди”.

Энди “пахта иши” деб аталган иш ҳақида. Бу иш ҳақида турли вақтларда кўпдан-кўп публицистик ва таҳлилий мақолалар ёзилди, бу иш Фарбдаги жиноятшунослардан тортиб сиёсатшуносларгача ҳар хил тоифадаги жиддий илмий тадқиқотчиларнинг асарларида ёритилди (Critchlow James. Corruption, Nationalism and the Native Elites in Soviet Central Asia in: JoCST. Vol.4. 1988. 2. 142-161-бетлар).

Мен Ўзбекистондаги совет тарихининг тугаши давридаги ана шу ғоят диққатга сазовор воқеа ҳақида эълон қилинган материалларнинг энг муҳимларини жуда синчиклаб ўқиб чиқдим. Бу воқеа Рашидов вафотидан аввал рўй берди, эҳтимолки, унинг вафотига сабаб ҳам бўлди.

Ишнинг моҳиятини қисқача эслатиб ўтаман. Амалга ошириб бўлмайдиган режа топшириқларига биноан Ўзбекистон ҳар йили 6 миллион тонна пахта етиштириб бериши лозим эди. Партия ва давлат аппаратининг барча поғоналарида порохўрлик ва кўзбўямачилик кенг оммалашган эди. Жуда босиқ тахминларга кўра, 1978 йилдан 1983 йилгача давлатнинг пахта харид қилишга ажратган маблағидан камида 1 миллиард сўми талон-тарож қилинган.*

Расмий пахта иши 1983 йилда бошланди. Ўшанда Москва Бухорога Т. Гдьян бошчилигидаги тергов комиссиясини область

* Бу даъво ҳам мунозарали. Кўшиб ёзиш билан давлатнинг маблағи талон-тарож қилинмайди, балки колхозлар ва колхозчилар ризқи қийилган, дейиш ҳақиқатга яқинроқ. — *Масбул муҳаррир.*

раҳбариятининг юқори поғонасидаги коррупция ҳақида тушган сигналларни обдон текшириш учун юборди. Тез орада бу тергов комиссиясининг фаолият кўлами бутун Ўзбекистонга ёйилди. Кўпгина партия, давлат ва хўжалик раҳбарлари жиноий жавобгарликка тортилди ва қамоққа олинди. Область партия кўмиталарининг 13 та биринчи котибидан 10 киши лавозимидан бўшатиildi, улардан 5 нафари қамалди, биттаси отилди. Ўзбекистон компартияси МКнинг тўртдан бир қисми янгиланди.

Коррупцияга қарши кампания очикдан-очик ўзбекларга қарши миллий кампанияга айлантирилди. Ўша пайтдаги КПСС МКнинг энг нуфузли раҳбарларидан бири Лигачевнинг ташаббуси билан Ўзбекистон партия ва давлат аппаратидаги кадрлар ёппасига алмаштирилди. Баъзи раҳбарлик лавозимларига ўзбеклар ўрнига Россиядан юборилган руслар тайинланди. Бу тадбир, КПСС МКдагиларнинг фикрича, Рашидов даврида бўшашиб қолган Москванинг тўла назоратини тиклашга, республикадаги ишларнинг боришида Москванинг таъсирини кучайтиришга кўмаклашмоғи лозим эди. Айна вақтда Москва халқни ўз миллий раҳбариятига қарши қилиб қўйишга уринди.

Оммавий ахборот воситаларида раҳбар ходимларнинг шахсий бойлик орттирганликлари, улар оддий халққа етиб бормаيدиган тақчил молларни мунтазам олиб турганликлари, уларнинг фарзандларига обрўли жойларда ўқиб, обрўли жойларда ишлаш имконияти яратилгани, масъул амалдорларнинг ўғиллари ҳарбий хизматдан четда қолдирилгани каби турли мисоллар кўп нусхада эълон қилиб турилди.

Аввалига Москванинг стратегияси муваффақиятли ривожланаётгандек туюлди: Москва комиссиясига имзосиз хатлар ёғилиб кетди. Бироқ қисқа вақтдан кейин бу кампания кўзланган мақсадга эришмагани ва эриша олмаслиги, ўзбекларни ўз раҳбарларига қарши қўйиб бўлмаслиги, ҳатто улар ўз раҳбарларига хайрихоҳ эканлиги равшан бўлиб қолди.

Буни қуйидаги сабаблар билан тушунтириш мумкин. Кўпчилик ўзбекларнинг фикрича, айна коррупция туфайли Ўзбекистон ўзини шафқатсиз эксплуатация қилиб келган Москвадан ўзига тегишли бўлган улушнинг бир қисмини олди. Улар пинҳона иқтисодиётни режали хўжаликнинг муқобили деб билдилар ва режали хўжаликнинг номуқаммаллиги сабабли давлат савдосидан ўзларига зарур товарларни сотиб ололмаганликларини англадилар. Фақат пинҳона иқтисодиёт тақчиллик муаммосини маълум даражада ҳал этиши мумкин, деб ҳисоблади уларнинг аксарияти.

Иккинчидан, коррупцияга қарши кампания Ўзбекистонга четдан, маданияти ва турмуш тарзи уларга ёт бўлган, ҳамма ишни назорат қилишга ва улар турмушининг барча соҳаларига таъсир ўтказишга интилувчи ҳокимият томонидан тиқиштирилган эди. Улар фақат кучли маҳаллий амалдорларгина ўзларига ёт бўлган ана шу ҳокимиятга қарши тура олишини тушуниб, ижтимоий ва иқтисодий тенгликдан воз кечишга тайёр эдилар.

Пахта иши муносабати билан Москванинг кўрсатмасига мувофиқ ҳаракат қилган Рафиқ Нишонов бошчилигидаги Тошкент партия раҳбарияти томонидан Рашидов бадном қилинган эди. Ислон Каримов Ўзбекистон раҳбари бўлиши биланоқ Рашидовнинг иззат-икромни жойига қўйилди. Тошкентдаги марказий шоҳқўчалардан бири Шароф Рашидов номи билан аталди. Пойтахтда ва Жиззахда унинг шарафига ўрнатилган ёдгорликлар қайта тикланди. Тошкент марказидаги Сайилгоҳ кўчаси Амир Темур ҳайкали ёнидан бошланиб, Рашидов ҳайкали ёнида тугайди. Бу ҳайкал ёнида кўпинча гулларга кўзингиз тушади. 2000 йил йигирма биринчи март — Наврўз халқ байрами кунини у ерда ленталарига ҳаяжонли сўзлар ёзилган гулчамбарларни кўрдим. Ш.П. Рашидовнинг мамлакат учун қилган яхши ишларини эсга олган кишилар шу гулчамбарларни олиб келадилар.

Қирғизистон Президенти Асқар Акаевнинг маслаҳатчиси сифатида мен унинг академик Александр Яковлев билан учрашувида иштирок этган эдим. А. Яковлев М. Горбачев билан биргалликда қайта қуришнинг ташкилотчиларидан бири бўлган сиёсий арбоб, КПСС МК Сиёсий бюросининг аъзоси, КПСС МКнинг мафкура масалаларига раҳбарлик қилувчи котиби эди. Бу учрашув 1991 йил сентябрида бўлган эди. Ўшанда Яковлев ўзи учун М. Горбачев томонидан шошилиш равишида яратилган қандайдир бир лавозимни эгаллаб турар эди. Унинг Кремлдаги кабинетининг жойи ва ҳажмига қараганда, бу — юксак лавозим эди. Тушуниб бўлмайдиган нотинч давр. Ҳамма ҳар қаёққа тортқилаш билан банд.

Бошланиб келаётган инқироз ҳолати, тузумнинг фожиали ҳалокати яқинлашаётганини сезиш туйғуси сабаб бўлдимикан, А. Яковлев жуда очиқчасига гаплашди. Сўхбат асносида бошқа гаплар қатори Ўзбекистон мавзуси ҳам тилга олинди. А. Яковлев бундай деди: “Брежнев даврида Рашидов ўзини етарлича мустақил тутди, ўзининг қандайдир фояларини юзага чиқаришга уринди. Москвадаги ҳокимият эса ҳатто ўзига яқин иттифоқчиларнинг ҳам ўзбилармонлигига асло тоқат қилмас эди. Коррупцияга келсак... Хўш, Озарбойжон, Грузия, Арманистонда, Москванинг ўзида кор-

рупция каммиди? Бу жойларда ҳам ўша йиллари ҳокимият жиноятга муккасидан кетган эди”.

Ўзбекистондаги совет ҳокимияти ана шундай барбод бўлган эди. Унинг омон қолиши учун ҳеч қандай имконият қолмаганди, Горбачевнинг қайта қуриши эса кулоқ эшитмаган ўзгаришларни, кўз кўрмаган ғалаёнларни тезлаштирди, холос.

Агар ... нима бўларди?

Ўн йилча муқаддам мен москвалик бир тарихчи профессор билан Ўрта Осиёдаги совет ҳокимияти хусусида баҳслашиб қолган эдим. У бундай деган эди: “Хўп, майли, мустамлакачилик бўлди, Москванинг буйруқбозлиги бўлди. Аммо, бир ўйлаб кўринг, агар совет ҳокимияти бўлмаганида ўша ўзбеклар учун яхшироқ бўлармиди? Улар қандай яшаган бўларди?”

Мен ўшанда профессорга айтган гапларимни ҳозир ҳам такрорлашим мумкин: “Аввало, ўзбеклар ўзгаларнинг буйруғи билан эмас, балки ўз ақл-идроки ва хоҳиш-иродаси билан яшаган бўлар эди. Ҳар бир халқ шундай яшашга ҳақли”.

Москвасиз қандай яшаган бўларди? Энг ёмон ҳолатни фараз қилсак ҳам қатағонларсиз, экологик фалокатларсиз, қишлоқ хўжалиги ва кўп асрлик маънавиятни вайрон қилмай яшаган бўларди. Яхшироқ ҳолатда эса — халқаро иқтисодий ва маданий алоқаларга қўшилиб кетган, гуллаб-яшнаган ва фаровон мамлакатда яшаган бўларди. Буни XIX аср охирида Петербург ва Москванинг манаман деган олимларигина эмас, Россиянинг мустамлакачи маъмурлари ва генераллари орасидаги оқилона ва холисона фикр юритувчилари ҳам яхши тушунар эди. Юқорида тилга олинган генерал А. Куропаткиннинг бош штабга йўллаган маълумотномасини эсга олайлик. Шу ҳужжатда у озми-кўпми қўллаб юборилса, бухоролик деҳқонлар ўлкани гуллаб-яшнаб турган боғбўстонга айлантиришга қодир эканликлари ҳақида ёзган эди. Мана шу рус генералини билимсизлик ва ўзбекларга ён босишда айблаб бўлмас, деб ўйлайман.

МУСТАҚИЛЛИККА ЭРИШИЛГАНИДАН KEYИН

Ўзига тўқ мамлакат

1991 йилнинг ўттиз биринчи август куни Ўзбекистон ССР Олий Кенгашининг навбатдан ташқари сессияси мамлакатнинг давлат мустақиллигини эълон қилди. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг номи ўзгартирилиб, Ўзбекистон Республикаси деб атала бошлади.

Ўзбекистон 447 400 кв.км. майдонни эгаллаган, асосан Амударё билан Сирдарё оралигида жойлашган. Худудининг саксон фоизи текислик (Турон паст текислиги)дан иборат. Мустақилликка эришилган пайтда Ўзбекистон аҳолиси 20,7 миллион кишига борар эди, бу — минтақада биринчи ўрин. (Қозоғистонда — 16,5, Тожикистонда — 5,2, Қирғизистонда — 4,3, Туркманистонда — 3,6 миллион киши). 1991 йилда мамлакат аҳолисининг олтмиш фоизга яқини 25 ёшга етмаган йигит ва қизлар эди. Фуқароларнинг ўртача ёши 23,9 ёшни ташкил қилар эди.

Ўзбекистон стратегик жиҳатдан муҳим бўлган кўпгина ер ости фойдали қазилмаларига бой. У олтин захиралари бўйича дунёда 4-ўринни, уран захиралари бўйича 7-ўринни эгаллайди. Мамлакатда маъданли хом ашёнинг 92 тури аниқлаб топилган, улар 2700 та конда жойлашган. Бу конларда мис, вольфрам, полиметал, висмут рудалари, молибден, палладий, индий, графит, озокерит, олтингургурт, кумуш, қўрғошин, рух, титан ва бошқалар бор. Ўзбекистонда табиий газ, нефть, тошкўмир ва қўнғир кўмирнинг катта конлари мавжуд. Қидириб топилган хом ашё ресурсларининг умумий қиймати 3,3 триллион доллар деб тахмин қилинмоқда (Priority research project of Ministry of Education, № 37; Economic reforms and private sector development in Uzbekistan. Precondition, peculiarities and methods//Slavic research center Hokkaido University. — Sapporo. 1997. June. 26-бет).

Мамлакат умумий ҳудудида қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар улуши катта — 56,5 фоиз, бу эса субтропик иқлим шароитида қишлоқ хўжалик экинлари, аввало, пахта, дон, мева ва сабзавотдан мўл ҳосил етиштириш имконини беради. 1991 йилда қишлоқ хўжалик корхоналари фойдаланиб келган ерларнинг умумий майдони 32,5 миллион гектар бўлиб, шундан 25,5 миллион гектар ер

қишлоқ хўжалик экинзорлари эди. Собиқ Иттифоқда Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги хомашёсини етказиб берадиган асосий ўлкалардан бири эди. Аини вақтда бу ерда бир қанча йирик тармоқлараро ишлаб чиқариш комплекслари, шу жумладан, аввало пахтачилик, рангли металлургия, ёқилғи-энергетика, кимё ва нефть кимёси, машинасозлик ва металлга ишлов бериш, бинокорлик материаллари ва қурилиш саноати, озиқ-овқат ва енгил саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш комплекслари барпо этилган эди.

Шундай қилиб, жуда умумий тарздаги мана шу маълумотларнинг ўзиёқ мустақил Ўзбекистон ўзининг жўғрофий-стратегик, табиий ресурслари, ижтимоий-нуфусий ва энг муҳими, инсоний салоҳиятига кўра, ўзига тўқ ва мустақил ривожланиш учун зарур нарсаларнинг ҳаммасига эга эканини кўрсатади.

МУСТАҚИЛЛИКНИНГ ҚАРАМЛИЛИГИ (...Советлар ўтмишидан қолган асорат)

Совет тузумидан қутулган, бошқа давлатлар каби ўз келажагини қуришга киришган Ўзбекистонни ҳам *tabula rasa* — ҳар қандай сиёсий ва иқтисодий лойиҳани бемалол амалга оширса бўлаверадиган ижтимоий майдон деб бўлмас эди. Совет тузумидан кейинги Ўзбекистон жамияти абадий барҳам топган эски дунёнинг парчаларию мурдага айланган даврнинг синиқларидан иборат эмас эди. Бу ердаги аҳвол бутунлай бошқача эди. Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида, унинг ҳамма поғоналарида советлар ўтмишига хос белгилар сақланиб қолган мамлакат мустақил деб эълон қилинган эди.

Танглик

Горбачевча қайта қуриш совет тузумининг умумий ижтимоий танглигини кучайтириши оқиба-тида пайдо бўлган баҳайбат гирдоб 1988—1991 йилларда Ўзбекистонни ҳам ўз домига тортди. Бу танглик иқтисодиётда айниқса сезиларли тарзда намоён бўлди ва мамлакат аҳолисининг кўпчилик қисмини ижтимоий фалокат ёқасига келтириб қўйди. Совет жамиятининг ташкилий негизлари — мунтазамлик, режалилик, яхлит ва марказлашган бошқарув негизларининг барбод этилиши тангликни келтириб чиқарган эди. Жамият том маънода

иқтисодий ботқоққа ботириб қўйилди. Аҳоли ижтимоий тизимининг барқарорлиги ва унинг ворисийлик, ўзини ўзи янгилаш механизми издан чиқди. Халқнинг ижтимоий ҳолатидаги бетайинлик ҳаддан зиёд кучайди, уларнинг жуда оз бўлса-да эҳтиёжларини қондириш кафолатлари кескин бўшашиб кетди, меҳнатга ҳақ тўлаш ва ҳаётий неъматларни тақсимлаш қоидалари қўпол равишда бузилди.

Жазава билан кетма-кет ўтказилган сиёсий ўзгаришлар оқибатида партия-давлат юқори табақаси ва умуман, ҳокимиятнинг фалажлиги кучайиб борди. Зарур анъаналар ҳам, демократия ва унинг маданияти мавжуд бўлмаган шароитда Горбачев томонидан эълон қилинган ошкоралик сиёсати ҳаммани ва ҳамма ишни олатасир танқид қилаверишга, тарихга тупуришга, воқеликка қора чаплашга олиб келди. Сўнгра номенклатура ҳокимиятига путур етказувчи муқобил номзодлар кўрсатиш ва мутлақо сайланиши керак бўлмаган лавозимларга сайлов ўтказиш бошланиб кетди. Коррупция кучайиб, ҳамма жойда қонунчилик бузила бошлади.

Жамият ҳокимиятнинг барча бўғинига ишонмай қўйиши оқибатида даҳшатли жиноятчилик келиб чиқди; оғир жиноятчилик ва унинг уюшган шакллари шунчаки ўсиб қолмай, бундай жиноятчилик миқёси давлат назоратидан чиқиб кетди. Зўравонлик ижтимоий муаммоларни ҳал этиш, ижтимоий низоларни баргараф этишнинг тобора кенг тарқалган воситасига айлана борди. Советлар Иттифоқида хусусий мулкчилик йўқлигини ҳисобга олганда, шартли равишда ўрта синф деб атаса бўладиган ижтимоий табақа барбод бўлиб кетган эди. Ҳолбуки, замонавий ривожланган жамиятда бу қатлам етакчи синфдир. Мен ҳозирги жамиятдаги ўрта синфни инсон танасидаги умуртқага ўхшатгим келади. Тана ҳар қанча ҳаракатчан бўлмасин, шу умуртқа туфайли мувозанати ва турғунлигини сақлайди.

Ҳукмрон партия ва давлат номенклатураси билан ишчи ва хизматчиларнинг асосий оммаси орасидаги ўринни эгаллаб келган мазкур ижтимоий табақага олимлар ва ижодкор зиёлилар, шифокорлар ва ўқитувчилар, юқори малакали ишчиларнинг бир қисми кирар эди. Улар муайян ижтимоий обрўга эга, ҳокимият уларга эътибор ва ҳурмат билан қарарди. Совет давлати барбод бўла бошлагач, иқтисодий танглик чуқурлашган сари, ана шу ўрта синф супурилиб ташланди.

Умумиттифоқ танглиги Ўзбекистонда алоҳида куч билан намён бўлди. Бу нарса, жумладан, юқорида баён этилган ва барча ҳокимият тузилмаларини алғов-далғов қилган пахта иши ҳамда

Москванинг Ўзбекистонда миллий сиёсатни юритишдаги қўпол хатолари сабабли келиб чиқди.

Аммо бу ўринда гап республикадаги кўпгина танглик жараёнлари бундан бир неча йил ва ўн йилликлар аввал бошланган ўша жуда юқори даражада хомашё етиштиришга йўналтирилган вазият ҳақида бормоқда. Совет ҳокимияти ҳукмронлик қилган ҳамма даврда Ўзбекистон арзон маъдан ва қишлоқ хўжалик хомашёси етказиб берувчи база бўлиб келди. Ўзбек товарларини экспорт қилишдан келган асосий даромад Иттифоқ бюджетига тушар эди, бу эса вазиятни чигаллаштирарди. Айни вақтда Ўзбекистон Иттифоқнинг бошқа минтақаларидан, асосан Россиядан келадиган ва рақобатбардош бўлмаган сифатсиз тайёр маҳсулот сотиладиган бозор эди.

Республика асбоб-ускуна, технология ва бошқа кўп турдаги хомашёнигина эмас, ҳатто ҳаётий муҳим озиқ-овқат маҳсулотлари — дон, қанд-шакар ва гўштни, шунингдек, шу ернинг ўзида бемалол ишлаб чиқарса бўладиган кўплаб кенг истеъмол товарларини ҳам четдан келтиришга мажбур эди. Натижада Ўзбекистон деярли барча иттифоқдош республикалар билан савдо бўйича (Эстония, Тожикистон ва Молдавиядан ташқари) салбий сальдога эга эди.

Пахта яккахукмронлиги давом этар эди. Чигит экилган дала майдонлари барча экинзорларнинг қарийб 70 фоизини эгаллаб, деҳқончиликнинг оқилона тизимини ишдан чиқариб, бузиб келётган эди. Бунинг устига, пахтанинг харид нархлари шу қадар паст эдики, ишлаб чиқариш чиқимларини зўрға қопларди, холос. Пахта теримидек оғир меҳнатга болаларни жалб этиш давом қиларди, бу эса болаларнинг касалланиш ва ўлими даражасини оширар, қишлоқда таълим сифати паст бўлишига олиб келарди. Ишониш қийин бўлса ҳам бир гапни айтиш ўринли: республиканинг иқтисодий ривожланиш даражасини билдирувчи ялпи ички маҳсулот ва аҳоли жон бошига истеъмол қилиш каби кўрсаткичлар бўйича Ўзбекистон 1989 йилда Совет Иттифоқида энг охириги ўринлардан бирини эгаллар эди. Бу кўрсаткичлар ўртача умумиттифоқ кўрсаткичларига нисбатан 56 ва 59 фоиз эди (“Аргументы и факты”. 39-сон, 1991, 4-бет).

1990 йилда Тошкентда “Мовароуннаҳр кишиси: сароб ва воқелик” мавзуида давра сўхбати бўлди. Тошкент, Москва, Иттифоқнинг бошқа илмий марказларидан мўътабар олимлар ва мутахассислар йиғилишди. Статистика маълумотлари ва аниқ далиллар асосида Ўзбекистон иқтисодиёти ва ижтимоий соҳаси барбод бўлиш ёқасига келиб қолгани, экологиянинг ҳолати кела-

жак авлодлар ҳаётига хавф солаётгани ҳақида хулосалар чиқарилди. Кўпгина нутқларда ўзбек халқининг турмуш даражаси ўша пайтдаги СССРда энг паст даражалардан бирида экани, ҳолбуки, СССРдаги турмуш даражасининг ўзи, Африкадаги кўпгина мамлакатлар даражасидан орқада экани ҳақида гапирилди...

Ўзбекистон зиёлилари, айниқса раҳбар ходимлар орасида неча ўн йилликлар давомида аллақердан келиб қолган тайинсиз, сунъий, дурагай маданият ҳосил қилинганлиги ҳақида 1990—1991 йилларда Тошкентда нашр этиладиган сўнгги совет газета ва журналларида кўп ёзилди. Ана шу айниш жараёнлари натижасида ўзбек тилини чала биладиган, баъзан эса мутлақо билмайдиган, ўз халқининг маданиятидан, ўз илдиэларидан бегона миллий кадрларнинг деярли бутун бир авлоди пайдо бўлди. Бошқарув аппаратидаги ташвишли аҳвол ҳақида, давлат тизимининг истисносиз барча поғоналарини қамраб олган порахўрлик (коррупция) тўғрисидаги мақолалар босилди.

Петр Столипиннинг шу сўзлари эсга тушади: “Камбағаллик — энг ёмон куллик. Камбағал кишиларга озодлик ёки озодлик қадрқиммати ҳақида гапириш кулгили. Аввалига уларнинг тирикчилигини, ҳеч бўлмаганда, қорни тўйиб, ўзини эркинроқ ҳис қиладиган шароитнинг энг паст даражасига етказиб қўйинг”.

Бутун собиқ Иттифоқ ҳудудида бўлгани каби, Ўзбекистонда ҳам совет ҳокимиятининг барҳам топиши ҳали ҳамма нарсани ҳал қилмас эди, яъни бунинг ўзи фуқаролик жамиятидай самарали қатламни очиш учун қулаб тушган тоталитаризм биноси харобаларини чиқариб ташлаб, тозалаш кифоя, деган хулосага асос бермайди.

Мамлакат советлар ўтмишидан қутулганида маърифатли демократик ривожланиш учун бирон-бир шароит — фуқаролик жамияти, демократик кайфиятдаги миллий қатлам, яхлит миллий маданият йўқ эди, иқтисодиёти эса ривожланган ва ҳатто кўпгина ривожланаётган мамлакатларга нисбатан қолақ эди, аҳолининг аҳволи ночор эди.

Хавф-хатар ва таҳлика

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин унинг хавфсизлиги йўлида пайдо бўла бошлаган таҳдидлар ҳақида Ислом Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида” китобида атрофлича фикр юритилади.

Ўзбекистон Президенти мамлакатнинг жўғрофий-сиёсий аҳволи билан боғлиқ бўлган хавф-хатарни биринчи ўринга қўяди. У бундай деб ёзади: “Ўзбекистон амалда Форс кўрфази, Каспий денгизи ҳавзаси ва Тарим ҳавзасининг нефть ва газга жуда бой конлари жойлашган ярим ҳалқанинг стратегик марказидир. Яъни бутун дунёда энергия тақчиллиги шароитида бу ярим халқа бўйлаб яқин йилларда Евроосиё ва жаҳон келажаги учун ҳал қилувчи роль ўйнайдиган энергия захиралари мавжуд. Бунинг устига, биз Россия, Хитой ва Ҳиндистоннинг, Шарқ ва Ғарб мамлакатларининг бир-бирига мос келмайдиган манфаатлари юзага чиқадиган минтақанинг бир қисмимиз. Аслида шаклланиб келаётган, лекин жуда куч-қудратли, XXI аср қиёфасини шубҳасиз белгилаб берадиган бу куч марказлари ана шу минтақада ўз манфаатларини излайди. Евроосиё марказлари туташган ерда жойлашган бизнинг худудимиздан, бутун минтақа худудидан ислом дунёсининг Туркия, Покистон, Эрон ва Саудия Арабистони каби қудратли мамлакатлари ҳам, юқоридаги кучлар каби, ўз манфаатларини излайди” (12—13-бетлар).

Китобда таъкидланишича, Ўзбекистоннинг хоҳиш-иродаси ва интилишларига боғлиқ бўлмаган тарзда, СССР барбод бўлгандан сўнг у ҳақиқатда фронт ёқасидаги давлат бўлиб қолди, унинг чегаралари ёнида — Афғонистон ва Тожикистон — кейинги йилларда юз минглаб кишиларни нобуд қилган икки можаро ўчоғи ловуллаб турибди. Бунинг устига, Афғонистондаги можаронинг чуқурлиги ва кескинлигини, шунингдек, унинг минтақа ва жаҳон кўламидаги жўғрофий-сиёсий манфаатларга ўтказаетган таъсир даражасини эътиборга олганда, афғон халқининг фожиасини ҳозирги дунёдаги энг катта миқёсли ва энг хатарли минтақавий можаролар жумласига қўшиш жоиз.

Дунёда ислом динининг кескин сиёсийлашув жараёнини Ўзбекистон Президенти иккинчи энг таҳликали хавф деб ҳисоблайди. Бу жараён, унинг ёзишича, ҳаддан ташқари қалтис шаклларга кириб бораётир — ҳокимиятни эгаллаш учун ошқора даъво ҳамда бунга барча диндошларни даъват этиб, қуроли йўл билан эришиш, шунга тайёргарлик кўринишини олаётир. Шу билан бирга, ислом динининг олий инсонпарварлик фазилатларига ва асосларига мутлақо алоқаси бўлмаган бу жараён тоғли Бадахшондан тортиб Каспий денгизигача бўлган жуда катта худуддаги ижтимоий-сиёсий вазиятга бевосита ёки билвосита салбий таъсир кўрсатиб келаётир. (Мазкур муаммони тадқиқ этган немис олимлари Чеченистондан Доғистон—Озарбойжон—Эрон—Туркменистон—Афғонистон—Покистон—Ўзбекистон—Қирғизистон—Қо-

зоғистон орқали Шингжонгача чўзилган оловли ёй ҳақида ёз-моқдалар).

Миллий ўзликни англаш даражасининг ошиши ва унинг сиёсийлашуви ҳозирги даврда жаҳон ҳамжамияти ривожининг қонуниятларидан биридир. Шу сабабли полиэтник (кўпмиллатли) давлатларда мамлакатга ном берган миллат билан оз сонли элатлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар мазкур давлатлар ички сиёсий барқарорлиги ва миллий хавфсизлигининг, улардаги ижтимоий-иқтисодий тараққиёт динамикасининг ҳал қилувчи шартларидан биридир.

Гарчи мустақилликка эришилган пайтда Ўзбекистон мамлакатга ном берган миллатнинг аҳоли умумий таркибидаги улуши (73,6 фоиз) бўйича фақат Туркманистондан (74,4 фоиз) кейинда бўлиб, Тожикистон (62,3 фоиз), Қирғизистон (54 фоиз) ва аynиқса Қозоғистон (41,7 фоиз) дан анча устун бўлса-да, у аслида чинакам кўпмиллатли мамлакатдир. Унда ўзбеклар билан бир қаторда юздан ортиқ эл-элат вакиллари яшайди. 1992 йилда бу соҳадаги манзара куйидагича эди: руслар — 5,5 фоиз, тожиклар — 5,1 фоиз, қозоқлар — 4,2 фоиз, қорақалпоқлар — 2 фоиз, татарлар — 2 фоиз, корейслар — 1,1 фоиз, қирғизлар — 1 фоиз, украинлар — 0,6 фоиз (Fisher Weltalmanach 1994. Sp. 744ff, 479, 639, 655, 663; Eastern and Commonwealth of Independent States. 1992. 424-565-бетлар).

Шунингдек, яна бир ноёб ҳодиса Ўзбекистоннинг этник ҳаётига хос бўлиб келди (ва ҳозир ҳам хос бўлиб турибди) — уни шартли равишда русчалашув деса бўлади. Гап шундаки, мамлакатда рус тили неча ўн йиллар давомида миллатлараро муомала тили бўлиб хизмат қилиб келди, рус бўлмаган анчагина кишилар учун у она тили, бошқалар учун эса иккинчи ёки ҳар ҳолда учинчи тил бўлди; кўпмиллатли шаҳар муҳитида одамларнинг ўз миллий маданияти билан бир қаторда рус маданиятига интилиши ҳам оммалашди.

Вазиятга ҳолисона баҳо берилса, Ўзбекистонда миллатлараро муносабатларда низоли вазият пайдо бўлиши учун замин бор. Мамлакатга бир талай, жумладан, мураккаб этнодемографик вазият билан боғлиқ этник муаммолар мерос қолди... XIX асрнинг иккинчи ярмида бошланган мустамлакачилик Ўрта Осиёда Москва томонидан империалистларга хос усулда амалга оширилган миллий-давлат чегараланиши, XX асрнинг йигирманчи-ўттизинчи йилларидаги жадал саноатлаштириш, бутун-бутун халқларнинг юртидан сталинча қувғин қилиниши ва Ўзбекистонга кўчирилиши ўз ролини ўйнади. Юқорида айтиб ўтилган яна кўп воқеалар

содир бўлди. Булардан қандай кўз юмиб бўлади? Нима бўлса, бўлиб ўтган.

Шу билан бирга, Президент Каримов ҳақли равишда бундай дейди: “Ўзбекистоннинг кўпмиллатлилиги таҳлика хавфи омилидан жамиятни янгилашнинг қудратли кучига, тараққиётнинг таъсирчан омилига айланмоғи лозим.

Ўзбек жамиятига советлар ўтмишидан жирканч коррупция сарқити қолди, ўшанда ташкилий жиноий тузилмаларга кўмаклашиш ёки бевосита ёрдам бериш учун давлат хизматининг имкониятларидан фойдаланиш одат бўлиб қолган эди.

Тўғридан-тўғри айтиш мумкинки, шўро ҳокимиятининг сўнгги йилларида мамлакатда коррупция авж олган, пинҳона йўллар билан пул топиш амалдорлар даромадининг асосий ва зарурий қисми эди, порахўрлик уларнинг қонига сингиб кетган эди. Хуллас, коррупция Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки кунларидан бошлаб мамлакат хавфсизлиги ва барқарорлигига бевосита таҳдид солар эди”.

Хавф-хатар ва таҳдидларнинг қисқача рўйхатини экология муаммолари яқунлайди. Аслида бу рўйхат таҳлилини шундан бошласа ҳам бўларди.

Ислом Каримовнинг юқорида тилга олинган китобига яна мужожаат этамиз.

“Минтақада экологик фалокатнинг гоят хавфли зоналаридан бири вужудга келди. Вазиятнинг мураккаблиги шундаки, у бир неча ўн йилликлар мобайнида ушбу муаммони инкор этиш натижасидагина эмас, балки минтақада инсон ҳаёт фаолиятининг деярли барча соҳалари экологик хатар остида қолганлиги натижасида келиб чиққандир, бу эса, бир қанча халқлар ва миллатларнинг ҳаёти учун фожиага айланди. Уларни қирилиб кетиш, генофонднинг йўқ бўлиб кетиши ёқасига келтириб қўйди”. (116-бет).

Ер миқдорининг чеклангани ва унинг сифати пасайиб кетгани жуда таҳликали ҳолдир. Ўзбекистонда йил сайин ерни, айниқса унинг қишлоқ хўжалигига ажратилган қисмини ҳам иқтисодий, ҳам демографик жиҳатдан зўриқтириш кучайиб бораётир. “Минтақа мамлакатлари ичида Ўзбекистон аҳолиси энг зич жойлашгандир — 1 кв. км.га 51,4 киши тўғри келади. Бу кўрсаткич Қозоғистонда — 6,1, Қирғизистонда — 22,7, Туркменистонда — 9,4 ни ташкил этади. Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятларини ўз ичига олувчи (мамлакат ҳудудининг 4,3 фоизи ва 1991 йилда аҳолисининг 22 фоизи) Фарғона водийсида ташкил этган аҳолининг зичлиги умуман бутун дунёдаги энг юқори даражалардан биридир. Жумладан, 1986 йилда Андижон вилоятида бир квадрат километрга 389 киши, Нидерландияда эса 361, Японияда 344,

Бельгияда 303 киши тўғри келган эди” (“Правда Востока”, 1.08.1987).

Табий чўлга айланиш даражаси юқори бўлиши билан бир қаторда антропоген сабаблар, яъни инсон фаолияти оқибатида чўлга айланиш жараёни давом этаётганлиги ҳам муаммони кескинлаштиради. Тупроқ эрозияси (нураши), ернинг шўрланиши, сув таъминоти даражасининг пасайиши кучайиб бораётир. Кўп жиҳатдан бу нарса кўриқ ерларни, шу жумладан мелиорацияга яроқсиз ерларни пухта ўйламай оммавий кўламда ўзлаштириш оқибатидир. Кейинги 50 йил мобайнида суғориладиган ерлар майдони 2,46 млн гектардан 4,28 млн гектарга етказилди. 1975—1985 йилларнинг ўзиде 1 млн гектарга яқин ер ўзлаштирилди. 1990 йилга келиб, суғориладиган ерлар 1985 йилга нисбатан 1,5 баравар кўпайди.

Боя айтиб ўтилган пахта яккаҳоқимлиги ҳам ўткир экологик муаммоларни юзага келтирмади. Дунёдаги биронта мамлакатда пахта яккаҳоқимлиги шу қадар юқори даражада эмас эди, бу эса ерларнинг ориқлаб кетишига, тупроқнинг нурашига, ҳосилдорликнинг пасайишига, намлик ва физик хусусиятларининг ёмонлашувига олиб келди. Орол денгизининг денгиз сифатида йўқолиши инсоният тарихидаги энг катта экологик ва гуманитар фалокатлардан бири бўлдики, бу ҳам пахта билан боғлиқдир. Дарҳоқиқат, бир авлоднинг кўз ўнгида бутун бир денгизнинг йўқ бўлиб кетиш ҳодисаси ҳозиргача содир бўлмаган, унинг қуриб қолган тубидан минглаб тонна туз ва чангни шамол юзлаб километрга учириб кетаётир. Бу ўринда Орол фалокатига тўхталиб ўтирмайман, мен бу ҳақда юқорида ёзган эдим ва яна ёзавераман.

Давлат аппарати

Бир неча йил муқаддам Президент Каримов Дональд Карлайл ва камина билан бўлган суҳбатда ўзи дуч келаётган энг мураккаб ва ҳал этилиши оғир кечадиган муаммолар ҳақида тўхталар экан, билимдон бошқарувчилар етишмаслиги хусусида куйиб-пишиб гапирди. Баъзан ишнинг кўзини билиб раҳбарлик қила оладиган кишиларни топиб бўлмаслиги сабабли у ёки бу давлат тузилмасини ташкил этиш ҳақида қарор қабул қила олмайман, деди у. Карлайл Президентнинг бу икромини қувватлади ва Франклин Рузвельт ҳам ўз вақтида шундай муаммога дуч келганини айтди. Карлайл Рузвельтнинг тўртинчи марта президент лавозимига сайланиши арафасида сўзлаган нутқида ўз муҳолифларига жавобан айтган зукко сўзларини хотир-

лайди: “Эски гвардия янги сиёсий йўлга мослаша оладими? Мослаша олмайди, деб ўйлайман. Биз циркда турли ғаройиб акробатик хунарларни кўрдик, аммо биронта фил елкасини ерга тегизмай умбалоқ ошолмади...”

Бироқ, менимча, ўз лавозимига яраша билимдон бўлмаслик катта кулфат эмас. Марказдаги ва жойлардаги давлат аппаратида учига чиққан бюрократлар кўп, улар ўз фуқаролари назарида ҳам, ажнабийлар назарида ҳам мамлакат ҳокимиятининг обрў-этиборига жуда катта зиён етказадилар. Назаримда, совет давридаги ўтмишдошларидан ҳам манфаатпарастроқ, одамларга эътиборсизроқ бўлган амалдорлар ҳали ҳам оз эмас. Мен 1995 йилда “Ислом Каримов — янги Ўзбекистон Президенти” китобимни ёзган пайтимда ана шуларга дуч келган эдим. Тошкентда туриб зарур маълумотларни йиғишга кўп марталаб уриндим. Ким билан учрашмай, кимга мурожаат қилмай, мен билан ҳамкорлик қилишни пинҳона ёки ошқора хоҳламасликларини сездим. Айрим амалдорлар учрашишдан, телефон орқали гаплашишдан умуман бош тортди. Бунинг асосий сабаби — улар мени шахсан ёқтирмаганликлари учун эмас, менимча, “У ким бўлибдики, мен у билан учрашаман? Ундан нима унарди?” деб ўйлаганларида. Бошқа ҳолатларда эса уларда тегишли маълумот ҳам, бирон-бир янги фикр ҳам бўлмаган.

Буларнинг ҳаммаси шахсий узук-юлуқ таассуротлар. Муаммони тушунмоқ учун булар ҳам, эҳтимол, ортиқчалик қилмас. Лекин умумлашма тарздаги баъзи бир мулоҳазаларни айтиб ўтмоқчиман.

Ўзбекистонда авваллари, айниқса брежневча турғунлик давридаги нораціонал, балки тор манфаатларга асосланган бюрократия сифатида иш кўрган жами собиқ совет партия-давлат номенклатураси сақланиб қолган эди. Раціонал бюрократиянинг тор манфаатпараст бюрократиядан фарқи шуки, биринчи галда унинг ўз гуруҳий манфаатлари бўлмайди, у ўзига топширилган вазифани шунчаки бажараверади. Тор манфаатпараст бюрократия асосан ўз манфаатини, шахсий ва гуруҳ манфаатларини кўзлаб ишлайди. Маркс уни жуда аниқ таърифлаб берган. Ҳозир Маркснинг номи истеҳзо билан эсга олинади. Ёзганлари ҳам, қилган ишлари ҳам нотўғри, инсониятга жуда катта кулфатлар келтирди, дейишади. Бу хусусда баҳслашмайман — мавриди ҳам, ўрни ҳам эмас. Фақат шуни айтаманки, Маркс жаҳон миқёсидаги мутафаккир эди. Унинг фикри Гегель каби даҳоларнинг фикрига тўқнаш келиб, ундан баҳра олгач, айниқса, ўз ижодий ҳаётининг илк йилларида жуда аниқ, чуқур хулосалар чиқарган эди.

Маркс “Гегелнинг ҳуқуқ фалсафаси танқидига доир” деган асаарида ёзадикки, тор манфаатпараст бюрократия моҳиятан давлат

аппаратини ўз фаолиятининг асл мақсадидан маҳрум қилишга олиб боради, унинг фаолиятни белгиловчи принциплар ва қоидаларни мазкур бюрократиянинг ўзини сақлаб қолиши ва мустақамлашига бўйсундиради. Сўнгра, унинг таъкидлашича, тор манфаатпараст бюрократия “шаклни мазмун деб, мазмунни эса шакл” деб кўрсатишга маҳқумдир. “Давлат вазифалари маҳкамавий вазифаларга ёки маҳкамавий вазифалар давлат вазифаларига айлантириб юборилади”. (Маркс К., Энгельс Ф. Асарлар. М. 1-жилд, 271-бет).

Ўзбекистондаги собиқ совет номенклатураси жамиятдаги мавқеини сақлабгина қолмай, гарчи давлат мафқураси сифатида коммунизм билан ошкора видолашганини эълон қилган бўлса-да, аслида ўз мавқеини сезиларли равишда мустақамлаб ҳам олди. У аввалги ҳукмронлик муносабатларининг энг ўзига хос белгиларини ҳам, уларни кўпайтириш имкониятларини ҳам сақлаб қола олди. Кейинги ҳаёт шуни кўрсатдики, маъмурлар қабул қиладиган давлат қарорларининг қабул қилинишида ташқи вазиятлар ёки мансаб тақозоси асосий роль ўйнамайди, балки номенклатура вакиллариининг қонундан қай даражада четга чиқиш мумкинлиги ҳақидаги тасавури, йиллар давомида шаклланган бошқарув андозалари ва усуллари, сиёсий-маъмурий муҳитда таркиб топган шахслар ўртасидаги муносабат меъёрлари кўпроқ таъсир ўтказди. Деярли барча поғоналардаги давлат аппарати амалдорларининг кундалик фаолиятидаги ана шу тамойил ва андозалар жамиятни бошқариш услубининг ўзига хос тўқимасини вужудга келтиради. Мазкур тамойил ва андозалар таъсирида мафкура соҳасидагими ёки ҳокимият соҳасидагими икки муассаса фаолияти кўпинча мутлақо бошқа сиёсий натижалар беради. Ёки, аксинча, турли муассасалар бири-бирига ўхшаш сиёсий натижалар беради. Ун тўққизинчи аср мутафаккири “Жамиятни хато қилмай қуриш низоми ва тартиблари мавжуд бўлган тақдирда ҳам, маъмурият бунга тайёр эмас экан, ҳеч қандай қоидалар устувор бўлиб қололмайди ва ниятлар амалга ошмайди”, деб ёзганида, мутлақо ҳақ эди.

Мухолифат

Ўзбекистондаги советлардан қолган мерос миллий-демократик оппозиция деб аталган мухолифатни ҳам ўз ичига олади. Совет тузумининг чуқур танглиги оқибатида пайдо бўлган бу мухолифат коммунизмгагина эмас, русларга ҳам қарши характер касб этган эди. Аниқроғи, дастлаб

русларга қарши миллатчилик руҳидаги, сўнгра эса коммунизмга қарши руҳдаги ҳаракат эди.

1986—1987 йилларда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси муҳолифат ҳаракатининг маркази бўлди. Ўша вақтда бу ерда асосан экология масалалари — Орол фожиаси, қишлоқ ҳўжалигида пахта яккаҳокимлигининг таъсири ва шунга ўхшаш бошқа мавзулар муҳокама қилинди. Ўқтин-ўқтин сиёсий муаммолар ҳам кўтарилар эди. Ёзувчилар уюшмасида Оролни ҳимоя қилиш қўмитаси тузилди. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг ўша пайтдаги котиби шоир Муҳаммад Солиҳнинг чиқишлари Ўзбекистонда ва унинг ташқарисида шов-шув кўзгади. (Муҳаммад Солиҳ — Салай Мадаминов, 1949 йилда Хоразм вилоятида туғилган, 1975 йилда Тошкент давлат университетининг журналистика факультетини битирган.) Қайта қуриш бошларида унинг мақолалари Москва нашрларида бирин-кетин босилиб турди. Ўзбекистонда бу мақолаларни босишдан кўрқардилар, чунки улар Москва билан Тошкент ўртасидаги муносабатларга бевосита дахлдор эди. Масалан, “Дружба народов” журналида ва “Литературная газета” да ўзбек тилининг аҳволи, таълимнинг руслаштирилиши, араб алифбосини ўқитиш зарурлиги ҳақидаги ва шу каби мақолалар босилиб чиқди. Шу чиқишлар туфайли Солиҳнинг номи миллий уйғониш тимсолларидан бири сифатида тилга олина бошлади, миллий зиёлиларнинг намояндалари — маданият ва фан арбоблари, талабаларнинг бир қисми унинг атрофида бирлашди.

У ўзи танлаб олган тахаллус билан Муҳаммад Солиҳ деб аташларини ёқтирарди. У шеърларига шу имзони қўярди. Аммо адабиёт билимдонлари бунга истехзо билан қарашарди. Муҳаммад Солиҳ Қадимий Шарқнинг атоқли шоири бўлган. Шу сабабли Салай танлаган тахаллус хусусида ёзувчилардан бири: “Замонавий ўзбек шоири ўзини Муҳаммад Солиҳ деб аташи россиялик бошловчи адибнинг ўз ёзганларига “Лев Толстой” деб имзо қўйиши билан баробар”, деганди. Мадаминов Ўзбекистон президенти лавозимга ўз номзодини қўйганида, бир ҳамкасби ҳайрон бўлиб: “Менга қара, сен давлатга раҳбарлик қила оламан, деб ҳисоблайсанми? Бунинг учун сиёсатни, иқтисодиётни чуқур билиш керак-ку, ахир... Қолаверса, ҳаёт тажрибаси ҳам керак-ку?” деб сўради. Мадаминов ҳеч тортинмай (дабдурустан) кибр-ҳаво билан: “Ҳа, мен давлатга бошчилик қилишга тайёрман. Давлат нима ўзи? Халқ дегани. Мен халққа керакман”, деди. Бу фактлар журналист ва ёзувчи Олег Якубовнинг китобидан олинди (Якубов О. Бўрилар галаси. 64—66-бетлар).

Мен Фарбада Муҳаммад Солиҳ ҳақида эълон қилинган мақолалар билан танишганман, унинг нутқларини эшитганман. Қисқа-

си, менда у ҳақда муайян фикр ҳосил бўлган. У — қайта қуриш йилларида юзага келган ижтимоий ҳодисанинг типик вакили. Бу ҳодисани “Ҳокимиятга муҳолифлик орқали ҳокимият сари интилиш” деса бўлади. Ҳақиқатда бундай қилиш ҳам манфаатли, ҳам хавфсиз эди. Таниқли олим бўлиш учун қобилияти етарли бўлмаган ҳар қандай илмий ходим ёки олий ўқув юртини муаллими, ҳар қандай ношуд ёки истеъдодсиз ёзувчи, режиссер ёки артист бир зумда сиёсий арбобга айланиб қоларди. Адолат юзасидан айтиш керакки, баъзи омадли шоир ва журналистлар ҳам бажонидил муҳолифатчилар сафига қўшилар эди. Уларнинг ижтимоий нуфузи, қўлга киритиши мумкин бўлган моддий ва маънавий дивидендлари дарров кўтарила бошларди. Миллий республикаларда бунинг учун коммунистик тоталитаризмни ва рус мустамлақчилигини, шунингдек, Москванинг республикадаги малайларини шафқатсиз танқид қилиш керак эди. Ўзини демократ деб эълон қилиш ҳам зарур эди. Бундай арбоблар билан Фарб мамлакатлари ҳукуматининг энг юқори даражадаги амалдорлари, ноҳукумат ташкилотлари, халқаро ҳуқуқ ҳимояси ҳаракатининг вакиллари дарҳол алоқа боғлар эди.

1988 йилга келиб Ёзувчилар уюшмаси республиканинг сиёсий ҳаётига сезиларли таъсир ўтказувчи жамоат марказига айланди. Ўзбекистон Компартиясининг ўша пайтдаги раҳбарияти бу ҳолатга эҳтиёткорлик аралаш хайрихоҳдек бўлиб қаради. Бироқ Солиҳ ва унинг шериклари билан иттифоқ тузиш йўлида ҳамма уринишлар беҳуда кетди. Кун сайин заифлашиб бораётган ҳокимият уларга иттифоқчи сифатида эмас, балки рақиб сифатида керак эди.

1988 йилнинг ўн биринчи ноябрида “Бирлик” халқ ҳаракатини тузиш тўғрисида қарор қабул қилинди. 1988 йил йигирманчи декабрь куни Тошкент талабаларининг биринчи митинги бўлди, унинг энг асосий мақсади республика партия раҳбариятига қарши курашда Солиҳни қўллаб-қувватлашдан иборат эди. 1989 йил январида ўтказилган иккинчи митингга “Ўзбекистон озод ёшлари” ташкилоти тузилгани эълон қилинди. Март ойида ёшларнинг “Эркин сўз” газетасининг дастлабки нусхалари пайдо бўлди.

1989 йил апрелида “Бирлик” ҳаракатининг митингида юзлаб киши қатнашган эди. Орадан икки ой ўтгач, Тошкентнинг марказий майдонидаги митингга ўзбек тилига давлат тили мақоми берилишини талаб қилиб 2—3 минг киши тўпланди. 1989 йил май ойида “Бирлик” ҳаракатининг таъсис қурултойи бўлди. М. Солиҳ, ҳофиз Д. Ҳасанов, академик Бек Тошмуҳамедов, техника фанлари доктори А. Пўлатов, шоир Усмон Азим шу қурултойни ўтказиш ташаббускори бўлди. Чамаси, улар мамлакатдаги ҳокимият-

ни қўлга олишга ҳозирча тайёр эмасликларини назарда тутишган бўлса керак, ҳар ҳолда, яқин вақт ичида Ўзбекистоннинг СССР таркибидан чиқишига даъват қилмаганлари диққатга сазовордир.

1989 йил сентябрида “Бирлик” ҳаракатида бўлиниш содир бўлди. Унинг Муҳаммад Солиҳ теварагига бирлашган бир қисми “Эрк” партиясини таъсис этди. Ўзбекистоннинг дарҳол ва тўла мустақиллигига эришиш партиянинг дастурий мақсади эди. 1991 йил сентябрида митингбозлик тактикасидан воз кечган “Эрк” партияси ҳеч бир муаммосиз Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтди. Партия раҳбарияти ўз газетасини чиқариш тўғрисида ҳокимият маъмурлари билан келишиб олди ва бу билан кифояланмай, бу газетани Ўз КП МК босмахонасида бостириш имкониятига ҳам эга бўлди. 60-минг нусхада нашр этила бошлаган бу газета расмий матбуот каналлари орқали тарқатилиб турди. Шу пайтга келиб, партиянинг 54 минг аъзоси бор эди. Унга Тошкент марказида дурустгина бино, шунингдек, зарур алоқа ва транспорт воситалари берилди.

Президент Каримов “Эрк” партиясининг хайрихоҳлигини, унинг ижобий куч сифатида сиёсий тизимга қўшилишини умид қилган эди. У муҳолифатга қўл узатди. Аммо унинг қўли муаллақ қолди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Боя айтилганидек, муҳолифат Москва билан ҳамкорлик қилувчи Тошкент маъмурияти даврида Ўзбекистондаги миллий ҳаракат тўлқинида юзага келган эди. Каримов давридаги ҳокимият миллий манфаатларни муҳолифатдан ҳам қатъийроқ ҳимоя қила бошлагач, сиёсий манфаатларга муккасидан кетган муҳолифат нима қиларини билмай қолди. Мамлакатга дабдабали шиорларни эмас, амалий ислоҳот дастурларини таклиф қиладиган одамлар муҳолифат орасидан чиқмади. Ҳокимиятни тўхтовсиз танқид қилиш, ҳокимиятни ағдарилшга қодир куч сифатида талабалар ва умуман ёшларга мурожаат этиш бошланди.

Дарвоқе, ҳозир Фарбагилар таъна қилишмоқдаки, гўё Президент Каримов сайловда эркин овоз бериш орқали халқ ҳокимиятни ёки муҳолифатни танлаб олишидан бош тортаётир, бунда улар бироз аввалги тарихни эсдан чиқармоқдалар. Айни Каримовнинг ташаббуси билан Ўзбекистонда 1991 йилги президент сайловида бир номзод (Каримов) ҳокимиятдан, иккинчи номзод (Муҳаммад Солиҳ) эса муҳолифатдан вакил бўлган эди.

Сайловда мағлуб бўлганидан кейин қонуний сайланган президентни зўравонлик билан ағдариб ташлашга чақирган айни Солиҳнинг ўзи халқнинг хоҳиш-иродасини оёқ ости қилди.

ТАРИХ АЛГОРИТМЛАРИ

Халқнинг ҳаёт дарахти

Ўзбекистон советлар ўтмишинигина эмас, ўзбек халқининг кўп асрлик тарихи, унинг бой маданияти, анъаналари, дини, ҳаётга муносабатининг ҳам ворисидир. Халқ тарих дарёсининг оқими давомида ўзини ва ўз ривожининг етакчи унсурларини ўзгартириб боради. Фақат бу ўзгаришлар кўламини бир авлод ҳаёти билан ўлчаб бўлмайди. Ҳар ҳолда, совет ҳокимиятининг етмиш йиллик ҳукмронлиги бундай ўзгаришлар учун мутлақо етарли эмас эди.

ЮНЕСКО бош котиби Федерико Майор Ўзбекистон ҳақида бундай деган эди: “Бу мамлакатда шу қадар гўзал ва бетакрор меъморий ёдгорликлар борки, улар умумбашарий қадриятлардир. Бухоро ва Хива — муштарак бойлигимиздир. Қадимий Самарқандчи! У афсонавий шаҳар, кўпгина цивилизациялар, савдо йўлларининг туташган нуқтаси эканини ҳам унутмаслик керак. Самарқанд шаҳрининг жаҳоншумул қадриятлар рўйхатига киритилишига умид қиламан”. Майор Регистон ва Шоҳи Зинда мажмуаларини, Гўри Мир мақбарасини ва улуғвор Бибиҳоним жоме масжидини шундай қадриятлар жумласига қўшди.

Федерико Майор фикрига қўшимча қилишга журъат этаман. Ўзбекларнинг жамики ноёб маданиятини, уларнинг миллий табиатидаги ҳайратомуз фазилатларни ҳам башариятнинг қимматбаҳо бойликлари жумласига қўшган бўлардим. Менинг сўзларимда асло бировни бировга қарама-қарши қўйиш истаги йўқ. Пировард натижада ҳаммаси башар цивилизациясининг умумий хазинасига бориб қўшилади. Яққол кўриниб турган бу ҳақиқатни Махатма Ганди ғоят нафис тарзда ифодалаган. “Коинот сенинг остонангдан бошланади”, деган эди у. Фақат ҳовлинг, қишлоғинг, мамлакатинггина эмас, бутун Коинот остонангдан бошланади.

Ўзбеклар миллий табиатининг энг муҳим қирраси бу — индивидуализм билан коллективизмнинг муштараклиги, ёки, яна ҳам аниқроқ айтганда, жамоавийлик (яъни жамоага хослик) билан ўзига хосликнинг муштараклиги, бу икки қарама-қарши қутбнинг ўзаро боғлиқлигидадир. Дарвоқе, Френсис Фукуяманинг фикрича, айти шундай чамбарчас боғлиқлик АҚШда демократиянинг ривожланишига ва иқтисодий тараққиётга олиб келди. (Fukuyama F. The Social Virtues and the Creation of Prosperity. — N.Y. 1995).

Ўзбек жамоавийлиги ижтимоий ҳаётнинг барча поғоналари ва ҳамма соҳаларида намоён бўлади. Маиший турмуш ва ишлаб чиқаришда, иқтисодиёт ва сиёсатда одамлар ўзаро кўз илғамас норасмий ришталар билан чамбарчас боғланганлар. Бирдамлик туйғусидан руҳланган одамлар умумий ишга ўз меҳнати билан ҳисса қўшаётган пайтларда ўзбек жамоавийлигининг ана шу руҳиятини кўп марта ҳис этиш бахтига мушарраф бўлганман.

Ижтимоий ҳамжиҳатлик ва жамоага уюшиб меҳнат қилишнинг бир шакли бўлиши ҳашар айнан ўзбекларда пайдо бўлган ва ривожланган. Ўтмишда, юз, икки юз, беш юз йил аввал бўлганидек, ҳозир ҳам одамларнинг биргаликда уйлар, йўллар қуриши, ариқ ва зовурлар қозиши ҳашар дейилади. 1995 йилда Ургутдаги телевизион марказ ҳашар йўли билан қурилганига ўзим гувоҳман.

Умумдавлат миқёсидаги ишларни бажариш учун ҳам ҳашарлар ўтказиб келинган, ўтказиляпти ва аминманки, бундан кейин ҳам ўтказилаверади. Ишониш қийин-у, аммо 160 минг киши 45 кунда Катта Фарғона каналини қазиган. Бу — совет ҳокимияти давридаги оммавий қатағонлардан қўрқитиб мажбуран амалга оширилган навбатдаги иш эмас эди, балки ўзбек халқи бирдамлиги — жамоавийлигининг кўриниши эди. Бундан ташқари — ажойиб меҳнатсеварлик намунаси эди. Менинг “меҳнат завқи — мана шу” дегим келади.

Ўзбек ҳеч қачон ўз қўшнисини кулфатда ёлғизлатиб қўймайди. Ўзбеклар ёрдам сўраб келган бирон зотни кулфатда қолдирмайди. Уларнинг инсонийлик табиати ана шундай. Ўзбек миллий характерининг мана шу фазилатлари Иккинчи жаҳон уруши йилларида намоён бўлганлигини илгари ёзган эдим. Ҳозир эса шахсий таассуротларим билан ўртоқлашишга жазм этаман. Менинг бир дўстим бор эди. У асли европалик яҳудийлардан бўлиб, Тошкентда, эски шаҳарда ўзбеклар маҳалласида яшаган. У адвокат эди. Ўзбек тилини яхши билганидан кўпинча суд ишларида ўзбекларни ҳимоя қиларди. У ҳаётдан бевақт кўз юмди. Тақдир экан, оиласи йўқ эди. Шунда биз, унинг бир неча дўстлари дафн маросимини ва у билан боғлиқ ҳамма ишларни ташкил қилишни ўзимизнинг муқаддас бурчимиз деб ҳисоблагандик. Лекин бунга ҳеч қандай зарурат қолмаган экан. Уни ўзбек қўшнилари ўз қариндошларини қандай охириги манзилга кузатишса, уни худди шундай кузатишган. Нима ҳам деб бўлади? Умуман, бу ўринда нимадир дейишга ҳожат борми?

Кўпчилик ўзбекларга хос хусусият — шахсан ўзлари учун яшаш ва ҳаётда муваффақиятга эришиш имкониятларини ғайрат билан излаш. Улар амалий ишни яхши кўрадилар, томошабинликни

эмас, балки фаол ҳаёт кечиритишни афзал биладилар, уларга интизомлилик, кўзлаган ишини муваффақиятли якунлаш умидида унча-мунча ночорликка бардош берадилар. Гарчи ҳаётнинг моддий жиҳати, пул билан боғлиқ томони кўпчилик ҳолларда ўзбеклар учун мутлақ ҳаётнинг қадрият бўлмаса-да, лекин бу кўп жиҳатдан деярли ҳар бир ўзбек оиласининг ҳаётдан мақсадини, турмуш тарзини белгилаб беради. Шу билан бирга, ўзбеклар, такрор айтаман, келгусидаги муваффақиятга умид қилиб, узоқ вақт қийинчиликларга чидашга қодир халқ.

Оила — ўзбек ижтимоий ҳаётининг энг муқаддас тушунчаларидан бири. Мен ҳатто ўзбекларда қандайдир даражада оилага сифиниш мавжуд деган бўлардим. Маълумки, ҳозир Фарбда анъанавий маънодаги оилани умуман анахронизм, ўтмиш сарқити деб ҳисоблайдиган одамлар оз эмас. Бироқ, оила мақомини қайта тиклашга даъват этаётганларнинг овози тобора баландроқ кўтарилмоқда. Бу жараёнда ўзбек оиласи тақлид қилишга лойиқ намуна бўлиши мумкин. Ота рози — Оллоҳ рози. Бу қоида ўзбек оиласида ҳозир ҳам ҳукм суради. Ўзбекларга жамиятдаги мавқе ва ёшга қараб қатъий иерархияга амал қилиш хос. Ўзбек тилида ҳатто рус тилидаги “брат” каби умумий маънодаги сўз йўқ, бу тилда аниқ қилиб ё “ака” ёки “ука” сўзи ишлатилади. Бу нарса япон тилига ҳам хос. Бу шунчаки тасодиф эмас, балки мавқега эга бўлишда биринчи даражали ва муҳимлигининг тилдаги қонуний ифодасидир. Шарқда катта бўлиш бошқа, кичик бўлиш бошқа. Масъулият даражаси ҳам, ҳуқуқларнинг кўп ёки камлиги ҳам шунга боғлиқ.

Ўзбекларнинг аксарияти кўпчилиги чинакамига диндор. Ислом асрлар давомида Ўзбекистон халқи учун ҳам дин, ҳам маънавият, ҳам виждон, ҳам маърифат бўлиб келди. Ўзбекларнинг ижтимоий онгида шариатга асосланган мусулмон ҳуқуқий маданияти маҳкам ўрнашган. Бунда шариат инсонга бериладиган ҳуқуқлар эмас, балки унинг зиммасига юклатилган мажбуриятлар тизими эканини тушуниш муҳим. Мусулмон ҳуқуқи ҳамма вақт маъмурларнинг жамоат тартибини сақлашда энг жиддий қарорларни қабул қилиш, энг авторитар чораларни кўриш ваколатини ҳамма вақт тан олиб келган. Умуман, ҳокимиятга ҳурмат ва эҳтиром билан қараш ўзбек халқи учун анъанадир. Буни у одатда кўрққан билан қилмайди, балки одамлар ўзлари ҳақида гамхўрлик қилиш ҳокимиятга юқоридан буюрилганига, шу жумладан илоҳий фарз эканига чин дилдан ишонишга ўрганган. Буни этник патернализм деб, ёки бошқачароқ ном билан айтиш мумкин. Аммо бу билан масаланинг моҳияти ўзгариб қолмайди. Бу — бор нарса. Лекин ҳокимият, унинг вакиллари одамларнинг ишончини оқла-

маса, кучсиз, нопок ва ахлоқсиз бўлиб чиқса — шўри қурийдди. Одамлардаги хурмат ва эҳтиром ўрнини чуқур нафрат эгаллайди. Шарқда халқ нафратига учраш Фарбдагидан кўра даҳшатлироқ.

Бир вақтлар ёзган бўлсам ҳам, яна такрорламоқчиман. Агар дарахтлар бошқа жойда эмас, айнан шу тупроқда илдиз отса ва мўл ҳосил берса, демак, бу дарахтлар учун шу тупроқ ҳақиқатдир. Агар айнан мана шу маданият, мана шу дин, ҳаёт мароми ва борлиқ меъёридан халқ маънавий ва руҳий наф олса, ботиний қадр-қиммати ва куч-қудратини ҳис қилса, халқ учун шу — ҳақиқатдир.

Маҳалла

Ўзбек жамиятида жамоа бўлиб яшашнинг энг олий шакли маҳалладир. Маҳаллий жамоаларни, маҳаллий ўзини ўзи бошқаришни ташкил этишнинг бу шакли асрлар оша яшаб келмоқда, у ўзбеклар тарихининг энг кескин бурилиш нуқталарида ҳам сақланиб қолди. Бугун ҳам у тарих қаърига сингиб кетаётгани йўқ.

Ўзбекча “маҳалла” сўзи арабча “жой” маъносини билдирувчи “маҳаллун” сўзидан келиб чиққан. X асрдаёқ шаҳарлардаги савдо-ҳунармандчилик гузарлари, кейинчалик эса уй-жой мавзелари “маҳалла” сўзи билан аталган. Афтидан “маҳалла” атамасидан шаҳарнинг табиий шаклланган бир қисмини билдирувчи том маъносидан ташқари, шаҳарнинг шу қисмида яшовчиларнинг — ҳудудий жамоаси маъносида ҳам фойдаланиш мумкин. (Мисол учун: Тошкентда, айтайлик, 1865 йилда 140 та маҳалла бўлиб, уларда 76 минг одам яшаган. Ўтган асрнинг йигирманчи йилларида Тошкентдаги маҳаллалар сони 280 тага етган. Ҳозир улар 500 га яқин, бутун мамлакатда эса 11 мингдан ортиқ). “Маҳалла” атамасини яна ҳам кенроқ маънода, шартли равишда фақат шаҳарлардаги эмас, балки қишлоқ ва овуллардаги туб жой жамоалари маъносида ҳам ишлатиш мумкин.

Мовароуннаҳрда шаҳарлар Фарбий Европадагига қараганда олдинроқ пайдо бўлган ва дастлаб у ердагига қараганда кўпроқ иқтисодий ва маданий роль ўйнаган. Лекин Фарбий Европадаги шаҳарликларнинг ўз ҳуқуқларини босқичма-босқич кенгайтириб бориш учун кураши натижаси ўлароқ, шаҳар демократияси шакллари эртароқ ривожланди. Бу ҳуқуқлар ана шу кураш жараёнида кафолатланган шаҳар ҳуқуқи тарзида расмийлаштирилди.

Бу ўринда назардан қочирмаслик керак бўлган гоят муҳим нарса шуки, Фарбий Европада шаҳарлар черков феодалларига ва зода-

гон феодалларга қарашли ерларда пайдо бўлган. Бу эса Ғарбий Европадаги ўрта аср шаҳарларининг ички мухторият учун, коммунал ҳуқуқлар учун курашини енгиллаштирар эди. Улар бунга озми-кўпми эришишди. Шаҳар демократиясини кенгайтириш учун кейинчалик олиб борилган кураш натижалари турлича бўлди, лекин умуман олганда, бу кураш шаҳар ҳуқуқининг ривожланишига ёрдам берди.

Мовароуннаҳрда шаҳарлар зодагон феодалларнинг мулкларида эмас, балки давлат мулки деб ҳисобланган ерларда пайдо бўлган ва ривожланган. Бу ерда ўзини ўзи бошқариш идорасини четлаб ўтиб шаҳар ҳаётини бевосита йўлга қўйиш учун азалдан самарали воситалар мавжуд бўлган. Шунга қарамай... Бухоро, Самарқанд, Хива, Тошкентда аҳолининг мавзелар бўйича ташкилотлари, хунармандлар ва савдогарлар уюшмалари мавжуд бўлганки, уларнинг прогрессив имкониятларини етарли баҳоламай ўтиш асло мумкин эмас.

Ўрта Осиё шаҳарларининг аҳоли яшайдиган мавзелари илк ўрта асрлардан бошлабоқ ниҳоятда ўзига хос ҳодиса бўлган. Унга нисбатан русча “квартал” атамасини шартли равишдагина қўллаш мумкин. Ҳозирги Европада квартал деганда озми-кўпми тўғри тўртбурчак шаклидаги, тўрттала томондан кўчалар билан ажралган майдондаги бир тўп уйлар тушунилади. Ўрта Осиё шаҳарларида кўча, аксинча, унда яшайдиган одамларни бирлаштирган, мавзенинг юраги, ўзаги бўлган. Мавзе кўчанинг иккала томонидаги ва унга туташган тор кўча ва боши берк кўчалардаги уйларни ўз ичига олган. Мавзе фақат ҳудудий жиҳатдан шаҳар ячейкаси бўлиб қолмасдан, шу билан бирга, маъмурий бирлик ҳам бўлган. Шаҳар маъмурлари мавзеларда уларнинг оқсоқоллари орқали иш юритган. Аҳолисининг таркиби жиҳатидан маҳаллалар бир хил бўлмаган. Масалан, Бухорода бошқа ерлардан кўчиб келган одамлар ҳаммиллатлар ёки юртдошлардан иборат алоҳида маҳаллаларда, баъзан эса бир неча қўшни маҳаллаларда яшаган, кўпгина маҳаллаларда аҳолининг аксарият қисмини бир хил касбли хунармандлар ташкил қилиши одат бўлган. Шу билан бир қаторда турли касблар билан шуғулланадиган хунармандлар бирга яшайдиган маҳаллалар ҳам аҳолининг турли қатламлари: савдогарлар, руҳонийлар, аслзодалар аралашиб яшайдиган маҳаллалар ҳам кўп бўлган. Асосий аҳолиси сунний бўлган маҳаллаларда шиа мазҳабидагилар ҳам аралашиб яшайверган.

Маҳалла аҳолисининг ижтимоий таркиби ҳам бир хил бўлмаган: бир мавзеда бойлар билан камбағаллар, аслзодалар билан оддий халқ, “хўжалар” билан “қорача”лар ҳам ёнма-ён яшайверган. Баъзи мавзеларда имтиёзли қатламга мансуб ҳарбий хизматчилар табақасининг вакиллари ҳам кўп бўлган. Одатда булар жанг-

чилар — навкарлар етказиб бериш мажбурияти юклатилган музофотлардан шаҳарга кўчиб келган ўзбек оилалари бўлган.

Маҳалла аҳолиси таркибан ҳар қанча хилма-хил бўлмасин — синфий тенгсизликка, касбий уюшиш йўқлигига қарамай, шахсий алоқалар, муштарак манфаатлар ва мажбуриятлар, умумий ишларда иштирок этиш орқали маҳалла жамоасига бирлашган. Маҳалла ҳаётининг жамоа бўлиб яшаш тарзи ўзини ўзи бошқариш тизимини келтириб чиқарди. Маҳаллага сайлаб қўйиладиган оқсоқол бошчилик қилган. Турли манбаларнинг гувоҳлик беришича, нолайиқ одамларни сайлаб қўйиш жамоага кўп нокулайликлар ва кўнгилсизликлар келтиришини яхши тушунган аҳоли оқсоқол ва унинг ёрдамчиларини сайлашга ҳамма замонларда ҳам жуда жиддий қараган. Оқсоқол шаҳар маъмурлари олдида маҳалланинг расмий вакили бўлган, шу сабабли улар томонидан тасдиқланиши керак бўлган.

Чуқур тарихий илдизларга эга бўлган, халқнинг кундалик ҳаётини ташкил этиб ва йўлга солиб турган маҳалла демократик пойдеворга асосланган мунтазам ахлоқ-одоб тизимини келтириб чиқарди. Булар даврлар синовига дош берган ўзаро ёрдам, меҳмондўстлик ва кексаларга ҳурмат, ҳамма жамоа аъзоларининг тенглигидир. Маҳаллада яшовчи биронта ҳам одам ўзини ёлғиз ҳис қилмаган, у ҳамма вақт хайрихоҳлик ва маънавий мададдан ташқари, зарур моддий ёрдамга ҳам умид қила олган. Хуллас, бу ерда гап ажойиб ҳамжиҳатлик ва бирдамлик анъаналари ҳақида бормоқда. Ҳоят хилма-хил муаллифларнинг (масалан, Де Клавихо Р.Г. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1405 гг. Сб. отделения русского языка и словесности Академии наук. — СПб. 1881. 28-жилд) асарларини ўқиб, шу ва шунга ўхшаш кўплаб қизиқарли далилларни билиб олиш мумкин. Жиддийроқ тадқиқотларни санаб ўтмоқчи эмасман. Бу — тарихчиларнинг иши. Фақат улкан ёзувчи ва олим Айнийдан (ҳақиқий исми — Садриддин Саидмуродзода. 1878—1954) далил келтираман, холос. Унинг “Дохунда” романида ва “Эсдаликлар” деган бадиий-автобиографик китобида инқилобдан олдинги маҳалла ҳаёти этнографик аниқлик билан акс этирилган.

Ўзбекларнинг кўпгина анъанавий ижтимоий тузилмаларига қарши чиққан совет ҳокимияти маҳалла билан олишишда чекиншига мажбур бўлди. Бу ҳокимиятнинг маҳаллага тиши ўтмади. 1932 йилда “Ўзбекистон шаҳарларидаги маҳалла қўмиталари тўғрисида Низом” чиқди. 1938 йилда маҳаллага ҳужум умуман тўхта-тилди. Улар янги социалистик тузилмалар билан бирга мавжуд бўлиши, бу тузилмаларни тўлдириши керак, деган қарор қабул қилинди.

Ислом уйғониши

Баъзи ислом тадқиқотчилари бир соҳилда бошланган цунами муқаррар равишда бошқа соҳилда аксадо беради деган маънода бу динни океанга ўшатишади. Уйлашимча, агар исломни океанга ўшатиш мумкин бўлганида ҳам, бу океан ердаги оддий океан эмас, балки жуда катта бунёдкорлик ҳамда вайронлик қудратини ўзида мужассам этган қандайдир фантастик солярис* бўлиши керак. Ҳозир бу океаннинг баланд-баланд тўлқинлари тартибсиз равишда эмас, балки аксинча, жуда аниқ мақсадни кўзлаб, нефть ва газга бой мусулмон Ўрта Осиёсига, бу минтақанинг етакчи мамлакати бўлмиш Ўзбекистонга бирин-кетин ёпирилиб келмоқда. Саксонинчи йилларда, ҳали СССР таркибида эканлигидаёқ, Ўзбекистон Ислом Уйғониши билан боғлиқ глобал жараёнларга маълум даражада тортилган эди.

Шундай қилиб, Ислом Уйғониши нима? Унинг моҳияти нимада? Уни қандай омишлар келтириб чиқарди? Афтидан, бу глобал жараённи яхшироқ тушуниш учун унга XX асрнинг иккинчи ярмида бошланган, “Осиёнинг қарор топиши” каби шартли ном билан аташ мумкин бўлган янада кенгроқ ҳодиса деб қараш керак. Шарқий Осиё мамлакатларида (Япония, Жанубий Корея, Сингапур, Таиланд, Малайзия, Тайвань, Хитойда) модернизация ва иқтисодий тараққиёт муваффақиятли амалга оширилган бир вақтда, борган сари кўпроқ мусулмонлар ўзларининг ким эканлигини англаш, ҳаёт мазмуни, қонуниятига амал қилиб яшаш, ривожланиш, ҳокимият ва умид манбаи сифатида исломга мурожаат қила бошладилар. Бу ҳол “Ислом — бу қарор” деган шиорда ўз ифодасини топди (John L. Esposito. The Islamic Threat: Myth or Reality. — N.Y. 1992. 1992-бет).

Ислом Уйғониши ўзининг илк давридаёқ кўлами ва теран таъсири жиҳатидан жаҳоншумул аҳамият касб эта бошлади. С. Хэнтингтон ўзига ўзи савол беради: “Нима сабабдан Ислом Уйғонишини бош ҳарфлар билан ёзиш керак?” Ва бундай жавоб беради: “Бунга асос — бутун инсониятнинг бешдан бир қисмини (ёки ундан ҳам кўпрогини) қамраб оладиган мазкур фавқулодда ҳодисанинг гоят муҳим тарихий аҳамиятидир”. У давом этади: “Бу фавқулодда ҳодисанинг аҳамияти Америка инқилоби, Француз инқилоби, Октябрь инқилобининг аҳамиятидан кам эмас. Бу инқилоблар ҳамма вақт бош ҳарф билан ёзилади” (Der Kampf der Kulturen. 168-, 551—552-бетлар).

* Поляк ёзувчиси С. Лемнинг “Солярис” асарида одамлар билан мукофотга интилган онгли океан тавсирланади. Бу ўринда шунга ишора қилинмоқда. — *Масъул муҳаррир.*

Ислом Уйғонишини жуда умумий маънода Ғарбнинг техникавий маданиятини тан олиш ва унинг маънавий маданиятини рад этиш деб таърифлаш мумкин. Саудия Арабистонининг етакчи ислом мафкурачиларидан бири Бандар бин Султон 1994 йилда бундай деб ёзган эди: “Агар хориждан қилинадиган импорт телевизорлар ва компьютерлардан, бошқа техника буюмларидан иборат бўлса, у — яхши. Лекин баъзан Ғарбдан ислом мамлакатларига импорт қилмоқчи бўлинаётган номоддий, ижтимоий ва сиёсий институтлар ҳалокат олиб келиши мумкин. Эрон шоҳининг қулаши шундан далолат беради. Ислом биз учун фақат дин эмас, у Ғарбдаги турмуш тарзи билан сиғишмайдиган турмуш тарзи ҳамдир” (Bandar ibn Sultan. — New York Times. 10.07.1994. 20-бет).

Ислом Уйғонишининг ҳаракатлантирувчи кучи ислом фундаментализмидир. Уни кўпинча фақат сиёсийлашган ислом деб қабул қилишади. Аслида эса у дунёдаги исломга эътиқод қилувчи халқлар ҳаётида туб бурилиш ясашга қаратилган кенг қамровли ғоялар тизими, амалиёт ва мувоҳасанинг таркибий унсуридир.

“Ислом Уйғониши ўзининг сиёсий дастурларига кўра марксизм билан муайян муштаракликка эга: муқаддас матнлар, мукаммал жамият ҳақидаги қарашлар, ислоҳотлардан куч ишлатиб инқилоб ясашга ўтишни ўзида мужассам этадиган ижтимоий ҳаётни тубдан буриб юбориш ва ҳокимият тепасидаги ҳукуматни ағдариб ташлаш усулларига эътиқод, ҳаётдан фикрлар ва қарашлар хилма-хиллигини соқит этишни, охир-оқибатда эса оммавий террорни мақсадга эришишнинг самарали воситаси деб билиш. (Samuel P.Huntington. Der Kampf der Kulturen, 170-бет).

Ислом фундаментализми муаммоларини тадқиқ қилган кўпгина ғарблик олимлар унинг сиёсий, аниқроғи, ташқи сиёсий мафкура-расига яна ҳам кескинроқ баҳо бермоқда. Будапешт университетининг сиёсий фанлар профессори Петер Харди шу муносабат билан қуйидагиларни ёзади: “Ислом фундаментализми диний, ахлоқий ва сиёсий жиҳатларни ўзида бирлаштиради ва демократияга халқаро таҳдид туғдиради. Бу жиҳатдан у национал-социализм ва коммунизмдан фарқ қилмайди. Уларнинг ўхшашлик жиҳатлари универсал ҳақиқатга ҳамда бу ҳақиқатни қўлга киритишнинг универсал воситаларига даъвогарлик қилишдан, ўзининг ана шу эътиқоди тўғрилигини бутун дунёда қурол билан тасдиқлашга тайёрлигидан, мафкура билан оқланадиган террорчиликдан иборат” (Peter Hardi. Vom Kommunismus zur Demokratie, in: Demokratie am Wendepunkt. — Berlin: Siedler Verlag. 1996).

Мусулмон мамлакатларида исломга мойил ҳукуматлар, ташкилотлар, банклар, хайрия муассасалари ва ўқув юртлари сони кўпайиб бораётгани сезилмоқда. Ҳатто Туркия ва Тунис каби дин

таъсиридан бирмунча холи давлатларда ҳукуматлар ҳам, мухолифат ҳам ўз обрўсини кучайтириш ва омманинг қўллаб-қувватлашига эришиш учун исломга мурожаат қилмоқда. Ўша мамлакатларда ҳам ҳокимият аҳолисининг исломий эътиқодидан келиб чиқадиган потенциал куч билан ҳисоблашишга мажбур ва шу сабабли исломий ҳаётнинг кундалик масалаларида сезгирлик ва ғамхўрлик кўрсатмоқда.

Ислом Уйғонишида битта жуда муҳим тамойил эътиборни ўзига тортади. Агар муайян мамлакатда исломнинг аввалдан ҳукмронлик қилиб келаётган мазҳаби (йўналиши, мактаби) диндорларнинг ҳиссий ёки ижтимоий эҳтиёжларини қондира олмаса, тарафдорлари сонини жадал кўпайтириб бораётган ҳамда ижтимоий ва сиёсий ҳаётнинг таъсирчан кучига айланиб бораётган бошқа мазҳаб кўпинча ўз-ўзидан унинг ўрнини эгаллайди. Мана шу ҳолнинг ўзи Ўзбекистоннинг айрим туманларида ҳанафий мазҳаби ўз ўрнини нима сабабдан ҳанбалия мазҳабига ёки ваҳҳобийликка бўшатиб бермоқда, деган саволга жавоб бўлади. Ислом Уйғониши Совет Иттифоқи парчаланиб кетганидан кейин Ўзбекистоннинг турли шевада гаплашувчи Шимоли—Ғарбий, Марказий ва Шарқий минтақаларида турлича намоён бўлди. “Янгиланаётган Ўзбекистон” (“Ўзбекистан: обретение нового облика”) китобида баён этилган фикр (249—252-бетлар) анча асосли туюлади.

Гапни Шарқий минтақадан, Фарғона водийсидан, унинг муайян даражада жўғрофий ўрnidан бошлайман. Мана шу ўзига хослик, устига-устак, ижтимоий-иқтисодий инфратузилманинг нисбатан камроқ ривожлангани мамлакат мустақилликни қўлга киритган вақтга келиб бу минтақадаги исломнинг алоҳида хусусиятини белгилаб берди. Фарғона водийсида азалдан сўфийлик тариқатлари устунлик қилиб келган. Расмий ислом Ўрта Осиё Мусулмонлари диний бошқармаси орқали совет ҳокимияти томонидан қаттиқ назорат қилиб турилган даврда сўфийликнинг расмий маъмурларга ҳам, расмий руҳонийларга ҳам нисбатан яриммухолифат шароитда орттирган тажрибаси унинг водийда ўз илдизларини сақлаб қолишига ёрдам берди.

Саксонинчи йиллар бошидан Фарғона водийсида, айниқса, Наманган ва Андижонда яширинча очилган ислом мактаблари сони кўпайди. Чет элдаги, шу жумладан, Саудия Арабистонидаги мусулмон ташкилотлари билан алоқа боғлаш натижасида водийда Ўрта Осиё учун анъанавий бўлган ҳанафий мазҳабига қараганда анча радикалроқ ҳанбалия мазҳабининг, сўнгра эса ваҳҳобийликнинг таъсири кучайди. Қулай табиий шароитларга ва қишлоқ ҳўжалиги ҳамда саноатни ривожлантириш учун бой ресурсларга эга бўлган бу минтақа айни вақтда нуфус масаласи-

нинг ниҳоятда кескинлиги, оғир ижтимоий шароитлари билан ажралиб туради. Шу сабабли сўз юритилаётган танглик йилларида Фарғона водийсида диний шиорлар остида зўравонлик ҳаракатларини келтириб чиқариш мамлакатнинг бошқа минтақаларидагига қараганда осонроқ эди. Водийдаги (Наманган, Андижон ва ҳ.к.) таъсирчан гуруҳларнинг вакиллари ҳокимиятнинг юқори қатламларида кам бўлгани ҳам совет даврида вазиятни издан чиқариши мумкин бўлган муҳим омил эди. Ана шундай шароитда ислом Тошкентга тазйиқ ўтказиш йўли бўлиб хизмат қилиши мумкин эди.

Ўзбекистоннинг мана шу минтақасидаги аҳволни кўп йиллар давомида батафсил ўрганган Дональд Карлайл бундай деб ёзади: “Портлашга мойил бўлиб турган Фарғона водийсида Каримов ҳал қилишга мажбур бўлаётган қийинчиликлар миқёсига етарли баҳо бермасликдан тийилиш керак. Фарбадиларнинг фикрига қараганда, гўё Тошкент ислом фундаментализми хатарини бўрттириб юбораётгандек. Эҳтимол, бу тўғридир, ammo фақат маълум даражада, холос. Лекин Каримовни ташвишлантираётган нарса саробдир, деган фикрга асло қўшилиб бўлмайди. Фарғона масаллиқни аралаштириб, бўтқа пишириладиган декча эмас, балки иқтисодий, диний ва элатлараро таранглик, этник низода қайнаб турган, истаган пайтда тошиб, Ўзбекистон, Тожикистон ва Қирғизистон учун ғоят даҳшатли оқибатларни келтириб чиқаришга тайёр ҳолатдаги дошқозондир”.

Ислом анъаналари қадимдан мавжуд бўлган Хоразмни истисно этганда, мамлакатнинг ғарбий ва шимоли-ғарбий қисмларида ислом нисбатан кечроқ, шу билан бирга, анча енгил, кўчманчиликка мослаштирилган вариантда қабул қилинган эди, яъни у асосан анъаналар ва одатлар тарзида сақланиб қолган эди. Мамлакатнинг бу қисмларида сўфийлик тариқатларининг таъсири Фарғона водийсидагичалик кучли бўлмаган. Гарчи саксонинчи йиллар охирида Ўзбекистонда диний ҳаёт эркинлашганидан кейин масжидлар сони кўпайган бўлса-да, диний вазият моҳиятан ўзгармади.

Ўзбекистоннинг йирик шаҳарларида — мамлакатнинг марказий қисмида жойлашган Тошкент, Самарқанд, Бухорода, Фарғона водийсидан фарқли равишда, исломнинг мўътадил шакллари анъанавий тарзда устунлик қилиб келди ва бу ҳол аҳолининг билим даражаси нисбатан юқори бўлгани ва этник илдизлари хилма-хиллиги билан изоҳланади. Айнан мана шу шаҳарларда Мовароуннаҳрнинг мусулмон маданияти этник сабр-тоқат ва бағрикенглик руҳини ўзида акс эттирди. Унинг Форобий ва Ибн Сино асарларида ўз инъикосини топган идеали — Фозил кишилар шаҳри нафақат диний асосда, балки маданий ва ахлоқий негизда ҳам

уюшган одамларнинг ҳамжамиятидан иборат бўлгани тасодифий ҳол эмас (И. Каримов. **Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида**. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1998, 6-ж, 130-бет).

Бироқ, саксонинчи йиллар охири — тўқсонинчи йиллар бошларида бу ердаги русийзабон аҳолининг маълум қисми кўчиб кетишидан ҳосил бўлган бўшлиқ қишлоқ аҳолиси ҳисобига жадал суратда тўлишига сабаб бўлди. Бу қатлам маълум қисми хилма-хил, унинг ижтимоий кайфиятлари, шу жумладан исломга муносабати ҳам туб аҳоли кайфиятларига қараганда беқарорроқ. Бу гап айниқса Тошкентга нисбатан ўринли бўлиб, бу ерда кўрсатиб ўтилган даврда миграция жараёни ҳаммадан кўра жадал кечди. Умуман эса, мустақиллик қўлга киритилганидан кейин мамлакатнинг бир қанча жойларида диний танглик нуқталари пайдо бўлганига қарамай, бутун мамлакатда ҳам, унинг айрим қисмларида ҳам ислом экстремизми мустақил ва таъсирчан сиёсий куч сифатида майдонга чиқишга қодир эмас эди.

Мустақиллик тимсоллари

Юқорида иқтибос келтирганим Петер Шолл-Латурга яна қайта мурожаат этаман. Шарқни жуда яхши биладиган, тажрибали телевизион журналист сифатида кўзига дафъатан ташланадиган, олдиндан маълум бўлмаган нарсаларни қандай кўрса, шундайлигича қайд этадиган бу кишининг воқеликни тиниқ кинематографик идрок этишидан фойдаланаман. Шолл-Латурнинг “Das Schlachtfeld der Zukunft” китоби рус тилига ҳам, ўзбек тилига ҳам таржима қилинмаган. Шу сабабли ундан каттагина парча келтираман (62—64-бетлар).

“Очигини айтганда, кўздан ғойиб бўлган бу ҳайкалга ачинаман. Тошкентдаги Карл Маркс бюсти пролетар инқилоби учун илгор курашчилар сиймосини абадийлаштирадиган бошқа ҳайкаллардан яққол фарқланиб турар эди. Коммунистик манифестни эълон қилган бу кишининг қиёфаси қизил мармардан ўйиб ишланган эди. Шу билан бирга, бу ҳайкал Москванинг Театр майдонида ва Лондоннинг Маркс дафн этилган Хайгет қабристонидан Марксга қўйилган ҳайкалларга жуда ҳам ўхшар эди.

Ҳайкал Тошкентнинг қоқ марказидаги жуда чиройли хиёбонда турарди. У хиёбон билан қўшилиб кетган бўлиб, кўрган одамга кучли таъсир қилар эди. 1991 йил ёзидаёқ қуйидагиларни ёзганим эсимда: “Мармар Маркс Ўзбекистоннинг коммунистик йўлдан муқаррар юз буришига ёлғиз қоядек қаршилиқ кўрсатмоқда. Мухлислари юз ўтирган бу инсон кишида қандайдир илиқ ҳис-туйғу-

лар, оддий инсоний ҳамдардлик уйғотмаслиги мумкин эмас”. Бироқ Маркс ҳам олиб ташланди ва бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Мозель соҳилидаги Трир шаҳридан чиққан “масих”нинг энди Тошкент ва Ўзбекистонга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Ҳайратомуз алмашув юз берди. Парчаланиб кетган Совет Иттифоқининг муқаддас пайгамбари ўрнида узоқ ва даҳшатли ўтмишдан келган осиелик қахрамон, европаликлар Темурланг деб атайдиган Темурнинг отлиқ ҳайкали пайдо бўлди. Бугун у Ўзбекистонда миллатнинг энг олий иззат-эътиборига сазовор. У миллий тикланиш тимсолига айланди. Миср эҳромларидан тортиб то Буюк Хитой деворигача чўзилиб кетган империяни барпо этган буюк жаҳонгир остидаги от жиддий ва куч-қудрат тимсоли бўлиб туюлади... Ҳайкалнинг таъсирли жиҳати шундаки, унинг пойига “Куч адолатда” деган шиор ўйиб ёзилган.

Маркс ўрнида Амир Темур — 1995 йилнинг туманли ва совуқ март кунда Тошкентдан олган таассуротим ана шу. Мен бу ҳайкалдан собиқ Ленин номли майдон сари боряпман. Бу майдон ўтган галги келишимдаёқ Мустақиллик майдони деб аталган эди. Бу ерда ҳам сезиларли ўзгаришлар, эски дунё қулаётганлигининг моддий аломатларини яққол кўриш мумкин. Атрофдаги борлиқ устидан ҳукмронлик қилган қандайдир баҳайбат ва сирли фиръавнга ўхшаган улкан Ленин йўқ. Унинг ўрнида салобатли глобус — ер курраси тимсоли турибди. Унда бир неча баравар катталаштирилган **Ўзбекистон Республикаси харитаси тасвирланган**. Бу метали глобусни саноқсиз ўзбек байроқлари қуршаган”.

Нима дейиш мумкин? Менинг назаримда, немис муаллифи ҳаёт тўқимасидан давр руҳини акс эттирадиган бир неча ёрқин деталарни олиб тасвирлашга муваффақ бўлган. Улар — ана шу давр тимсолларидир. Бу тимсоллар — мамлакат янги раҳбарларининг ғаройиб иддаоларини эмас, балки бир томондан, ўтган асрлар маданияти ўзанидан, иккинчи томондан, Россия мустамлакачилигини рад этиш ва совет ўтмишидан воз кечишга (эҳтимол, ҳаддан ташқари шошма-шошарлик билан) интилишдан иборат икки оқимнинг ижтимоий қудратини акс эттиради.

Энди сизни қандай атайлик?
Туркистонми? Марказий Осиёми? Ўрта Осиёми?

Дунёнинг сиёсий харитасини қўлингизга олинг-да, Ўзбекистонга бир назар ташланг. Шунда сиз чегаралар геометрияси фақат Қизилқум саҳросидагина тўғри чиқиқлар билан тортилганини кўрасиз. Мамлакатнинг аксарият

худуди воҳаларига тўғри келадиган бошқа қисмларида чегара чизиклари тўлқинсимон ва эгри-бугри бўлиб, худудни Тошкентнинг жануби-ғарбида шимолдан Қозоғистон ва жанубдан Тожикистон билан чегараланган тор (бор-йўғи бир неча ўн километр келадиган) йўлакка айлантириб қўяди. Тошкентдан тахминан 60 километр (!) масофада Тожикистон. Тошкентдан айнан бир неча километр нарида Ўзбекистон-Қозоғистон чегараси. Жануби-шарқда Фарғона водийси ҳамма томондан Қирғизистон худуди билан қуршаб олинган. XIX асрда Россия томонидан мустамлакага айлантирилган учта давлат (Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонликлари) ўрнига Кремль хариташунослари 1924 йилда Ўзбекистонни дунёга ана шундай қиёфада намоён этдилар.

Қозоғистон Президенти Назарбоев яқин ва узоқ ўтмишда ўз мамлакати Москвадан кўрган ранж-аламларни эслаб, “Қозоқларнинг тарих олдидаги гуноҳи нима эди?” деб хитоб қилади. Менинг ҳам сўрагим келади: ўзбеклар-чи, улар нима гуноҳ қилган эдилар? Фақат тарих олдидагина эмас, жўғрофия олдида ҳам қандай гуноҳ қилган эдилар? Асрлар давомида минтақанинг иқтисодий ва маданий негизи бўлиб келган мамлакат қайси гуноҳлари учун Сталин таърифлаб берган этник принциплар ҳамда Москва большевиклари узоқни кўлаб ишлаб чиққан стратегик режаларнинг темир исканжасига олинди? Бошқа томондан, Ўзбекистон қайси минтақа асосини ташкил қилади? Совет Иттифоқи парчаланиб кетганидан кейин бу минтақани қандай аташ тўғри бўлади? Дунё уни қандай чегараларда таниши керак? Бу савол фақат атама билангина боғлиқ эмаслиги равшан. У катта сиёсат билан боғланган.

Энг аввало, “минтақа” атамасининг ўзи хусусида. Унинг лотинчаси “regio” — “регион” — “минтақа” сўзидан келиб чиққан бўлиб, турли маъноларда ишлатилади. Биринчидан, худудий бўлиниш тизимидаги бирлик сифатида туман ёки вилоят сингари маъноларда. Иккинчидан, табиий минтақа — табиий шароитлари бир қадар муштарак бўлган катта худуд. Учунчидан, бирон-бир худудий бўлиниш тизимида махсус тасниф бирлиги деб ҳисобланиши шарт бўлмаган, ўлчамлари жиҳатидан анча салмоқли бўлган худуд — жўғрофий-маданий, жўғрофий-сиёсий, жўғрофий-иқтисодий макон минтақа деб аталади. Масалан, Кавказ (БЭС.— М.1998. 1003-бет). Ҳозир биз сўз юритаётган худудни белгилаш учун мазкур атаманинг ана шу охириги маъносидан фойдаланамиз. Минтақанинг узоқ давом этган, кўп асрлик тарихида уни ҳар хил ном билан: Трансоксания ва Мовароуннаҳр (бу ҳақда мен юқорида батафсил ҳикоя қилдим), Туркистон, Ўрта Осиё, Марказий Осиё деб атадилар.

“Туркистон” (туркий халқлар мамлакати) деган ном жуда узоқ тарихга эга. Хронологик жиҳатдан у Трансоксания билан Мовароуннаҳр оралигида туради. Минтақани биринчи бўлиб эронликлар Сосонийлар ҳукмронлиги даврида (III-VII асрлар) шундай аташган. Араб географлари бу номни кўп асрлар мобайнида унутиб юборишганидан кейин венециялик сайёҳ Марко Поло ўзининг Осиё бўйлаб саёҳатини тасвирловчи “Китоб”ида (1298 йил) бу атамага қайта жон бағишлади. Ҳар ҳолда, шуни қайд этиш муҳимки, ўша узоқ ва қадимги даврларда “Туркистон” атамасини туркий халқларнинг ўзлари эмас, балки чет элликлар ишлатишган. XIX асрнинг иккинчи ярмида ҳам шу нарса такрорланди.

Минтақа Россия томонидан мустамлакага айлантирилгач, “Туркистон” сўзи 1867 йилда ташкил этилган генерал-губернаторлик номига киритилди. У тўртта вилоятни — Сирдарё, Еттисув, Фарғона ва Каспийорти вилоятлари ҳамда Самарқанд шахрини ўз ичига олган. Ўша йилларда ғарбий европалик географлар “Туркистон” атамасини кенг ишлатиб, Ғарбий Туркистон (Россиянинг Ўрта Осиёдаги худуди, Афғонистоннинг шимолий қисми) ва Шарқий Туркистонни (Ғарбий Хитойнинг Россия билан чегарадош вилояти) бир-биридан фарқлар эдилар.

Совет ҳокимияти аввалига “Туркистон” атамасини маъқул кўрди. Минтақадаги биринчи совет республикаси ҳам шу атама билан Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикаси деб аталди. Маҳаллий коммунистик партия Туркистон Коммунистик партияси деган ном олди. Лекин тез орада “Туркистон” атамаси Москванинг сиёсий луғатидан чиқариб ташланди. Нега? Унинг аниқ эмаслиги, форсий тилли аҳоли туркий халқлар доирасига кириб қолганлиги учун. Аслида бундан кўра жиддийроқ сабаблар ҳам бор эди.

Ҳар ҳолда, пантуркизм ғоясини эслатувчи бу атама Россиянинг коммунистик мафкурасига тўғри келмас эди. Устига-устак, аҳолиси уйгурлардан иборат бўлган Синьцзянга ошкора ишора пайдо бўлар эдики, бу ҳам ҳозирча Москвага кераксиз эди. Шу тариқа “Туркистон” атамаси тарих қаърида йўқ бўлиб кетди. У сиёсий жўғрофияга қайтадими? Ким билсин! Тарих йўлларида ҳар нарса бўлиши мумкин. Шуни айтиш керакки, ўтмишда Фарбда Ўрта Осиё муаммолари бўйича таниқли эксперт бўлган Боймирза Ҳайит ўзини туркистонлик деб атар, асарларида Фарбнинг сиёсий ва жўғрофий адабиётида, ўзи ёзганидек, “Туркистон” атамасини XIX аср иккинчи ярмида ишлатилган маънода қўллаш тақиқлаб қўйилганидан доимо афсусланар эди (Hayit B. Turkestan im Herzen Eurasiens. — Kolns. 1980).

Шу ном билан боғлиқ яна битта латифанамо гапни айтиб ўтмоқчиман. Немис тадқиқотчиси Пауль Георг Гайс Москванинг сўзлар маъноси билан боғлиқ галати, тушунтириш қийин бўлган амаллари ҳақида ажабланиб қуйидагиларни ёзади. 1924 йилдан кейин “Туркистон” сўзи совет сиёсий лугатидан чиқиб кетганлигига қарамай, бу минтақадаги ҳарбий округ “Туркистон ҳарбий округи” деб аталди, минтақани Сибирь билан боғловчи темир йўл “Турксиб”, яъни “Туркистон—Сибирь темир йўли” деб аталди. Нега? Россиялик тарихчилардан ҳеч ким бу бемаъниликни менга жўяли қилиб тушунтириб бера олмади.

Совет даврида “Ўрта Осиё” деган атама муомалага киритилди. Жўрофий жиҳатдан олганда, бу атама билан Осиё қитъасининг Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистон жойлашган қисмини белгиладилар. Жанубий Қозоғистоннинг Орол—Иртиш сув айирғичидан жанубдаги ҳудудини ҳам Ўрта Осиёга киритдилар. Сиёсий маънода эса “Ўрта Осиё ва Қозоғистон” деган қўлланма ишлатила бошланди (БЭС. 1141-бет).

СССР парчаланиб кетганидан кейин Американинг сиёсий тилида “Ўрта Осиё”, “Ўрта Осиё ва Қозоғистон” деган номлар дарҳол “Марказий Осиё” деган ном билан алмаштирилди. Бундай алмаштиришнинг изоҳини ҳеч қаердан топмадим. Минтақадаги давлатлар бошлиқларининг 1993 йил январь ойида Тошкентда ўтказилган учрашувида Қозоғистон Президенти Назарбоев таклифи билан “Марказий Осиё” деган номни қонунийлаштиришга ва “Ўрта Осиё”ни унутишга қарор қилишди. Шу ўринда “Марказий” деган атаманинг “Ўрта” деган атамдан нимаси яхши?

Менинг тушунишимча, гап шундаки, Қозоғистон раҳбари минтақани “Марказий Осиё” деб атаб, ўз мамлакатининг минтақадаги етакчи ролини, Қозоғистон пойтахти Сибирь ичкарасига, Остона шаҳрига кўчирилиши муносабати билан минтақанинг сиёсий жўрофиясида юз берадиган ўзгаришни гўё қонунийлаштиришга уринди.

Шуни айтиш керакки, бу атама билан боғлиқ масала жуда ҳам жўн эмас. Жўрофий ва тарихий-маданий маъноларда у мутлақо бошқа-бошқа ҳудудларни англатади. Бу масала хусусида россиялик таниқли географ ва геолог Владимир Обручев бундан юз йил аввал ёзган бир фикрни келтираман: “Марказий Осиё — Осиё қитъасининг денгизга қуйиладиган дарёлари бўлмаган, жаҳон океанидан ажралиб қолган ички қисми... Бу жўрофий вилоятдаги ҳамма дарёлар қўлларга қуйилади ёки аста-секин қумликларга сингиб кетади, қумликлар ичида йўқолади (Обручев В. Центральная Азия и Северный Китай. — Санкт-Петербург, 1901, 1-бет).

Бундай ёндашув Европада чиққан энг салмоқли энциклопедияларда “Марказий Осиё” деган жўрофий тушунчани таъриф-

лашга асос қилиб олинган. Масалан, немис энциклопедиясида қуйидагилар ёзилган: “Марказий Осиё — ичкари Осиёда жанубда Ҳимолай, шимолда Сибирь тоғлари, шарқда Хинган тоғлари ва ғарбда Помир ўртасида жойлашган, дарёлари оқиб чиқиб кетмайдиган ясси тоғликдир” (Brockhaus in einem Band, — Leipzig—Mannheim. 1996, 1008-бет). Мана бу катта энциклопедик луғатдан парча: “Марказий Осиё — мамлакатларнинг табиий зонаси бўлиб, Осиё қитъасининг ичкари қисмини Хитой ва Мўғилистон доирасида қамраб олади. Худуди 6 млн. кв. км га яқин. Кўпчилиги яримчўл ва чўллар (Гоби, Алашань, Ордос), Тянь-Шань, Куньлунь, Наньшань, Қорақурум ва бошқа баланд чўққилар билан ажратилган ёки қуршаб олинган Тарим текисликлари, Тибет тоғлигидан иборат. Худуднинг кўпчилик қисмини дарёлари денгизга қуйилмайдиган жойлар ташкил қилади” (БЭС.—М.—1998. 1330-бет). Шундай қилиб, жўғрофий маънода Қозоғистоннинг ҳам, минтақадаги унга қўшни давлатларнинг ҳам Марказий Осиёга ҳеч қандай алоқаси йўқ.

Бу тушунча тарихий-маданий маънода бошқача мазмунга эга. Хусусан, ЮНЕСКО фаолиятида Марказий Осиё деганда собиқ Совет Иттифоқининг Ўрта Осиё республикаларини, Қозоғистонни, шарқий Эронни, шимолий Афғонистонни, шимолий Покистонни, шимоли-ғарбий Ҳиндистонни, Мўғилистон, Синьцзянни ўз ичига оладиган минтақа тушунилади. Шу сабабли Афғонистон, Эрон, Хитой, Покистон ЮНЕСКО шафелигида иш олиб борадиган Марказий Осиё маданиятини ўрганиш уюшмасининг аъзоларидир.

Агар жўғрофия ва маданиятшуносликнинг ҳамма эътироф этган меъёрларига зид ўлароқ, минтақани “Марказий Осиё” деб аташ давом эттириладиган бўлса, у ҳолда, атамалар чалкашиб кетишига йўл қўймаслик учун, “советлардан кейинги” деган сифатни ишлатмасликнинг ҳеч иложи йўқ. Шунинг учун ҳам илмий жиҳатдан аниқ бўлмаган номни ўжарлик билан қўллашнинг нима кераги бор, деб ўйлайман. Эртага инглиз сиёсий тилидаги “Кичик Осиё” (немис тилида “Kleinasien”) атамасини алмаштиришларини бир тасаввур қилинг. Ёки Жанубий Америкадаги Рио Браво-дель Норте дарёсидан шимолдаги қандайдир штатларни Тошкентда, Остонада ёки Москвада Лотин Америкаси таркибига киритган бўлишармиди. Совет замонасидан қолганига қарамай, “Ўрта Осиё ва Қозоғистон” атамасига қайтган яхшироқ эмасми? Қисқароқ ва қулайроқ бўлиши учун “Ўрта Осиё” атамасидан фойдаланган маъқул эмасми?

ЎТИШ ДАВРИ МАНТИҚИ

Мен олдинги бобда тасвирлашга уринган манзара Ўзбекистоннинг тангликдан чиқиши ҳамда аҳоли, табиий ва жўғрофий-стратегик ресурсларидан самарали фойдаланиши учун объектив равишда қуйидагилар талаб этилишини таъкидлашга имкон беради:

— советлардан қолган мероснинг ижобий жиҳатидан мумкин қадар кўпроқ фойдаланиш ҳамда салбий жиҳатлар таъсирини иложи борича камайтириш;

— миллатнинг маънавий қадриятларини ҳамда миллий онгни қайта тиклаш, халқ ҳаётида теран илдизлари бўлган демократия институтларини ривожлантириш;

— миллатлараро тотувликни таъминлаш;

— исломнинг маданий ва маънавий имкониятларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ҳамда диний экстремизмга қарши курашиш;

— жаҳон ҳамжамияти билан интеграциялашиш, халқаро муҳит билан ўзаро ижобий таъсирни таъминлаш.

Айнан мана шу омиллар мамлакатда ўтиш даврининг кўзланган энг муҳим манзиллари бўлиб хизмат қилди. Бироқ, ўтиш даврининг ўзи нима? Бу атамадан жуда кенг фойдаланилмоқда, зоҳиран маъноси аён бўлишига қарамай, у турли маъноларда ишлатилмоқда. Ҳолбуки, ҳозирнинг ўзидаёқ ўтиш даврларини бошдан кечираётган жамиятлардаги умумий ва хусусий, қонуний ва тасодифий жиҳатларни тадқиқ қиладиган яхлит илмий йўналиш вужудга келди. Бу илмий йўналиш “транзитология” деб аталиб, лотинча “transitus” — “ўтиш” сўзидан олинган (бу ҳақда қаранг: Parsons T. *The System of Modern Societies*, Englewood Cliffs (N.J.). *Development theory: Four critical studies*. Ed. By Lehman D.L. 1979; Brzezinski Zbignev. *The Great Transformation. The National Interest*. 1993).

Транзитологияда ўтиш даври ижтимоий замоннинг бир қисми, ижтимоий тараққиёт босқичи, деб таърифланади, унинг асосий мазмуни — модернизация, яъни жамиятнинг иқтисодий, сиё-

сий ва маънавий соҳаларида (бир вақтда бўлмаса-да) янгилашиш ясашдир. Бу даврнинг энг юқори нуқтаси — мамлакатнинг барқарор иқтисодий ўсиш даражасига чиқиб олишидан, шунингдек, сиёсий ва ижтимоий тузилмаларнинг барқарорлашуvidан иборат.

Транзитологиянинг предмети бу — ривожланаётган ва ривожланган мамлакатларнинг амалиёти, тажрибасидир. Шу сабабли, советлар барҳам топгач, вужудга келган мамлакатлардаги ислохотчилар ҳозир ҳам транзитологларнинг кўпгина хулосаларига қараб иш тутсалар айти муддао бўлади. Ёки ўзгалар хатоси одамларни ҳеч нарсага ўргатмайди, дегувчилар ҳақлими? Шу ўринда Ўзбекистон шаънига, яхшиямки, бундай дашном айта олмаймиз.

ЖАҲОН ТАЖРИБАСИ НУҚТАИ НАЗАРИДАН

Барқарорлик ҳақида сўз

Жаҳон тажрибасидан маълумки, барқарорлик ҳамма вақт ўтиш даврининг асосий мақсадларидан бири, у даврни оптималлашнинг зарур шarti бўлиб келган. Атама лотинча “Stabilis” сўзидан олинган бўлиб, “муқимлик”, “доимийлик” маъноларини билдиради. Сиёсий маънода эса барқарорлик сўзининг энг умумий маъноси (агар атаманинг этимологик томирларидан узилмайдиган бўлсак) — давлат ҳокимиятининг мамлакатда тартиб ва хавфсизликни таъминлаш қобилиятидир. Барқарорлик кўпинча ҳокимиятнинг қонунийлиги, аҳоли уни қонуний деб тан олиши, халқ бу ҳокимиятни қўллаб-қувватлаши, унга ишониши билан, сиёсий режим мамлакатнинг ижтимоий эҳтиёжларига мувофиқлиги, давлат аппаратининг самарадорлиги билан боғланади.

Фарбдаги айрим тадқиқотчилар сиёсий барқарорлик нималигини фақат унинг зидди — беқарорлик орқалигина чуқурроқ тушуниш ва баҳолаш мумкин деб ҳисоблашади. Улар беқарорликка давлатнинг ҳокимиятни тасарруф эта олмаслиги, оломон ҳокимияти, зўравонлик ва тартибсизлик, жаҳолат ва қирғинбаротлар деб таъриф беришади. Шунга кўра, барқарорлик юқори даражада мутаассирлик билан қабул қилинади. Масалан, ижтимоий тизим учун ҳаёт-мамот шароитида сиёсий тузилманинг ўзини ўзи сақлаб қола олиш қобилияти барқарорликдир деб ҳисобланади. (Bealey F. Stability and Crisis: Fearst About Threats to Democracy. European Journal of Political Research. 1987. Vol. 15. No.6. 687-бет). Дадил таъриф!

Хайдельберг университетининг сиёсий фанлар бўйича профессори немис Клаус фон Бойменинг шу мавзудаги ғоят эътиборга молик фикрларига кўзим тушиб қолди. Мана улар: “Мукаммал конституция ва мукаммал ҳокимият институтлари ҳақида Аристотель замонларидаёқ баҳс юритишган. Марксизм даврларида парламент, конституция, сайлов ҳуқуқи, судлар каби демократия институтларига очиқдан-очиқ менсимай қаралди. XX асрнинг саксонинчи йилларида уларга фақат қурол сифатида, сиёсий ҳаёт ёзиб берган сценарийлар бўйича сиёсий раҳбарлар ўз ролларини жуда бошлаб ижро этишларига ёрдам берадиган воситалар сифатидагина қайтадан мурожаат қилинди. Айни шу вақтда сиёсий фан отахонлари парламент тизими афзалми ёки президентлик тизими, деган абадий мунозарани давом эттирмоқда. Реал ҳаётда муайян мамлакат тарихидаги қийин дамларда (ўтиш даврларида) манфаатлар марказида бошқарувни оқилона ташкил этиш, барқарорликни таъминлашга қодир бўлган ҳокимият тузилмаларини яратиш масалалари туради” (Klaus von Beyme. Ansätze zur Reform des politischen Systems, in: Demokratie am Wendepunkt. 158-бет).

Сўнгги вақтларда барқарорликни таъминлаш талаблари ва умуман барқарорлик мавзуси советлар парчаланишидан кейин пайдо бўлган давлатларда айниқса долзарб бўлиб қолди ва кўпинча демократиялашни ҳам, бозорни ҳам иккинчи ўринга суриб қўймоқда. Бу ҳол мазкур давлатларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган бир қанча омиллар билан изоҳланади. Ҳаёт кескинлашган иқтисодий танглик, жамиятда мулкий табақалашувнинг кучайиб кетиши, юқори табақаларнинг заиф сиёсий имкониятлари ва маъмурий коррупция, жиноятчиликнинг ўсиши, этник-тил муаммолари шулар жумласидандир.

Шуни айтиш керакки, “барқарорлик” тушунчаси бу давлатларнинг ўзларидагина эмас, балки Ғарбнинг уларга муносабатида ҳам анъанавий бўлиб қолди. Айтайлик, бу тушунча мазкур мамлакатлардан бирортасида ҳокимият соҳибларининг у ёки бу авторитар қадамларини оқлаш учун ишлатилмоқда. Авторитар қадамлар, дейишмоқда Ғарбдаги айрим таҳлилчилар ва сиёсатчилар, бизнинг қоидаларга тўғри келмайди, албатта, лекин барқарорликни кўзлаб шундай қадамлар қўйилди, яъники, улар барқарорлик йўлида қурбон қилинди.

Муаммо барқарорликнинг ўзида эмас, балки советлардан кейинги маконда (ҳамма вақт ҳам эмас, ҳамма жойда ҳам эмас, асло) ҳукмронлик қилишнинг авторитар усулларини ишлатмасдан барқарорликни қандай, қанақа усуллар билан таъминлаш мумкинлигидадир. Советлар парчаланишидан кейин пайдо бўлган

мамлакатларнинг ўзида бўлса кошки эди! Азалий демократик анъаналарга эга бўлган мамлакатларда ҳам ҳар хил фавқулодда вазиятлар туғилганида шундай усуллар қўлланганини кўрсатувчи мисоллар оз эмас.

Рузвельт даврида қандай бўлган эди?

Давлатнинг ўтиш даври ислохотларига аралashiш шакллари ва чегаралари масаласи ҳамма вақт жуда мунозарали бўлиб келган. Агар давлат мустабид бўлмаса, муаммо анча равшан. Бу мунозарада иштирок этувчи томонлар—ислохотчи-либераллар ва ислохотчи-консерваторлар. Агар либералларнинг асосий ташвиши инсоннинг табиий ҳуқуқларини давлат тажовузларидан ҳимоя қилиш бўлса, консерваторлар томонидан бу ҳуқуқларни ижтимоий манфаатларга зид келмайдиган чегарагача тан олиш. Одам ва жамият консерваторлар томонидан бирликда олиб қаралади. Бунда жамият инсонга нисбатан афзалликка эга. Инсоннинг ҳуқуқлари унинг мажбуриятларидан келиб чиқади. Консерватизм жамиятни индивидуализм томонидан бузилишдан сақлаш учун ана шундай ҳимоя чегарасини қўйган. Иккинчи томондан, давлат кучли бўлиши, инсон табиатининг салбий жиҳатлари юзага чиқишини жиловлаб туриши ва яхши фазилатларнинг такомиллашувига ёрдам бериши керак (Huntington S.R. Conservatism as and Ideology. American Political Science Review. 1957. Vol.51).

Ислохотларга консерватив ёндашувнинг энг ёрқин намоянда-си АҚШнинг 32-президенти, Америкача “Янги йўл” ижодкори Франклин Делано Рузвельт эди. Унинг 1932 йилги президент сайловидаги рақиби, ўша вақтда АҚШ президенти бўлиб турган Гувер индивидуализмнинг америкача классик фазилатларига ҳамда танлаш имкониятларига мурожаат қилган, давлат зўравонлигидан огоҳлантирган бир вақтда, Рузвельт кучли ва радикал ижро этувчи ҳокимиятнинг қизғин тарафдори бўлиб чиқди. Рузвельт даврида Оқ уй бутун Америка сиёсий тизимининг куч-қувват маркази, янги ғоялар манбаи, савдонинг, ижтимоий ўзгартишларнинг ҳаракатлантирувчи, халқ орзу-умидларининг тимсолига айланди. Ижро этувчи ҳокимият обрўсини мустаҳкамлашни Рузвельт конституциявий имкониятлар йўл қўядиган чегарагача олиб чиқди. Бу жиҳатдан у ўзидан олдинги ва ўзидан кейинги ҳамма Америка президентларидан ўзиб кетди. У қонун чиқариш ташаббусини

конгресс қўлидан тортиб олди, шу тариқа президентлар институ-тининг қонунчилик вазифаларини кенгайтирди.

Рузвельт жамоатчиликнинг умидларини президентлар институ-туга жамлади, чунки ўша вақтдаги ҳар икки оммавий ахборот воситаси — матбуот ва радиодан ўз сиёсатининг қуроли сифати-да мумкин қадар кўп фойдалана билди. Рузвельтни оммавий ах-борот воситаларининг биринчи президенти деб аташ мумкин бўлар эди. Унинг номи газеталарнинг йирик сарлавҳаларида ҳукмрон эди. Бунга у кўпроқ ўзининг Оқ уйда ишлайдиган журналистлар-га нисбатан ўтказган “очиқ эшиклар” сиёсати туфайли эришган эди. Белидан пасти шол бўлиб қолган президент йил сайин ҳар ҳафтада икки марта ўз ёзув столи атрофига икки юздан ортиқ журналистни тўплар эди. Бу учрашувлар ҳокимиятнинг матбуот билан ҳамкорлик қилиш намунаси эди. Рузвельт даврида АҚШ ижтимоий ҳаётнинг ҳамма асосий соҳаларида улкан муваффақи-ятларга эришди. У эриша олмаган нарсалар эса унинг ўзига эмас, балки АҚШнинг ижтимоий тизими кучли президентларнинг ҳам олдига қўядиган ўтиб бўлмас тўсиқларга боғлиқ эди.

Мен Рузвельтга кўп эътибор берганимга сабаб шуки, Ислон Каримов ислоҳотларни амалга ошириш чоғида, Дональд Карлайл ўринли кўрсатиб ўтганидек, хоҳлайдими, хоҳламайдими, мана шу Америка президентининг стратегияси ва тактикасидан кўп нар-саларни қабул қилган. Табиийки, бунда макон ва даврнинг кон-крет тарихий шароитларини ҳисобга олган...

“Янги йўл”нинг муваффақиятидан қандай хулосалар чиқариш мумкин? Кучли давлатсиз, кучли ижро этувчи ҳокимиятсиз бун-дай муваффақиятга эришиб бўлмас эди. Ва бу гап ривожланган фуқаролик жамияти институтларига, кучли, чуқур идиз отган нодавлат бошқарув тузилмаларига ёки, аниқроқ айтадиган бўлсак, ижтимоий ўзини ўзи бошқариш тузилмаларига эга бўлган АҚШ ҳақида айтиляпти. Бордию ижтимоий алоқаларнинг муқаррар за-ифлашуви билан боғлиқ бўлган модернизация оғир тоталитар ўтмишга эга бўлган мамлакатда амалга ошириляётган бўлса, унда нима дейиш мумкин?

Таниқли рус файласуфи Иван Ильин эллигинчи йиллардаёқ, коммунистик режим қулаганидан кейин Россияда иккита имко-нийат бўлади — ё қаттиқ ва оқилона авторитар режим уни парча-ланишдан сақлаб қолади, ёки бошдан-оёқ анархия юз беради, деб башорат қилган эди. Шу сабабли ўтиш даврида авторита-ризм — Россия учун нажот йўлидир. Ильинни авторитар режим-ни сиёсий воқелик сифатида бирон-бир даражада ёқтиришда айб-лаб бўлмайди. У — антибольшевизмнинг собитқадам идеологи ва

ҳар қандай диктатуранинг душмани. Шунинг учун ҳам большевиклар уни 1922 йилда чет элга чиқариб юборишган. Ильиннинг далилларини келтириб ўтирмайман. Бу далиллар унинг “Основы борьбы за национальную Россию” деган китобида (Париж, 1938) баён этилган. Далиллар фалсафий даражада таърифланган ва мантиқан жуда кучли, бироқ XX асрнинг охириги ўн йилликларидаги реал воқеликлар билан боғланмаган. Уларни фалсафий мулоҳазалар сифатида, а priori деган маънода қабул қиламиз. Лекин, мана, конкрет тажрибага асосланган мулоҳазалар.

Жануби-Шарқий Осиё тажрибаси

Япония, Жанубий Корея, Тайвань, Сингапурдаги ўтиш даври тажрибаси одамда кучли таассурот қолдирмаслиги мумкин эмас. Бу мамлакатларнинг иқтисодий муваффақияти Людвиг Эрхарднинг немис мўъжизаси билан бир қаторда урушдан кейинги мўъжизалар тоифасига киради. Шу сабабли ана шу муваффақиятларга алоқадор бўлган одамларнинг овозига кулоқ солмаслик, юмшоқ қилиб айтганда, енгилтаклик бўлар эди. Кимдир уларга қўшилмаслиги, кимдир уларни қатъиян рад этиши мумкин, аммо улар хусусида ўйлаб кўриш ҳамма учун фойдадан холи эмас. Фикрларимга ҳамоҳанг бўлган иккита мулоҳазани келтираман.

Энг аввало, таниқли япон иқтисодчиси Сабуру Окито мулоҳазалари. У Япония ва қўшни давлатлар тажрибасига асосланиб, куйидаги хулосаларни исботлайди: биринчидан, эркин тадбиркорлик механизмлари анъаналарга, тажриба ва тегишли ижтимоий маданиятга таянмайдиган мамлакатларда давлатнинг бозор ислохотларига қаттиқ аралашуви жуда зарур; иккинчидан, ислохотларнинг кучли давлат бошқарувига таянган ҳолда секин ўтишини назарда тутувчи ўзгартиришлар стратегиясини асло инкор этиб бўлмайди. (Сабуру Окитонинг бу мавзудаги ишларининг тўла хулосаси “Steps to the 21st Century” мақоласидан ўрин олган. “The Japan Times”, 1993).

Тайванлик тадқиқотчи ва амалиётчи Давид Чен эса мана буларни ёзади: “...Капитализмга ўтиш учун кучли раҳбарлик керак. Модернизациянинг биринчи босқичида демократия ортиқча ҳашамдир... Иккинчи жаҳон урушидан кейинги муваффақиятли ривожланиш моделлари жумласига асосан Шарқий Осиё мамлакатларини киритиш керак. Улар мисолида энг доно йўл — демократиядан олдин жадал иқтисодий ривожланиш эканлиги намён

бўлди. Аравани отнинг олдига қўйиш, яъни биринчи ўринга сиёсий ислохотларни, улардан кейин эса иқтисодий ислохотларни қўйиш — кулфатларга олиб борадиган йўлдир. Буни урушлар, инқилоблар ва касалликлар ичида қолган бошқа кўпгина ривожланаётган мамлакатлар мисолида кўриш мумкин. Ўз халқини боқишга қодир бўлмаган мамлакат ҳокимият ваколатларини тақсимлашдек нозик масалалар билан шуғуллана олмайди”.

Ўтиш даврининг дастлабки босқичларида бозор иқтисодиёти билан юмшоқ авторитар режим сирли равишда уйғунлашиб кетган Сингапур тажрибасини таҳлил қилган Ли Куан Юга асосланиб, Чен қуйидаги хулосани чиқаради: “Демократия, шубҳасиз, болалар кийим ва пойабзал билан таъминланган вақтда, уларда уй-жой ва таълим олиш имконияти бўлганида, жамияти жаҳон савдоси учун очиқ бўлган ҳамда одамлар бутун дунё бўйлаб юра оладиган вақтда, улар тирикчилик учун пул ишлаб топиш имконига эга бўлган вақтларида келади...” (Vital Speeches of the Day, July 15, 1993, 603-608-бетлар).

Збигнев Бжезинский ва бошқалар

Збигнев Бжезинскийни таништиришга ҳожат йўқ, обрўси ҳам ўзига етарли. Уни Фарб дунёси ва Фарб демократияси қонун-қоидаларидан озгина бўлсин чекинганликда ҳам гумон қилиб бўлмайди. Шу сабабли унинг коммунистик тузумдан кейинги ислохотларга берган айрим баҳолари бироз кутилмаган гап бўлди. Хусусан, унинг мана бу фикрига эътибор беринг: эркинликка чиққан “Мустақил ва жўшқин бозор кучларидан ташқари, ўз имкониятини сақлаб қолаётган давлат бошқарувига ҳам таянадиган ўзгартиришлар стратегиясини асло эътибордан соқит қилиб бўлмайди”.

Бжезинский собиқ коммунистик мамлакатларда тез ва кенг қамровли ўзгартиришлар, “шок терапияси” деб ном олган ёндашувларни зарур субъектив ва объектив шарт-шароитлар бўлган тақдирдагина амалга ошириш мумкин, дер экан, бунда у ўз фикрларига анча-мунча даражада танқидий ёндашди. “Ҳозирча шок терапиясига фақат битта ижобий мисол келтириш мумкин, — дейди Бжезинский, — бу ҳам бўлса Польша варианты. У, афтидан, қоидадан истисно бўлса керак. Бу мамлакатда мавжуд бўлган эркин деҳқонлар табақаси ва йирик пинҳона иқтисодиёт ўзини тезда намоён этди — нарх-наво устидан назорат бекор қилиниши биланок талаб ва таклиф қонуни дарҳол ишлаб кетди. Польша Фарб

давлатларидан, Фарбдаги поляк миллатдошларидан жуда катта молиявий ёрдам олди”.

Бжезинский давом этади: “Бу (коммунистик тузум парчаланганидан кейин пайдо бўлган. — Л.Л.) мамлакатлар ҳам, Фарб ҳам ҳаддан ташқари кўп нарсани кутиб, анча соддалик қилишди... Коммунистик тузумдан чиққан мамлакатларнинг юқори сиёсий табақаси Фарбдан олиниши мумкин бўлган ёрдам ҳақида жуда бўрттирилган ва юзаки тасаввурга эга эди. Улар осмондан чалпак ёғилишига ёки янги кенгайтирилган Маршалл режасига ўхшаган нарсадан умидвор бўлишди. Фарбга келсак, амалга оширилиши керак бўлган ўзгартишларнинг тузум билан боғлиқ қийинчиликларига, эски, ҳамон қудратли номенклатураларнинг қаршилигига, шунингдек, жараённинг ўзи узоқ давом этишига етарли баҳо бермади... Американинг ёрдам дастурлари “ўтиш даври беш йилга яқин давом этади” деган тахминга асосланганлиги юқорида айтилган фикрларга жуда яхши мисол бўла олади. Энди эса биз бу давр анча узоқроқ — Марказий Европа мамлакатларида камидан 10 йил, бошқа мамлакатларда 15 ёки 20 йил давом этишини биламиз. Фақат ўшандагина ўзгартиришлар жараёни тутаганлиги ҳақида гапириш мумкин бўлади” (The National Interest. 1993. No. 33. 7-бет).

Бжезинскийнинг коммунистик тузумдан кейинги ўтиш даври қанча давом этиши ҳақидаги башорати ҳаддан ташқари оптимистик руҳга эга. Афтидан, у ўзгартишлар динамикаси, эҳтимол суст кечса-да, ҳар ҳолда, бир йўналишда боради, илғор бўлади, деган тахминга асосланган бўлса керак. Ҳолбуки, тажриба кўрсатганидек, советлардан кейин пайдо бўлган мамлакатларда ўзгартиришлар йўлида ўнгу сўлга ва ҳатто орқага ҳам қайрилишлар юз берди. Сўнгги вақтларда бу ҳол Қирғизистонда ҳам, Қозоғистонда ҳам яққол намоён бўлди. Умуман эса, ўтиш даврининг тезлиги — ўз-ўзидан чекланадиган омилдир. Ўтишнинг асоссиз равишда тезлаштирилиши кўп ўтмай жиддий йўқотишларга олиб келади ва бу жараён ўз-ўзидан секинлаша бошлайди.

Лотин Америкаси мамлакатларида ўтиш даври нақ бир асрдан бери чўзилиб келмоқда. Гоҳ ғалаба, гоҳ мағлубият келтираётган қаттиқ сиёсий кураш давом этмоқда.

Осиё ва Европадаги баъзи мамлакатлар — Испания, Португалия, Грецияда — модернизация бир авлод умрига тенг вақтни олди. Сиёсатшуносларнинг биринчи Бутунроссия конгрессида ўтказилган сўров иштирокчиларининг кўпчилиги ҳозирги тангликни 20—25 йилдан олдин енгиб бўлмаслигига ишонишларини кўрсатди. Гап шундаки, собиқ иттифоқ мамлакатларида иқтисодий исло-

ҳотлар жамият ҳаётида туб ижтимоий-маданий ўзгаришларни амалга ошириш билан боғлиқ. Бунинг учун янги авлоднинг дунёга келиб, вояга етиш даври, яъни 20—25 йиллик вақт керак бўлади (Полис. 1998. 3-сон).

Бундай тахмин Россиянинг янги Президенти Владимир Путин билдирган фикрга ҳам бутунлай тўғри келади. У ўзининг дастлабки чиқишларидан бирида ишлаб чиқариш даражаси бўйича Испания ва Португалияга етиб олиш учун Россияга камида ўн беш йил керак бўлади, деган эди. Ҳолбуки, улар энг илғор мамлакатлар эмас!

Албатта, конкрет инсонга бунча муддат ҳаддан ташқари катта бўлиб туюлади. Ўз олдига ҳам, ҳокимият олдига ҳам “Қачон ҳақиқий кун келади?” деган саволни қўювчи ҳар бир одамни бунча муддат жуда дарғазаб қилади. Чунки одамлар ҳаётга ўз қаричлари билан баҳо беради, уларнинг қаричи эса жамиятникидан фарқ қилади. Иложимиз қанча?

Будапешт университетининг сиёсий фанлар профессори Петер Харди коммунистик тузумдан кейинги ўтиш даврini ташқаридан туриб эмас, балки ичидан, тегишли жараёнларнинг иштирокчиси сифатида ўрганган. Сўзни унга бераман:

“Шарқий Европа мамлакатларида коммунизм билан хайрлашиш барчани завқ-шавққа тўлдириб юборди. Сиёсатга қизиқиш жуда катта эди, биринчи демократик эркин сайловларда иштирок этиш юксак даражага кўтарилди. Лекин бу — бой берилган урушдаги охириги ғолибона жанг эди. Жуда тез орада кўтаринки руҳ ўрнини умидсизлик эгаллаб олди. Янги сиёсий арбоблар ва янгича сиёсий ҳаёт фуқаролар қаршисида аввалгиси каби ёқимсиз қиёфада намоён бўлди. Аксилкоммунистик муҳолифат вакиллари фақат иқтисодий фойда олиш ва имтиёзларга эга бўлиш учунгина ўзларини сиёсатга ургани ва ҳокимиятга интилгани тобора равшан бўлаверди. Улар фақат иккиёқлама ахлоқ эмас, шу билан бирга, иккиёқлама мунофиқлик намуналарини кўрсатди.

Шарқий Европанинг коммунистик тузумдан кейин пайдо бўлган мамлакатларида одамлар бозор ҳаётига тайёр эмасликлари маълум бўлди. Улар бу ҳаётнинг ҳамма афзалликларини тан олиш ва қабул қилишга ҳозир эди, лекин унинг камчиликлари ва маҳрумликларини эмас. Улар ўзларига: “Нима сабабдан янги ҳокимият эски ҳокимият давридаги ижтимоий имтиёзларни бера олмайди?” деган саволни қўйишарди. Яна кўпинча: “Ҳодисалар оқимини кучли қўл билан бошқариб турадиган ҳокимият дурустроқ бўлмасмиди?” деб ўйланиб қолишар эди” (Peter Hardi. Vom

Kommunismus zur Demokratie — Der schwierige Übergang in Mittel und Osteuropa. Demokratie am Wendepunkt. 365-366-бетлар).

Шундай қилиб, ўтиш даврининг гарови: иқтисодий ислохотларнинг биринчи ўринда туриши, сиёсий ислохотлар муваффақиятга эришиши учун иқтисодий ислохотлар муваффақиятга эришиши шартлиги, улар аста-секин ва давомли тарзда амалга оширилиши, ислохотларнинг асосий бошқарувчиси бўлган кучли ижроия давлат ҳокимияти. Ўтиш давриларининг тарихий тажрибаси ана шу. Улар ўзининг универсал табиатини исбот қилди. Бу универсаллик камдан-кам ҳолатлардагина, шунда ҳам дунёдаги кўпгина мамлакатлар тажрибасига асослангандагина, истисноларга йўл қўяди.

ПРЕЗИДЕНТ КАРИМОВ СТРАТЕГИЯСИ

Зарар келтирма...

Гайдар ҳукумати амалда зарур тайёргарликсиз, ижтимоий компенсациянинг минимал механизмларини яратмасдан туриб, нарх-навони эркинлаштириш ҳақида қарор қабул қилганини 1991 йил 31 декабрга ўтар кечаси билдим. Ўшанда Қирғизистон делегациясининг бошқа аъзолари билан бирга МДХ давлат бошлиқларининг Минскдаги саммитидан уйга, Бишкекка учиб кетаётган эдим. Президент қўриқчиларининг офицери ёнимга келиб, Акаев ҳузурига киришимни илтимос қилди. Акаев менга қандайдир ҳужжатларни узата туриб: “Ўқиб чиқинг. Мен буларни Россия делегациясидан олдим”, деди. Бу — Россия ҳукуматининг нархларни эркинлаштириш ҳақидаги қарори ва унга тушунтириш хати эди. Афтидан, уйқусиз тун ва бўлиб ўтган беҳаловат, бемаъни ва умуман олганда, кераксиз Минск саммити Акаев олган ахборотнинг шундоқ ҳам ҳалокатли кучини ошириб юборган эди. У самолётнинг қоп-қора иллюминаторига индамай қараб ўтирарди. Сўнгра, бошини бурмаган ҳолда, секингина: “Халқимизнинг ҳоли нима кечади? Ахир, унга ёрдам беришга ожизмиз-ку?” деди. Орадан бир неча кун ўтиши биланок ҳалокат юз бериб, ўша вақтда рубль зонасидаги советлардан кейин пайдо бўлган ҳамма мамлакатларни қамраб олди. Фуқароларнинг умр бўйи тўплаган жамғармалари бир кунда йўқ қилиб юборилди. Тез орада бу жамғармалар иқтисодиёт учун ҳеч бир фойдаланмай йўқ қилиб юборилгани маълум бўлди.

1994 йилда Римда италиялик таниқли тарихчи Жузеппе Боффнинг “СССРдан Россия сари. Тугалланмаган бўҳрон тарихи” деган чуқур мазмунли тадқиқоти босилиб чиқди. Муаллиф ўзининг таҳлилий мулоҳазаларига яқун ясаб, мана шу нархларни эркинлаштириш — ҳукуматнинг ўз халқига қарши энг шафқатсиз операцияси бўлдики, дунёдаги бирон-бир ҳукумат бундай қилмаган, деган хулосага келди. Шундан бирмунча олдинроқ йирик америкалик олим Жон Гэлбрейт шунга ўхшаш фикрни аниқ-тиниқ билдирган эди. Унинг фикрича, советлардан кейин пайдо бўлган мамлакатларга капитализм ва бозор иқтисодиётини соф ҳолида, ижтимоий компенсацияларсиз ва кафолатларсиз зўрлаб олиб кириш инсон ҳуқуқлари нуқтаи назаридан мутлақо номақбулдир (Le Mond, 29.03.1994). Ҳолбуки, 1992 йил январида “шок терапияси” Фарбда завқ-шавқ билан қарши олинган эди. Ҳозир немис газета ва журналларининг тарихга айланган январь сонларини кўриб чиқяпман: “Келажак сари мардонавор қадам”, “Бозор ва либерал демократия муқаддимаси”, “Людвиг Эрхарднинг россиялик издошлари”. Мана шунақа мадҳиялар.

Ўшанда, 1992 йилда, Фарбнинг маъқуллаши билан, ҳеч бўлмаганда, унинг сўзсиз розилиги билан қилинган инсон ҳуқуқларининг бу қадар мислсиз бузилишига қарши Ўзбекистон Президентининг овозидан кўра кучлироқ овоз эшитилмади.

Мен аввал ҳам ёзган эдим, яна бир бор такрорламоқчиман. Ўзбекистон Президенти МДХ мамлакатлари раҳбарлари орасида биринчи бўлиб ва айтиш мумкинки, ёлғиз ўзи, бундай деган эди: “Шок терапияси бизга тўғри келмайди, одамларга фақат мақсадга, олижаноб мақсад бўлса-да, унга эришиш воситаси сифатида қараш мумкин эмас. Мен одамларни очлик ва совуқ гирдобига ташлашга, аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашнинг мавжуд тизimini вайрон қилишга, болаларни мактабсиз, беморларни шифохонасиз қолдиришга йўл қўймайман”.

Ҳақиқатан ҳам, рубль билан боғланган Ўзбекистон ҳокимияти ўз фуқароларининг манфаатларини ҳимоя қилиб, қўлидан келганича курашди. Ўшанда Россиянинг янги иқтисодий йўлини мадҳ этувчилар Москвада ҳам, советлардан кейин пайдо бўлган бошқа давлатлар пойтахтларида ҳам Каримовга қанчалар ҳужум қилишмади дейсиз! Матбуотда ва телевиденида роса ҳунар кўрсатишди: “Тескаричи! Консерватор! Иқтисодий диктатор! У итнинг думини бир йўла кесиб ташлаш ўрнига, майдалаб чопаяпти!” Ўзбекистон маъмурларининг ҳар бир камчилигидан, янги ишда бўладиган ҳар қандай табиий хатолардан ичиқоралик билан лаззатландилар. Ниҳоят, танқид авж нуқтасига кўтарилди — “Ўзбекистон совет ўтмишига қайтмоқда!”

Ҳолбуки, Ўзбекистон, гарчи секин бўлса-да, лекин ижтимоий талафотларга деярли учрамай, совет ўтмишидан чиқмоқда эди. Каримов иқтисодий сиёсатининг натижалари шуки, кексалар тирикчилик учун етарли бўлган энг оз даражадан кам бўлмаган миқдорда мунтазам пенсия олмоқда, одамларнинг иши бор, аммо иш ҳақи олиш борасида муаммоси йўқ, уйлар электр қуввати ва иссиқ сув билан узлуксиз таъминланмоқда, мактаб ва касалхоналар бир маромда ишлаб турибди.

Сўнгги вақтларда Ғарб адабиётида “бозор большевизми” деган атама пайдо бўлди. Назаримда, бу ибора ифодали бўлибгина қолмасдан, шу билан бирга, маъно жиҳатидан ҳам анча аниқ. Тарихга оид русча тушунчаларда большевизм одатда масиҳийлик руҳидаги сиёсий феъл-атвор ва маданиятнинг муайян тури деб таърифланади. Бунда ҳокимиятни босиб олган одамларнинг чоғроқ гуруҳи жуда катта ижтимоий талафот билан ҳисоблашмасдан, тараққиёт ва модернизация ҳақидаги ўз тушунчаларини бутун жамиятга тикиштиради. Ана шу маънода, Гайдарнинг шок терапияси бозор большевизмининг нақ ўзгинаси.

Демократия айнан Ўзбекистонда қилинган ишлардан — энг нозор, энг камбағал одамлар ва беморларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан бошланади. Ўтиш даврида Президент Каримов амал қилаётган стратегиянинг биринчи ва айтиш мумкинки, энг муҳим қондасини — энг кам ижтимоий талафот билан иш олиб бориш, одамларга зарар келтирмаслик керак, деган қондасини айнан мана шу нуқтаи назардан баҳолаш керак.

Каримовнинг ўзи бу қондани қуйидагича таърифлади: “Ўзбекистоннинг ўз янгиланиш ва тараққиёт йўлига асос қилиб олинган етакчи тамойиллардан бири кучли ижтимоий сиёсатни амалга оширишдан иборатдир... Ишончли ижтимоий кафолатларни ва аҳолини ижтимоий ҳимоялаш чораларини таъминлаш бозор ўзгаришларининг ҳамма босқичлари орқали ўтади ва жамиятимизни янгилашдан иборат ғоят кенг жараённинг бошқа йўналишларини ҳам қамраб олади” (И. Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида, 182-183-бетлар).

Ким аравани отдан олдинга қўймоқда?

Мазкур стратегиянинг иккинчи қондаси тахминан мана бундай: сиёсий барқарорликни таъминлаш иқтисодий ислохотлар муваффақиятининг зарур шартидир. Каримовнинг — “Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг”, де-

ган шиори айнан шу қоида билан боғлиқ. Яъни, аввалги давлат аппаратини шоша-пиша, ўйламасдан бузиб ташлаш фойдадан кўра кўпроқ зарар келтириши мумкин, бу ишни босқичма-босқич қилиш керак.

Фарбдаги мубоҳасачилар бу тезисга эътироз билдириб, қўшни Қирғизистонни мисол қилиб кўрсатишди. Уларнинг фикрича, бу мамлакатда аввалги партия-давлат аппарати дарҳол сиёсий ҳаётдан четлатилди, демократик кучлар давлат тепасига келди ва шу сабабли мамлакат, қийналиб бўлса ҳамки, ижтимоий тараққиёт йўлидан муваффақият билан бормоқда. Эсимда, шу муносабат билан мен Акаевдан: “Ким аравани отдан олдинга қўймоқда, сизми ёки Каримовми?” деб сўрадим. Акаев ҳазил билан жавоб берди: “Ҳамма гап арава билан отнинг қанақалигига боғлиқ”.

Шундай дейиш ҳам мумкин. Ҳақиқатан ҳам, иқтисодиёт ёки сиёсатдаги устувор тамойил бир қанча омиллар билан белгиланади, жумладан: аҳолининг этник таркиби, юқори табақа гуруҳларнинг ислохотлар қилишга тайёрлиги, обрўли раҳбар... Буларнинг ҳаммаси тўғри, лекин шу нарса ҳам равшанки, советлардан кейинги ўтиш даврига хос ягона объектив мантиқнинг бўлмаслиги мумкин эмас. Табиийки, у советлар парчаланишидан кейин вужудга келган ҳар бир мамлакатнинг конкрет шароитларига қараб маълум даражада турланади. Бироқ, такрор айтаман, унинг чуқур илдизлари бир. Бундан ташқари, жаҳон тажрибасидан кўриниб турганидек, ҳамма ривожланаётган мамлакатларнинг ўтиш жамиятлари учун муштарақ бўлган қонуниятлар мавжуд. Шу сабабли, юқоридаги ҳикматли иборадан фойдаланиб, менинг назаримда, ишонч билан айтиш мумкинки, айнан Ўзбекистонда отни ҳам, аравани ҳам ўз ўрнига — отни (иқтисодий ислохотларни) олдинга, аравани (сиёсий ислохотларни) орқага қўйишди.

Қирғизистон билан таққослашни давом эттириб, бу мамлакатнинг тегишли тажрибасини умумий тарзда тасвишлаб бермоқчиман. Бу тажрибани мен етарли даражада яхши биламан.

Демократия нуқтаи назаридан қараганда, Қирғизистондаги аҳвол кўп ҳолда Фарбда тасвирланганчалик яхши эмас эди. Президент Акаевнинг ҳамма саъй-ҳаракатларига қарамай, жойларда реал ҳокимият собиқ партия раҳбарлари, шу жумладан энг юқори мартабали раҳбарлар қўлида эди (ҳозир ҳам шундай). Уларнинг кучи ва обрўси расмий, ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйилган тарзда эмас, балки мавжуд бўлган уруғ-аймоқчилик, юртдошлик, оилавий қариндошлик орқали таъминланар эди (ва таъминламоқда). Жойларда кучли ҳокимиятга эга бўлган собиқ партия амалдорлари мамлакатни демократик бошқаришга дадил қарши-

лик кўрсатар эди. Куч ишлатувчи тузилмаларнинг заифлиги — Қирғизистонда жиноятчилик, шу жумладан уюшган жиноятчилик кучайиб боришининг сабабларидан биридир. Жойлардаги расмий ҳокимият кўпинча яширинча бизнес билан чамбарчас боғланиб, симбиоз* ҳосил қилди. Менинг шахсий кузатувларим Бишкек бу симбиозни енга олмади, деб айтишимга имкон беради.

Маҳаллий етакчиларнинг кўплигига ҳамда давлат бошлиғи лавозимига ҳамма учун ёки ҳеч бўлмаганда кўпчилик учун маъқул келадиган реал даъвогарнинг йўқлиги гаройиб мувозанатли барқарорликни вужудга келтирди ва ҳозир ҳам шундай. Халқаро майдонда мамлакат номидан яхши вакил бўла оладиган зиёли, хушмуомала Акаев сиёсий муҳит ижодкорларининг ҳаммасига маъқул келди ва афтидан, ҳозирча ҳам маъқул келмоқда. Иқтисодий ислоҳотларга келсак, айнан Бишкекдаги ҳокимиятнинг заифлиги сабабли Акаевнинг бир қатор прогрессив ташаббуслари, биринчи навбатда, ер ислоҳоти ва аграр ислоҳотнинг йўли тўсиб қўйилди.

Авторитаризм

Мен Фарбада нашр этилган мустақил Ўзбекистон ҳақидаги тадқиқотлардан ушбу мамлакатдаги мавжуд сиёсий тузумга берилган таърифни топишга қанча уринмай, фойдаси бўлмади. Бордию, бу тузумга қарши ҳамма танқидий ҳужумларни жамлайдиган бўлсак, қуйидаги манзара ҳосил бўлади: эркин ва мустақил оммавий ахборот воситалари йўқ, сиёсий муҳолифатга йўл қўйилмайди, диний фаоллар таъқиб қилинмоқда. Бори шу, деса ҳам бўлаверади. Табиийки, яна шахсий, кўпинча анча кескин танқидий фикрлар ҳам айтиб турилади. Уларнинг баъзилари адолатли. Лекин, таниқли рус ёзувчиси айтганидек, ҳатто юзта кўёндан ҳам битта от ясаб бўлмайди.

Ҳар ҳолда, ўтиш давридаги Ўзбекистон сиёсий тузумининг моҳияти нимада?

Менинг фикримча, бу тузумга хос қуйидаги жиҳатларни алоҳида кўрсатиш мумкин: Президентга давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғи сифатида кўплаб ҳокимият ваколатлари берилгани; ижро этувчи ҳокимиятнинг кучли вертикали мавжудлиги; парламентда назорат қилиш ваколатларининг етарли эмаслиги; мод-

* Иккита жонзотнинг муайян бир муҳитда бир-бирига фойда ёки зарар келтириб яшаши — *масъул муҳаррир*.

дий ресурсларни давлат томонидан тақсимлаш сақланиб қолгани; куч ишлатувчи тузилмаларнинг (миллий хавфсизлик, ички ишлар) амалдаги мақоми кучайтирилгани; оммавий ахборот воситаларининг амалда “тўртинчи ҳокимият”га айланмагани; ижро этувчи ҳокимиятнинг баъзан ҳаддан зиёд фаоллиги ва ҳ.к.

Ўзбекистонда Конституцияга мувофиқ давлат қарорларини давлат бошлиғи ҳамда ҳукумат ва умуман ижро этувчи ҳокимият бошлиғи сифатида Президентнинг ўзи, шунингдек, Президент парламент билан биргаликда қабул қилади. Аслида давлат аҳамиятига молик бирорта ҳам муҳим қарор Президентдан холи қабул қилинмайди. Бундай аҳвол, маълум даражада, давлат қарорлари келишиб қабул қилинишини ва изчил бўлишини таъминлайди. Бироқ, бу усул, яширишнинг кераги йўқ, баъзан давлат апаратининг юқори қатламларида ҳам, жойларда ҳам ташаббусни бўғиб қўяди.

Буларнинг ҳаммасидан қандай хулосалар чиқариш мумкин? Албатта, мамлакатда авторитар тузум мавжуд. Тоталитар тузумнинг ўрнига келган, лекин барибир авторитар тузум мавжуд. Мен ўзимдан ҳам, китобхондан ҳам сўрайман: бу ҳолат — ижтимоий ривожланишга хос қонуний тенденциянинг юзага чиқиши эмасми? Инсон мулкнинг бир қисми ёки инсоннинг бир қисми, деган мунозарали фикр илгари ҳеч қачон ҳал қилинмаган мамлакатда юзага чиқиши эмасми? Инсон ҳуқуқлари ва эркинлиги мулкдан, эркинлик эса тартибдан ажратиб қўйилган мамлакатда юзага чиқиши эмасми? Демократик анъаналар, меъёрлар ва институтлар ҳеч қачон давлат даражасида мавжуд бўлмаган, фақат маҳаллий жамоаларда ўзига хос тарзда намоён бўлган мамлакатда юзага чиқиши эмасми? Дунёдаги исломлашган ва бунинг устига, ислом экстремизмининг кучайиб бораётган тажовузига қарши курашаётган мамлакатда юзага чиқиши эмасми?

Бундай мамлакатда туб илғор ўзгартишларни баъзан анча кескин қарорлар қабул қилишга ва уларни ҳаётга изчил жорий этишга қодир бўлган кучли ҳокимиятсиз амалга ошириб бўлмаслигини ҳақиқат деб тан олайлик, ахир.

Муқобил йўл борми?

Ўзбекистонда авторитаризмнинг муқобили нима бўлиши мумкин эди? Таваккал, бир тахмин қилиб кўрай: иқтисодий бозор йўлида қайта қуриш давлат томонидан жуда кучсиз бошқарилади, қайта қуриш кўпроқ яширин

иқтисодиёт назорати остида ва унинг қоидаларига амал қилган ҳолда амалга оширилади.

Воқеалар бундан кўра яна ҳам ёмонроқ кечиши мумкин эди. Улар ҳокимият институтларининг обрўсизланиши ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи тузилмаларнинг заифлашувига олиб келиши мумкин эдики, охир-оқибатда жинойтчиликнинг уюшган шакллари ўсиши билангина эмас, балки ҳокимиятнинг унга қарши курашда батамом лаёқатсизлиги билан ҳам ажралиб турадиган танглик даражасига сабаб бўлиши мумкин эди. Бундай вазиятда зўравонлик гуруҳлар ва яқка шахслар манфаатларини ҳимоя қилишнинг борган сари кенгроқ ёйиладиган воситасига айланиб қолади. Жинойтчилар диктатураси пайдо бўлади.

Тожикча муқобилни — саноатлашган давр шароитида феодал жамиятнинг қайта тикланишини ҳам истисно этиб бўлмайди. Ҳар ҳолда Тожикистондаги фуқаролар урушининг шарт-шароитлари — кўпчилик аҳолининг қашшоқлиги ва умидсизлиги, авж олган жинойтчилик, жуда кескинлашган элатлараро муносабатлар Ўзбекистонда ҳам мавжуд эди. Фақатгина у ердаги каби минтақавий қарама-қарши туришлар бўлмади, холос. Лекин ким билсин... Карлайлнинг ушбу китобда келтирилган фикрини яна такрорлайдиган бўлсам, Фарғона водийси иқтисодий ва этник низолар қайнаб турган, истаган пайтда портлаб кетишга тайёр турган дошқозон эди.

Тожикистондаги фуқаролар уруши ҳақида жуда кўп ёзилди, эътибор асосан дунёвий ҳокимият билан ислом ўртасидаги қарама-қаршиликка, уруғ-аймоқлар ўртасидаги қонли тўқнашувларга қаратилди. Мен Тожикистонда ўша вақтда юз берган ҳодисаларга ўзгачароқ кўз билан, давлат ҳокимиятининг заифлашуви ва ўзини-ўзи бузиши нуқтаи назаридан баҳо беришни истар эдим.

Саксонинчи йиллар охири — тўқсонинчи йиллар бошида Тожикистон компартияси МК биринчи котиби К. Маҳкамов, иккинчи котиби П. Лучинский эди. Маҳкамов юмшоқ ва кўнгилчан, табиат раҳбарлик фазилатларидан маҳрум қилган одам бўлиб, тожик сиёсий элитаси орасида обрў-эътибори йўқ эди. Москвадан катта ваколатлар билан келган Лучинский (кейинчалик Молдова Президенти) маҳаллий шароитларни тушунмас ва бу вақтда республиканинг партия-давлат тузилмаларида вужудга келган вазиятни билмас эди. У кадрлар масаласида бир қатор жиддий хатоларга йўл қўйди. Маҳкамов эса ўзининг юмшоқ феъл-атвори туфайли москвалик назоратчига қаршилик қила олмас эди. На-

тижада минтақаларнинг анъанавий қарама-қаршилиги бир қанча кучли турткилар туфайли кескинлашиб кетди.

1991 йил сентябрда республикага Раҳмон Набиев раҳбар бўлди. У Олий Кенгаш раиси, 1992 йил ноябрида эса Тожикистон Президенти этиб сайланди. Бу, инглизлар айтганидек, унинг “come back”и — узоқ давом этган танаффусдан кейин аввалги лавозимига қайтиши, катта сиёсатда муваффақиятга эришиш йўлидаги иккинчи уриниши эди. Гап шундаки, Набиев етмишинчи йиллардаёқ республика ҳукуматининг бошлиғи, Тожикистоннинг ўша даврдаги кучли ва машҳур партия раҳбари Жаббор Расуловдан кейинги иккинчи шахс бўлган эди. Расулов вафотидан кейин Набиев унинг ўрнини олганида эса, бу ишга қобилияти йўқлиги маълум бўлди. Набиев жуда пастлаб кетди, аранг статистика бошқармаси бошлиғи лавозимига илиниб қолди.

Модомики, Набиев нисбатан тинч вазиятда, қудратли “Старая площадь”нинг ҳомийлигида мамлакатга раҳбарлик қилишни эплолмаган экан, танглик вақтида, “Бўрон ва сиқув” даврида, ҳокимият жиловини бутунлай қўлга олиш талаб қилинганда ундан нима кутиб бўларди? Набиевнинг “come back”и тамомила барбод бўлиши олдиндан маълум эди. Мен Набиевни МДХга аъзо мамлакатлар бошлиқлари мажлисида кузатган эдим. У, таъбир жоиз бўлса, мутлақо ўз сиёсий қиёфасига эга бўлмаган одам эди. Охирги марта мен уни 1992 йил июль ойининг бошларида кўрганман. Набиев бутунлай эсанкираб қолган, атрофида юз бераётган ҳодисаларнинг лоқайд томошабини эди.

Набиевнинг раҳбарлик қилиш тамойили “қўйлар ҳам омон қолсин, бўрилар ҳам тўқ бўлсин” деган нақлга ҳамоҳанг бўлиб, раҳбарлик лавозимларини тўхтовсиз тақсимлаб беришдан, муҳолифатга шармандаларча хушомад қилишдан иборат бўлиб қолди. Айнан муҳолифат тазйиқи остида ҳокимиятнинг куч тузилмалари — Миллий хавфсизлик қўмитаси ва Ички ишлар вазирлиги ниҳоятда заифлаштирилди. Мана шундай вазиятда Шоҳидон майдонидаги фожиали воқеаларни тўхтатишнинг иложи бўлмади. Ҳокимиятсизликнинг қонли талотўплари бутун мамлакатни қамраб олди. 1992 йил еттинчи сентябрда қурол билан қўрқитилган Набиев истеъфога чиқиш ҳақидаги баёнотни имзолади. Фуқаролар уруши ғилдираги катта тезликда ишга солинди.

Бир вақтлар Тожикистон Олий Кенгаши раиси вазифасини бажарган Акбаршо Искандаров алам билан бундай деган эди: “Дунёдаги сиёсат тилида “тожик муқобили” деган атама пайдо бўлди. У, бир томондан, кучсиз ҳокимият рамзи ва, иккинчи то-

мондан, ислом мухолифатининг ибтидоий ваҳшийлик ва сиёсий шафқатсизлиги рамзи бўлиб қолди”.

Бир нарсага аминман ва буни бошқаларга ҳам айтмоқчиман: агар Тожикистон мустақилликни қўлга киритган пайтда унга обрўси, интеллекти, ирода ва жасорати жиҳатидан Ислом Қаримовга ўхшаган шахс раҳбарлик қилганида эди, эҳтимол фуқаролар урушига йўл қўймаслик мумкин бўларди. Ҳар ҳолда бу уруш бу қадар даҳшатли бўлмасди.

Иқтисодий йўналишлар

Фарблик ва россиялик экспертларнинг кўпчилиги Ўзбекистоннинг ўтиш давридаги иқтисодий стратегиясини ижобий баҳолайди. Бундай фикр, хусусан, 1997 йил августида Нью-Йоркда чиқадиган “Institutional Investor” журналида билдирилди (манба: “Деловой мир”, 29.08.1997 й.). Бунда иккита энг муҳим жиҳат ажратиб кўрсатилади.

Биринчидан, янги, бозорга хос институционал тузилмалар ва раҳбарлик марказларини ташкил этиш (вазирликларни концернларга айлантириш, тармоқлараро бирлашмалар, турли уюшмалар, консорциумлар тузиш ва ҳ.к.) орқали иқтисодиётнинг стратегик муҳим тармоқларида давлат мулкани сақлаб қолиш, жумладан, акциядорлик сармоясини назорат қилиш воситаси билан иқтисодиётни давлат томонидан бошқаришни мустаҳкамлаш.

Иккинчидан, бир қанча йирик, лекин асосан ўрта ва майда давлат корхоналарини хусусий сармоядорлар қўлига топшириш, хусусийлаштирилган корхоналарнинг давлат томонидан қўллаб-қувватланишини таъминлаш ҳамда майда бизнесни аниқ мақсад билан, эҳтимол, янада кенгроқ ривожлантириш.

Бунга қўйидагиларни қўшимча қилишга журъат этаман: Ўзбекистон иқтисодий стратегиясининг муҳим таркибий қисми ташқи, халқаро муҳит билан муносабатларни фаол ривожлантириш ҳамда оптималлаштиришдан иборат. Ҳар қандай ривожланаётган мамлакат ўтиш даврида чет эллик инвесторларни жалб этишдан манфаатдор бўлади. Улар бу мамлакатга, биринчидан, бюджет даромадларининг манбаи сифатида; иккинчидан, сармоя манбаи сифатида; учинчидан, бошқарув соҳасида тажрибага, янги технологияларга ва шу кабиларда эга бўлган хўжалик юритувчи субъектлар сифатида керак. Баъзи камбағал мамлакатлар, маса-

лан, Қирғизистон бундай ёрдамсиз барбод бўлиши муқаррар. Катта ресурсларга эга бўлган мамлакатларга эса бу ёрдам иқтисодий тангликдан чиқишга имкон беради, иқтисодиётни қайта қуришни енгиллаштиради. Бироқ, шу нарса ҳам равшанки, қарзлар ҳисобига яшаётган мамлакатларнинг ташқи омилларга қарамлиги қанча кучли бўлса, уларда ўтиш даври ижтимоий жиҳатдан шунча мураккаб кечади.

Ўтиш даврида ижтимоий кескинлик кучаймаслиги асло мумкин эмас. Бу ҳолат шу билан мураккаблашадикки, ўтиш даврини бошдан кечираётган жамият ўз ҳаётини унга ёрдам бераётган мамлакатга ёки халқаро молия ташкилотига фойдали бўлган соҳалардагина қайта қуради. Шу билан бирга, қарздор давлат, қоида тариқасида, бу жараёнларга қаршилиқ кўрсатиш имконига эга бўлмайди. Бунинг сабаби мамлакатнинг молиявий ва иқтисодий ресурслари ўта чекланганлигидагина эмас. Гап шундаки, Халқаро валюта фонди ёки Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки сингари халқаро кредитор ташкилотлар давлатдан даромадларни ва нарх-навоми тартибга солишдан воз кечишни тўғридан-тўғри талаб қилади.

Яна бир муҳим ҳолат борки, уни ҳам инкор этиб бўлмайди. Чет эл сармояси кўпинча ҳокимиятнинг юқори қатламларидаги айрим нуфузли шахслар билан тил бириктириб ва уларнинг ёрданидан фойдаланиб, маҳаллий тadbиркорлар йўлини тўғридан-тўғри тўсиб қўяди. Ёки, аксинча, муҳолифат ва мамлакатнинг муайян ишбилармон доиралари билан ҳамкорлик қилиб, ўзига қаратиб ололмаган ҳокимиятга қаршилиқ кўрсатади.

Бунга, хусусан, Қирғизистон мисол бўла олади. Мазкур мамлакат парламенти қарийб икки йил давомида (1992—1994 йиллар) ўз иш вақтининг деярли ярмини чет эл инвестициялари билан боғлиқ сиёсий ва сиёсат атрофидаги тортишувларга сарфлади. Маҳаллий молиявий корчалонлар ҳамда норози чет эллик инвесторлардан яхшигина ҳақ олиб турган муҳолифатчи матбуот ҳам бу ишга тортилди. Ана шу заминда ҳукуматни истеъфога чиқаришди, ўзларига ёқмаган маҳаллий маъмурият бошлиқларига қарши “ов” ташкил қилишди, Президент Акаевни тинимсиз бадном қилиб, унга кечирилмас гуноҳларни тақашди ва импичмент билан таҳдид қилишди. Охир-оқибатда ўзаро низолар натижасида парламент ҳам амалда ўзини-ўзи тарқатиб юборди. Ўзбекистон эса, ташқи иқтисодий фаолият стратегиясини тўғри танлаб олганлиги натижасида бундай яширин хавф-хатарларнинг ҳаммасига чап беришга муваффақ бўлди.

Ислом Каримов стратегияси

Ўзбекистоннинг ўтиш давридаги ўзига хос йўли ва сезиларли муваффақиятлари Фарбда Каримов ўз стратегиясини қайси намуналардан кўчириб олганлиги ҳақидаги мунозараларга сабаб бўлди. Карлайл бу стратегия Хитой йўлининг нусхаси эканлигига амин эди. У бундай деб ёзди: “Каримов Хитой бўйлаб саёҳат қилганида, бу давлат унда сиёсий ва иқтисодий модель сифатида жуда катта таассурот қолдирди. Хитойнинг авторитаризмини қўллаб-қувватлаб, айна вақтда иқтисодиёт соҳасида тажрибалар ўтказа олиши, афтидан, унинг онгида модель сифатида сақланиб қолган ва у бу моделни ўз мамлакати учун танлаб олган. Лекин у буни ошкора тан олмади”.

Мен бу соҳада Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари намуна бўлган, деган мулоҳазаларни ҳам учратдим. Бошқа тадқиқотчилар Каримов тутган йўлнинг асосини излаб, яна ҳам синчковлик қилишяпти. Хусусан, муҳолифат раҳбарлари Каримовни Чили моделига қараб иш тутишда айбладилар.

Мен Каримов қайси мамлакатнинг тажрибасини афзал кўришини унинг ўзидан эшитмаганман. У ниманики ўрганиш мумкин бўлса, ҳаммасини ўрганган, деб ўйлайман. Лекин ишонманки, Ўзбекистон Президенти танлаб олган йўл, энг аввало, китобий билимларга ёпишиб олмаган, қуруқ ва ҳаётдан узилган назария тарафдори бўлмаган, аксинча, реалист бўлган одамнинг йўлидир, шундай одам томонидан ўз халқи ижтимоий ҳаётининг ҳақиқий эҳтиёжларини ҳамда макон ва даврнинг конкрет шароитида уларни қондиришнинг реал имкониятларини чуқур мулоҳаза қилиш натижасидир.

ИСЛОҲОТЛАРНИНГ ДАСТЛАБКИ ЙИЛЛАРИ ТАЖРИБАСИ

“Gottinger Arbeitskreis”га ҳисоботдан

ГФРда 1946 йилдан бери “Gottinger Arbeitskreis” деган тадқиқот ташкилоти фаолият кўрсатиб келмоқда. Бу ташкилот анча обрўли, ҳар ҳолда, унинг эллик йиллик юбилейи президент, бундестаг, таниқли сиёсатчилар ва олимлар иштирокида нишонланди. “Gottinger Arbeitskreis” таркибида советлар парчаланганидан сўнг пайдо бўлган мамлакатлар муаммо-

ларига ихтисослашган институт бор. Ана шу институт топшириги билан мен Ўзбекистондаги ҳуқуқий ислоҳотни экспертиза қилишда қатнашган эдим. 1995 йил декабрида институт дирекциясига тақдим этган ўз ҳисоботимдан бир нечта кичик-кичик парча келтирмоқчиман.

Ўзбекистонда давлат мустақиллиги қўлга киритилганидан кейинги дастлабки 4 йилда хўжалик фаолиятини бошқариш, бозор муносабатларини шакллантириш ва ривожлантиришга оид икки юзга яқин қонун, меъёрий характердаги Президент фармонлари ва ҳукумат қарорлари қабул қилинди. Бу қонун ҳужжатларининг Ўзбекистон Конституцияси қабул қилинганидан олдинги даврга тааллуқли қисмини биринчи авлод қонун ҳужжатлари деб аташ мумкин. Булар энг аввало “Ер тўғрисида”ги қонун (1990 йил 26 июнь), “Мулк тўғрисида”ги қонун” (1990 йил 30 октябрь), “Ижара тўғрисида”ги қонун (1991 йил 19 ноябрь), “Кооперация тўғрисида”ги қонун (1991 йил 14 июнь), “Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида”ги қонун (1992 йил 9 декабрь), “Деҳқон хўжалиги тўғрисида”ги қонундир (1992 йил 3 июль).

Давлат мустақиллигининг дастлабки йилларида Ўзбекистонда қонунчиликда амалга оширилган ўзгартиришлар бир хил баҳоланиши мумкин эмас. Қонунлар муайян ахборот, ижтимоий-психологик аҳамиятга, оқибатда эса сиёсий аҳамиятга ҳам эга эди. Улар орқали бозор иқтисодий ислоҳотининг мақсадлари, вазифалари ва устувор йўналишлари аҳолига етказилар эди. Табиийки, бу қонунлар аҳолининг ижтимоий онгидаги тегишли йўналишларни ўзгартиришда, одамларда мулкка, тадбиркорлик фаолиятига янгича муносабатни шакллантиришда ўз ролини ўйнади. Лекин Ўзбекистонда улар билан боғлиқ умидлар оқланмади ва оқлана олмас ҳам эди.

Аслида иқтисодий муносабатларни фақат юридик қонунлар асосида ўзгартириб бўлмайди. Айниқса, жамият турли сабабларга кўра бундай ўзгартиришларга унчалик ёки умуман тайёр бўлмаган шароитда бунга дабдурустдан эришиб бўлмайди. Ҳуқуқий ислоҳотнинг биринчи босқичидаёқ, бир томондан, янги қонунчилик базасини шакллантириш билан, иккинчи томондан, тегишли ҳуқуқий институтларни (хўжалик ҳуқуқига ихтисослашган юристлар, юридик аудиторлик фирмалари, малакали хўжалик судлари ва ҳакамлар арбитражларини) вужудга келтириш ўртасида уйғунлик йўқлиги жиддий муаммо бўлиб қолди.

Конституция қабул қилинганидан кейин (1992 йил 8 декабрь) чиқарилган меъёрий ҳужжатлар, шартли равишда, иккинчи авлод қонунлари жумласига киради. Уларнинг аниқ бозор йўнали-

шига қаратилганлиги кўзга ташланади. Бунда Ўзбекистон Президентининг 1994 йил 21 январдаги “Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк ҳимоя қилинишини таъминлаш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони ўзининг радикализи билан яққол ажралиб туради. Бу фармон билан жисмоний ва юридик шахсларнинг савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектларини, шунингдек, улар жойлашган ер участкаларини танлов асосида (жалб қилинадиган маблағларнинг манбалари ҳақида декларация бермасдан) хусусий мулк қилиб сотиб олишига рухсат берилди.

Орадан бир йил ўтгач, 1995 йил 5 январда Президент “Хусусий тадбиркорликда ташаббус кўрсатиш ва уни рағбатлантириш тўғрисида”ги ўз фармони билан 1994 йил 21 январдаги фармонда баён этилган қоидаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашни кучайтирди. Хусусий корхоналар қонунларда кўзда тутилган ҳужжатлар топширилган кундан бошлаб уч кунлик муддатда давлат рўйхатидан ўтказилиши белгилаб қўйилди. Хўжалик судларига хусусий тадбиркорлардан даъво аризаларини олдиндан бож тўламаган тақдирда ҳам қабул қилишга рухсат берилди. Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 23 февралдаги “Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотни амалга ошириш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорига мувофиқ бу ислохот қуйидаги йўналишларда давом эттирилмоқда:

— жамоа хўжалиklarини (сохта кооператив — колхозларни) аъзолари ишлаб чиқариш воситалари ва маҳсулотнинг амалдаги мулкдори бўладиган ҳақиқий кооперативларга айлантириш;

— совхозлар ва давлатга қарашли бошқа қишлоқ хўжалик корхоналарини кооперативларга, акциядорлик жамиятларига, фермер хўжаликларини уюшмаларига айлантириш;

— деҳқон (фермер) хўжалиklarини ривожлантириш ҳамда уларни йирик хўжаликлар (кооперативлар, акциядорлик жамиятлари) билан интеграциялаш, ана шундай интеграция асосида турли уюшмалар ташкил этиш;

— маҳсулдорлиги кам бўлган чорвачилик хўжалиklarини хусусийлаштириш;

— майда, самарасиз боғлар ва узумзорларни 10 йилдан кам бўлмаган муддатга ижарага бериш.

Тегишли қонунларни таҳлил қилиш шундан далолат берадики, Ўзбекистон аграр секторидаги ўзгартиришларнинг муҳим хусусияти ерга бўлган мулк ҳуқуқи давлат қўлида сақланиб қолганидан иборат. Ер давлат хўжаликларини ва кооператив хўжалиklarининг меҳнат жамоаларига, ижара жамоаларига, қишлоқ товар

ишлаб чиқарувчилари уюшмаларига, деҳқон (фермер) хўжаликларига, алоҳида фуқароларга эгалик қилиш ва фойдаланиш (шу жумладан ижара шартномаси асосида) шарти билан берилиб, улар етиштирилган маҳсулотнинг эгаси ва уни эркин сотиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Ўзбекистонда чет эллик инвесторларга жиддий кафолатларни назарда тутадиган бир қанча қонун ҳужжатлари қабул қилинган. Бу кафолатлар асосан қуйидагилардан иборат: чет эллик сармоя эгаларига инвестициялаш шароитлари ёмонлашган тақдирда инвестиция шартномаси тузилган вақтда амалда бўлган қонун ҳужжатлари 10 йил мобайнида қўлланилиши кафолатланади; чет эл сармояси иштирокида ташкил этилган, фойда ва дивидендларнинг бир қисмини ўз ватанига олиб чиқиб кетадиган қўшма корхоналар миллий валютани ҳеч бир тўсиқсиз эркин алмаштириладиган валютага конвертациялайдилар; инвестициялар суғурта билан ҳимояланади; мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш кафолатланади; солиқ имтиёзларининг кенг тизими, божларни камайтириш ва шу кабилар назарда тутилади; кўчмас мулкни сотиб олиш ва ер участкаларини ижарага олиш мумкинлиги назарда тутилади.

Юқорида эслатилган маърузамдан яна бир парча келтирмақчиман: “Ўзбекистон бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий асосларини қарор топтириш жараёнини бошдан кечирмоқда. Тўғрироғи, гап хўжалик-ҳуқуқий муҳитнинг янги тартибига тааллуқли асосий институтларни шакллантиришда дастлабки босқичлар ҳақида бориши мумкин. Шу билан бирга, бу соҳадаги асосий муаммо қонунлардаги бирон-бир камчиликлардан эмас, балки кўпроқ уларни амалга оширишнинг юридик механизмлари, айниқса шартнома мажбуриятларининг бажарилишини таъминлайдиган меъёрларнинг ўта номукамаллигидан иборат. Ўзбекистоннинг хўжалик қонунларида эълон қилинадиган принциплар, чунончи, давлат амалдорлари тадбиркорларнинг ишларига ўзбошимчилик билан аралашшига йўл қўйилмаслиги, тадбиркорларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари ҳеч монеликсиз амалга оширилишини таъминлаш, бу ҳуқуқлар ва манфаатлар бузилган тақдирда, уларнинг суд томонидан тикланиши амалда деярли учрамайди”.

Маърузанинг ижтимоий қонунлар ҳақидаги бўлимида давлат аҳолининг энг муҳтож қатламлари ҳақида ғамхўрлик қилишни ўз зиммасига олган деб хулоса чиқарилган эди. Бу энг кам иш ҳақи ва пенсияларнинг кафолатланган, тирикчилик минимумига қараганда анча юқори бўлган миқдорларида, энг зарур товарларнинг меъёрлар асосида тақсимланишида, реал товон пуллари тўлани-

шида ўз аксини топди. Ўзбекистонда нон ва уннинг арзон нархлари сақланиб қолган бўлиб, бу, аҳоли истеъмол қиладиган озиқ-овқатлар таркибини ҳисобга олганда, катта аҳамиятга эга эди.

Президентнинг 1994 йил 23 августдаги “Кам таъминланган оилаларни ижтимоий ҳимоялашни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони ижтимоий сиёсатнинг таъсирчан воситаси бўлди. Фармон, хусусан, ҳамма ўзини ўзи бошқариш органларида республика бюджети ва маҳаллий бюджетлар ҳамда бюджетдан ташқари жамғармалар ҳисобидан кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам кўрсатадиган махсус жамғармалар ташкил этишни назарда тутди. Бундай ёрдам ойлик тўловлар тарзида маҳаллий жамоаларда фуқаролар йиғинлари ёки йиғилишларининг қарори билан адолат ва ошкоралик принципларига амал қилган ҳолда тайинланиши белгилаб қўйилди.

Мен ўз маърузамни, талаб қилинганидек, барча таҳлил қилинган ҳужжатларнинг нусхаларини илова қилган ҳолда тақдим этдим. Институтда буларнинг ҳаммасини шошилмасдан, батафсил ўрганиб чиқишди. Маъруза 1995 йил апрель ойида қизғин муҳокамадан сўнг тасдиқланди. Хулоса қуйидагича эди: Ўзбекистонда тадбиркорлик фаолияти учун, шу жумладан чет элликлар учун ҳам ҳуқуқий база етарли даражада яратилган. Мамлакат бозор ва ижтимоий ислоҳотлар йўлидан бормоқда.

Статистика қайд этади

Ислоҳотларнинг дастлабки йилларида қилинган ишлар ҳақида ўқувчини толиқтириб қўймаслик учун қисқача, деярли телеграф услубида сўзлаб беришни истардим. Аслини олганда, бу — хилма-хил ва анча ишончли статистик қайдларнинг мухтасар баёнидир.

Мамлакатда ишлаб чиқаришнинг пасайиши тўхтатилди ва иқтисодиётнинг шундан кейинги ўсиш йўлига ўтиши таъминланди. Иқтисодий ислоҳотларнинг танлаб олинган, Ўзбекистоннинг жўгрофий-иқтисодий хусусиятларини тўла ҳисобга оладиган стратегияси ўтиш даври қийинчиликларидан осонроқ кутулиб олиш ҳамда ялпи ички маҳсулот (ЯИМ), саноат ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг камроқ пасайишини таъминлаш имконини берди. 1997 йилда ЯИМ Ўзбекистонда 1990 йилдагига нисбатан деярли 90 фоизни ташкил қилди. Ҳолбуки, у Россияда 59 фоиз, Қозоғистонда 62 фоиз, Украинада 42 фоиз, Белорусда 73 фоиз, Қирғизистонда 60 фоиз, Озарбойжонда 44 фоиз, Арманис-

тонда 58 фоиз, Молдовада 63 фоиз бўлган эди. Саноат ишлаб чиқариши ҳажми эса, юқоридаги тартибда, Ўзбекистонда 112,7 фоиз, Россияда 51 фоиз, Украинада 52 фоиз, Грузияда 23 фоиз бўлган эди (Статистический бюллетень. 1997. 2-сон. 70-бет).

Ўзбекистондаги хусусийлаштириш жараёнининг энг диққатга сазовор жиҳати бу — давлат мулки, жамоа мулки ва хусусий мулк тенг ҳуқуқ ва мавқега эга бўлган аралаш иқтисодиётни шакллантиришга интилишдан иборат. Биринчи босқичда (1992—1993 йиллар) хусусийлаштириш асосан савдо ва маиший хизмат кўрсатиш соҳасидаги кичик корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш йўли билан амалга оширилди. 1993 йилда 33577 та кичик (64 фоиз), 600 та ўрта (8 фоиз) ва 40 та (8 фоиз) йирик корхона хусусийлаштирилди. Хусусийлаштиришнинг иккинчи босқичи (1994 йил март — 1996 йил бошлари) мобайнида транспорт, қурилиш материаллари, озиқ-овқат саноати (гўшт ва сутни қайта ишлаш, озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш), пахта тозалаш, туризм комплекси корхоналарида мулк шаклини ўзгартириш давлат дастури амал қилди. Натижада 1995 йил охирига бориб 54 мингдан ортиқ корхона хусусийлаштирилган эди. Шулардан 26 минг 100 таси акциядорлик компанияларига, 27 мингтаси коллектив мулк корхоналарига, 661 таси ижара корхонага айлантирилди.

Умуман, хусусийлаштиришнинг биринчи ва иккинчи босқичлари натижасида 1996 йилда ҳамма корхоналарнинг 85 фоизи иқтисодиётнинг нодавлат секторига ўтди. Бу корхоналарда мамлакатдаги барча ишчи кучининг 65 фоизи банд бўлиб, миллий даромаднинг 67 фоизи ишлаб чиқарилди. Шу билан бирга, миллий даромаднинг 42 фоизи коллектив мулк ҳиссасига, 20,7 фоизи хусусий ва якка тартибдаги мулк, 2,7 фоизи аралаш мулк, 2,6 фоизи чет эл сармоясини иштирокидаги мулк, 32 фоизга яқини давлат мулки ҳиссасига тўғри келди.

Хусусийлаштиришнинг учинчи босқичи марказида хусусийлаштириш инвестиция фондлари (ХИФлар) ташкил этиш ва уларнинг фаолияти туради. ХИФларнинг асосий вазифаси инвестициялар оқимини бошқариш ва уларнинг хилларини кўпайтиришдан иборат. Оммавий хусусийлаштириш жараёнида ХИФлар хусусийлаштириладиган корхоналарнинг акцияларини сотиб олади ва ижтимоий қатнашиш акциялари (ИҚА) деб аталадиган ўз акцияларини чиқаради. Сўнгра бу акциялар оммавий суратда аҳолига сотилади. Ана шу мақсадда ҳар бир ИҚАнинг баҳоси энг кам иш ҳақининг 1/4 қисми даражасида белгиланди. Шу билан бирга, Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси истаган ХИФда кўпи билан

100 дона ИҚА сотиб олиши мумкин (Исломов Б. Новый этап экономических реформ в Узбекистане. — ЭКО. 1997. 8-сон, 126-бет).

Ўзбекистонда давлат мулкани хусусийлаштириш ҳақли равишда шахсий ташаббуснинг ривожланиши, рақобатчилик муҳитини вужудга келтириш ҳамда монополияларни тугатиш билан боғланмоқда. Лекин, ўзбекистонлик экспертларнинг маълумотларига қараганда, монополист корхоналар сони 1992—1997 йилларда камайиш у ёқда турсин, аксинча, очикдан-очик кўпайиб борди. Агар 1993 йилда давлат рўйхатида 493 та шундай корхона бўлган бўлса, 1996 йилда 5153 хил маҳсулот, товарлар гуруҳларини ишлаб чиқарадиган ва хизматлар кўрсатадиган 878 та монополист корхона рўйхатга олинган (Исломов Б. Демонополизация и развитие конкуренции. Опыт Узбекистана. ЭКО. 1997. 9-сон, 92—94-бетлар).

Хусусийлаштириш жараёни Ўзбекистон саноатининг асоси бўлган нефть кимёси, машинасозлик, енгил саноатдаги, иқтисодийнинг бошқа тармоқларидаги энг йирик корхоналарни қамраб олмади. Монополист корхоналарнинг аксариятини табиий монополиялар ташкил этади (Ўзбекистан: обретение нового облика, 34-бет).

Тўқсонинчи йиллар бошида мустақилликка эришган бошқа давлатларга хос қисмат Ўзбекистонни ҳам четлаб ўтмади: уларда саноат таназзулга юз тутди. Лекин 1995 йилга келибоқ саноат маҳсулотининг умумий ҳажми амалда 1990 йил даражасида (98,4 фоиз) тикланди. Бунга асосан айрим саноат тармоқларида ўсиш манбаларини ташкил этиш йўлидан бориш ҳисобига эришилди. Нефть, газ, рангли ва қимматбаҳо металллардан фойдаланиш, нефть-газ ва тоғ-кон саноатини, рангли металлургияни ривожлантириш лойиҳалари изчил амалга оширилди. Илгари чиқарилмаган маҳсулотни (автомобиллар, телевизорлар, электрон аппаратуралар ва бошқалар) ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Тўқсонинчи йилларнинг ўрталарига келиб, энергия манбаларининг асосий турлари билан мамлакат ўзини ўзи таъминлашига эришилди. 1995 йилда нефть ва газ конденсати қазиб чиқариш 7 миллион тоннани (1990 йилда — 1 миллион тонна эди), нефть импорт қилиш эса 1991 йилдаги 5,5 миллион тонна ўрнига 150 минг тоннани ташкил этди. Баъзи маълумотларга қараганда, ҳар йили қазиб чиқариладиган нефтнинг ҳажми 2000 йилда 12—14 миллион тоннага, 2010 йилда 18—22 миллион тоннага етиши мумкин (Petroleum Economist. 1997. September. 110-бет; 1998, March. 16-17-бетлар). Ўзбекистонни энергия билан таъминлаш борасида табиий газ ғоят катта аҳамиятга эга. Унинг ишлатиладиган уму-

мий энергия таркибидаги улуши қарийб 80 фоизни ташкил қилади. 1997 йилда (Фарбдаги маълумотларга қараганда) 45,9 миллион куб.м. — 1991 йилга нисбатан 140 фоиз миқдорида газ қазиб олинган. Мамлакат табиий газга бўлган ички эҳтиёжини тўла қанотлантирмоқда ва қазиб олинаётган газнинг 10—15 фоизини экспорт қилмоқда. Ўзбекистон ҳудудида йирик газ минтақалари — Устюрт, Бухоро—Хива, Ҳисор, Сурхондарё ва Фарғона минтақалари бор. Тахминларга қараганда, 2005—2007 йилларда табиий газ қазиб чиқариш икки баравардан ортиқроқ кўпайиши мумкин ва тахминан 100 миллион тоннани ташкил этади (Экономика и статистика. 1998. 2-сон, 58-61-бетлар). Олтин ва уран қазиб чиқариш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Агар МДҲ мамлакатларининг кўпчилигида 1992—1994 йилларда инвестиция соҳасида танглик давом этган бўлса, Ўзбекистонда, сармоялар улуши тўхтовсиз ошиб борди. Улар, айниқса, жадал олиб борилаётган қурилишга киритилган. Шу билан бирга, қурилишнинг умумий ҳажмида уй-жойлар улуши катта бўлдики, бу ҳам келажакка қилинган ўзига хос инвестиция эди. Навоий вилоятида янги олтин чиқарувчи комбинат ишга туширилди ва “Зарафшон-Ньюмонт” Ўзбекистон-Америка қўшма корхонаси руда қолдиқларидан олтин олишга киришди. 1994 йил охирида Асака автомобиль заводи, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, Кўқон ва Андижонда йирик гидролиз заводлари янги қурилишлар сафидан жой олди.

Ердан самарали фойдаланиш дастури аграр ислохотнинг муҳим таркибий қисми бўлди. Бу дастур қишлоқ хўжалиги экинларини етиштиришда зарур мутаносибликни тиклашни ўз ичига олган. 1985 йилдан бошлаб донли экинлар майдони 1,1 миллион гектардан 1,7 миллион гектаргача, сабзавот ва картошка экиладиган майдонлар эса 0,1 миллион гектардан 0,2 миллион гектаргача кенгайтирилди. Шу вақт ичида техник экинлар экиладиган майдонлар 1,77 миллион гектардан 1,6 миллион гектаргача қисқартирилди. Бу эса донли экинлар ялпи ҳосилини 1997 йилда 3,6 миллион тоннага етказиш, уни саксонинчи йиллар бошидагига нисбатан 3,5 баравар кўпайтириш имконини берди. Картошка 0,7 миллион тонна (2,5 баравар кўп), сабзавотлар 2,3 миллион тонна (деярли 1 миллион тонна кўп) миқдорида йигиб олинди. Шундай бўлса-да, 1996—1997 йилларда Ўзбекистон истеъмол қилинадиган доннинг 47 фоизини, картошканинг 50 фоизини, сутнинг 30 фоизини импорт қилишни давом эттирди (Бизнес и политика. 1997. 7-сон, 27-бет).

Ўзбекистонда пахта яккаҳоқимлигига барҳам берилди, бироқ у гоят муҳим стратегик экин бўлиб қолаверди. Чунки уни экс-

порт қилиш эркин айирбошладиган валютага эга бўлишнинг асосий воситасидир. 1996 йилда Ўзбекистон ўз валюта тушумларининг 75 фоизини пахта экспорти ҳисобига олди. Ўзбекистон пахта экспорт қилиш бўйича ҳозир ҳам дунёда иккинчи ўринни, уни етиштириш бўйича бешинчи ўринни эгаллаб турибди. Пахта етиштиришни жадаллаштириш ва модернизациялаш дастури амалга оширилмоқда. Бу эса ҳосилдорликни 1986 йилдаги гектаридан 2,3 тоннадан 1995 йилда 2,8 тоннагача кўпайтириш имконини берди. Бироқ, машиналар ва ёнилғи етишмаслиги оқибатида 1995 йилда ҳосилнинг 80 фоизи қўлда териб олинди (Uzbekistan. EJU Country Profile. 1995—1996. 117-бет).

1991 йилда аграр секторда 940 та жамоа хўжалиги, 1108 та совхоз, 210 та ҳар хил хўжаликлараро бирлашма бор эди. 1996 йил бошида атиги 16 та совхоз қолди, бироқ жамоа хўжаликлари сони 1389 тага етди, бунинг устига, 866 қишлоқ хўжалик кооперативи ва 1895 та бошқа хўжалик (асосан, ижара) корхоналари ҳамда 3 миллионга яқин шахсий ёрдамчи хўжаликни бирлаштирувчи деҳқон уюшмалари бор эди.

1500 га яқин чорвачилик фермаси акциядорлик жамиятларига айлантирилди. 1991—1996 йиллар даврида фермер хўжаликлари сони 3,8 баравар кўпайиб, деярли 20 мингтага етди. Кейинги йилларда фермер хўжаликлари сони кўпайиб борди ва 1998 йил 1 апрелда 23 мингтага етди. Натижада 1998 йилда қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 98 фоизи (пахтадан ташқари) нодавлат секторида етиштирилди (Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг 1998 йил январь-март ойларига доир асосий кўрсаткичлари — Тошкент. 1998).

Ўзбекистонда сўнгги йилларда ихтисослаштирилган аграр банклар, суғурта компаниялари, аудиторлик хизматлари ташкил этилган бўлишига қарамай, мустақил экспертлар фикрича, мамлакат қишлоқ хўжалигида ҳозирга қадар бозор инфратузилмаси йўқ, деҳқонларнинг кредит ресурсларидан фойдаланиши чекланган, ер участкалари олишда кўпдан-кўп тўсқинликлар мавжуд, ортиқча ишчи кучини ишга жойлаштириш масалалари ҳал қилинмаётир. Буларнинг барчаси деҳқонларда қишлоқ хўжалиги корхоналарини акциялаштиришда қатнашишга кўп ҳам қизиқиш туғдирмаётир.

Ерга нисбатан хусусий мулкчиликни жорий этиш ислоҳотларнинг дастлабки йилларида расман номақбул деб топилди. Юқорида айтилганидек, ерни мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан узоқ муддатли ижарага олиш мумкин. Масалага бундай ёндашиш ердан фойдаланиш билан сувдан фойдаланиш ўзаро чамбарчас боғлиқлиги, шунингдек, иқтисодийнинг аграр секторида иш билан

банд бўлмаган меҳнатга лаёқатлилар сони кўплиги билан изоҳланар эди. Аҳоли зичлиги дунё бўйича энг юқори жойлардан бири бўлган Фарғона водийсида ер ислоҳотини айниқса эҳтиёткорлик билан амалга оширишга тўғри келди.

Хусусийлаштиришнинг дастлабки икки босқичида деҳқонларга шахсий фойдаланиш учун қўшимча 218 минг гектар ер берилди. Натижада томорқалар ва боғдорчилик хўжаликларидаги умумий ер майдони деярли 650 минг гектарга, фермер хўжалиklarини ҳам қўшиб ҳисоблаганда, 850 минг гектарга етиб, мамлакат умумий ер фондининг 20 фоизини ташкил қилди. Шахсий ёрдамчи хўжаликларга қарашли ернинг ўртача миқдори 0,35 гектарга етди. Бу эса ер ресурслари чекланган ва суғорма деҳқончилик шароитида дунё мезонлари бўйича меъёрдаги ҳол ҳисобланади (Экономика и статистика. 1997. 10-сон, 15-18-бетлар).

Республиканинг ташқи савдо айланмаси 1994 йилда 3800 миллион долларни ташкил қилди. Бу вақтга келиб Ўзбекистон дунёдаги эллиқдан ортиқ мамлакатнинг, шу жумладан Германия, АҚШ, Франция, Буюк Британия, Туркия, Нидерландия, Австрия, Жанубий Корея, Хитой, Индонезия, Малайзия, Ҳиндистоннинг фирма ва компаниялари билан иқтисодий алоқаларга эга эди. Ҳаммаси бўлиб 2000 га яқин хорижий сармоя иштирокидаги корхона рўйхатга олинди. Мамлакат 80 та чет эл банки билан муносабатлар ўрнатди. Тошкентда Жаҳон тараққиёт банки, Дойче Банк, Кредит коммерсиаль де Франс ваколатхоналари ишлаб турибди.

1997 йилда мамлакатнинг ташқи савдо айланмаси 8910,5 миллион долларга етиб, 1994 йилдагига нисбатан деярли икки ярим баравар ўсди. Бунда экспорт умумий ҳажмининг ўсиши анъанавий товарлар — пахта, рангли металллар ва шу кабилар билан бир қаторда автомобиллар, калава ип, бензин, электроника ва биокимё саноати маҳсулотини четга чиқариш ҳисобига таъминланди. Чет элга нефть, нефть маҳсулотлари ва бензин етказиб бериш 1997 йилда 1996 йилдагига қараганда 4 баравар, автомашиналар етказиб бериш 7,4 баравар, кимёвий штапель толалари етказиб бериш 6,8 баравар ўсди (Экономика и статистика. 1998. 3-сон, 6-бет).

1998 йил бошларида чет эл сармояси иштирокидаги инвестициялар умумий ҳажми Ўзбекистонда 7 миллиард доллардан ошиб кетди, чет эллиқлар иштирокидаги корхоналар сони эса 3200 тани ташкил қилди. Инвестициялар 80 давлатдан келди, шу жумладан 1500 қўшма корхона саноати ривожланган давлатлардан киритилган сармоядан фойдаланди. 1995—1996 йилларда чет эллиқ

инвесторлар ва кредиторлар маблағлари ҳисобига 57 лойиҳа юзасидан иш бошланди.

Сиёсий вазиятнинг барқарорлиги ва иқтисодий ривожланишнинг аниқ мақсадга қаратилгани Ўзбекистонга хорижий сармояларнинг кириб келиши учун муҳим омилдир. Шу сабабли аҳоли жон бошига тўғри келадиган хорижий инвестициялар ҳажми жиҳатидан у МДҲда биринчи ўринда туриши тасодифий эмас. Айни вақтда инвестиция киритишдаги тавваккалчилик хатари собиқ советлар ҳудудида вужудга келган барча мустақил мамлакатлардагига нисбатан, шу жумладан Болтиқбўйи мамлакатларидагига нисбатан ҳам энг кам ҳисобланади. Шу туфайли жаҳоннинг етакчи суғурта компаниялари мамлакатга бажонидил суғурта маблағларини киритмоқда (Ўзбекистон: обретение нового облика, 138, 147-бетлар).

Яна Ўзбекистондаги ислохотларнинг ибтидоси ва интиҳоси, мақсади ва воситаси, мазмуни бўлган ижтимоий сиёсат ҳақида. Бу бобда айтилганларни яна такрорлаб ўтирмайман. Бир неча қўшимча киритаман, холос. Аввало, ўтиш даври ижтимоий дастурлари Ўзбекистон вариантнинг, ҳеч бир муболағасиз, асосий ижодкори ҳам, асосий эксперти ҳам бўлган Ислом Каримовдан иқтибос келтираман. У ўзининг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида” номли китобида қуйидагиларни ёзади:

“Бозор муносабатларига ўтишнинг илк даврида биз олдиндан бутун аҳолини ижтимоий ҳимоялаш йўлидан бордик. Бу чоратадбирлар одамларнинг турмуш даражаси кескин пасайиб кетишининг олдини олишда муҳим роль ўйнади... осойишталик ва барқарорликни сақлаб қолиш омили бўлди. Ислохотларнинг дастлабки йилларида ҳимоя чораси сифатида истеъмолчиларга субсидиялар бериш тизимидан ва истеъмол бозорини асосий озиқ-овқат товарлари мамлакатдан ташқарига чиқиб кетишидан ҳимоялашнинг турли шакллари кенг фойдаланилди. Бошланғич синф ўқувчилари ва ёлғиз пенсионерлар учун бепул нонушталар, икки ёшга етмаган болалар учун, шунингдек, камқонлик касалига дучор бўлган ҳомиладор аёллар учун бепул овқат, барча мактаб ўқувчилари ва талабаларни имтиёзли овқатлантириш каби ижтимоий имтиёзлар ҳам бюджет маблағларидан тўлаб турилди. Коммунал хизматлар, шаҳар электр транспортида юриш ҳақини тўлаш бўйича ва ёш келин-куёвларга имтиёзлар амал қилиб турди. Шундай ёндашув туфайли ислохотлар арафасида энг ноқулай бошланғич шарт-шароитларга ва сезиларли ижтимоий зиддиятларга эга бўлган Ўзбекистон ижтимоий можароларни четлаб ўтишга муваффақ бўлди” (И. Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 183—184-бетлар).

Афтидан, шу жойга озгина шарҳ беришга тўғри келади. Дастлабки пайтларда Ўзбекистонда асосий озиқ-овқат маҳсулотлари ва бир қанча энг зарур буюмларнинг ўзгармас нархларини таъминлашга ҳаракат қилинди. Лекин дотациялашга сарфланган жуда катта ва тобора ортиб борган давлат харажатлари аҳолини давлат томонидан бундай қўллаб-қувватлашни қисқартиришни ҳамда ижтимоий ёрдамни аниқ йўналтириш тизимига ўтишни тақозо этди. Бунда давлат манбалари билан бир қаторда, меҳнат жамоаларининг, жамоат ва хайрия ташкилотлари ва жамғармаларининг маблағлари кенг жалб этилди. Ўзбекистон МДХ мамлакатлари орасида биринчилардан бўлиб, аҳоли омонатларини 1991 йилги ҳолатига кўра индексациялашни амалга оширди. Ана шу мақсадлар учун 1997 йил июнига қадар ҳаммаси бўлиб 4,4 миллиард сўм тўланди (ўша вақтда 1 АҚШ долларининг курси 60,8 сўм бўлиб, тўлов 73 миллион долларга яқинни ташкил қилди) — (“Экономика и статистика”. 1997, 7-8-сон, 3-бет; “Деловой мир”. 1997, 3-бет).

Ижтимоий ҳимоялаш соҳасида кўрилган чоралар жамият ижтимоий табақалашуви ҳамда аҳоли ўртасида даромадлар даражаси бўйича кескин фарқлашув вужудга келишининг олдини олди. 1996 йилда аҳолининг энг кўп таъминланган қисми билан энг кам таъминланган қисми даромадлари ўртасидаги фарқ 7,5 барабаргача бўлган эди. Ҳолбуки, бу қийматнинг энг юқори нуқтаси 8 барабар бўлиб, бундан ошиб кетиши жамиятнинг ижтимоий жиҳатдан жиддий табақалашганлигидан дарак беради.

Николай Кучерский ҳикояси

Тўлиқ тасаввурга эга бўлиш учун статистика маълумотларини ислоҳотлар иштирокчиларининг берган гувоҳликлари билан тўлдириш ўринли. Бу жиҳатдан “Қизилқумолтин” концерни раиси, Навоий кон-металлургия комбинати бош директори Николай Иванович Кучерскийнинг олдига тушадиган одам йўқ. Мен бу инсон билан учрашиш ва суҳбатлашишдек ёқимли имкониятга эга бўлганман. У ўз ишининг дунё миқёсидаги эътиборли мутахассиси, техника фанлари доктори, академик, ёши ҳам улғайиб қолган, кўпни кўрган ва шу билан бирга, тегик, теран фикрлайдиган ва серғайрат одам. Николай Иванович инсон сифатида табиати шундайки, у кимгадир ёқиш учун ёлғон гапиришга қодир эмас. Шу сабабли унинг Ўзбекистондаги бозор ислоҳотлари ҳақидаги ҳикоясини мен жуда қадрлайман. Шундай қилиб, сўз Николай Ивановичга:

“Урушдан кейин СССРда уран танқислиги мавжуд эди. Геологлар 1952 йилда Учқудуқда уран қатламларини топишди. Бундай жойни халқ борса-келмас дейди: атрофда қумдан бошқа ҳеч нарса йўқ, душманингга ҳам раво кўрмайсан. Сув йўқ, электр, бошпана бўладиган жой йўқ, ёз ҳарорати билан қиш ҳарорати ўртасидаги фарқ салкам юз даража. Хўш, натижа нима бўлди? Юз чақирим масофада онда-сонда қўтонлар, бир неча асрлар аввал Оролга олиб борган ташландиқ карвон йўлида атиги бир нечта қудуқ учрайдиган саҳрода ҳақиқатга айланган саробдек янги саноат цивилизацияси пайдо бўлди. Шаҳарлар, конлар, аэропортлар, автострадалар, заводлар, стадионлар... Қизилқум лойиҳаси ўта махфий бўлганлигидан, қурилган шаҳарлар харитага тезгина туша қолмади. Бу шаҳарларда эса Қизилқумни ўзлаштириш учун Иттифоқнинг ҳамма томонидан келган ўн минглаб одамлар яшамокда эди”.

Бу ҳикояни унча катта бўлмаган, аммо, ўйлашимча, зарур қўшимча билан тўлдириш учун тўхтатиб тураман. Гап шундаки, Николай Иванович комбинатни қандай қуришганини эслаб ўтирмади. Ҳолбуки, Қизилқумни бу ерга ўз ихтиёри билан келган одамлар эмас, асло, балки маҳбуслар ўзлаштиришган. Уларнинг кўпчилиги қаттиқ жиноятлари учун эмас, балки маиший ва сиёсий жиноятлари учун ҳукм қилинганлар эди. Мустабидчи бўлмаган ҳар қандай жамият мезонлари бўйича буларни жиноят деб ҳам бўлмайди. Зарафшон, Навоий, Учқудуқ, Зафарободнинг қурилиш майдонлари — концентрацион лагер бўлган, қурувчилари эса — ўт пуркаган қуёш саҳро узра бош кўтарганидан то қош қорайгунча ишлаган, ҳатто энг оддий шарт-шароитдан ҳам маҳрум этилган ўн минглаб маҳбуслардир; улардан минглаб нафари ногирон бўлиб қолган ва бевақт ўлим топган. Комбинат тиканли симлар ортида, пулеметлар ўрнатилган қоровул миноралари ортида қурилди. Шундай бўлган эди. Ҳаққа завоқ йўқ.

Кучерский ҳикоясининг давоми:

“Қизилқум лойиҳаси, агар унинг умумий қиймати ҳозирги жаҳон нарҳларида баҳоланадиган бўлса, эҳтимол ўнлаб миллион доллар турса керак. Эҳтимол, у “Ўрта машинасозлик”нинг (совет атом саноатининг) сўнгги қўшиғидир. Комбинатнинг машҳур самарадорлиги дастурий-мақсадли услубнинг яққол тантанаси бўлди. Бу услубнинг моҳияти шундаки, инвестициялар кўп миқдорда ва аямай киритилди. Шу туфайли улар тез ва энг муҳими, меҳнат сарфи эвазига эмас, балки янги технологияларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш туфайли ўзини оқлади. Комбинатимизнинг бутун тарихи бунга гувоҳ. Изланишга йиллар сарф-

ланди, бироқ пировардида ер остида ишқор билан ювиш усулида уран олишнинг экологик хатардан холи — дунёда ягона зарарли реагентсиз технологияси яратилди.

Мурунгов олтини ҳақида алоҳида сўзласа арзийди. Бу — олтин қазиб чиқариш қуввати жиҳатидан дунёдаги энг йирик кондир. Бу ердаги руда олтинга бой эмас, лекин у арзон тушади, чунки олтинни майдаланган рудадан ажратиб олишнинг биз таклиф қилган гравитация-сорбция усулидан фойдаланилади.

Совет Иттифоқи парчаланиб кетганидан кейин биз бирданига давлат буюртмасидан, жамғармалардан, йўлга қўйилган ўнлаб кооперациядан маҳрум бўлиб қолдик. Нега Қизилқум полисини саҳронинг беқарор қумлари ютиб юбормади? Энг аввало шунинг учунки, комбинат тақдири ҳал бўладиган ана шу дамларда Президент Каримов узоқни кўзлаб иш тутди. У бизнинг бюджетдан молиялашдан ўзини ўзи молиялаш ва жаҳон бозорига мустақил чиқиш ниятимизни тўғри баҳолаб ва қўллаб-қувватлабгина қолмасдан, бу ниятни устувор вазифа қилиб қўйди. Президент қарори билан биз давлат кредитлари олдик ва давлат ҳомийлигига эга бўлдик.

Хуллас, Навоий кон-металлургия комбинати синовга бардош берди ва ривожланишда давом этди. Бугун олтин ва уран — иккита ғоят муҳим стратегик товар бўлиб, мустақил Ўзбекистон уларни жаҳон бозорига олиб чиқмоқда. 1994 йилдаёқ Лондон биржасида ўзбек олтини ҳақи равишда юқори баҳоланди. 1997 йилда энг нуфузли Токио биржаси ўзбек аффинаж заводининг олтинини эталон деб қабул қилди. Олтиннинг жаҳон нархлари ҳар қанча ўзгармасин, Мурунгов мамлакатга барқарор даромад келтирмоқда. Сўнгги йилларда олтин қазиб чиқариш бу ерда 1,4 барабар кўпайди.

Жаҳон ядро энергетикаси бойитилган уранни тўхтовсиз кўп миқдорда талаб қилмоқда. Дунёда ишлаб чиқарилаётган АЭС ёқилғисининг 40 фоизини ишлатадиган АҚШда Навоий комбинати асосий экспортчилардан бири ҳисобланади.

Буларнинг ҳаммаси бутун рус жамоаси Зарафшон воҳасидан кўчиб кетади, деб башорат қилганларни ҳайрон қолдирмоқда. Бугун бизнинг технополисимизда турли миллатларга мансуб 200 минг нафар одам яшамоқда. Уларнинг ҳаммаси иш, уй-жой, маош билан таъминланган. Ижтимоий соҳа, ҳамма имтиёзлар, кафолатлар сақланиб қолган. Кўпларимиз асли россиялик бўлиб, тақдиримизда бор экан, мустақил ва равнақ топаётган Ўзбекистонни қуришда қатнашяпмиз. Биз бу ерда ҳеч қандай камситишни ҳис қилаётганимиз йўқ. Бизнинг Қизилқумдаги рус тилли анклав-

миз Россия билан мустақкам маънавий алоқаларини сақлаб қолиши учун Ўзбекистонда ҳамма иш қилинмоқда. Биз Москванинг тўртта телевизион дастурини қабул қиламиз, Россиядаги воқеаларни эътибор билан кузатиб борамиз. Шу билан бир вақтда биз янги ўзбек жамияти билан яқинлашиб бормоқдамиз. Ёш технократлар авлоди — руслар, ўзбеклар, украинлар, бошқа миллат ёшлари — мустақил Ўзбекистонда онгли ҳаётга қадам қўймоқда. Уларнинг кўплари Россия, АҚШ, бошқа мамлакатларда таълим олишган. Бу одамлар — мамлакат келажагидир”.

Николай Иванович Кучерскийнинг 1997 йилдаги бу ҳикояси Ўзбекистоннинг энг янги тарихига ёрқин мисол бўла олади, деб ўйлайман.

Ургутда осойишталик

Мамлакатда ва чет элларда чоп этиладиган Ўзбекистонга доир кўпгина таҳлилий материалларда ислохотлар кўпинча қутилган натижаларни бермаганининг сабаби — ҳукумат даражасида ва минтақаларда аниқ қарорлар қабул қилиш ҳамда уларни амалга ошириш чоғида ўз мавқеини сақлаб қолган собиқ партия-давлат номенклатурасининг шахсий манфаатлари устунлик қилганида, дея хулоса чиқарилади (Ўзбекистан: обретение нового облика. 20-бет). Бундай мулоҳазаларда жон борлиги равшан. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмасди. Хусусий манфаат бюрократияси ўз номига содиқ. Бироқ маҳаллий маъмурият бошлиқлари — ҳокимлар давлат ижроия ҳокимиятининг умуртқаси эканига қўшилмаслик қийин. Айнан ҳокимлар давлат қарорларини қандай бўлмасин бажаради. Конституцияга мувофиқ қонунийликни, ҳуқуқ-тартиботни, фуқаролар хавфсизлигини таъминлаш, ҳудудларни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш масалалари, маҳаллий бюджетни шакллантириш ва ижро қилиш, маҳаллий солиқлар ва йиғимларни жорий этиш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ташкил қилиш, маҳаллий коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш, атроф муҳитни муҳофаза этиш ва шу каби масалалар уларнинг ваколат доирасига киради.

Гарчи бошқа вилоят ва туманларга ҳам борган бўлсам-да, ҳозир бир ҳоким — Самарқанд вилояти Ургут туманининг ҳокими ҳақида сўзлаб бермоқчиман. Мен бу ҳокимни танлаб олганимга сабаб шуки, менинг тушунчамда у намуна бўла оладиган, ўртача ҳоким. Мен Ургутга 1995 йил июль ойида фикрларини бир неча бор далил қилиб келтирганим — Дональд Карлайл билан бирга борган

эдим. Биз бирга фикр юритишимиз, фикрларимизни таққослашимиз, керак бўлса, тўғрилигини текширишимиз мумкин эди.

Ургут — Самарқанддан 40 чақирим наридаги туман маркази. Ўзбеклар тасавурида ўртача катталиқдаги шаҳар бўлиб, аҳолиси 40 минг кишига яқин. У қандай бошқарилади? Агар, айтайлик, масаланинг тубига қарайдиган бўлсак, аввалги совет ҳокимияти давридаги каби бошқариляпти. Биз борган вақтимизда туман партия қўмитасининг собиқ котиби ҳоким эди. Тўғри, у Ургут туманида эмас, бошқа туманда партия котиби бўлган. Бироқ — бир муҳим тафсилот. Ҳоким расман ҳеч кимни ишга тайинламайди, ҳеч кимни ишдан олмайди, аммо ҳар қандай одамни ишга тайинлаш ёки ишдан олиш у билан келишилади, тумандаги хўжалик, ижтимоий, маданий ҳаётнинг барча масалалари эса унинг фикрини албатта ҳисобга олган ҳолда ҳал қилинади. Бундай ҳолларда ҳокимнинг обрўси ва ўзбекчилик ўз кучини кўрсатади. Карлайл одамлардан: “Агар сиз ҳокимнинг фикрига қўшилмасангиз, унинг фармойишларини бажармасангиз, нима бўлади?” деб сўраганида суҳбатдошларимиз ажабланишди: қандай қилиб бизлар ҳокимнинг фармойишларини бажармаслигимиз мумкин ва нега унинг фикрига рози бўлмаслигимиз керак экан? Улар шундай бўлишини ўйлаб ҳам кўришмаган. Ҳолбуки, биз ғайрирасмий равишда, бир пиёла чой устида суҳбатлашган эдик, таржимон ҳам маҳаллий эмас, Карлайлнинг ўзиники эди. Ошкоралик суҳбатдошларимиз учун бирон-бир нохуш оқибатларга олиб келади, деган шубҳа уларда туғилиши мумкин эмасди.

Ҳоким ўшанда эликдан ошган эди. Аввалига у бизга ёмон, индамас ва ҳатто бадқовоқ бир кимса бўлиб туюлди. Лекин у бирданига Ургут ва ургутликлар ҳақида бажонидил латифа айта бошлади. У Карлайлга мурожаат қилди: “Сиз — америкаликсиз, шу сабабли мен Ургут ва сизларнинг собиқ президентингиз Рейган ҳақидаги латифани сўзлаб бермоқчиман. Мана, эшитинг, ҳурматли профессор. Эҳтимол, сиз билмассиз-у, лекин Рейган ҳар бир иш кунини ўз ёрдамчисидан: “Ургутда ишлар қалай, у ерда осойишталикми”, деб сўрашдан бошлар экан. Ургутда осойишталик, деган жавобни эшитганидан кейингина “Ундай бўлса, жаҳон сиёсати масалаларига ўтақолайлик, дунёда барқарорлик ҳукмронлиги ҳақида ташвишланмаса ҳам бўлади”, дер экан. Гап шундаки, деб бизга тушунтирди ҳоким, илгари, Каримовгача Ургут Ўзбекистондаги энг нотинч жойлардан бири бўлган. Бу ерда ҳар доим Самарқанддаги ҳокимиятга ҳам, Тошкентдаги ҳокимиятга ҳам кучли муҳолифат бўлган. Шу маънода, ургутликлар ҳатто энг даҳшатли даврларда ҳам қаттиқ туришган. Карлайлга латифа жуда

ёқди. Лекин у бу латифани АҚШнинг 40-президентига сўзлаб бера олмаслигидан афсусланди.

Бошқа ҳамсуҳбатларимиз илгари Ургутда мавжуд бўлган катта жамоа хўжалигида меҳнатни кўнгилдагидек ташкил этиб бўлмаганини, чунки ишдан кўра ишлашни хоҳловчилар кўп бўлганини гапиришди. Деҳқончилик — мавсумий иш, чорвачилик яхши ривожланмаган. Одамлар нима билан шуғулланишни билмаган. Ургутликлар ҳар гал республиканинг янги раҳбарига мурожаат қилиб, ёрдам сўрашган, аммо улардан биронтаси ҳам ёрдам бермаган. Ҳокимият тепасига Каримов келгач, жамоа хўжалиги тугатилди, ер эса деҳқонларга фойдаланиш учун тақсимлаб берилди. Энди нима қилишни ҳар ким ўзи ҳал қилади. Ҳаёт яхшиланди.

Биз ўзимиз танлаган кўпгина уйларга кирдик. Уйлар асосан икки қаватли. Мебел ва кийим-кечаклар яхши. Кайфият яхшилигидангина эмас, балки турмуш тўқинлигидан ҳам одамларнинг чехраси очиқ. Ургутда ўша вақтдаёқ хусусий корхоналар, хусусий банклар, инглиз, итальян, француз фирмаларининг ваколатхоналари ишлаётган эди. Биз маҳаллий тижоратчилар билан суҳбатлашдик. Улар агар ҳокимият бундан буён ҳам бизни қўллаб-қувватласа, Ургутни Ўзбекистоннинг энг яхши шаҳрига айлантириб юборамиз, дейишди. Хуллас, Ургутда янги, яхши ҳаёт аломатлари шундоққина кўзга ташланиб турарди. Карлайл деҳқонлардан ҳам, тадбиркорлардан ҳам: “Буларнинг барчасида ҳокимнинг қандай хизмати бор?” деб сўрайди. У ҳар гал “Кучли ҳокимиятсиз, қаттиқ тартибсиз ҳеч нарса қилиб бўлмайди” деган жавобни эшитар эди.

Мен ушбу бобни қуйидаги фикрни тасдиқлаш билан якунламоқчиман. Бутун дунёда, шу жумладан собиқ совет ҳудудида пайдо бўлган ёш мустақил давлатларда ҳам, ривожланаётган мамлакатлардаги ўтиш даврлари тажрибаси ҳам шундан далолат берадики, бу қоида тусига кирган, узоқ давом этадиган, мураккаб ва қийин жараён. Бунинг устига, бу даврда ижтимоий ларзалар ва сиёсий тўқнашувлар юз бериши мумкин. Ўзбекистон тўғри йўлни ҳам, янгилишнинг мақбул суръатини ҳам танлашга ва ларзаларга амалда чап берибгина қолмасдан, аслида собиқ совет республикалари орасида етакчи давлатлардан бирига айланишга ҳам муваффақ бўлди.

КОНСТИТУЦИЯВИЙ ДАВЛАТ: ШАКЛЛАНИШИ ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ

КОНСТИТУЦИЯ ВА КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМ

Ўтиш даври кечаётган жамиятда конституция яратиш, аввало замонни янгилашнинг дастлабки натижаси, шундан кейин бозор муносабатлари ва демократик ўзгаришлар шартига айланади. Конституция бўлмаса, ҳуқуқий давлат ва унинг асоси — конституциявий давлат қарор топиши мумкин эмас. Мен ушбу бобни жуда зарур мана шу формуладан бошламоқчиман.

Жадал ва кенг қўламдаги конституциявий ўзгаришлар дунёдаги кўпгина мамлакатлар ижтимоий ҳаётининг муҳим хусусиятига айланиб қолди. Агар эски конституциялар ва улар ўрнатган тузум ўзининг барқарорлиги билан ажралиб турса, ҳозирги шароитда, айниқса шўролар инқирозидан кейин пайдо бўлган мамлакатларда мисли кўрилмаган конституциявий динамизм кузатилаётганда. Ўтиш даврининг иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлари бунга асосий сабаб бўлмоқда. Ана шундай конституциявий динамизм натижасида “конституционализм” тушунчаси сиёсий ва илмий тилдан тобора кенг ўрин олмоқда.

Конституция — давлатнинг асосий қонуни, бутун жорий қонунчиликнинг негизи бўлиб, у фуқароларнинг ҳуқуқ ва бурчларини, давлатни шакллантириш ва унинг фаолиятини ташкил этиш тартиби ва тамойилларини белгилаб беради, деган тушунча онгимизда аллақачон маҳкам ўрнашиб қолган. Шу билан бирга, конституция энг улуғ сиёсий ҳужжатдир. Умуман олганда, “конституция” тушунчаси ҳеч қандай муаммо туғдирмайди. Аммо конституционализм тушунчаси мураккаброқ, бу атама ҳозирга қадар унчалик таниш эмасди. Умуман айтганда, конституционализм — конституциянинг ҳаёти, унинг сиёсий тизимда гавдаланишидир. Конституционализм — конституцияга таянадиган давлат дегани, у ҳукмронликнинг конституциявий усуларидир. Хуллас, конституциявий давлат демакдир.

Шуни айтиш керакки, бундай давлат ҳамма вақт ҳам демократик давлатнинг маънодоши бўлавермайди. Бунда гап конституциявий давлат демократик давлатга қараганда олдинроқ пайдо бўлганлигида эмас. (Конституциявий монархиялар ва конститу-

циявий республикалар Европада мукамал демократик институтлар вужудга келишидан анча олдин мавжуд бўлган.) Муаммонинг моҳияти шундаки, ҳозирги кўпгина конституцияларнинг айрим конституциявий қондалари демократияга зид бўлиши мумкин. Чунончи, бир вақтлар конституционализмнинг муқаррар унсурлари ҳисобланган, хусусий мулкни ҳимоя қиладиган конституциявий қондалар айна вақтда тенглик ҳақидаги демократик дастурларга зид бўлиши мумкин (Dahl R.F.F Preface to Democratic Theory. — Chicago, 1964).

Ҳозирги дунёда инсон ва фуқаро ҳуқуқларини таъминлаш конституционализмнинг муқаррар таркибий қисми бўлиб қолди, конституциявий давлат айна вақтда демократик давлат ҳам бўлиши керак, деган фикрга қўшилмаслик қийин. Шунга қарамай, конституция кафолатлаб берадиган инсон ҳуқуқлари қанчалик кенг бўлиши мумкин, у қандай эркинликларни ҳимоя қилишга қаратилмоғи керак, деган масалалар устидаги баҳс-мунозаралар ҳозиргача тўхтамаётир (Berlin J. Fours Essays on Liberty. — Oxford. 1969).

Ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланиш даражаси кучли конституционализм ва кучсиз конституционализм деб аталган тушунчаларни бир-биридан фарқлаш мезонидир. Кучли конституциявий давлатга, энг аввало, хусусий мулк билан боғлиқ кўпдан-кўп иммунитетлар (қайта кўриб чиқилмайдиган ҳуқуқлар) ҳос. Бундан ташқари, конституциявий давлатда олий ёки махсус конституциявий суд томонидан амалга ошириладиган қаттиқ суд назорати конституцияни ҳимоя қилади. Кучсиз конституциявий давлатга эса кам иммунитетлар ва юмшоқ конституциявий суд назорати ҳос бўлади. Бундай давлат фақат ҳамма эътироф этган эркинликларни, чунончи, сўз ва фикр билдириш эркинлиги, ҳокимиятга муҳолифатда бўлиш эркинлиги, виждон эркинлиги ва ҳоказоларни ҳимоя қилади, холос. Бунда хусусий мулк ҳуқуқи конституциявий ҳуқуқлар жумласига кирмаслиги ва оддий қонунлар билан тартибга солиниши ҳам мумкин (Brazier R. Constitutional Practice. — Oxford. 1979).

Мисол сифатида конституционализмнинг Британия ва Америка моделини бир-бирига таққослаш мумкин. Британия модели кучсиз конституционализмга мисол бўла олади, Америка модели эса кучли конституциявий давлатни ифодалайди. (Буюк Британияда конституциянинг умумлаштирувчи матни йўқлигининг бу муаммога алоқаси йўқ). Янада демократиялаш истиқболлари нуқтаи назаридан қараганда, қайси модел афзалроқ? Балки Германия ёхуд Франция конституционалиزمига ўхшаган қандайдир

оралиқ вариант мақбулроқ бўлар? (Lane San-Eric. Constitutions and political theory. — Manchester and N.Y. 1996. 243-264-бетлар). Назария ҳам, амалиёт ҳам бу саволга ҳозирча қатъий жавоб бермайди.

Менинг бу муаммога тўхталишимдан мақсад конституционализмнинг моҳиятини тушунтириб беришдангина иборат эмас. Бунинг бошқа сабаби ҳам бор. АҚШда бир неча йиллардан бери нуфузли ноҳукумат ташкилоти — “Freedom House” иш олиб бормоқда. Унинг асосий вазифаси — муайян давлатдаги эркинлик даражасини аниқлашдан иборат. Махсус мезонлар ишлаб чиқилган бўлиб, шу мезонлар бўйича муайян мамлакат эркин, яримэркин ёки умуман эркинлик йўқ бўлган давлатлар жумласига киритилади. “Freedom House” катта ва керакли ишни амалга оширяпти. Бунга шубҳа йўқ, лекин у баъзан қиёслаб бўлмайдиган нарсани ўзаро таққослайди, давлатнинг ижтимоий ҳаётига доир муайян ижтимоий-маданий ва бошқа омиллар билан боғламаган ҳолда ясаган хулосаларида қуюшқондан чиқиб кетади. Яна бир гап: “Freedom House” инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари рўйхати, уларнинг тадрижи қатъиян белгилаб қўйилган, деган фикрни зўр бериб тиқиштирмоқда. Мазкур ташкилотнинг нашрларидан бирида шундай гапларни ўқиймиз: “Сўнгги вақтларда айниқса халқаро ташкилотлар орасида асосий инсон ҳуқуқлари рўйхатини кенгайтириш тамойили кўзга ташланмоқда. Улар фундаментал эркинликлар қаторига меҳнат қилиш, таълим олиш, ўз маданиятига эга бўлиш, миллатлар тенглиги ва ҳатто муносиб турмуш даражасига эга бўлиш ҳуқуқларини ҳам киритмоқдалар. Шу тариқа, фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари қадрсизлантирилмоқда” (Что такое демократия? Вашингтон, 1992. 11-12-бетлар).

Бундай асоссиз хулосага индамай қўшилиб бўлмаса керак. Шубҳасиз, умуминсоний аҳамиятга эга бўлган сўз эркинлигига қараганда кўрқувдан ва муҳтожликдан эркин бўлиш ҳаммадан кўра зарурроқ ҳисобланадиган мамлакатлар ҳали ер юзида оз эмас. Ҳатто Фарбдаги энг фаровон мамлакатларда ҳам кўпчилик одамлар учун ўз касби бўйича ишлаш кафолати, қулай тиббий хизмат, ижтимоий таъминот, зарур стандартларга жавоб берадиган уй-жой турмушнинг энг муҳим қадриятларидир.

Лекин, яна конституционализмга қайтайлик. Конституционализм миллий тотувликка, ҳуқуқий формализмга ва институционал демократияга таянади, дегувчилар фикрига қўшилмасликнинг иложи йўқ (Colas Dominique. Les constitutions de l'URSS et de la

Russie (1905—1993). — Paris: Presses Universitaires de France. 1997, 78-85-бетлар, Пастухов Б. Россия—2000. Цивилизационный выбор и конституционный шанс. — Полис. 1998. 6-сон, 14-15-бет).

Миллий тотувлик* — конституциявий тизимнинг асоси. Аҳолининг аксарият қисми давлат қурилишининг асосий тамойилларини қўллаб-қувватласа ҳамда ҳуқуқий тизимнинг ривожланиш доирасини белгиловчи қадриятларни қабул қилсагина конституция ҳақиқий бўлади. Конституционализм (кенг маънода) иқтисодий ва сиёсий тизим хусусидаги умуммиллий келишувдир. Шундай келишувга, ҳаёлий эмас, балки реал келишувга эришиш — ҳар қандай жамият тарихида ноёб ҳодиса, узоқ муддатли ижтимоий эволюция яқуни бўлади ва шу халқ тарихий тараққиётининг ҳамма хусусиятларини ўзида мужассамлаштиради.

Ҳуқуқий формализм — конституционализмнинг яшаш шакли. У бир услуб бўлиб, бу услуб ёрдамида давлат ҳаёти такомиллаштирилади. Конституционализм ривожланган сари ҳуқуқ бюрократиядан ажралиб боради. Бунда бюрократия профессионал бошқарувчилар қатлами сифатида ҳеч қаерга йўқ бўлиб кетмайди, лекин унинг жамиятдаги роли тубдан ўзгаради. Давлат ҳуқуқий тузумга айланади ва энди бюрократияда ўз ифодасини топмайди. Бунда бюрократия ҳуқуқни яратмайди, балки ҳуқуқий тузумга хизмат қилади. Агар илгари унинг иродаси — давлат иродаси бўлган бўлса, энди бюрократия ўзининг мустақил иродасини намоён этиши зўравонлик деб ҳисобланади. Бошқача айтганда, партикуляр (махдуд, норасмий) бюрократия рационал бюрократияга айланади.

Шу сабабли, Президент Каримов қонунлар устуворлиги мустақил Ўзбекистоннинг ижтимоий ва давлат ҳаётини ташкил этишнинг асосий тамойилларидан бири дер экан, бунда қонунлар давлат амалдорларининг иродасига бўйсунмаган ҳолда, ҳатто, эҳтимол, уларнинг иродасига қарама-қарши, мустақил равишда, зарур ҳолларда суд мададига таяниб идора қилишини назарда тутди.

Модомики, миллий тотувлик — конституционализмнинг асоси, ҳуқуқий формализм эса — унинг яшаш шакли, давлат ҳаётини рационаллаштиришга хизмат қиладиган усул экан, институциявий демократия ана шу рационаллаштириш яқунидир. У давлатни ташкил этишнинг муайян тамойилларида (парламентаризм,

* Бутун жамият, халқ тотувлиги назарда тутиляпти. — *Масъул муҳаррир.*

ҳокимиятларнинг бўлиниши, мустақил суд тизими ва шу кабиларда) ўз моддий ифодасини топади. Демократия институтлари муайян жамият учун табиий бўлиши, яъни жамиятда таркиб топган ҳаёт тарзини — ижтимоий қадриятлар, меъёрлар, тақиқлар, меҳнат ва маиший кўникмалар (айтайлик, Ўзбекистонда маҳаллалар) тизимини расмийлаштириши керак. Агар бундай асос бўлмаса, демократия фақат турли қайдлар ва самарасиз муассалар тарзидагина мавжуд бўлади.

Масаланинг мураккаблиги шундаки, конституционализм — бу Фарб маданиятида океан юзидан кўтарилиб турган бир ижтимоий муз тоғи. Унинг сув юзидаги қисми кўринишдан ўзига тамомила мустақил ва осонгина томир ёядиган демократик институтлардан иборат. Шу сабабли бундай демократик тизимни цивилизациялашаётган кўшни океанларга олиб ўтиш иштиёқи пайдо бўлади. Лекин муз тоғининг сув устида кўриниб турган қисмидан ташқари Фарбнинг ноёб тарихига чуқур ботиб турган сув остидаги кўринмас қисми ҳам бор. Фарбдаги ўзбек конституционалиزمини танқид қилувчилар ана шуни назардан қочирмасликлари керак. Жамият ҳаётида мўъжизалар юз беришига умид қилиб бўлмайди.

Шу муносабат билан беихтиёр Россия тарихи рус демократияси папирини пиширишга яроқли унни ҳали тортгани йўқ, деб ўтган аср бошларида айтилган сўзлар эсга тушади. Афсуслар бўлсинки, орадан салкам юз йил ўтганидан кейин бу сўзлар Россияга нисбатан ҳам, Ўзбекистонга нисбатан ҳам тўғри бўлиб қолаверди. Лекин Ўзбекистоннинг уни ҳам, папирини ҳам бошқача сифатли ва бошқача мазали бўлиши шубҳасиз.

МДҲга аъзо бўлган бошқа мамлакатлар сингари, Ўзбекистонда ҳам конституционализм ҳозирги вақтда кўп жиҳатлари билан юқорида санаб ўтилган шароитлардан ташқарида мавжуд... Бироқ шундай конституция ҳам муҳим сиёсий воқелик бўлиб, катта юридик қимматга эга. Унинг ўз тарихи ҳам, ўз ривожланиш мантиқи ҳам бор.

Конституциявий чорраҳа

Яқинда қўлимга Россия Фанлар академиясининг Фалсафа институтида ишлаб чиқилган “Сиёсатшунослик асослари” курсининг дастури тушиб қолди. Унинг “Россиянинг янги сиёсий тартиботга ўтиш жараёнидаги умумият ва

хусусият” деган бўлимида мана бундай банд бор: “Конституция қабул қилиниши янги тартиботга ўта бошлашнинг шароит билан боғлиқ омили”. Ана холос! Шароит билан боғлиқ омил эмиш. Вассалом.

Ҳолбуки, Ўзбекистон ва собиқ СССР ҳудудида пайдо бўлган бошқа мустақил давлатлар тажрибасидан кўриниб турганидек, масала у қадар жўн эмас. Ҳар ҳолда, мен россиялик сиёсатшуносларга ўхшаб қатъий фикр билдиришдан ўзимни тийган бўлардим. Бироқ орадан маълум вақт ўтганидан сўнг, шуни эътироф этиш керакки, собиқ шўролар ҳудудида вужудга келган мамлакатлардаги кўпгина давлат институтлари шоша-пиша ташкил этилган. Қонунлар ҳам шоша-пиша қабул қилинган.

Россиядаги 1991 йил август тўнтариши муваффақиятсизликка учраганидан кейин кўп ўтмай матбуот саҳифаларида конституция муаммолари бўйича мунозаралар бошланиб кетди. Россиянинг янги конституциясини зудлик билан ишлаб чиқиш ва қабул қилишга даъват қилувчилар кўп бўлди. Кўпгина сиёсатчилар ва олимлар Россия жамияти мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тараққиёти қайси йўлдан — демократия ва бозор йўлиданми ёки қандайдир бошқа йўлдан боришини узил-кесил белгилаб олиш керак бўлган маррага етиб келди, деб даъво қилдилар. Уларнинг фикрича, бундай қатъий фикр анжуманларнинг баёнотларида, сиёсат арбоблари, партиялар ва ҳаракатларнинг декларацияларида эмас, балки фақат конституцияда ўз ифодасини топиши мумкин эди. Бундай ёндашув тарафдорларининг тушунтиришича, фақат конституциягина жамиятнинг сиёсий-ҳуқуқий маслағини баён этиши мумкин, тарихан конституциягина демократияни ифода этувчи ҳужжат бўла олади, одамларни ҳокимиятнинг ўзбошимчалигидан ҳимоялайди ҳамда уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлайди.

Рост, шу ўринда беихтиёр бир савол туғилади: катта қатагон бошланишидан бир неча ой олдин қабул қилинган ва бу қатагонга тўғридан-тўғри оқ фотиҳа берган 1936 йилги Сталин конституцияси-чи? Ёки ҳокимиятнинг юқори поғоналаридаги коррупцияга, миллий маданиятларни эзишга ва бошқа қонунсизликларга кенг йўл очиб берган 1978 йилги Брежнев конституцияси-чи?

Бошқа нуқтаи назар тарафдорлари ҳам оз эмас эди. Улар иқтисодиёт ночор аҳволга тушиб қолган ва ислохотлар мушкул кечаётган бир шароитда конституция, унинг концепцияси масаласини кун тартибига қўйиш бевақт бўлади ва конституция билан

боғлиқ бу баҳс-жанжалларнинг барчаси сиёсий ўйиндан, сиёсий эҳтирослар курашидан бошқа нарса эмас, ҳозирги пайтда бор куч-ғайратни зарур ишларни бажаришга, муҳим муаммоларни секин-аста ҳал қилишга қаратиш керак, деб айтдилар ва ёздилар.

Жуда ҳурматли олим ва публицистлардан бирининг огоҳлантириши эсимда қолган. У бундай деган эди: “Агар биз ҳозир конституция қабул қилсак, у қум устига пойдеворсиз қурилган уйга ўхшаб қолади. Бу уйнинг маданий қатламларга чуқур кириб борадиган ва сиёсий устқурмани омманинг онги ва фёъл-атвори билан узвий боғлайдиган чуқур пойдевори бўлмайди”.

Қайси фикр тўғри эди? Дилимдагини айтадиган бўлсам, ҳозир ҳам бу саволга қатъий жавоб топиш қийин.

Эҳтимол, янглишаётгандирман, аммо ўшанда ҳам демократик конституцияни (фақат сиёсий ҳужжат сифатидагина эмас, шу билан бирга, шўролар давридан кейин пайдо бўлган мамлакатда ҳуқуқий меъёрларнинг асосий манбаи сифатида ҳам) яратишдан олдин муайян шарт-шароитлар тузилиши, мустақил давлат ҳаётида маълум тажриба тўпланиши, давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг турли муқобиллари тажрибалар йўли билан синаб кўрилиши керак, деб ҳисоблаган эдим, ҳозир ҳам шу фикрдаман.

Ҳар қанча ақлли бўлган билан, бундай нарсаларни миядан чиқариб ёзиш ёки аниқ тарихий шарт-шароитни ҳисобга олмасдан, бошқа конституцияларнинг матнларини кўчириб, қурама конституция яратиш мумкин эмас-ку, ахир.

Менинг назаримда, конституция эмас, балки, шартли қилиб айтганда, ўтиш даврининг муваққат конституциявий ҳужжати қабул қилиниши тўғри. Бунга қуйидаги далиллар бор. Жўшқин кечадиган ўтиш даври конституцияга муқаррар равишда ва анча тез тузатишлар киритишни зарур қилиб қўяди. Улар ҳеч бўлмаганда ҳокимият тармоқлари ўртасида вазифалар ҳамда ваколатлар қайта тақсимланиши муносабати билан сайлов тизимини, маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришни ташкил этиш билан боғлиқ ўзгартиришлар бўлади. Шўроларга қарши, айниқса Москвага ашаддий қарши бўлган Польшада 1952 йилги советча конституция сақланиб қолганлиги тасодифий эмас. Фақат 1992 йилдагина Кичик конституция — 1952 йил конституциясига бир туркум тузатишлар қабул қилинди. Венгрияда 1949 йил конституцияси 1989 йилга қадар амал қилиб келди. Ўшанда ҳам Конституция қабул қилинмади, балки эскиси ўзгартирилди ва тўлдирилди, холос.

Эсимда, 1992 йил май ойида, Президент Акаевнинг давлат маслаҳатчиси бўлиб турган вақтимда Қирғизистон Конституцияси лойиҳасини тайёрлаш муносабати билан мен унга ўз мулоҳазаларимни айтган эдим. Акаев мени жуда эътибор билан тинглади, бир оз ўйлаб олгач, эҳтимол сизнинг далилларингиз юридик жиҳатдан тўғридир, аммо сиёсий жиҳатдан олганда улар ҳатто мунозара қилишга ҳам арзимаиди, деди. “Агар мен Олий Кенгашга ана шундай муваққат конституциявий ҳужжат тақдим этсам, — деган эди у, — бу ҳужжатни рад этишлари шубҳасиз. МДҲ мамлакатларининг ҳаммасида том маънодаги конституциялар устида жадал иш олиб бориляпти, биз эса халққа қандайдир муваққат ҳужжатни таклиф қиламизми?”

Дарвоқе, Украина Конституцияси Қирғизистон Конституциясидан кейин уч йилдан ортиқроқ вақт ўтгач қабул қилинган бўлсада, шу туфайли ҳеч қандай сиёсий беқарорлик келиб чиқмади. Конституциянинг сифати эса, шубҳасиз, ошди.

Ўзбекистонда бундай тортишувлар бўлмади. Конституция лойиҳаси Франция, Германия ва Буюк Британиянинг юридик ташкилотларида экспертизадан ўтди ва умумхалқ муҳокамасидан кейин Олий Кенгашнинг 1992 йил 8 декабрдаги сессиясида қабул қилинди.

Орадан бир йил ўтгач, 1993 йил 8 декабрда Олий Кенгаш конституциянинг 77-моддасини ўзгартириб, бўлажак Олий Мажлис депутатларининг сонини 250 кишига етказди. (Дарвоқе, бу шўролардан кейинги маконда парламентнинг миқдорий таркиби янги Конституцияда белгилаб қўйилган бирдан-бир ҳолдир). Бундай қарор қабул қилинишининг сабаблари менга маълум ва мен уларни ишонарли, деб ҳисобламайман. Аммо ҳар ким ўз билганича иш қилади, деган гап ҳам бор. Мен (юмшоқроқ қилиб айтадиган бўлсам) Конституция ишлаб чиқиш ва қабул қилишга бирмунча шошма-шошарлик билан ёндашилди, деган фикрни тасдиқлаш учун шу далилни келтирдим...

МДҲ мамлакатлари ўртасида Ўзбекистон иккинчи бўлиб ўз Конституциясини қабул қилди. Туркменистонда Конституция 1992 йил 18 майда қабул қилинди. Шундан кейин Қозоғистон — 1993 йил 28 январда (1995 йил 30 августда бу республикада янги Конституция қабул қилишга мажбур бўлишди); Қирғизистон — 1993 йил 5 майда (Конституция 1996 йил 10 февраль ва 1997 йил 17 октябрдаги референдумларда икки марта ўзгартирилди ва тўлдирилди); Россия — 1993 йил 12 декабрда; Белорусь — 1994 йил 16 мартда (1996 йил 24 ноябрда янги Конституция қабул қилин-

ди); Молдова — 1994 йил 29 июлда; Тожикистон — 1994 йил 6 ноябрда; Арманистон — 1995 йил 5 июлда; Грузия — 1995 йил 24 августда; Озарбойжон — 1995 йил 12 ноябрда; Украина — 1996 йил 28 июнда Конституция қабул қилди.

Оциғини айтганда, нега шошилишди, бунга қандай эҳтиёж бор эди?

Карлайлнинг мен бир неча бор мурожаат қилган китобида “Каримов Конституцияси” деб аталадиган бўлим бор. У ерда, жумладан, қуйидагилар ёзилган: “1992 йил Конституцияси Каримовнинг кучли президентлик ҳокимиятига интилишини қонунийлаштирибгина қолмади... Конституция яратувчиларда чет эликларнинг муносабатини ҳам назарда тутиш фикри бор эди. Ўзбекистон Президентига вакиллик демократиясининг ўзбекча моделини Конституцияда мустаҳкамлаш йўли билан ўзининг қонунийлигини кучайтириш лозим бўлган” (172-173-бетлар).

Конституцияда, харитадаги демократик давлатларнинг талаби ҳам назарда тутилган, албатта. Конституция лойиҳасини ишлаб чиққанлардан бири менга шундай деган эди: “Биз Фарб демократиялари клубига дахлдор эканлигимизни иложи борича тезроқ кўрсатишимиз керак эди”. Лекин, ўйлашимча, бу ерда бошқа нарса ҳам бўлган. Ғалаба қилган инқилоблар, улар қанчалик силлиқ ёки жуда юмшоқ бўлмасин, ҳатто энг ақли, энг идрокли одамларни ҳам ҳавойи кайфиятга солиб қўйиши муқаррар. Кўпинча ҳатто энг прагматик раҳбарлар ҳам ана шундай тарихий дамларда воқеаларнинг бундан буёнги ривожини хусусида алданиб қолишдан ва хомхаёлга берилишдан қутула олмайдилар.

МДХ мамлакатлари орасида Украина тажрибаси алоҳида эътиборга сазовор. У ерда Конституция 1996 йил июнда қабул қилинди. Бу вақтда шўролардан кейинги давлат ҳаётида маълум тажриба ҳам, шўролардан кейинги бошқа давлатларнинг Конституция яратиш борасидаги тажрибасини тўғри баҳолаш имконияти ҳам бор эди. Буларнинг барчаси Конституция сифатини оширишга ёрдам берди. Айтмоқчи, уларда Конституция 1992 йилда эмас, 1996 йилда пайдо бўлганлиги муносабати билан Фарбда ҳеч ким украинларга ҳеч қандай даъво қилмади.

Ўзбекистондаги мен самимий ва чуқур ҳурмат қиладиган масъул ходимлардан бири Конституция хусусидаги танқидий фикрларимга жавобан бундай деди: “Бундай дейишингиз ноўрин. Конституциямиз Фарбда жуда юқори баҳоланди”. Нима ҳам дердим, Ўзбекистон Конституциясида ҳақиқатан ҳам Фарб конституцио-

нализмнинг ҳамма асосий қоидалари акс эттирилган. Аниқроғи — деярли ҳаммаси.

Конституционализм қоидалари орасида битта энг муҳим қоида — муайян конституциянинг реаллиги қоидаси бор. Гарчи расмий-юридик жиҳатдан Ўзбекистон Конституцияси ҳозирги замон конституциялари сафидан муносиб ўрин олган бўлса-да, унинг моддалари, айниқса инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳақидаги моддалари ҳуқуқий ва ахлоқий жиҳатдан энг юқори талабларга жавоб берса-да, ҳозирча унинг барча бандлари бирдек ишлаяпти, деб бўлмайди. У азалий демократик анъаналарга, кучли фуқаролик жамиятига эга бўлган Ғарб мамлакатларидан андоза олиб яратилган, Ўзбекистонда эса ўзгача миллий менталитет, ўзгача ижтимоий-маданий, иқтисодий ва сиёсий инфратузилма мавжуд.

Шу маънода Президент Каримовнинг вазиятни тўғри баҳолаб, айтган қуйидаги фикрлари эътиборга молик. “Қонунларнинг энг яхши мажмуаларини барпо этиш — конституция, инсон ҳуқуқлари, кам сонли миллатлар тўғрисида, виждон эркинлиги ҳақида, қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд ҳокимиятларини бири-биридан ажратиш тўғрисида қонунлар қабул қилиш, инсон ҳуқуқлари миллий ташкилотлари тизимини ташкил этиш мумкин. Бизда буларнинг ҳаммаси бор. Лекин менинг битта саволим ҳам бор: мамлакатнинг чекка жойида яшаётган кишининг тафаккурини қандай қилиб ўзгартириш, уни қандай қилиб “ҳамма томондан эътироф этилган андозалар” даражасига кўтариш мумкин? У ҳали-ҳамон совет ҳокимияти, тоталитар ҳокимият етмиш беш йил давомида сингдирган меъёрлар асосида яшамоқда” (И. Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. “Ўзбекистон”, 1998, 383-384-бетлар).

Бунга қўшимча қилиб шуни айтмоқчиманки, Ўзбекистоннинг марказдан узоқ жойларида яшаётган одамлар собиқ шўролар ҳокимияти меъёрларига қанча амал қилса, ўз халқининг кўп асрлик тарихида вужудга келган, унинг ижтимоий хотирасида муҳрланиб қолган меъёрларга ҳам шунча амал қилади. Бу меъёрларда демократияни ўзича алоҳида, ўзбекона тушуниш мавжуд бўлиб, у жамоа бўлиб яшаш ғоясини, маҳалланинг алоҳида ролини, ишлаб чиқариш ва маиший кооперацияни ўз ичига олади. Аслида, Президент ўз саволига ўзи жавоб беради. У Ўзбекистондаги демократиянинг хусусияти ҳақида 1995 йил февралда Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида бундай деган эди: “Демократик жараёнлар халқимиз миллий маданиятининг ўзига хос жиҳатларини, унинг табиатини ўзида мужассам этмоғи керак. Маъ-

лумки, Фарб намунаси кўп ҳолларда индивидуализм фалсафасига таянади ва оммани ҳаддан ташқари сиёсийлаштиришга олиб келади... Шарқда демократия тушунчаси ҳамжиҳатлик гоёси, жамоатчилик фикрининг устуворлиги заминиди шаклланади”.

Хуллас, конституция халқнинг ўтмиши, ҳозирги куни ва келажаги билан чамбарчас боғлиқ. Шу сабабли конституция лойиҳаларини мамлакат тарихига қараб яратиш, уларни мамлакатнинг тарихий истиқболлари билан боғлаш керак.

Конституция тўлқинида

Ўзбекистондаги конституционализмга қанча танқид ўқларини ёғдирмайлик, уни баҳолашга қанчалик қаттиққўл ёндашмайлик, Конституциянинг мамлакатнинг бутун ҳуқуқий тизимини ривожлантиришга кўрсатган таъсирини инкор этиб бўлмайди.

Конституцияга мувофиқ, биринчи чақириқ Олий Мажлис ўзининг ўн бешта сессиясида 10 та кодекс, 145 та қонун қабул қилди, амалдаги қонун ҳужжатларига 216 та ўзгартиш ва қўшимча киритди. Турли конституциявий меъёрларни ривожлантириш юзасидан Президентнинг олтидан ортиқ фармони чиқарилди.

Турган гапки, қонунчилик тизимининг сифати қабул қилинган қонунлар сони билан эмас, балки уларнинг амалга оширилиши билан белгиланади. Ўзбекистонда қабул қилинган, конституциявий қоида ва меъёрларга асосланган қонунлар ва фармонлар ислохотларга, мамлакатнинг бутун ижтимоий тизимини янгилашга, одамларнинг турмуш тарзини ўзгартиришга қаратилган. Уларни беш гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳ — давлат қурилиши асосларига доир қонун ҳужжатларидир. Улар жумласига “Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”, “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тўғрисида”ги қонунлар (уларнинг ҳаммаси 1997 йил 26 декабрь ва 1999 йил 19 август таҳририда), “Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида” (1993 йил 2 август, 1999 йил 14 апрель таҳририда), “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги (1996 йил 26 декабрь) қонунлар киради.

“Бозор қонунлари” энг бой иккинчи гуруҳни ташкил қилади. Булар энг аввало Фуқаролик кодекси (биринчи қисм — 1995 йил 21 декабрь, иккинчи қисм — 1996 йил 29 август), Ер кодекси (1998

йил 30 апрель), Солиқ кодекси (1997 йил 24 апрель), “Тадбиркорлик ва тадбиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”-ги (1999 йил 14 апрель), “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги (1998 йил 24 декабрь), “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги (1998 йил 29 август), “Қишлоқ хўжалик кооперативи (ширкати) тўғрисида”ги (1998 йил 30 апрель), “Деҳқон хўжалиги тўғрисида”ги (1998 йил 30 апрель), “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги (1998 йил 30 апрель), “Банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги (1996 йил 25 апрель), “Хусусий тадбиркорликни рағбатлантириш ва ривожлантириш тўғрисида”ги (1995 йил 21 апрель) қонунлардир.

Учинчи гуруҳга фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларига тааллуқли бўлган қонунлар киради. Меҳнат кодекси (1995 йил 21 декабрь), Уй-жой кодекси (1998 йил 24 декабрь), Оила кодекси (1998 йил 30 апрель), “Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида”ги (1995 йил 30 август), “Аёлларга қўшимча имтиёзлар тўғрисида”ги (1999 йил 14 апрель), “Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларни ижтимоий ҳимоялаш тўғрисида”ги (1998 йил 25 декабрь), “Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсмен) тўғрисида”ги (1997 йил 24 апрель) қонунлар шулар жумласидандир.

Тарихий мерос, маданият, таълим муаммоларига бағишланган қонун ҳужжатлари тўртинчи гуруҳни ташкил қилади. Бу гуруҳга “Давлат тили тўғрисида”ги (1989 йил 21 октябрь, 1995 йил 21 декабрь таҳририда), “Амир Темур орденини таъсис этиш тўғрисида”ги (1996 йил 26 апрель), “Таълим тўғрисида”ги (1997 йил 29 август) қонунлар, “Жамиятда ҳуқуқий маданиятни ошириш миллий дастури тўғрисида”ги қарор (1997 йил 29 август) киради.

“Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида”ги (1996 йил 26 декабрь), “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги, “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”ги (1998 йил 30 апрель) ва айрим бошқа қонунлар ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий фаолиятга доир қонун ҳужжатлари — охириги, бешинчи гуруҳни ташкил этади.

Назаримда, асло жузъий деб бўлмайдиган масала хусусида фикримни билдирмоқчиман. Аксинча, бу жиддий ўйлаб кўриш учун баҳона бўлади, деб ҳисоблайман. 2000 йил январь ойининг бошларида биз, чет эллик кузатувчилар Тошкентга президент сайловига келганимизда, бизга ҳар хил ахборот материалларини беришди. Булар орасида “Ўзбекистон қонунлари” деган маълум

мотнома (Тошкент, “Адолат”, 1999) ҳам бор эди. Унга мустақиллик эълон қилинган пайтдан бошлаб қабул қилинган асосий қонун ҳужжатлари тадрижий тартибда киритилган. Гарчи маълумотномада қонунларга қисқа бўлса ҳам таъриф берилмаган ва ҳеч қандай шарҳ ёзилмаган бўлса-да, барибир у ахборот жиҳатидан маълум даражада фойдалидир. Бунинг устига у уч тилда — ўзбек, инглиз ва рус тилларида чоп этилган эди.

Ушбу мажмуада кўрсатилишича, уни инглиз юристи Батлер тузган. Ҳеч ақлим етмаяпти, нега у бошдан-оёқ техник ишни бажарди экан? Ахир, бу иш билан хизмат юзасидан Олий Мажлис ёки Адлия вазирлиги аппаратининг ходимлари шуғулланиши керак эди-ку. Лекин буни шунчаки гап орасида айтдим, холос. Асосий гапни маълумотномага кириш сўзи ҳақида айтмоқчиман. Унинг нақд ярмини Батлер шаънига айтилган мақтов ташкил қилади. У мана бундай ғаройиб сўзлар билан бошланади: “Ушбу китоб муаллифи (???—Л.Л.) Уильям Эллиот Батлер — таниқли юрист олим ва Россия, Ўзбекистон, Қозоғистон ҳамда Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига кирувчи бошқа давлатларнинг ҳуқуқий тизилмалари соҳасида халқаро кўламда эътироф этилган эксперт”. Шундан кейин Батлернинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган ҳамма фахрий унвонлари бир бутун саҳифада санаб ўтилади ва қуйидаги хатбоши билан яқунланади: “Ҳозир У. Батлер Ҳамдўстлик мамлакатлари ҳудудида иш олиб бораётган дунё бўйича энг йирик юридик фирмалардан бири — глобал аудиторлик компанияси тизими “Прайсвотерхаус Куперс” таркибига кирувчи “Прайсвотерхаус Куперс СНГ”га бошчилик қилмоқда”. Мен Батлерни шахсан танийман. У билан 1991 йил охирида танишганман. Рус тилини амалда мукамал биладиган бу одам, агар ёдимдан кўтарилган бўлмаса, Европанинг ёрдам бериш дастурларидан бирининг ҳисобидан Қирғизистонга ёрдам бериш учун келган дастлабки ғарблик эксперт-юристлардан эди. У ўзини виқор билан, такаббурона тутар, биз билан гаплашганда тишининг оқини кўрсатмас, ҳамма вақт унинг ёрдамисиз Қирғизистонда ҳуқуқий ислоҳот амалга ошиши мумкин эмаслигини билдиришга ҳаракат қилар эди. Унга қойил қолиш керак: ўз мақсадига эришди. Юқори мартабали мансабдор шахслар Батлер билан учрашиб, суҳбатлашганларидан кейин менга: “У кўзимизни очди. Маълум бўлишича, ғарблик юристларнинг ёрдамисиз биз ҳеч нарса қилолмас эканмиз. Не бахтки, у бизга ёрдам беришга рози бўлди. Унинг ёрдами бизга ҳеч қанчага тушмайди”, дейишди. Нима ҳам деб бўлади? Машҳур бир қўшиқда куйланганидек: “Ё худо, қанчалар гўл бўлган эканмиз!”.

Кейин эса Қирғизистонга экспертлар, маслаҳатчилар ёпирилиб кела бошлади. Уларга турли дастурлар (ПРООН, ТАСИС ва бошқалар), ҳомийлар ва жамғармалар бизнинг тушунчамиз бўйича жуда катта ҳақ — кунига 400, 500 ва ҳатто минг доллардан тўлар эди. Бунинг устига, паушаль, яъни ишлаб чиқилган лойиҳа учун алоҳида яхлит ҳақ ҳам тўланар эди. Ёрдамнинг сифати масаласига келсак, у турлича бўларди. Ўз ишини яхши биладиган мутахассислар ҳам, таниш-билиш орқали келган ўта бўш мутахассислар ҳам бор эди. Бизнинг ҳам бу одамларга муносабатимиз секин-аста ўзгариб, таҳсинлар ўрнини, таъбир жоиз бўлса, босиқ-вазмин — танқидий фикрлар эгаллай бошлади.

Тушуна бошладикки, фарблик ҳамкорга боғланиб қолиш маъқул иш эмас. Фарбда бунақа ҳолатни *underdog* деб аташади ва бунга тушмасликка ҳаракат қилишади. Хуллас, ҳушимизга кела бошладик. Мана, нима сабабдан Батлер номига ҳаддан зиёд мақтовлар мени ҳайратга солди. Ўйлаб кўришни талаб этадиган ҳодиса.

Рус тилида: “бош эгиш”, яъни ҳушомад билан икки букилиш деган ибора бор. Ҳеч кимни шахсан хафа қилишни истамаган ҳолда сўрамоқчиман: дўстлар, кимга бош эгяпсиз? Президент Каримов ўзбекларнинг ўз қадрини билиш ҳиссини қайтадан тиклаш зарур, дунёга ўзгалар кўзи билан қараш ва ёт мезонлар асосида яшаш мумкин эмас, деб ёзганида қанчалик ҳақли эди. (И. Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. — Биз келажакимизни ўз кўлимиз билан қураимиз. “Ўзбекистон”, 1999).

КОНСТИТУЦИЯ МАТНИ ҲАҚИДА МУЛОҲАЗАЛАР (Конституцияга тузатишлар киритиш зарурлиги ҳақида)

Тилга кўчган бир неча фикр

Назаримда, Ўзбекистон барибир ўз Конституциясини янги нуқтаи назардан кўриб чиқиши, ҳеч бўлмаганда, унга айрим тузатишлар киритишига тўғри келади. Шу тариқа мамлакатда конституционализмни янада такомиллаштириш билан боғлиқ масалаларнинг анчагина қисми ҳал бўлади. Ўзбекистон Конституциясининг матни устида ана шундай фикр юритар эканман, вазиятнинг нозиклигини жуда яхши тушуниб турибман. Ҳоят муҳим давлат аҳамиятига эга бўлган бу масалада беандиша ва хира одам бўлиб кўринишдан қўрқсам-да, шунга қарамай, айрим мулоҳазаларимни ўртага ташламоқчиман. Эҳтимол, ориқчалик қилмас.

Конституцияга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш кўпгина мамлакатлардаги конституциявий қурилиш учун мутлақо табиий ҳол. Ҳар қандай конституция, қанчалик ҳурматга лойиқ бўлмасин, ўз моҳиятига кўра ҳаётга нисбатан иккиламчидир. Табиийки, жамият ҳаётидаги жиддий ўзгаришлар конституцияда акс эттирилиши керак. Конституцияни қўллаш жараёнида аниқланган ундаги камчиликлар масаласида ҳам фикр шу. Бу ҳодиса қанча вақтда — у қабул қилинганидан кейин бир йил ўтгач юз бердими ёки ўн йил ўтгач юз бердими, бу — масаланинг моҳиятини ўзгартирмайди.

Россия Конституцияси қабул қилинганидан бери олти йилдан сал кўпроқ вақт ўтди. Ҳозирнинг ўзидаёқ мамлакат янги Асосий қонунга муҳтож экани ҳақида жиддий баҳслар бўлмоқда.

Демократия ривожланган давлатлар тарихидан бир мисол: Франциянинг ҳозирги Конституцияси 1958 йилда, аввалгисидан 12 йил кейин қабул қилинган эди. 1962 йилда эса генерал де Голль ташаббуси билан унга жиддий ўзгартиришлар киритилди. Айтмоқчи, парламент бу тузатишларга қарши чиқиши аниқ бўлганидан де Голль конституциявий меъёрларни бузиб, бу тузатишларни референдумга олиб чиқди. Сайловчиларнинг кўпчилиги де Голлни қўллаб-қувватлагани туфайли бу — референдум қонунийми, деган масала кўзгалмади.

Шу ўринда бирон-бир савол туғилгудай бўлса ҳам, у, назаримда, конституцияга қандай ўзгартириш ва қўшимчалар дарҳол киритилиши кераклиги, қайсиларини қабул қилиш эса кейинроққа қолдириб туриш мақсадга мувофиқлиги хусусида бўлиши мумкин.

Сиёсий воқелик шиддат билан ўзгариб, ўз пайтида топилган ва шубҳасиз бўлиб туюлган қондалар ва ҳақиқатларни шубҳа остида қолдираётган, эскиртириб қўяётган ҳозирги вақтда собиқ совет ҳудудидаги маконда бирон-бир нарсани мукамал ва барқарор деб бўладими? Ўтиш даври жамиятларининг жўшқин ва англаб етиш қийин бўлган ижтимоий амалиёти хусусида зорланиш мумкин, холос.

Айтилганларга қуйидагиларни қўшимча қилмоқчиман. Ўзбекистон Конституциясига тузатишлар тайёрлаш вақтида ўз конституцияларини кечроқ қабул қилган ва маъно-мазмун ёки юридик жиҳатидан муваффақиятли бўлган собиқ совет ҳудудида пайдо бўлган мамлакатлар учун муштарак муаммоларни акс эттирадиган, маълум бир ечимларни топа олган МДХдаги бошқа мамлакатларнинг тажрибасидан фойдаланмаслик мантиққа зид бўлар эди. Конституцияларни таққослаш улар бир-бирини бойи-

тиши ва такомиллаштиришининг муҳим жиҳати бўлиб келган ва ҳозир ҳам шундай. Умуман олганда ҳам, глобал дунёда ўзгалар тажрибасини таҳлил қила билиш, ўзиники билан ўзганикени таққослаш, шу асосда хулосалар чиқариш зарур.

Ўта қийин вазифа: Ўзбекистон Конституциясида мамлакатнинг маданий хусусиятларини акс эттириш

Ҳаётимизда ечими қийин бўлган муаммолар бор. Лекин шундай ечимга эришиш учун, унга мумкин қадар яқинлашиш учун интилиш бўлмаса, бу муаммолар билан умуман шуғулланиш керак эмас. Ўзбекистон Конституциясида Ғарб конституционализи ютуқлари билан кўп асрлик ислом маданиятига эга бўлган анъанавий ўзбек жамиятининг яшаш тарзини уйғунлаштириш худди ана шундай муаммодир.

Бу ўринда гап авлоддан-авлодга ўтиб келаётган ижтимоий-маданий мерос, хулқ-атвор меъёрлари, кўп жиҳатдан ўзбек халқи ҳаёти ва фаолиятининг шарт-шароити бўлган анъаналар ҳақида боради. Ҳар бир авлод уларни қабул қилиб олар экан, ўз ўтмишинигина эмас, балки келажагини ҳам танлайди. Конституция ўзбек цивилизациясига, маданиятига сингдириб юборилиши керак, аммо бунинг акси эмас. Эҳтимол, бу бироз ғалатироқ эшитилиши мумкиндир, лекин фалсафий маънода жуда тўғри.

Хўш, амалда нима бўлди? “Олий Мажлис”, “ҳоким”, “маҳалла” (бу атама бор-йўғи бир марта, 105-моддада учрайди) деган бир нечта миллий атамани ҳисобга олмасак, Конституцияда мамлакатнинг маданий-тарихий ўзига хослигини нималар акс эттиради? Эҳтимол, унинг матнига “Оила” деган XIV боб киритилганидир? Унда оила жамиятнинг асосий бўғини эканлиги ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эгалиги (63-модда) ҳақли суратда қайд этилади. Бироқ ота-оналарнинг ўз фарзандларини вояга етгунларига қадар боқиш ва тарбиялаш, вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандларнинг эса ўз ота-оналарига ғамхўрлик қилишдан иборат конституциявий мажбуриятларини тасдиқлаш ўзбек халқининг менталитетига мос келмаса керак. Болалар ва ота-оналарнинг бир-бирлари ҳақида ғамхўрлик қилиши ўзбекларнинг қон-қонига шу қадар сингиб кетганки, уни юридик жиҳатдан расмийлаштириш, менинг назаримда, ортиқча бўлса керак.

Ҳолбуки, ўзбек халқининг демократик анъаналари Конституцияга кирмай қолган. Масалан, маҳалланинг алоҳида ижтимоий ролини олайлик. Бу ташкилот, китобда бир неча бор таъкидланганидек, шундай демократик салоҳиятга эгаки, менинг фикримча, Ўзбекистонда икки палатали парламент тузилса (келажақда шундай бўлиши эҳтимолдан холи эмас), қуйи палатани Британиянинг жамоалар палатасига ўхшатиб, маҳалла палатаси (ушбу тушунчанинг кенг маъносида, фақат шаҳардаги жамоани эмас, умуман маҳаллий уюшмаларни назарда тутган ҳолда) деб аташ керак бўлар эди.

Энди аниқ таклифларга келсак. Энг аввало, давлат тарихий-маданий ва маънавий мероснинг сақланиши учун жавобгар эканлиги, у ўзбекларнинг, шунингдек, мамлакатдаги кам сонли миллатлар вакилларининг тарихий онги ва маданияти ривожланишига ёрдам бериши ҳақида модда қўшилса, ортиқча бўлмас (Украина Конституциясининг 11-моддаси, Беларусь Конституциясининг 15-моддаси). Қирғизистон Конституцияси 15-моддасининг 5-банди яхши ёзилган: "...Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига зид бўлмаган халқ урф-одатлари ва анъаналари давлат томонидан қўллаб-қувватланади".

Ўзбекларнинг миллий феъл-атвориغا хос бўлган ҳамжиҳатлик туфайли кооперативлар, уларнинг хилма-хил кўринишлари жамият ҳаётида муҳим иқтисодий ва ижтимоий ўрин тутиши керак. Бу каби бирлашмаларнинг аҳамияти, айтайлик, Италия Конституциясида қайд этилган. Унинг 45-моддасида бундай дейилади: "Республика ўзаро ёрдамга асосланган кооперацияларнинг ижтимоий функциясини тан олади. Қонун уларни энг мувофиқ чоратадбирлар билан қўллаб-қувватлайди ва рағбатлантиради ҳамда улар ўз хусусияти ва мақсадларини сақлаб қолишини тегишли назорат воситасида таъминлайди".

Беларусь Конституциясининг 13-моддасида кооперациянинг ривожланишига ёрдам бериш давлатнинг вазифаларидан бири эканлиги белгилаб қўйилган. Кооперативлар ҳақида кейинроқ батафсил сўз юритамиз. Ҳозир эса Ўзбекистон Конституциясида кооперациянинг ролига алоҳида модда бағишланса, фойдали бўлар эди, демоқчиман, холос.

Конституцияга маҳаллий ўзини ўзи бошқариш ҳақида қўшимча моддалар, эҳтимол бутун бир боб киритиш маҳалланинг мақомини Конституцияда мустақамлаш муаммосини ҳал қилган бўлар эди. Ҳозир маҳаллий ўзини ўзи бошқаришга биттагина модда (105-модда) бағишланган, холос. Унинг мазмуни мана бундай, "Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек, улар таркибидаги ма-

ҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди”. Бутун бошли маданий қатламга Конституциядан шугина ўрин берилган, холос. Очiq айтиш керакки, кўп эмас.

МДҲга аъзо бўлган бошқа мамлакатларнинг конституцияларида маҳаллий ўзини ўзи бошқаришга қанча ўрин берилган?

Россия Конституциясида маҳаллий ўзини ўзи бошқаришни кафолатлаш конституциявий тузумнинг асосларидан бирига айлантирилган (12-модда), маҳаллий ўзини ўзи бошқаришга 8-боб (130—133 моддалар) бағишланган. Украинада ҳам шундай қилинган (7-модда ва “Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш” деган XI бўлим 140—146-моддалар). Озарбайжон (10-боб, 176—181-моддалар), Қирғизистон (7-боб, 91—95-моддалар) ва Туркменистон (IV-бўлим 85—88-моддалар) конституцияларида маҳаллий ўзини ўзи бошқаришга махсус боблар ажратилган.

Ушбу моддаларда маҳаллий ўзини ўзи бошқариш мутлақо адолатли равишда фуқаролик жамиятининг муҳим институти деб таърифланади. Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш ўз табиатига кўра давлат ҳокимияти эмас, балки муниципал ҳокимиятдир, у суверенитетга эмас, аҳолининг маҳаллий анъаналарни ҳисобга олиб, ўзини ўзи бошқаришга асосланади.

Ижтимоий давлат

Нега Ўзбекистон ўз Конституциясида ижтимоий давлат деб аталмади? Бу мамлакат МДҲдаги ҳар қандай бошқа мамлакатга қараганда шундай аталишга кўпроқ ҳақли эди. Чунки улар орасида ёлғиз шу мамлакат иқтисодиётнинг “шок терапияси” усулига қўлидан келганича қарши турди, ҳалол ижтимоий сиёсат юритиб, ўзининг, афсуски, кўп бўлмаган имкониятларидан тўла-тўқис фойдаланиб, кексаларни, кўп болали оналарни, ногиронлар, болаларни ҳимоя қилди.

Менга биринчи қарашдагидан кўра муҳимроқ бўлиб туюлаётган вазиятни ойдинлаштиришда Қирғизистон билан боғлиқ ўтмиш хотираларим ёрдам беради, деб ўйлайман. Мен Қирғизистон Конституцияси лойиҳасининг муаллифларидан ёки бошқача айтганда, ишлаб чиқувчиларидан бири эдим. Биз Фарб мамлакатларининг конституцияларидан иложи борича кўпроқ фойдаланишга ҳаракат қилдик. Шунда мана бундай савол туғилди: Германия

ва Франция конституцияларида қилинганидек, Қирғизистонни фақат демократик давлатгина эмас, шу билан бирга, ижтимоий давлат деб ҳам аташимиз керакми ёки уни Италияга ўхшаб, меҳнатга асосланган давлат деб аташимиз керакми?

Ижтимоий давлатнинг маъноси ГФР Асосий қонунида тўла-тўқис ёритиб берилган. Жамиятнинг ҳар бир катта ёшли аъзоси ўзини таъминлаши ва оиласини боқиши керак, яъни у ўзи ва оиласи учун шахсан жавобгар. Аммо одам бундай қилишга қурби етмайдиган ҳоллар бўлади. Шунда давлат у ҳақда ғамхўрлик қилишни ўз зиммасига олиши керак. У жамиятнинг бундай аъзосини ҳаёт учун муҳим нарсалар, яъни, уй-жой, озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим билан таъминлаши керак, у касал бўлиб қолганида даволаниш учун имконият яратиб бериши керак. Ижтимоий давлат муайян аҳоли гуруҳларининг, энг аввало, кўп болали оилалар, оналар, болалар ва ёшларнинг ижтимоий тенгсизлигига эътибор бериши керак. Ижтимоий давлатнинг асосий голяри Германиянинг конституциявий қонунларида қуйидагича таърифланган: инсон қадр-қимматини ерга урмайдиган турмуш шароити; ижтимоий тенглик; муҳтожларга ижтимоий ёрдам бериш.

Қирғизистонни ижтимоий давлат деб аташ керакми, деган савол туғилганида, муҳокама қатнашчиларининг аксарият кўпчилиги бу имкониятни рад этди. Узоқ ўйлаб ўтирмасдан рад этди. Москвалик ҳамкасбларимиз бизга бу фикрни сингдиришга қаттиқ ҳаракат қилишди. Улар энг аввало Қирғизистоннинг ҳозирги (ва яқин келажакдаги) иқтисодий аҳволи реал ижтимоий давлат ҳақида гапиришга имкон бермаслигига асосланишди. Бунинг устига, москваликлар назарияга ҳам зўр беришди. Улар, ҳозир аташаётганидек, ўнг оқимга мансуб демократлар ва либераллар бўлгани учун уларнинг бу назарияси социализмга қарши йўналтирилган эди.

Улар мана бундай фикр юритдилар. Тўғри, давлатнинг ижтимоий фаолияти жуда зарур ва муҳим, лекин меҳнатга қобилиятли аҳолига нисбатан унинг маълум даражада салбий маъноси бор. У одамни давлатга қарам қилиб қўяди ва советлар реал социализми яққол кўрсатганидек, боқимандалик кайфиятини туғдириши, меҳнат кўникмаларининг йўқолишига, одамларда меҳнат қилиш ташаббуси ва масъулияти йўқ бўлиб кетишига олиб бориши мумкин. Бир томондан, давлатнинг ижтимоий, васийлик фаолияти билан, иккинчи томондан, мулкка, ўз шахсий ташаббусига асосланиб фаолият кўрсатадиган одамларнинг эркинлиги ўртасидаги чегарани бузиб ташламаслик ўта муҳим. Хуллас, ижтимоий давлат тушунчаси лойиҳага кирмай қолди. Аксинча, “давлатнинг ижтимоий фаолияти иқтисодий эркинлик ва фаоллик, фуқаронинг ўзи ва ўз оиласи учун иқтисодий фаровонликка эришиш

имконияти давлатнинг васийлиги билан алмашиб қолишига олиб келмаслиги керак” (Қирғизистон Конституциясининг 37-моддаси), деб ёзиб қўйилди.

Конституция лойиҳасининг умумхалқ муҳокамаси жараёнида ва Конституцияни қабул қилиш чоғида парламентда бўлган қизгин тортитушлар вақтида бирорта одам (ҳолбуки, муҳокамага мамлакат интеллектуалларининг бутун сараси, энг аввало, миллий-демократик муҳолифат раҳнамолари жалб этилган эди) ижтимоий давлатни эсга олмади ва лойиҳада таклиф қилинган “ижтимоий жиҳатдан ўзини ўзи таъминлаш” деган таърифга эътироз билдирмади.

Дарвоқе, советлардан кейин 1992 йилда ва 1993 йилнинг биринчи ярмида қабул қилинган конституцияларнинг ҳеч қайсисида “ижтимоий давлат” деган атама йўқ (Қирғизистондан ташқари Россия, Қозоғистон, Ўзбекистон, Туркменистон, Литва, Латвия, Эстония конституцияларида). Бироқ, социализмга қарши эътирослар тез орада пасайди, улар ўрнини жиддий мулоҳазалар олди. 1993 йил декабрда Россия Конституциясида (4-модда), сўнгра эса кейинги йилларда Арманистон (1-модда), Беларусь (1-модда), Қозоғистон (1-модда), Тожикистон (1-модда), Украина (1-модда) конституцияларида бу давлатлар ижтимоий давлатлар деб аталди.

МДХ мамлакатларининг беистисно барчаси яна узоқ йиллар мобайнида “ижтимоий давлат” тушунчасига реал мос кела олмайди, деган даъволарга жавобан шуни айтаманки, “ҳуқуқий давлат” тушунчаси ҳам яқин келажакда реал воқеликка айланмайди. Бироқ, бу тушунча ушбу мамлакатларнинг ҳамма конституцияларида стратегик мақсад сифатида ёзиб қўйилган ва ўйлашимча, мутлақо тўғри ёзиб қўйилган. Чунки у истиқболни белгилабгина қолмасдан, шу билан бирга, муайян ижтимоий кайфиятни ҳам шакллантиради.

Эндиликда, Гайдарнинг иқтисодий сиёсати шармандаларча туганидан кейин, ижтимоий давлат масаласи асло қуруқ атама бўлмай қолди. Айнан ижтимоий давлатда капитализм ва социализмнинг ёки, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, шўролардан кейинги жамият, социализм ва капитализмнинг конвергентлиги* тамойили ўзининг мужассамлашган ифодасини топади. Айнан ана шундай давлатда бозор ислоҳотларининг ижтимоий йўналиши ҳаммадан яққолроқ намоён бўлади. Бозор ислоҳотлари ана

* Конвергенция — айрим ҳодисаларнинг ўзаро ўхшаш хоссалари. — *Таржимон.*

шундай йўналишга эга бўлмаса, улар халққа керак эмас, чунки улар халқ ҳисобига ва халқ зарарига амалга оширилган бўлади.

1999 йил 8 февралда Боннда, бундестагнинг иккита катта залидан бирида Чингиз Айтматовнинг етмиш ёшлигини немис жамоатчилиги томонидан шарафлашга бағишланган кеча бўлиб ўтди. Учрашув бошдан-оёқ энг яхши маънода немисчасига, чинакам бетховенча қудрат, жўшқинлик ва илҳом билан ташкил қилинган эди. Айтматов ўзининг яқунловчи сўзида адабий ютуқларини изоҳлаб, турли сюжетлар ва фикрларни ҳамиша ўз халқининг фольклоридан олишга ҳаракат қилганини айтди. “Манас” эпоси каби монументал фольклордангина эмас, балки афсоналардан ҳам олганини айтди. У ҳозир яратаётган охириг асарига халқ дуоларидан, яъни ҳозирги қирғизларнинг аجدодлари тасаввурида сеҳрли кучга эга бўлган ва касалликларни даволашга, иқлимни ўзгартиришга, ҳосилни кўпайтиришга ёрдам берган афсунлардан кенг фойдаланган.

“Мен, — деди Айтматов, — учрашувни ана шундай дуолардан бири билан тамомламоқчиман. Тасаввур қилинг: ҳайдалган ерда деҳқон одимлаб бормоқда. У елкасига бир қоп дон кўтариб олган. Гоҳ ўнг томонга, гоҳ чап томонга бир сиқим дон сочади. Ва ҳар гал қўл силкитганида деҳқон ҳосил ҳомийсига мурожаат қилиб, “Бу бир сиқим — кексалар учун, буниси — беморлар ва ночорлар учун, буниси — етим-есирлар учун, буниси — меҳмонлар учун, буниси — савдогарлар учун, буниси — ҳар хил жонзотлар учун, мана буниси эса ўзим ва оилам учун”, дейди. Нималар бўлмайди дейсиз — совуқ, қурғоқчилик, дўл туфайли мабодо ҳосил яхши битмаса, ҳаммасини ҳалол ва виждонан бажарганини ўйлаб, экин экувчининг қалб изтироблари енгиллашади. Айтматов бу дуони рус тилида, немис тилига жуда яхши синхрон таржима билан айтди, сўнгра эса қирғиз тилида тиловат қилди. Ч. Айтматов сўзини залнинг гулдурос қарсақлари остида тугатди: “Менинг ёзувчилик меҳнатим ҳақида бор гап шу”.

Мен ҳозир пенсионерларнинг аҳволи ҳақида ва умуман, давлатнинг ижтимоий фаолияти тўғрисида мушоҳада юрита туриб, ана шу воқеани эсладим. Қирғиз халқининг асрлар давомидаги ўгити ана шундай бўлган: доннинг биринчи сиқими — кексалар ва болалар учун. Ўзбеклар ҳам кўп асрлар давомида ана шундай ўгит билан яшаганлар ва ҳозир ҳам шундай яшамоқдалар. Ўрта Осиёдаги тарихан кўчманчи халқларнинг ҳам, ўтроқ халқларнинг ҳам турмуш маданиятидаги муштарақлик ана шунда. Хуллас, Конституциянинг ижтимоий йўналишини кучайтиришга Ўзбекистонда ҳеч ким эътироз билдирмаса керак, деб ўйлайман.

Президент

Ўзбек олимлари, сиёсатшунослари ва конституционалистлари Ўзбекистонда президентлик республикаси кўпроқ французча модел асосига қурилган, демоқдалар. Бироқ Францияда президент, Ўзбекистондагига ўхшаб, ижро этувчи ҳокимият бошлиғи эмас. Бу эса жуда муҳим фарқ. Шу сабабли, нари борса, уни французча модель билан АҚШ моделининг қандайдир синтези дейиш мумкин.

Шубҳасиз, айнан АҚШ тажрибаси президентлик бошқарув шаклининг шухрати барқарор бўлишига ёрдам берди. Лекин Америка президентининг мақомини АҚШни барпо этишнинг ноёб тарихий шароитлари белгилаб берган. Шу сабабли биз уларни қўятурайлик. Бошқа нарсага эътибор берайлик. Америкаликлар ўзларининг қарийб 225 йиллик тарихи мобайнида президентлик ҳокимиятининг камдан-кам учрайдиган механизмларини яратди. Бу механизмлар очиқ икки партиялилиқни, сайлов округларининг мажоритарлигини, федерализмни, давлат хизматчиларининг ўзгариб туришини, лоббизмни, реал ва таъсирчан ҳакамлик судини ва шу кабиларни таъминлайди. Бундай механизмлар анчагина. Шу сабабли бундай тажрибадан нусха кўчириб бўлмайди, дегувчилар, афтидан, ҳақ бўлса керак.

Ўзбекистон Конституциясининг 89-моддаси президент давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғи, у аини вақтда Вазирлар Маҳкамасининг раиси эканлигини белгилаб қўяди. Туркменистонда (54-модда), Тожикистонда (64-модда), Озарбайжонда (112-модда), Грузияда (69-модда) ҳам шундай. Шу жиҳатдан президентлик ҳокимиятининг ташкил этилиши америкача вариант билан бир хил.

Россияда (80-модда), Украинада (102-модда), Қирғизистонда (42-модда), Қозоғистонда (40-модда), Молдовада (77-модда), Арманистонда (49-модда), Беларусда (79-модда) президент — фақат давлат бошлиғи. Шартли суратда айтганда, бу мамлакатларда — французча модел мавжуд.

Ўйлашимча, Американинг юқорида тилга олинган сиёсий инфратузилмасини ҳисобга олмаганда, америкача вариантни энг мақбул вариант деб бўлмаса керак. Энг аввало, бунда президентнинг давлат бошлиғи сифатидаги мақоми заифлашиб қолади. У ҳукуматни бевосита бошқарса, бошқарувчи даражасига — ижро этувчи маъмурият даражасига тушиб қолади. Бу эса, ўйлашимча, халқ билан давлат бирлигининг рамзи, конституция, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кафили бўлиши, барча давлат органла-

ри уйғун ишлаштини ҳамда ҳамкорлик қилишини таъминлаши керак бўлган президентнинг давлат бошлиғига хос ғоят муҳим вазифаларни бажаришига ёрдам бермайди.

Аксинча, ижро этувчи ҳокимият бошлиғи вазифаларини бажаришдан озод бўлган президент ана шу ҳокимиятдан ва маълум даражада қонун чиқарувчи ҳокимиятдан ҳам устун бўлади. Бордию бирон-бир сабаб туфайли президент ҳукумат фаолиятига бевосита аралашини мақсадга мувофиқ деб топса, буни ҳукумат мажлисларида раислик қилиш орқали осонгина амалга ошириши мумкин. Дарвоқе, давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг Ўзбекистонда амал қилиб турган варианты тарафдорлари унинг асосли эканлигини исбот қилиш учун ҳокимиятларнинг бўлиниш тамойилини далил қилиб кўрсатади. Улар: “Президент ҳокимияти қайси ҳокимият тармоғига киради?” деб сўрашади. Ва ўзларига анъанавий ва риторик бўлиб туюлган мана шу саволга: “Табиийки, ижро этувчи ҳокимиятга киради” деб жавоб беради.

Давлатда ҳокимиятни бир-биридан мустақил бўлган учта тармоқ (ижро этувчи, қонун чиқарувчи ва суд ҳокимияти) амалга ошириши ҳақидаги назарияни биринчи марта инглиз файласуфи Жон Локк XVII аср охирида илгари сурган ҳамда уни XVIII аср бошларида француз ҳуқуқшуноси ва файласуфи Шарль Монтескье ривожлантирган эди. Бу назария мутлақ ҳокимиятчиликка қарши курашда катта аҳамият касб этади. Мустақил ҳокимият тармоқлари умуман бўлмаган совет тоталитаризми емирилганидан кейин бу назария янгитдан намоён бўлди. Уни шўролардан кейинги конституционализмнинг асосий негизларидан бири сифатида, ҳеч бир танқидий ёндашмаган ҳолда, том маънода қонунга айлантдирилди.

Ҳолбуки, давлат ҳокимиятини юқорида тилга олинган учта тармоққа ажратишдан иборат классик концепциянинг ўзида аввал-бошдаёқ нуқсон бор эди. Гегель ҳам, таниқли француз юристи ва ёзувчиси Бенжамен Констан ҳам, кўпгина бошқа кишилар ҳам бу назарияга қарши чиққанлари бежиз эмас. Бенжамен Констан XIX аср бошларидаёқ ҳокимият тармоқларини (қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларини) тўртинчи тармоқ — конституциявий монарх ёки президентлик тармоғи билан тўлдиришни таклиф қилган эди.

Ҳозирги вақтда ҳокимиятларнинг бўлиниш концепцияси илмий жиҳатдан жиддий қайта кўриб чиқишга муҳтож деб ҳисоблаётган олимлар ва амалиётчилар овози тобора тез-тез эшитилмоқда. Ҳақиқатан ҳам, бугунги кунда президентлик ҳокимиятини мустақил ҳокимият тури деб ҳисоблашга қарши қандай далиллар келтириш мумкин? Мен бундай далилларни билмайман.

Ўзбекистон Конституциясида президент импичменти, яъни уни муддатидан олдин лавозимидан четлатиш ва жавобгарликка тортиш мумкинлиги ва тартиби назарда тутилмаган. Бошқа ҳамма мамлакатларнинг конституцияларида бу масала анча асосли ҳал қилинган. (Россия Конституциясида — 93-модда, Украина Конституциясида — 111-модда, Молдова Конституциясида — 89-модда, Қирғизистон Конституциясида — 51-модда, Туркменистон Конституциясида — 60-модда, Тожикистон Конституциясида — 72-модда, Қозоғистон Конституциясида — 47-модда, Озарбойжон Конституциясида — 120-модда, Грузия Конституциясида — 75-модда, Арманистон Конституциясида — 57-модда, Беларусь Конституциясида — 88-модда).

Озарбайжан Конституциясининг — 120-моддасини мисол қилиб олайлик. Мана, унинг матни: “Озарбойжон Республикасининг Президенти оғир жиноят содир этган тақдирда Озарбайжон Республикаси Конституциявий Судининг ташаббуси билан Озарбойжон Республикаси Олий Судининг ҳулосаси асосида Озарбойжон Республикаси Президентини лавозимидан четлатиш масаласи қўзғатилиши мумкин. Озарбайжон Республикасининг Президенти депутатларнинг 95 овоздан иборат кўпчилик (депутатларнинг умумий сони 125 киши), қабул қилган қарор билан лавозимидан четлатилиши мумкин”.

Мен бу хусусда бирон бир конституциявий таърифни таклиф қилиш фикрида эмасман. Аммо бу нуқсон бартараф этилиши кераклигига, қанча тез бартараф этилса, шунча яхши бўлишига шубҳам йўқ.

Олий Мажлис

Конституцияга кўра, Ўзбекистон парламенти — Олий Мажлис — бир палатали. МДХ таркибидаги ўн икки мамлакат орасида бундай парламентлар, Ўзбекистондан ташқари, яна олти давлатда — Тожикистон, Туркменистон, Арманистон, Грузия, Озарбойжон, Молдовада иш олиб бормоқда. Бешта мамлакатда икки палатали парламент мавжуд (Россия, Қирғизистон, Қозоғистон, Беларусь ва Украина). Масалан, Россия Федерал мажлиси Федерация Кенгаши ва Давлат думасидан, Қирғизистон Жўгорку Кенеш — Халқ вакиллари мажлиси ва Қонун чиқарувчи мажлисдан, Қозоғистон парламенти — Сенат ва Мажлисдан, Беларусь Миллат мажлиси Республика Кенгаши ва Вакиллар палатасидан иборат.

Жаҳон тажрибасидан кўриниб турганидек, икки палатали парламент федерал ёки унитар давлат, монархия ёки республика, катта ёки кичик давлат бўлишига, цивилизация (маданият) турига боғлиқ бўлмайди. Хусусан, икки палатали парламентлар Шимолий Европада — Нидерландия Қироллиги (15,3 млн киши) ва Норвегия Қироллиги (4,3 млн киши), Шарқий Европада — Словения Республикаси (1,9 млн киши) ва Хорватия Республикаси (4,8 млн киши), Жанубий Америкада — Шарқий Уругвай Республикаси (3,1 млн киши) ва Чили Республикасида (13,5 млн киши) — бор. Яқин Шарқда — Иордания Ҳошимийлар Қироллигида (3,8 млн киши) ҳам шундай. Бу ўринда бошқа омиллар — мамлакатда амалда регионализм мавжудлиги ва унинг аънаналари мавжудлиги, сон жиҳатидан унча катта бўлмаган, доимий ишлайдиган, асосий мақсади қонунчилик фаолиятдан иборат бўлган палатага эга бўлиш истаги, жиловлаб туриш тамойилини ривожлантириш ва парламент доирасида посанги вужудга келтириш каби омиллар амал қилади. Ўзбекистонда ҳам икки палатали парламент мақсадга мувофиқ бўлар эди, деб ўйлайман. Агар шундай бўлса, мен парламентнинг палаталаридан бирини — Маҳалла палатаси деб аташни таклиф қиламан. Мен бу ҳақда юқорида ёзган эдим ва яқунловчи бобда яна гапираман.

МДҲга аъзо мамлакатлардан фақат иккитасининг парламенти — Тожикистон парламенти (Мажлиси Олий) ва Ўзбекистон парламенти (Олий Мажлис) конституцияда доимий ишлайдиган орган деб таърифланмаган. Россия Конституциясига мувофиқ Давлат Думасининг депутатлари профессионал, яъни доимий асосда ишлайди, Федерал Мажлис эса доимий фаолият кўрсатадиган орган. Украина Верховний Радасининг навбатдаги сессиялари ҳар йили февраль ойининг биринчи сешанбасида ва сентябрь ойининг биринчи сешанбасида бошланади. Молдовада парламент бир йилда иккита сессияга чақирилади; биринчи сессия февралда бошланади ва кечи билан июль ойининг охирида тугайди, иккинчи сессия сентябрь ойида бошланади ва кечи билан декабрь охирида тугайди. Қирғизистонда қонун чиқарувчи мажлис доимий ишлайдиган орган бўлиб, бир марта икки ойлик ёзги таътилга чиқади. Қозоғистонда парламентнинг навбатдаги сессиялари бир йилда бир марта, сентябрь ойининг биринчи иш кунидан бошлаб, июнь ойининг охириги иш кунигача ўтказилади ва ҳ.к.

Ўзбекистонда қандай? Олий Мажлис 5 йил ичида жами 30 кун мажлис ўтказган. Ҳаммаси бўлиб 15 та сессия 2 кундан ўтган. Равшанки, депутатлар комиссияларда ва сессиялардан ташқари-

да кўп ва шубҳасиз, фойдали тарзда ишлашган. Шунга қарамай, 5 йилда 30 сессия куни — ҳар ҳолда камроқ. Депутатларнинг кўпчилиги доимий (профессионал) асосда ишламаганликларидан, қонунларни ишлаб чиқиш билан боғлиқ асосий иш ҳокимиятнинг бошқа тузилмалари (Президент аппарати, Олий Мажлис ва Ҳукумат аппарати) зиммасига тушади, деб тахмин қилиш мумкин. Афтидан, бундай аҳвол ҳам Конституцияга тегишли қўшимчалар киритиш учун далил бўла олади.

Конституцияга ўзгартишлар киритиш тартиби

Конституцияга тузатишлар киритиш ҳақидаги фикр-мулоҳазаларимни тугатар эканман, яна бир нарсани айтишим шарт. Менинг назаримда, Ўзбекистон Асосий Қонунининг “Конституцияга ўзгартириш киритиш тартиби” деган олтинчи бўлими ҳам ўзгартирилиши керак. Конституциянинг ҳамма бобларига тузатишлар киритишнинг ягона тартибини сақлаб қолиш зарур эмасга ўхшайди. Умумий конституциявий тамойилларни таърифлаб берадиган, давлат тузилиши ва фаолияти асосларини белгилайдиган, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини мустаҳкамлайдиган бобларга — доир тузатишлар билан бошқа бобларга доир тузатишларни бир-биридан фарқлаш лозим. Агар тузатишларнинг биринчисини, афтидан, фақат референдум йўли билан қабул қилиш керак бўлса, иккинчиси — Олий Мажлиснинг ҳуқуқи. Табиийки, Конституцияга тузатишлар референдумга қўйилганида юқори малакали экспертиза таъминлаши керак.

Юқорида айтилганлар Конституцияга тузатишларни экспертиза қилиш учун Конституциявий мажлисга эга бўлиш мақсадга мувофиқ, деган фикрга олиб келади. Бу мажлис, турли мамлакатларнинг тажрибаси гувоҳлик бериб турганидек, бир қанча талабларга жавоб бериши зарур. Биринчидан, вакиллардан иборат бўлиши, иккинчидан — профессионал бўлиши, учинчидан — ишчан бўлиши (яъни унинг таркибига ҳаддан ташқари кўп одам кирмаслиги), тўртинчидан — таклиф қилинганлардан иборат бўлиб қолмаслиги керак.

Конституция матни устида фикр юритар эканман, Конституцияга тузатишлар киритиш ҳақида айтмоқчи бўлганларим ана шулардан иборат, десам ҳам бўлаверади. Уларни қабул қилиш, аминманки, Ўзбекистонда конституциявий давлатни мустаҳкамлашга, мамлакатни демократиялашга ёрдам беради.

ФРОНТ ЁҚАСИДАГИ ДАВЛАТ

ИСЛОМ ЭКСТРЕМИЗМИ ХАВФИ

Ислом динида фундаментализм борми?

Ўзбекистондаги ислом омилини бугунги ислом дунёсининг умумий тамойиллари ва коллизияларидан айрича баҳолаб бўлмайди. Ўзбекистон — фронт ёқасидаги давлат, зеро, ислом экстремизмининг зарбдор жанговар отрядлари билан курашнинг доимий кўринар ва кўринмас fronti мавжуд. Чунки мана шу экстремизм шиорлари ва байроқлари остида жисмоний ва руҳий террор давом этмоқда, қонли зўравонликлар қилинмоқда.

1999 йил бошларида Тошкентдаги террорчилик хуружлари муносабати билан турли газеталарда Ўзбекистонда яширинча иш олиб бораётган “Ҳизбут-таҳрир” ислом партияси тилга олина бошлади. Бу партияга Ал-Азҳар университетини тамомлаб чиққан ва Қуддусдаги шариат судининг аъзоси шайх Ан-Набахоний асос солган. Партиянинг мақсади Пайғамбар замонларидаги халифаликни тиклашдан иборат. Шу сабабли у ҳар қандай ижтимоий фаолиятни (шу жумладан, ҳатто таълим ва хайрия ишларини ҳам) халифаликни қайта тиклашга хизмат қилиш даражасига қараб ижобий ёки тўғридан-тўғри зарарли деб баҳолайди. Набахоний партиянинг уч босқичли стратегик концепциясини ишлаб чиққан. Биринчи босқич — партия тузиш ва унинг аъзолари ўрта-сидаги таълим-тарбия. Иккинчи босқич — умматлар билан алоқада бўлиш, яъни халифалик ғоясини оммага ёйиш. Учинчи босқич — партия бошчилигидаги умматларнинг ҳокимиятни қўлга киритиши.

Президент Каримов бу концепцияни “Central Asia News” газетаси саволларига жавобларида тилга олиб, ислом экстремизми Ўзбекистон, Ўрта Осиё, жаҳон ҳамжамияти учун катта хавф туғдираётганини яна бир бор кўрсатиб ўтди. У бундай деди: “Диний экстремизмга қарши курашиш — фақат Ўзбекистоннинг муаммосигина эмас, аслини олганда, бу — минтақавий ва глобал жараёнларнинг инъикосидир. Мусулмон оламини келажақда нималар кутмоқда? Ё уни яна халифалик сингари аллақачон ўз умрини яшаб бўлган тизимлар, ислом давлати ва ҳуқуқининг бошқа шакллари доирасига солиб қўйишга ҳаракат қилишади, ёки мусул-

мон оламидаги давлатлар ислом цивилизациясининг энг яхши намуналарини сақлаб қолган ҳолда, жаҳон ҳамжамиятининг ажралмас қисмига айланади, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маънавий ва маданий тараққиётнинг энг янги ютуқларига мослаша оладиган бўлади” (“Central Asia News”, 1999, Август—Сентябрь, 2-бет).

Тахминан ўша вақтда дунёдаги энг нуфузли ислом олий ўқув юрти — юқорида тилга олинган Мисрдаги Ал-Азҳар ислом университетининг шайхи Муҳаммад Саид Тантовийнинг Москвада чоп этиладиган “Независимая газета” саволларига жавоблари босилиб чиқди (НГ-религии. 1999. 6-сон. 09.1999). Мен қуйида баъзи саволлар ва жавобларни келтираман, чунки Ўзбекистондаги ислом омили билан боғлиқ муаммоларни айнан ана шу савол-жавоблар билан боғлаб ёритиш мақсадга мувофиқдир.

“НГ: Муҳтарам шайх! Ал-Азҳар шайхининг фикри неча асрлардирки, ислом оламида пайдо бўладиган кўпгина масалалар ва мунозараларга яқун ясайдиган фикр бўлиб келмоқда.

Шайх Тантовий: Бу — нотўғри. Менинг фикрим — узил-кесил хулоса эмас. Ҳар бир одамнинг ўз фикри бор. Бу — унинг эътиқодидир. Ал-Азҳар ўз хулосасини айтади, лекин ҳеч кимни унга бўйсунушга мажбур қилмайди. Бўйсунуш мажбурий эмас, Ал-Азҳарда ҳамма истак билдириш эркинлигига ишонади.

НГ: Сизга маълумки, ғарбдаги оммавий ахборот воситаларида ислом фундаментализм дини эканлиги ҳақида анча кўп гапирилади...

Шайх Тантовий: Бу — нотўғри фикр, чунки ислом экстремизмни ва мутаассибликни ёмон кўради. Шу сабабли исломда фундаментализм деган тушунча йўқ.

НГ: Ҳозир ваҳҳобийлик деган тушунча ҳақида кўп гапириляпти.

Шайх Тантовий: Исламда битта умумий мазҳаб йўқ. Ҳанафия, ҳанбалия, моликия, шофиъия мазҳаблари бор. Улар ўртасида жиддий зиддият йўқ. Сиз ваҳҳобийлар деб атаётганлар имом Аҳмад ибн Ҳанбал мазҳабига мансуб. Бу мазҳаб эса исломдаги тўрт мазҳабнинг бири деб қаралади”.

Шайх Тантовийнинг ислом бобида катта билимга эгалигига шубҳа йўқ. Унинг фикр-мулоҳазаларидаги илтифотлилик ва содалик руҳини ҳам ҳурмат қилмай бўлмайди. Бироқ, муҳтарам шайх мени кечирсинлар-у, реал ислом оламини қандайдир метафизикларча идрок қилишга дуч келгандек бўляпмиз. Гўё ислом олами ўзича-ю, шайх Тантовий айтган ислом тамойиллари ўз ҳолича. Эҳтимол, исломда “фундаментализм” деган атама ҳам йўқдир — биздан кўра шайх Тантовий яхшироқ билар. Бироқ ҳам-манинг тушунчасида фундаментализм бу — муайян таълимотлар

ва назарияларнинг асосий ғояларига, тамойилларига, қадриятларига содиқликни эълон қиладиган, уларнинг ривожланиш жараёнида пайдо бўлган бузилишлар, оғишларни бартараф этиш ҳамда дастлабки софликни тиклаш, аслига қайтиш талабини илгари сурувчи ижтимоий, мафкуравий, диний ҳаракатлардир.

Фундаментализм турли кўринишлардаги қотиб қолган эътиқод — бирон-бир таълимот ва дунёқараш асосларига оғишмай риязати этишга яқин туради. Ана шундай маънодаги фундаментализм исломда мавжуд — бу равшан ҳол. Унинг бўлмаслиги мумкин эмас, чунки бу ҳол ҳар қандай динга ҳам муайян даражада хос. Фундаментализм турли ислохотчилик ҳаракатлари билан диалектик жиҳатдан боғлиқ бўлганидан у, маълум маънода, ижтимоий таъриққийётга ёрдам беради.

Аммо фундаментализмнинг ўзгаришларга ва жамият ҳаётини янгилашга қаршилиқ кўрсатиши ҳамда ўз ақидаларини зўравонлик йўли билан, қурол ёрдамида ўрнатишга уриниши — бу бутунлай бошқа нарса. Ана шунда ўзини ўзи ҳимоя қилиш, бу ўринда — мусулмонларнинг радикал исломдан ва унинг бир кўриниши бўлган ваҳҳобийликдан ўзларини ҳимоя қилиш ҳуқуқи пайдо бўлади. Лекин бу ҳақда кейинроқ сўз юритамиз.

Ҳозир эса шуни айтмоқчиманки, исломнинг умрбоқий маънавий идеаллари ҳамма вақт ҳам реал ҳаётда мутаносиб тарзда намоён бўлаётгани йўқ, асло. Мисрдаги қибтий насронийларга зўравонлик қилинди, Жазоирда бемаъни қурбонлар берилган фуқаролар уруши бўлди, Европада муҳожирликда яшайдиган эронлик диссидентларга қарши Эрон давлатининг молиявий ёрдамида тажовуз ҳаракатлари қилинди, Нью-Йоркдаги Жаҳон савдо марказида, АҚШнинг Кения ва Танзаниядаги элчихоналарида портлашлар содир бўлди, президентлардан Анвар Садат ва Муҳаммад Будиафга суиқасд қилинди, Аддис-Абебада Ҳусни Муборак ҳаётига тажовуз уюштирилди, Тошкент марказида террорчилик портлатишлари амалга оширилди. Шуларга ўхшаш бошқа зўравонлик ҳаракатлари ҳам бўлди. Энг ёмони — буларнинг ҳаммаси гўё Оллоҳ йўлида, деб давом эттирилмоқда.

Радикал ислом

Бошқа мамлакатларда бўлгани каби, Ўрта Осиёда ҳам террорчиликнинг ташкилотчиси ва асосий тарқатувчиси радикал исломдир. Табиийки, радикал исломни ҳеч қачон ҳақиқий ислом билан адаштирмаслик керак.

Ҳозирги ислом оламида турли йўналишлар мавжуд ва турли кучлар — консерваторлар (масалан, Саудия Арабистонида), ўрта-миёна янгилаш тарафдорлари (масалан, Мисрнинг сиёсий намояндалари орасида), либерал кучлар (масалан, Туркияда) иш олиб бормоқда. Бироқ, айнан радикал ислом мусулмон дунёсида ҳаракатчан сиёсий ва ижтимоий кучдир, ислом оламида кун тартибидан айнан у тобора кўпроқ белгилаб бермоқда. Айнан радикал ислом Ўрта Осиё минтақасида чет эл сиёсий экспансиясининг қудратли воситасига айланди.

Радикал исломнинг муштарак мафқурасини умуман қуйидагича тасаввур этиш мумкин. Ислом ғарбдан келаётган оғу, яъни ҳозирги замоннинг дунёвий ҳамда материалистик ғоялари ва шунга мос турмуш тарзи туфайли йўқ бўлиб кетиш хавфи остида қолди. Ҳақиқий мусулмонлар бу оғудан юз ўгиришлари, давлат томонидан назорат қилинмайдиган ихтиёрий иттифоқларга (жамоатларга) бирлашишлари керак. Сўнгра бу ўзига мустақил анклавлар қинғир йўллар билан элитага тазйиқ ўтказиб, парламентга кириб олиб, шунингдек кўпчилик овозларни олиш ҳисобига бошқа сайлаб қўйиладиган лавозимларни эгаллаб, барқарорликни издан чиқарувчи террор йўли билан ва ниҳоят, тўғридан-тўғри ҳокимият тепасига келиш орқали ўз таъсир доирасини кенгайтира бориб, давлатни бошқариш воситаларини қўлга киритишга уриниб кўришлари керак. Радикал исломчиларнинг ўзлари ўз ҳаракат тарзини ҳам *da'wa*, ҳам *jihad* деб, яъни шартли равишда “ҳам тил билан, ҳам қўл билан” деб атайдилар. (*Internationale Politik. Die Leitschrift der Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik. 1997. 8-сон. 6—15-бетлар*).

Радикал исломнинг мусулмон мамлакатлардаги муваффақиятини, у ҳокимият тепасида ёки муҳолифатда бўлишидан қатъи назар, фақат унинг жозибали маънавий кучи билангина изоҳлаб бўлмайди. У шубҳасиз алоқа ўрнатиш қобилиятига эга, замонавий оммавий ахборот воситаларидан, айниқса аудио ва видео-кассеталардан, факслардан ва сунъий йўлдош телевидениесидан, интернетдан усталик билан фойдаланмоқда.

Радикал исломнинг мусулмон оламидаги асосий муҳолифи — ўрта шарқчилик деб аталган ғоя тарафдорларидир. Улар ислом қадриятлари тизимини ҳам, дунёдаги мавжуд тартибларни ҳам, ҳатто аҳолиси мусулмонлардан иборат бўлгани билан Ғарбга қараб иш тутадиган мамлакатларнинг ҳам қонунийлигини тан олади. Бироқ “ўрта шарқчилик” тарафдорлари асосан юқори қатламлар ва ўрта синф вакилларига суянса, радикал ислом қишлоқдан шаҳарга келиб қолганлар, ишсизлар, шу жумладан ўрта мактаб

ва университетларни битириб чиққанлар, ҳатто бекор қолган зиёллар ва ўрта синфнинг бошқа вакиллари орасидан ўзига кўплаб тарафдорлар топади.

Бундай омиллар озми-кўпми Ўрта Осиё минтақасида, айниқса ислом азалдан кенг тарқалган жойларда, масалан, Тожикистон ва Ўзбекистонда, шунингдек, Қирғизистоннинг жанубида амал қилмоқда. Бу ерда радикал ислом таклиф қилаётган ижтимоий тартиб шўролардан кейинги даврда шўролар ҳокимиятидагига қараганда ёмонроқ яшаётган ёшларга ҳозирги ҳаётдан кўра дурустроқ бўлиб туюлиши мумкин. Бу мамлакатларнинг анъанавий жамиятига, айниқса қишлоқ аҳолисига кўпчилик ҳолларда табиатан ёт бўлган ғарбча ривожланиш андозалари ва моделини зўрлаб қабул қилдиришга уриниш ҳам радикал исломчиларнинг муваффақиятли фаолият олиб бориши учун замин бўлади.

Таниқли халқаро таҳлилчиларнинг фикрича, агар ташқаридан бўладиган сиқув таъсирида кучли ижтимоий-иқтисодий портлаш юз беришига йўл қўйилмаса, радикал исломчиларда террор йўли билан ҳокимиятни босиб олиш имконияти катта эмас. Айниқса, агар тегишли давлатлар қатъий ва шафқатсиз жавоб чораларини амалга ошира билса. Бироқ радикал ислом ҳокимиятни зўравонлик ва унга қарши зўравонлик билан жавоб қайтариш ботқоғига тортиб, бу мамлакатларнинг сиёсий эркинлашувига путур етказиши, уларнинг янгиланишини, демократик ҳамда бозор ислохотларини амалга оширишни секинлаштириши шубҳасиз.

Радикал ислом террор билан чекланиб қолмайди. Унинг қандай чоралардан қай даражада фойдаланиши — сиёсий тузилмаларга кириб олиш учун қандай имкониятлар борлиги, мамлакатнинг куч ишлатувчи органлари қанчалик самарали ҳаракат қилиши, давлат ижтимоий-иқтисодий танглик ҳолатига тушган ёки тушмагани каби бир қанча ҳолатларга боғлиқ. Бироқ айнан террор — радикал исломнинг пешонасига қон билан ёзилган, унга айнан хосдир.

Юқоридагиларга асосланиб шуни айта оламанки, Президент Каримовнинг ислом хусусида олиб бораётган сиёсатини танқид қилувчилар Ўзбекистондаги диний ҳаёт воқеликларидан, бу мамлакатнинг долзарб, ҳаётий муҳим муаммоларини билиш ва тушунишдан узоқ бўлибгина қолмасдан, умуман, радикал ислом доктриналари ва амалиётини, шунингдек, унга қарши кураш усулларини билмайди. Ёки ўзларини буларнинг барчасини билмайдигандек қилиб кўрсатадими?

Ислом экстремизми — компьютер тармоғида

Ислом экстремизмини тарқатиш иши ҳозир кенг йўлга қўйилган. Бунинг учун фан-техника тараққиётининг энг янги ютуқларидан фойдаланилмоқда. Шу муносабат билан айтиб ўтиш керакки, Интернетда озми-кўпми барча йирик радикал ислом ташкилотларининг сайтлари бор. Масалан, Толибон ҳаракати, Ислом нажот fronti, Ислом гуруҳи (Ал-Жамоа ал-исломия), Ислом озодлик партияси (Ҳизб ут-таҳрир ал-исломия), Муҳожирлар (Ал-Муҳожирун), Яҳудийлар ва хочпарастларга қарши кураш халқаро ислом fronti (бу ташкилот халқаро террорчилик ҳомийси Усома бин Ладен билан бевосита боғланган) ана шулар жумласидан.

Санаб ўтилган сайтларнинг кўпчилиги Интернетда ўзига хос тармоқни ташкил қилади. У ўз йўналиши жиҳатидан, таъбир жоиз бўлса, виртуал жиҳоддир. Сайтларнинг аксарият кўпчилиги жиҳод ғояларини, Ғарбга қарши ҳамда ислом мамлакатларидаги исломдан чекинганликда айбланаётган ҳукмрон тузумларга қарши кураш ғояларини тарқатмоқда. Бундай мамлакатлар орасида бугунги Ўзбекистон ҳам бор.

Деярли истаган ислом сайтининг бош саҳифаси очилса, жиҳод нималигини, кимга қарши, нима учун ва қандай жиҳод қилиш кераклигини тушунтирувчи материаллар берилган махсус саҳифа албатта кўринади. Бошқача қилиш ҳам мумкин. Биронта интернет излаш тизимида “jihad” сўзини излаб топиш вазифаси берилса, унчалик мураккаб бўлмаган операциялар натижасида жиҳод ҳақидаги кўпдан-кўп сайтлар рўйхати чиқади. Доғистон Ислом жамоати, Ўзбекистон Ислом ҳаракати ва шу кабиларнинг ҳар хил баёноتلари, номалари ва газета мақолалари, бу террорчилик жамиятларининг аксарият ҳолларда саводсиз етакчилари томонидан ёзилмай, Интернетдан олинади.

Шундай қилиб, виртуал жиҳод орқали иккита асосий мақсадга эришилади. Биринчидан, мусулмон жамиятига ахборот-ташвиқот ёрдамида таъсир ўтказилади. Иккинчидан, радикал ислом гуруҳларига ташкилий ёрдам кўрсатилади. Биринчи мақсадга эришишга сайтларда жойлаштирилаётган дастурий, тарихий, кўргазмалар, мунозаралар ва шу каби материаллар хизмат қилади. Ташкилий жиҳатдан ёрдам бериш учун Интернетдан алоқа воситаси сифатида фойдаланилмоқда. Электрон почта орқали шифрланган йўриқномалар, хариталар, чизмалар, пароллар ва шу кабилар узатилади. Интернетда йиғилишлар, анжуманлар ва ҳоказолар ҳақидаги маълумотлар жойлаштирилади. Эълонлар ва варақаларда телефон-факсларнинг рақамларига қўшимча ўлароқ, турли

ислом ташкилотларининг электрон почта манзиллари ҳам келтирилади. Бу эса қарши алоқа ўрнатиш имконини беради. Фарблик таҳлилчилар ҳозир ҳатто алоҳида турдаги халқаро ислом ташкилоти мавжудлиги, у ўзининг аниқ ташкилий алоқалари билан эмас, балки ягона ахборот муҳити билан ажралиб туриши ҳақида ҳам гапирмоқдалар.

Ўзбекистон маъмурлари виртуал жиҳодга ўз муносабатини билдириши керакми ёки унинг бузғунчилик фаолиятини лоқайдлик ва бепарволик билан кузатиб туравериши керакми? Ёки ҳар ҳолда “A la guerre comme a la guerre” (“Уруш муҳорабасиз бўлмайди”) деган доно нақл тўғрироқми? Урушда эса вазиятдан келиб чиқиб, ҳарбийчасига ҳаракат қилиш керак бўлади.

Ваҳобийлик

Ал-Азҳар шайхи Тантовий исломда мустақил мазҳаб (мактаб, йўналиш) сифатида ваҳобийлик мавжуд эмас, ваҳобийлар ханбалийлар жумласига киради, дейди. Шунга қарамай, ҳозир ваҳобийлик деб ном олган ҳодиса мавжуд ва у чуқур илдиз отган.

Атама масаласига келсак, афтидан, гап унда эмас. Эҳтимол, бу ҳодисани арабча “салаф” сўзидан олиб, “салафия” деб айтиш тўғрироқ бўлар. Салаф — илк мусулмон жамоасининг, тақводор аждодларнинг турмуш тарзи ва эътиқодидан ўрнак олишга чақирган мусулмон диний арбобларининг умумий номи (Энциклопедический словарь. “Ислом”. — М.: Наука, 1991).

Салафиянинг моҳияти исломни унга ёт бўлган бузишлардан холи қилиш ва шундай бузувчиларга қарши доимий кураш олиб боришдан иборат. Шу билан бирга, ҳақиқий ислом учун кураш зўрлик ва шафқатсизликка йўл қўяди. Масалан, ҳақиқий ислом қонунларини бузадиган ҳукмдор мусулмон бўлмайди ва у йўқ қилиниши керак, деб қарайди бу оқим. Бундай ҳукмдорга бўйсунадиган мусулмонлар ҳам жазога тортилиши керак. Ваҳобийликка келсак, уни салафиянинг арабистонча энг ашаддий кўриниши деб ҳисоблаш мумкин.

Ваҳобийликнинг иккита муҳим, асосий қондаси бор: такфир ва жиҳод. Жиҳод ҳақида мен аввал ҳам ёзганман ва умуман, бу анча маълум тушунча. Такфир ҳақида икки оғиз сўз.

Бу — ваҳобийлар фикрига қўшилмайдиган ҳамма мусулмонларни динсизликда айблашдир. Бунда ваҳобийлар динсизлик-

да — кофирликда айблаган ҳамма мусулмонлар, ваҳҳобийлар фикрича, диндан қайтганларга чиқиб қолади. Уларнинг назарида, диндан қайтганларга нисбатан эса шариятда қатл этиш ёки ўлдириш назарда тутилган бўлиб, бу иш ҳар қандай мусулмон учун мақтовга сазовордир. Такфирни ваҳҳобийлар кўпчилик аҳолиси исломга эътиқод қилувчи мамлакатларда ва энг аввало, ҳокимият ва куч ишлатувчи тузилмалар орасида ёяди.

Яна бир мулоҳаза. Сўнгги йилларда ваҳҳобийлик радикал исломнинг бошқа шубҳаларига қараганда яна ҳам кўпроқ сиёсий тусга кириб бормоқда. Ваҳҳобийликдангина эмас, умуман мусулмон динидан узоқ бўлган сиёсатчилар, баъзан эса ҳатто синфий қиёфасини йўқотган унсурлар ҳам жиҳодни ҳақиқий ислом деб кўрсатмоқда ва ундан қонуний ҳокимиятга қарши курашда аҳолини ижтимоий сафарбар қилиш воситаси сифатида фойдаланмоқда. Ёки, бошқача айтганда, ваҳҳобийлик ҳисобига яшамоқда. (Малашенко А. Ошибка аналитиков. НГ. 18.05.2000 йил).

Россия матбуотида ҳам, ғарб матбуотида ҳам шўролардан кейинги диний уйғониш даврида Фарғона водийсида ташқи кучлар, хусусан, Саудия Арабистонидан келган эмиссарлар таъсирида Ўзбекистон учун анъанавий бўлган сабр-тоқатли ҳанафий кескин ва муросасиз ҳанбалияликнинг ваҳҳобийлик кўринишига ўз мавқеини бўшатиб бера бошлади, деган фикрларни ўқиган эдим. Ўйлашимча, бу ерда гап саудиялик эмиссарларда эмас. Аниқроғи, фақат уларда эмас. Жаҳон тажрибасидан яққол кўришиб турганидек, агар у ёки бу жамиятда бирон-бир дин ёки диний оқим диндорларнинг тегишли руҳий-ҳиссий эҳтиёжларини қондира олмаса, унинг ўрнини ўз тарафдорлари сонини жадал кўпайтириб бораётган бошқа диний оқим ўз-ўзидан эгаллай бошлайди.

Мен аввал ҳам ёзган эдим, ҳозир ҳам такрорлайман. Ислом Уйғонишининг фундаменталистик кўриниши ўзининг сиёсий чиқишлари жиҳатидан марксизм назарияси ва коммунизм амалиётига маълум даражада ўхшаб кетади. Фикрлар хилма-хиллигини истисно этувчи мутлақ ҳақиқатга даъвогарлик жиҳатидан ҳам, бутун дунёда ўз ғояларини қурол кучи билан ўтказишга тайёрлиги жиҳатидан ҳам, террорни ғоявий асослаш ва ислоҳотларни рад этиш жиҳатидан ҳам, ҳокимиятни зўрлик ишлатиб ағдаришга даъват қилиши жиҳатидан ҳам бу икки ашаддий оқим ўртасида ўхшашлик мавжуд.

ДУНЁВИЙ ДАВЛАТНИНГ ИСЛОМИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Секуляризация (дин таъсиридан холи бўлиш)

Ўзбекистон, олдин таъкидлаб ўтилганидек, Ўрта Осиёда исломга эътиқод қилувчи энг қадимий замин бўлиши билан бирга, мусулмончилик илмининг ислом оламида ҳамма тан олган анъаналарига ҳам эгадир. Ислом дини Дашти қипчоқ, Қашқар ва Ҳиндистонга Ўзбекистон орқали кириб борган. Ислом маданияти асрлар давомида ўзбек халқи маънавиятининг асоси бўлиб келган, ҳозир ҳам шундай, келажакда ҳам шундай бўлиб қолади. Шу билан бирга, Президент Каримов қайта-қайта айтганидек, Ўзбекистон учун бирдан-бир йўл — мамлакатни дунёвий асосда ривожлантириш, дунёвий давлат қуриш.

Ушбу ғоят муҳим масалада унинг маслағи қуйидагича: “Биз, дин бундан буён ҳам аҳолини энг олий руҳий, ахлоқий ва маънавий қадриятлардан, тарихий ва маданий меросдан баҳраманд қилиши тарафдоримиз. Лекин биз ҳеч қачон диний даъватлар ҳокимият учун курашга, сиёсат, иқтисодиёт ва қонуншуносликка аралашмиш учун байроқ бўлишига йўл қўймаймиз. Чунки бу ҳолни давлатимиз хавфсизлиги, барқарорлиги учун жиддий хавфхатар деб ҳисоблаймиз” (“Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...” — И. Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. “Ўзбекистон”, 1998. 59-бет).

Шундай қилиб, секуляризация (дин таъсиридан холи бўлиш) — мустақил Ўзбекистоннинг сиёсий ва конституциявий маслағидир. Лекин, мамлакат Конституциясида “дунёвий давлат” деган атама йўқ. Буни қандай изоҳлаш мумкин? Бу нима: камчиликми ёки жуда нозик стратегик мўлжалми?

Ўзбекистонлик тадқиқотчилар, шу жумладан Конституция лойиҳасини ишлаб чиққанлар ҳам, гарчи унда “дунёвий давлат” атамаси бўлмаса-да, унинг моҳияти бир қанча моддаларда берилган, деб ёзадилар. “Диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган... Давлат диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмайди” (61-модда). “...Диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақиқланади” (57-модда), “Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас” (12-модда) (А. Саидов, Е. Абдуллаев. Религиозная толерантность в Узбекистане: Факты и размышления. — Тошкент. 1999. 40-бет).

Модомики, шундай экан, Ўзбекистондаги давлатнинг дунёвий моҳиятини жаҳондан ва ўз халқидан яширишнинг нима кераги бор? Бу принципни очиқ-ойдин ифодаласа бўлмайдами?

Давлат ёрдами

Ҳозирги ислом уйғониши даврида аҳолиси мусулмонлардан иборат бўлган мамлакатларнинг бестисно ҳаммасида ҳукуматлар ҳам, муҳолифат ҳам ўз обрўсини кучайтириш ва омманинг қўллаб-қувватлашига эришиш учун исломга мурожаат қилмоқда. Секуляризация қилинган давлатларда ҳам ҳокимият исломий онгнинг кучи билан ҳисоблашмаслиги мумкин эмас. Шу сабабли у ислом амалиётининг кундалик муаммоларига эътибор билан муносабатда бўлади.

Ўзбекистон мусулмонларининг диний ҳаётида мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ бошланган эркинлаштириш жараёнлари ислом дунёсида юз бераётган глобал ўзгаришларга батамом мос эди. Ана шу жараёнлар натижасида ўзини мусулмон деб ҳисоблайдиган одамлар сони кескин ошди (ҳозир ўзбекларнинг амалда 90 фоизи, қайси динга мансубсиз, деган саволга жавобан ўзларини мусулмон деб атайди); масжидлар сони анча кўпайди (1989 йилда 300 та бўлса, 1993 йилда 2000 тадан ошди); диний ўқув юртлари ҳамда улардаги талаба ва тингловчилар сони сезиларли даражада ўсди; Қурбон ҳайити ва Рамазон ҳайити умумхалқ байрамлари деб эълон қилинди, ислом қадриятлари ва тартиб-қоидаларини тарғиб қилувчи ахборот (китоблар, рисоалар, теле ва радио эшиттиришлар ва ҳоказолар) ошқора тарқатила бошланди; мусулмон мамлакатлари билан халқаро алоқалар кенгайди; муқаддас қадамжолар — Макка, Мадина, Қуддусга борувчи зиёратчилар йилдан-йилга кўпайиб бормоқда.

Президент Каримов радикал исломга қарши курашиш асосан анъанавий исломнинг маданий, ахлоқий ва ижтимоий имкониётларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш йўлидан бориши керак, деган тўғри хулосага келди. Унинг ташаббуси билан ва давлат мададида Ўзбекистонда 1993 йил сентябрда Баҳоуддин Нақшбанднинг 675 йиллиги, 1994 йил ноябрда Хожа Аҳрор Валийнинг 590 йиллиги, 1995 йил ноябрида Замаҳшарийнинг 920 йиллиги ва Нажмиддин Кубронинг 850 йиллиги нишонланди. 2000 йилда ўрта аср мусулмон ҳуқуқшунослигининг улкан намоёнчаси Бурҳониддин Марғинович юбилеи муносабати билан танта-

налар бўлиб ўтди. 1998 йилда Ўзбекистон Имом Бухорийнинг 1225 йиллигини байрам қилди.

Ўзбекистон маъмурлари исломни атрофлича ва теран биладиган мусулмон руҳонийларини кенг кўламда тайёрлашни ҳақли равишда жуда муҳим деб ҳисоблайди. Ҳозир Ўзбекистоннинг 10 та вилоятида 10 та ўрта диний мактаб, Самарқандда Ислому ўртамахсус билим юрти бор. Ўзбекистон мусулмонлари Диний бошқармаси 11 ўқув муассасасига эга. Исломнинг ғоят бой меросини янада чуқурроқ ўрганиш мақсадида 1995 йилда Тошкентда Ислом тадқиқотлари халқаро маркази ташкил этилди.

Ўзбекистон Президентининг 1999 йил 7 апрелидаги фармони билан Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Тошкент Ислом университети таъсис этилди. Бу дунёвий ўқув юртининг мақсади исломнинг бой ва нодир тажрибаси ҳамда маданий меросини ўрганиш, мазкур билимларни ёш авлодга ўргатиш, мамлакат халқининг дин ҳақидаги тасавурларини бойитиш ва дин соҳасида юқори малакали мутахассислар тайёрлашдан иборат.

Мазкур университетни битириб чиқувчилар ислом тарихи ва фалсафаси, ҳозирги жамият бозор иқтисодиётига ўтиш чоғида дуч келаётган муаммоларни ҳал қилишда исломнинг роли ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиши керак. Улар ислом ташкилотлари дуч келаётган назарий ва амалий масалаларни ҳал қилиш йўлларини топа оладиган бўлишлари керак. Ҳозирги вақтда университетда 100 нафар талаба бўлиб, улар 4 йиллик таълимдан кейин бакалавр, яна икки йилдан кейин магистр даражасини олишади.

Ислом университетининг профессор ва ўқитувчилари аждодларнинг бой диний илмий-назарий меросини қайта тиклаш масалалари билан, унинг мазмунига етиш, оммалаштириш, ислом динининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ролини тадқиқ қилиш, бу диннинг дунёдаги бошқа динлар орасидаги ўрнини белгилаш билан, ислом мамлакатларида демократик жамиятлар барпо этиш назарияси ва амалиёти билан шуғулланишлари керак. Университет АҚШ, Буюк Британия, Франция, Голландия, Россия, Саудия Арабистони, Миср, Бирлашган Араб Амирликлари, Қувайтнинг ўқув юртлари ва тадқиқот марказлари билан амалий алоқалар ўрнатган.

Исломнинг заволи билмас маданий қадриятларини ифода этувчи буюк аждодлар сиймосига мурожаат қилиш, замонавий исломий таълим тизимини шакллантириш мамлакатдаги барча мусулмонлар кундалик онгида дарҳол тўнтариш ясайди, диннинг ахлоқий талабларини бир зумда ишга солиб юборади, деб ўйлаш соддалик бўлур эди. Равшанки, кутилаётган натижалар тез орада эмас, балки

йиллар, ўн йиллар ўтганидан кейин келади. Бу — ёшларга сабр-тоқат билан ва аниқ мақсадни кўзлаб тарбия бериш учун замин, холос. Иқтисодий ва ижтимоий ислохотларда эришилган муваффақиятлар билан чамбарчас боғлиқ ҳолдагина ижобий самарага эришиш мумкин. Буларнинг ҳаммасига эса асос солинди. Бу — Ўзбекистон учун ҳам, бутун ислом цивилизациясининг янада тараққий этиши учун ҳам ҳаётий муҳим асосдир.

Ҳуқуқий чекловлар

Мен аввал ҳам ёзганимдек, Ўзбекистон мусулмонларининг диний ҳаёти тарихий, жуғрофий, демографик ва бошқа сабаблар туфайли мамлакатнинг асосий субэтник минтақалари — Шимоли-Фарбий, Марказий (Тошкент, Бухоро, Самарқанд) ва Шарқий (Фарғона водийси) минтақаларида бир-биридан анча фарқланади. Айнан Фарғона водийси радикализм ва диний ақидапарастлик бош кўтаришига бошқа минтақаларга қараганда кўпроқ мойил эди. Бунинг сабаби — минтақада диний зиддиятлардан ҳам кўра кўпроқ, Президент Каримовнинг ўзи эътироф этганидек, асосан собиқ тузум даврида ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий муаммолар ҳал қилинмаганлигидадир.

1994—1996 йиллар, диний вазият нуқтаи назаридан олганда, Фарғона водийсида, айтайлик, куёш хотиржам нур сочган йиллар эди. Бу ҳол, бир томондан, Ўзбекистон иқтисодиёти барқарорлаша бошлаган, иккинчи томондан — Тожикистон ва Афғонистондаги уруш ҳаракатлари сустлашган даврга тўғри келди. 1996 йил августда Тошкентда Маршалл Маркази ташкил этган хавфсизлик муаммолари бўйича минтақавий кенгашида унинг Ўрта Осиё давлатларидан қатнашаётган иштирокчилари ва халқаро экспертлар исломлашув ҳозирги дамда минтақада хавфсизликка таҳдид солмаётир, деган фикрга келишди.

Вазият 1996 йил кузида, толиблар қўшинлари Кобулни босиб олиб, шимолга, Тожикистон ва Ўзбекистон чегаралари томон ҳаракат бошлаб, йўл-йўлакай янги исломий тартиб ўрната бошлаганларида ўзгарди. 1997 йил охирида толибларнинг Афғонистон шимолига йирик ҳужум бошлаш режалари ҳақида маълумотлар, Ўзбекистондан борган ёш йигитлар Покистондаги диний-экстремистик лагерларда тайёрланаётганлиги ҳақида ахборот Тошкентга кела бошлади. Шу билан бир вақтда 1991 йил 14 июнда қабул қилинган “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар

тўғрисида”ги либерал диний қонунга таяниб, Фарғона водийси ва мамлакатнинг бошқа минтақаларида диндан давлатга қарши ташвиқотлар учун фойдаланишга уринишлар бўлди.

1997 йил декабрь ойининг бошларида Наманган вилоятида вилоят автомобиль инспекциясининг уч нафар ходими ва жамоа хўжалиги раҳбари ваҳшийларча ўлдирилди. Ундан олдинроқ беш нафар милиция ходими ва вилоят ҳокимининг ўринбосари ҳам ҳалок бўлган эди. Қотиллик услуги (бошни танасидан кесиб олиш ва ҳамма кўрсин учун илиб қўйиш), шунингдек, бир қанча бошқа далиллар диний экстремистларни жиноят содир этишда гумон қилиш учун асос бўлди.

Буларнинг ҳаммаси маъмурлар диний сиёсат борасида бир қатор чеклов ва тақиқлов чораларини кўриши учун туртки бўлди. 1998 йил биринчи майда Олий Мажлис “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги қонунни янги таҳрирда қабул қилди. Бу қонун ислом радикализи тарқалишига тўсқинлик қилувчи муайян чекловларни белгилади.

Бу ўринда энг аввало қонуннинг 5-моддасини келтириш мумкин. Унга қуйидаги қоида киритилган: “...диний ва ўзга мутаассибликка ҳамда экстремизмга, турли конфессиялар ўртасида адоватни... авж олдиришга қаратилган хатти-ҳаракатларга йўл қўйилмайди”. Янги таҳрирдаги 19-модда “чет элда нашр этилган диний адабиётларни олиб келиш ва тарқатиш уларнинг мазмуни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда экспертизадан ўтказилганидан кейин амалга оширилади... Диний экстремизм, сепаратизм ва ақидапарастлик ғоялари билан йўғрилган матбаа нашрларини, кино, фото, аудио, видеоматериалларни ва шу каби бошқа маъсулотларни тайёрлаш, сақлаш ва тарқатиш қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортишга олиб келади”.

14-модданинг таҳрири Фарбда жуда танқидий қарши олинди. Ушбу моддага мувофиқ, диний ташкилотлар хизматчиларидан бошқа фуқароларнинг жамоат жойларида диний кийимларда пайдо бўлишига йўл қўйилмайди. Бундай тақиқлашни шарҳлаш учун диний кийим жамоат жойларида эътиборни ўзига қаратади, шу сабабли уни кийиб юриш миссионерлик деб, яъни диний русумдаги кийимни намойиш қилиш орқали атрофдагиларни ўз динига киритишга уриниш деб баҳоланиши мумкин, бу эса мазкур қонуннинг 5-моддаси билан тақиқлаб қўйилган, деб далил келтирилади. Бу сўзлар олий ва ўрта ўқув юртиларига нисбатан айниқса ўринли. У ерда тақлид қилишга ва ғайриоддий нарсаларга интилиш анча кучли, чунки ўқувчилар ва талабалар ҳар қандай

ташвиқотга ҳаммадан кўпроқ берилувчан бўладилар (Религиозная толерантность в Узбекистане, 55-бет).

Янги қонунга мувофиқ, 1998 йил 1 майгача мамлакатда ишлаб турган 1967 та ислом диний ташкилотидан 1582 таси қайта рўйхатдан ўтказилди. 1998 йил биринчи майда Ўзбекистоннинг маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ва Жиноят кодексига ўзгартиш ва қўшимчалар қабул қилинди.

Хусусан, жамоат жойларида диний кийимларда пайдо бўлганлик (диний ташкилотларнинг хизматчиларидан ташқари), диний йиғилишлар, кўча юришлари ва бошқа диний маросимларни ўтказиш қоидаларини бузганлик, тақиқлаб қўйилган жамоат бирлашмалари ва диний ташкилотлар фаолиятида қатнашишга ундаганлик, бир конфессияга эътиқод қилувчиларни бошқа конфессияларга киргизганлик ва бошқа миссионерлик фаолияти учун маъмурий жавобгарлик жорий этилди ёки кучайтирилди. Жиноят кодекси ҳам тегишли моддалар билан тўлдирилди.

Бироқ бу чекловларнинг ҳаммаси Ўзбекистондаги мусулмонларнинг аксарият кўпчилигининг диний эркинлигига заррача тажовуз қилмайди. Аксинча, улар бу эркинликни мустақамлайди ва қафолатлайди. 2000 йил январь ойида мен Тошкентга бордим. Ўшанда Қурбон ҳайити байрам қилинаётган эди. Ёнимда немис профессори Райнхард Зандер бор эди. У масжиддаги одамлардан, маъмурлар сизни диндорлигингиз учун сиқоштирмаяптими? Диний маросимларни эркин бажара оласизларми, деб сўради. Одамлар даставвал гап нимада эканлигини ҳам тушунишмади. Бир мулла: “Ҳурматли профессор, атрофингиздаги одамларнинг чехраларига боқинг”, деди. Бу ҳақиқатан ҳам ишонарли далил бўлди. Масжидларда минглаб одамлар бор эди; ҳамма жойда шодлик ва осудалик ҳукмрон эди. Бу яхши маънодаги диний байрам, эзгулик ва ўзаро тотувлик намойиши эди.

ЯШИЛ ТУФ ОСТИДАГИ ТЕРРОРЧИЛИК

Who is who*

Олдимда АҚШ давлат департаменти тайёрлаган ахборот бюллетени турибди. Унда 1999 йилда дунёдаги террорчиликнинг аҳволи тўғрисида департамент йиллик маърузасининг асосий қоидалари ҳамда ўша вақтдаги давлат

* Who is who (инглизча) — кимнинг кимлиги.

котиби М. Олбрайтнинг ана шу маъруза хусусидаги нутқининг матни баён этилган. Нутқнинг асосий тезиси мана бу: “Биз судларнинг имкониятларидан тўла-тўқис фойдаланган ҳолда, террорга глобал тазйиқ кўрсатишни бўшаштира олмаймиз. Худди шунинг учун ҳам мен буни давлат котиби сифатида шахсан ўзимга устувор йўналиш қилиб олдим, худди шунинг учун ҳам биз тараққиётга эришишни хоҳлайдиган бошқа мамлакатлар билан — бармоқ билан кўрсатмасдан, қўлни-қўлга бериб — ҳамкорлик қилишни давом эттирамиз”.

Маърузанинг Ўзбекистон муаммоларига тааллуқли жиҳати шуки, унда дунёда яхши уюшган, ҳомий давлатлар томонидан қўллаб-қувватланаётган террорчилар гуруҳларидан янада кенгроқ ва номунтазам тузилишга эга бўлган террорчилик тузилмалари томон силжиш юз бераётганлиги қайд этилган. Жиноятчи тузилмаларни давлат томонидан молиялашдан хусусий ҳомийлик тарафга қараб силжиш ҳам кўзга ташланмоқда. Террорчиликнинг оғирлик маркази шарқий йўналишда, Яқин Шарқдан Жанубий Осиёга, хусусан Афғонистонга кўчаётганлиги кузатилмоқда.

Энг муҳими шуки, маърузанинг Евроосиёга бағишланган қисмида Ўзбекистон ва Қирғизистонда содир этилган турли террорчилик ҳаракатлари муносабати билан биринчи марта Ўзбекистон Ислом ҳаракати (ЎИҲ) тилга олинади. У аниқ кўриниб турган жинойий тузилма сифатида айтиб ўтилади. Ҳолбуки, яқиндагина ЎИҲ Фарбда озодлик учун кўрашчилар тоифасига киритиларди, унга Каримовнинг бошқарув йўлига муҳолифатда бўлган мустақил ҳаракат сифатида қаралар эди. Советлар худудида пайдо бўлган айрим мамлакатларнинг демократик муҳолифати эса ЎИҲга ўзининг дўстона, иттифоқлик қўлларини чўзди. Баъзилар эса ЎИҲ амалга оширган террорчилик ишларидан кейин ҳам буни давом эттираверди.

Қирғизистон ҳуқуқ ҳимоячиларининг кўп йиллик раҳбари Т. Акунов, ҳукумат илтимосига кўра, Боткен тумани тоғларидаги қишлоқни босиб олган жангарилар ҳузурига навбатдаги гаровга олинганлар гуруҳини пул талаб қилмасдан қўйиб юборишга кўндириш учун борди. Бу ҳақда ҳеч ким у билан гаплашиб ҳам ўтирмади. Лекин Акунов мана бундай ошкора баёнот берди: “Улар Ўзбекистонда ҳақиқий ислом тартибларини ўрнатмоқчилар... қирғизларга қарши урушмоқчи эмаслар, уларнинг душмани бошқа — ўзбек давлати” (Время МН. 30.09.1999 й.). Ана холос. Улар одамлар ва наркотиклар билан савдо қилувчи ҳеч қанақа босқинчилар эмас, балки янги ислом тартибларини ўрнатувчилар экан. Агар ёлғиз

Акунов шундай ўйлаганида эди, мен буларни унинг фикрлаш савияси билан изоҳлаган бўлардим. Афсуски, бундай эмас.

УИХ илдизлари 1991 йилда Наманганда ташкил этилган “Адолат” ҳаракатига бориб тақалади. Дастлабки пайтларда ҳаракат аъзолари кўча ва бозорларни назорат қилишни ташкил этдилар, бу назорат чоғида ислом тартибларининг қўриқчиларига шубҳали бўлиб кўринган шахслар ушланар эди. Ҳаракат аъзоларининг товарлар адолатли тақсимланиши учун чайқовчиликка қарши кураши социалистик руҳда эди. Шаҳарда жиноятчилик деярли бутунлай йўқотилди. Маъмурлар ҳаракатнинг фаолиятини дастлабки пайтларда умуман хайрихоҳлик билан қарши олганлари тасодифий эмас.

“Адолат” фаоллари 1991 йил декабрида Наманганда бўлган оммавий митингга исломни давлат дини деб эълон қилишга чақирганларидан кейин аҳвол ўзгарди. Ҳаракатнинг ислом шиорлари остидаги кенг фаолияти бошқариб бўлмайдиган ҳолатга келиб қолди.

Орадан кўп ўтмай, бу ташкилот тақиқлаб қўйилди. Қўқонда фаолият олиб борган, “Адолат”га ўхшаган ташкилот “Одамийлик ва инсонпарварлик”, шунингдек, Тожикистон Ислом уйғониш партиясининг Ўзбекистондаги шубҳаси фаолияти ҳам тақиқланди. Ёлиб қўйилган радикал диний ташкилотларнинг бекорчи бўлиб қолган аъзолари Бирлашган тожик муҳолифати сафларига қўшилди.

Мен ўқувчилар эътиборини қуйидагиларга қаратмоқчиман. Мана шу радикал ислом ташкилотларининг ҳаммасини тақиқлаб қўйишга расмий руҳонийлар ҳам, кам сонли этник гуруҳларнинг вакиллари ҳам, диний ақидапарастилик кучайиб кетишидан хавфсираган европалашган ўзбек зиёлилари ҳам маълум даражада ташаббускор бўлдилар ва ҳар ҳолда, шуни қўллаб-қувватладилар.

Демак, УИХдагилар ким? Иккита энг асосий шахсга тўхталиб ўтаман.

Жума Намангоний (Жумабой Ҳожиёв) 1969 йилда Ўзбекистоннинг Наманган вилоятида туғилган, қишлоқ хунар-техника билим юртини тамомлаган, ҳарбий хизматни ҳаво-десант қўшинларида ўтаган, Афғонистондаги совет қўшинлари таркибида жанг қилган. Диний таълимни Наманганда таниқли диний ортодокс Абдували қори (Абдували Мирзаев) раҳбарлигида олган. 1991 йилдан бошлаб Намангоний ваҳҳобийликни фаол қўллаб-қувватлайди ва Тоҳир Йўлдошев билан бирга Наманганда “Тавба” деган исломий гуруҳнинг ташкилотчиларидан бирига айланади. Бу гуруҳ Ўзбекистонда ислом давлати барпо этишни ўз мақсади деб

эълон қилади. Ўзбекистон маъмурлари ислом экстремистик гуруҳларига қарши куч ишлатганларидан кейин Намангоний ўттиз кишидан иборат ҳамфикрлари билан Тожикистоннинг Қўрғон-тепа вилоятига ўтиб кетган ҳамда тожик мухолифати томонида фуқаролар урушида қатнашган. 1992 йили Афғонистонда ажнабий йўриқчилар раҳбарлигида махсус тайёргарликдан ўтган, шундан кейин таркибида араб ва афғон мужоҳидлари бўлган қуролли тузилмага қўмондонлик қилган, сўнгра Тожикистонда ёшларни, шу жумладан Ўзбекистон фуқароларини ҳам кўпоровчи-террорчилар этиб тайёрлашга раҳбарлик қилган. Намангоний кенг жамоатчиликка 1999 йил ёзида, қўл остидаги отрядлар Қирғизистоннинг жанубига бостириб кириб, Фарғона водийсини ишғол қилиш ва бу ҳудудда ислом республикасини барпо этиш ниятларини эълон қилганларидан кейин танилди.

Намангонийни Тожикистоннинг Тавилдара тумани маҳаллий аҳолиси, айниқса у 1999 йилда Қирғизистон жанубида гаровга олинган японлар учун ҳақ тарзида берилган пулларнинг бир қисмини қашшоқ маҳаллий аҳолига ажратганидан кейин, меҳмондўстлик билан қарши олмақда. У тожик мухолифатчилари етакчиси Саид Абдулло Нурийнинг тутинган укаси ҳисобланади.

Намангоний Тожикистоннинг фавқулодда вазиятлар бўйича вазири, Мирзо Жага сифатида кўпроқ танилган Мирзо Зиёев билан ҳам яқиндан таниш. Жага Қирғизистон маъмурлари билан Намангоний жангарилари ўртасидаги музокараларда асосий вояситачилардан бири бўлган. Музокаралар натижасида ҳамма гавровдагилар, шу жумладан япон геологлари ҳам ҳақ эвазига озод қилиб юборилди.

Ҳозир Намангоний — ашаддий жиноятчилар тоифасига мансуб. Унга бўйсунадиган жангарилар бўлинмалари — Афғонистон—Тожикистон—Қирғизистон—Ўзбекистондан ўтадиган йўллар орқали асосий наркотик модда етказиб берувчилардир. Намангоний қурол-яроғлар, ўқ-дорилар, Афғонистонда ва Тожикистоннинг Жирғатол туманида қазиб олинаётган қимматбаҳо тошларни контрабанда қилиш билан фаол шуғулланиб келмоқда. Ана шундай йўналишлардан бири кўпдан бери Боткен туманининг Қорамик қишлоғи орқали ўтар эди. Бу қишлоқ икки ой давомида Намангоний жангарилари қўлида бўлди.

Тоҳир (Тоҳир Йўлдошев) 1967 йилда Наманган вилоятида туғилган. Бой ва Директор лақаблари билан танилган. Аксарият вақтини узоқ хорижда, шунингдек, яширинча Афғонистонда, толиблар ҳузурида ўтказди. 1991—1992 йилларда Тоҳир ваҳҳобийликнинг фаол тарафдори сифатида эътиборни ўзига тортди.

Ана шу йилларда у Жума Намангоний билан бирга “Тавба” экстремистик ташкилотининг ташкилотчиларидан бири, сўнгра эса раҳбари бўлди. Кейинчалик Тоҳир ўзини Ўзбекистон Ислом уйғониш партияси номи билан аталмиш ташкилот раҳбари ва амир деб эълон қилди. “Тавба” аъзолари 1994—1997 йилларда бир қанча талончилик ҳужумларини амалга оширдилар ва ҳокимият вакиллари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимларини, бошқа фуқароларни ўлдирдилар.

Тоҳир Афғонистон ҳудудида доимий яшаб, бу мамлакатдаги ва Чеченистондаги жангарилар тайёрлайдиган лагерларда таълим бериш, кўпуровчилик-террорчилик фаолиятига тайёрлаш учун ўзбек ёшларини ёллаш билан фаол шуғулланди. Тоҳир Тошкентдаги террорчилик ишларининг ташкилотчиларидан бири ҳисобланади. Унинг Президент Каримовни ўлдиришга қўлда Куръон билан қасам ичганлиги ҳақидаги гаплари яхши маълум.

Мен номлари юқорида келтирилган шахсларга баҳо бермасликка ҳаракат қиляпман. Фақат далилларни келтириб ўтйпман. Мана шулардан яна бири. Бу ҳақда “Озодлик” радиоси 1999 йил 21 майда Прагадан хабар қилди, сўнгра эса ахборот бошқа мустақил манбалар томонидан тасдиқланди. Гап 1999 йил 16 майга ўтар кечаси Тожикистонда, Қоратегин водийсидаги Жар қишлоғида Гарм ва Хоит поселкалари ўртасида юз берган мудҳиш ҳодиса ҳақида боради. Жума Намангоний гуруҳига кирувчи йигирма бешта ёш жангари — ўзбеклар қуролларини топшириб, лагердан чиқиб кетишга уринишган. Бунда улар Ўзбекистонга жўнаётганликларини, чунки ислом динини ниқоб қилиб олиб, ўз шахсий манфаатларини кўзлаётган ва ўзлари ислом қоидаларига амал қилмаётган Тоҳир ва унинг гуруҳи хусусида янглишганликларини англаб етганликларини айтишган.

Бундан ғазабланган Тоҳир ўз ёрдамчиларидан бирига ва бир вақтлар Наманганда бир неча милиция ходимини ўлдирган Абдували Йўлдошевга бу одамларни йўқ қилиб ташлаш ҳақида буйруқ берди. Эрталабга яқин қочоқларга етиб олишди. Саккиз кишини ўша жойда отиб ташлашди, ўн етти кишини қайтиб лагерга олиб келишди ва бошларини узиб олиб, таналарини мусулмон одатларига ҳеч бир риоя этмаган ҳолда тупроққа кўмишди.

Бу ҳодиса бутун дунёда овоза бўлиб кетганлиги ва Бирлашган тожик муҳолифати раҳбарларида қаттиқ норозилик туғдиргани сабабли Намангоний Абдували Йўлдошев йўл қўйиб бўлмайдиган даражада шафқатсизлик қилганлигини тан олишга мажбур бўлди. (А рgoros: 1999 йил сентябрда Қирғизистоннинг Боткен туманидаги блокпостлардан бирига уюштирилган ҳужум пайтида

Абдували Йўлдошев ўлдирилди. Жангарилар ойсиз қоронғи тунда ўзларини батамом хавфсиз ҳис қилганди, чунки улар қирғиз ҳарбий хизматчилари Россиядан тунда кўриш асбобларини олганликларини билмасди. Жангариларнинг кўпчилигини отиб ташлай бошлашди. Ярадор бўлган Йўлдошев бетон коллектор ариғи остига яширинишга уринди, аммо бу ерда ҳам ўқ уни қувиб етди. Бу ўқ унинг учун охиригиси бўлди).

Ўзбекистон махсус хизматларининг маълумотларига қараганда, Муҳаммад Солиҳ УИХ билан яқиндан алоқа боғлаган. Хусусан, УИХ хизматчиси Зайниддин Асқаровнинг у (Асқаров) Солиҳнинг турли молиявий фирибгарликларидан хабардор бўлганлиги учун сўнги вақтларда у Солиҳ ҳузурда эмас, балки Солиҳ унинг ҳузурда бўлганлиги ҳақидаги ҳужжатлар билан тасдиқланган баёноти бор. Солиҳ 1998 йил декабрида Афғонистонда Тоҳир Йўлдошев ва Жума Намангоний билан, бундан илгарироқ Йўлдошев билан Истанбулда учрашганлиги ҳақида, шунингдек, Солиҳнинг ўғли Темур Афғонистонда жанговар тайёргарлик лагерда таълим олганлиги ҳақида маълумотлар бор.

2000 йил апрель ойида Тошкентда Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг учрашуви бўлиб ўтди. Учрашувда диний экстремизмга ва халқаро террорчиликка қарши кураш концепцияси ишлаб чиқилди, шунингдек, босқинчи тўдаларга қарши кураш масалалари муҳокама қилинди. Тожикистон ҳукумати бу йўналишда биринчилар қатори фаол ҳаракатларни амалга оширди.

Май ойининг бошларида Хавфсизлик кенгаши котиби А. Азимов, фавқулодда вазиятлар ва фуқаро мудофааси бўйича вазир М. Зиёев ҳамда БТМ раҳбари Саид Абдулло Нурий Жума Намангоний билан унинг ўз жангариларини олиб, Тожикистондан чиқиб кетиши ҳақида музокаралар олиб боришди. Илгари Тожикистон ҳукумати ундан ва унинг минг кишидан ортиқ қуролланган гуруҳидан қутулишга бир неча бор уриниб кўрган эди. Бироқ Нурий Намангонийни ўзининг иниси ва меҳмони деб атаб, уни куч билан чиқариб юборишга йўл қўймаган эди.

Тоҳир Йўлдошев ўзи ва сафдошлари яшаш учун Тожикистондан жой топа олмаса, ватанига кетмоқчи эканини қайта-қайта айтган эди. “Бизнинг ватанимиз битта — Ўзбекистон. Биз қўшни мамлакатлар билан эмас, балки Каримов тузуми билан келишса олмаймиз. Ва бу муаммоларни Тошкент тузуми қандай ҳал қилаётган бўлса, биз ҳам шундай — қуролли йўл билан ҳал қиламиз”, деди Йўлдошев Би-би-сига берган интервьюсида.

Террорчиликка қарши биргаликда курашиш ҳақида битим имзоланганидан кейин унга фақат минтақадаги мамлакатлар эмас,

балки бошқа давлатларнинг ҳам кучлари қарши туради, деган гапга жавобан Йўлдошев бундай деди: “Бундай битимлар кўп, лекин уларнинг асоси йўқ. Улар ҳеч қачон мужоҳидларга қаршилик кўрсатишни ташкил этиш учун асос бўлиб хизмат кўрсата олган эмас. Бу битимнинг тақдири ҳам шундай кечади”.

Тошкент. 1999 йил 16 февраль

1999 йилнинг ўн олтинчи февралида дунёдаги кўпчилик мамлакатларнинг асосий телеканаллари орқали хабар тарқатилди. Бу хабар барча етакчи газеталарда босилиб чиқди. Ўша хабарнинг мазмуни бундай: “Бугун Тошкентда номаълум шахслар томонидан террорчилик ҳаракатлари амалга оширилди. Бу ҳаракатлар учун жавобгарликни ҳозирча биронта ҳам террористик ташкилот ўз зиммасига олгани йўқ. Бешта портлаш содир этилиб, улар натижасида, дастлабки маълумотларга қараганда, 13 киши ҳалок бўлган ва юздан ортиқ одам турли даражада жароҳатланган. Юз берган ҳодиса ҳақида бир қанча таҳминлар бор. Шулардан бири — террорчилик ҳаракатлари Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримов ҳамда давлатнинг юқори раҳбарларини ўлдириш мақсадида амалга оширилган, деган таҳминдир”.

Тергов материалларидан:

Биринчи портлаш. Соат 10 дан 40 дақиқа ўтганда Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, Ички ишлар вазирлиги биноси яқинида содир этилган. Оғирлиги қарийб 230 кг келадиган портловчи модда “ЗАЗ-968М” русумли автомашинада бўлган. Иккинчи портлаш Шароф Рашидов шоҳ кўчаси, метронинг “Мустақиллик майдони” станциясидан 20 метр нарида соат 10 дан 55 дақиқа ўтганида содир этилган. 200 кг келадиган портловчи модда “ЗАЗ-968М” автомашинасида бўлган. Учинчи портлаш Вазирлар Маҳкамаси биносининг бурчагида соат 10 дан 58 дақиқа ўтганида юз берган. 400 кг келадиган портловчи модда “Волга—ГАЗ-21” автомашинасида бўлган. Тўртинчи портлаш Амир Темур кўчаси, Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки биносининг ён томонида соат 11 дан 20 дақиқа ўтганида юз берган. 200 кг келадиган портловчи модда “ЗАЗ-968М” автомашинасида бўлган. Бешинчи портлаш Абдулла Қаҳҳор кўчасида яҳудийларнинг “Сохнут” агентлиги яқинидаги хусусий уйда соат 12.00 да юз берган. 1000 кг келадиган портловчи модда уйнинг гаражида бўлган.

Ўша куни Президент Каримов шаҳар ташқарисидаги қароргоҳдан Вазирлар Маҳкамаси томон йўлга чиқди. Бу ерда соат 11 да 1998 йилдаги хўжалик фаолияти яқунларига бағишланган жуда эътиборли кенгаш белгиланган эди. Президент кортежи катта тезликда шаҳарда келаётган вақтида олдинда бораётган автомашинага Президент соқчиларининг ҳукумат майдонидаги офицерларидан бири қўнғироқ қилиб, айнан қуйидаги сўзларни бақириб айтди: “Майдонга кирманг! Такрор айтаман, майдонга кирманг! Бу ерда портлашлар бўляпти... Отишяпти ҳам!” Ўша пайтда Президент кортежи майдонга етиб бориши учун бир дақиқадан сал кўпроқ вақт қолган эди. Машиналар президентнинг ишчи қароргоҳи томонга бурилиб кетишди. Хуллас, агар террорчилар ҳаракатида бир қадар ноаниқлик юз бермаганида эди, кортеж айнан портлаш вақтида Вазирлар Маҳкамаси биноси ёнида бўларди.

Тавба! Дунё қанчалар ўзгариб боряпти-я! Инсон ахлоқига нима бўлди?! Инсон ёвузлигининг чек-чегараси борми?

Тошкентда юз берган ҳодисадан кейин бир ҳафта ўтгач, мен Боннда поляк журналисти билан учрашдим. У “эшитмадингизми, ҳалок бўлганлар сони кўпаймаганми? Ўн учталигича қолип-тими?”, деб сўради. Менда бу хусусда бошқа ахборот йўқ, деб жавоб бердим. “Майли, бу унча ҳам кўп эмас”, деди журналист. Ким учун кўп эмас? Ҳалок бўлганларнинг ота-оналари ва бошқа қариндошлари учунми?

Ўлганларнинг исмлари ва фамилияларини шунчаки ўқиб чиқиш мумкин. Улар ҳақида бирор нарса, бирор-бир тафсилотни билсанг, юз берган воқеанинг ўнглаб бўлмас даҳшатини ҳис қилсан киши.

Террорчиларнинг қурбонларидан бири Дилрабо Холмўминова бўлди. У ҳалок бўлишидан сал олдинроқ 20 ёшга кирган эди. У Мустақиллик майдонига эрталаб фотосуратларини олгани борган эди. Жума куни кечқурун бу ерда дугоналари билан сайр қилган эди. Тиббиёт билим юртининг талабалари расмга тушишга қарор қилишди. Баҳорги таътил кунлари яқинлашиб қолган бўлиб, уйларига бормоқчи, ота-оналарига Тошкентнинг энг чиройли майдонида тушган фотосуратларини кўрсатмоқчи бўлишган эди. Фотосуратларни олиш учун Дилрабо боради деб қарор қилишди. У ишни тез битирадию машгулотларга ҳам улгуриб боради. Тақдири азал ва шум ният бошқача ҳукм чиқарди. Дилрабо Холмўминова энди ҳеч қачон қайтиб келмайди. Майдондан қочиб кетётган босқинчиларнинг отган ўқларидан бири қизнинг ҳаётига нуқта қўйди.

Ташқи иқтисодий фаолият миллий банкининг янги биноси ёнидаги иш жойида курувчи Юрий Бережной ҳалок бўлди. Тўққизинчи март куни у 32 ёшга тўлган бўларди.

Ёш милиция ходими Нурғали Юсупов ярим яшар қизчасининг оғзидан “дада” деган сўзни эшитмай ҳалок бўлди.

Ўн уч оиланинг ҳар қайсисидаги ҳалок бўлганлар билан видолашув маросимида, Президент фармойишига кўра, бош вазир, унинг ўринбосарлари, Президентнинг Давлат маслаҳатчилари қатнашди.

1999 йил иккинчи март куни эрта билан соат 8 да Би-би-си Лондондан хабар қилди: “Ўзбекистонда 16 февраль куни Тошкентдаги қатор портлашларни ташкил этишда гумон қилинаётган шахсларни излаш давом этмоқда. Республика раҳбарлари мамлакатда ва чет элда иш олиб бораётган экстремистик ислом гуруҳлари портлашларнинг ташкилотчилари бўлишлари мумкин, деб ҳисобламоқдалар. Бироқ портлашлар ортида Президент Каримовга дунёвий ва исломий муҳолифатда бўлганлар коалицияси турган бўлиши мумкин, деган фикр бор”. Ўзбекистон ислом партиясининг раҳбари Тоҳир Йўлдошев бу хабарга қуйидагича муносабат билдирди: “Эртами-кечми, Ўзбекистонда ислом давлати барпо этишимизга бизда ҳеч қандай шубҳа йўқ”.

Тошкентдаги террорчилик ҳаракатларидан кейин орадан бир неча кун ўтгач, Ўзбекистонга Германия, Исроил, АҚШдан эксперт-криминалистлар келишди. Бу вақтда асосий экспертизалар ўтказиб бўлинган эди. Хорижлик мутахассислар топиш мумкин бўлган далилларнинг ҳаммасини жойнинг ўзида ўрганиб ва ўзларининг бир қатор тадқиқотларини ўтказиб, портловчи модда уй шароитида тайёрланганлигини ва унинг асосий таркибий қисми селитра ва алюмин кукуни эканлигини тасдиқладилар. Экспертлар террорчилик ҳаракатларини Чеченистон ва Афғонистондаги жанговар лагерларда тайёргарликдан ўтган одамлар амалга оширган, деган яқдил фикрга келишди.

1999 йил йигирма иккинчи майда “Правда Востока” республика газетасида Ўзбекистон Республикаси Прокуратурасининг тергов гуруҳи 1999 йил 16 февралда Тошкент шаҳрида амалга оширилган террорчилик ҳаракатларининг фактлари бўйича айбланаётганларга доир жиноий ишни тафтиш қилишни тугатганлиги ҳақида ахборот босилиб чиқди. Ушбу иш бўйича 22 нафар айбланувчи жавобгарликка тортилиб, уларга террорчилик ҳаракатларини амалга оширганлик, Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳаётига суиқасд қилиш ва бошқа ўта оғир жиноятлар айб қилиб қўйилди. Жиноий иш судда кўриб чиқиш учун

Ўзбекистон Республикаси Олий судига юборилди. Мазкур жиноятларни содир қилишга алоқадор бошқа шахсларга нисбатан тергов ва қидирув ишлари давом эттирилмоқда.

Прокуратура, Миллий хавфсизлик хизмати, Ички ишлар вазирлигининг раҳбарлари ўз интервьюларида нима сабабдан иш юзасидан терговни нисбатан қисқа муддатда тугаллашга муваффақ бўлингани ва қандай сабабларга кўра террорчилик ишларининг мамлакатдан ташқарида юрган ташкилотчилари ва айрим ижрочилари ҳозирча жавобгарликка тортилмаганлигини етарли даражада ишонарли қилиб тушунтириб бердилар.

Суд жараёни Тошкентда Олий суд биносидан 1999 йил 2 июнда бошланди ва 28 июнга қадар давом этди. Судланувчиларни 19 нафар адвокат ҳимоя қилди.

Суд мажлисларининг баённомаларидан айрим парчаларни келтирамиз.

Ўзини террорчилик ташкилотининг гоъвий раҳбарларидан бири ва айни вақтда табиатан террорга мойил бўлмаган одам деб таърифлаган Баҳром Абдуллаевни судда сўроқ қилиш вақтида суд мажлисида раислик қилувчи ундан: “Сиз диний фундаментализмни қандай тушунасиз?”, — деб сўради. “Бу — гоъя, жиҳодни тарғиб қилиш, кофирларни йўқ қилиш”, — деб жавоб берди у. “Сиз портлатишга ҳаракат қилган бинода 766 нафар одам бор эди. Ўзбекистонда ҳозир 25 миллионга яқин одам яшайди. Қанча одамни йўқ қилмоқчи эдингиз?” — деб саволларини давом эттирди судья. Абдуллаев жавоб берди: “Билмайман. Бу мени қизиқтирмаган”.

Шу муносабат билан мен 1996 йил баҳорида, кундузи, Тель-Авивнинг гавжум кўчаларидан бирида фаластин экстремистик ташкилоти “Хамас”га мансуб террорчининг ўзини ўзи портлатиб юборганини эсладим. Портлаш қурбонлари орасида болалар, шу жумладан, оналарининг бағрида ухлаётган вақтида ўлдирилган гўдаклар ҳам кўп эди. Тез орада ташкилотнинг мафкура ва ташвиқот учун масъул бўлган раҳбарларидан бири Яманда немис журнали “Fokus”га интервью берди. Журналист ўз суҳбатдошидан: “Сиз ўлдирилган ва ярадор бўлган болалар сонидан қаноат ҳосил қилдингизми”, деб сўради.

Бу саволга “Бу мени қизиқтирмайди. Жиҳод — жиҳод-да”, деган жавоб берилди.

Абдуллаев ва у билан бирга террорда иштирок этганлар ҳам ўша қотиллар ахлоқига, ўша идеалларга амал қилади. Лекин, қатъий айтганда, бу одамларда ҳеч қандай ахлоқ ва ҳеч қандай идеал йўқ.

Яна тергов баённомаларидан.

Аловиддин Болтаев: “1999 йил 31 январда мен Козим Зокировга жиҳод тайёрлаш юзасидан қилинган ишлар ҳақида маълумот бериш учун Алматига жўнаб кетдим. У менга Дубайга, Тоҳир Йўлдошев ҳузурига жўнашни ва 25 та заряд портловчи модда тайёрлаб қўйилганлигини маълум қилишни топширди. Мен 15 февралда Дубайдан Алматига қайтиб келгач, Президент Каримовга эртага, 16 февралда суиқасд қилинишини билдим”.

Козим Зокиров: “Албатта, одамлар ҳалок бўлиши мумкинлигини тушунардим, аммо жиҳод зарурлигига иймоним комил эди. Мен Курьонга қўлимни қўйиб туриб қасам ичганман, бошқаларнинг қасамини ўзим қабул қилганман, уларга қурол топширганман, одам ўлдиришга юборганман”.

Тальятбек Нуралиев: “Мен ҳеч қанақа ғояга ишонмаганман. Шунчаки, пул ишлаб олмоқчи бўлган эдим, холос”.

Муҳаммад Абдураҳмонов: “Ҳа, мен талаганман (Абдураҳмонов 9 марта талончилик қилган, 5 кишини ўлдирган. — Л.Л), лекин мен жиҳод йўлида, ғоя учун ҳаракат қилганман. Мен Афғонистонга бордим, у ерда тайёргарликдан ўтдим, портловчи модда ясашни ўргандим”.

Зоҳид Деҳқонов: “Менга сен Ўзбекистон учун жанг қилишга кетяпсан деб тушунтиришди ва мен жанг қилиш санъатини ўрганиш учун Афғонистонга бордим, кейин Туркияда бўлдим. Мен ҳеч кимни ўлдирмоқчи эмасдим, лекин менинг ёнимга келиб, “Биз билан бормасанг, душман бўласан”, дейишди. Агар бош тортсам, ўзимни ўлдиришлари мумкинлигини тушундим. Аммо Курьонни ушлаб туриб қасам ичмаганман. Мен ҳатто ўрнига қўйиб номоз ҳам ўқимаганман”.

Олий суднинг жиноий ишлар бўйича судлов ҳайъатининг 1999 йил 28 июнда ўқиб эшиттирилган ҳукмига кўра, судга тортилганларнинг ҳаммаси айбдор деб топилди ва шулардан 6 киши ўлим жазосига, 8 киши 20 йил, 1 киши 18 йил, 2 киши 15 йил, 5 киши 10 йил озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинди. Икки нафар судланувчи террорчилик ҳаракатларининг бошқа ташкилотчиларини фош этишда тергов ва суд билан ҳамкорлик қилганликлари муносабати билан ўлим жазосидан қутилиб қолди.

Суд жараёни Фарб мамлакатларининг Тошкентдаги элчихоналари ходимлари, айрим чет эл ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ташкилотлари вакиллари, Москвада ва Фарбда чиқадиغان бир қанча газета ва журналларнинг мухбирлари иштирокида ўтди. Уларнинг ҳеч қайсиси суд жараёнига доир материаллар бирон-бир даража-

да сохталаштирилганини ёки судланувчилардан биронтаси қонуний асосларсиз ҳукм этилганини айтмади.

Фақат ҳукмнинг қаттиқлиги тўғрисида унча-мунча ташвиш билдирилди. Лекин бундай баҳо, менинг ишонишимча, мавҳум бўла олмайди, у жой ва вақтга боғлиқ. Ўйлашимча, бутунги Ўзбекистон учун ҳукм мутлақо адолатли бўлди.

Боткен. 1998 йилининг ёзи ва кузи

Интернетдаги бу мактубни ўқир экансан, ўйлаб қоласан: бу нима — саробми, галлюцинациями? Кафка, Оруэлл ёки Достоевскийдан олинган сюжетми?

Дунёнинг энг йирик ва салмоқли радиоэшиттириш корпорацияларидан бири ҳисобланган Би-би-си Буюк Британия билан дўстона муносабатда бўлиб турган суверен давлатлар раҳбарларига дағдаға қилиш учун ўзгалар ёрдамида ислом атамаларидан фойдаланаётган оддий жиноятчига бажонидил хизмат кўрсатмоқда. Бу ҳужжат матнини аслида ҳеч бир қисқартирмасдан келтираман, Ўзбекистон маъмурлари шаънига тўғридан-тўғри айтилган ҳақоратларнигина тушириб қолдираман.

“Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм!

Ўзбекистон ислом ҳаракатидан Қирғизистон Республикасининг Президенти, Парламенти ва Ҳукуматига.

Ўзбекистон ислом ҳаракатининг амири ва мужоҳидлар кучларининг бош қўмондони ой тақвими бўйича ҳижрий 1420 йил 13 жумадил-аввалда (мелодий ҳисоб бўйича 1999 йил 25 августда — Л.Л) Тошкент тузумига қарши жиҳод эълон қилди. Жиҳод Оллоҳнинг муқаддас Куръони каримда баён этилган буйруқларига асосланиб ва уларни бажариш учун уламолар ҳамда олий диний кенгаш билан келишган ҳолда эълон қилинди. Жиҳоднинг мақсади Оллоҳ яратган заминда Оллоҳ ҳукмини тиклашдан, Ўзбекистонда ислом давлати барпо этишдан, минглаб ёпиб қўйилган масжид ва мадрасаларни ислом умматларига қайтариб беришдан иборат. Қирғизистон ҳудудидаги жанговар ҳаракатларга келсак, улар Бишкек маъмурларининг ўжарлиги ва сиёсий калтабинлиги туфайли юз бермоқда. Бизнинг Қирғизистонга талабимиз фақат битта: ўзбек мужоҳидларининг ўз ватанларига қайтиб боришларига тўсқинлик қилмаслик. Бунинг ўрнига Қирғизистоннинг ҳозирги маъмурлари қўшинлар билан йўлимизни тўсиши ва бу ҳол қуролли тўқнашувларга олиб келди. Шунга қадар ҳам Бишкек қатағондан қочиб, Қирғизистонга ўтган ўзбек фуқароларини

тутиб бермаслик ҳақидаги муурожаатларимизни эътиборсиз қолдирган эди. Сизнинг маъмурларингиз Тошкентдан олинган кўрсатмага амал қилиб, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги ҳамма метёрларга зид ўлароқ ва оддий инсонларга хос меҳмондўстлик қонунларини сурбетларча топтаб, қочоқларни ҳибсга олган ва тутиб берган эдилар.

Бизнинг мужоҳидларимиз билан яқинда бўлиб ўтган музокараларда Бишкек, биз асирларни соғ ва безарар қайтариб берганимиз ҳолда, аҳдидан қайтиб, ўз қасамини яна бузди. Шундан кейин Бишкек ва Тошкент бизга қарши уруш ҳаракатларига ўтди. Энди бизнинг қўлимизга яна асирлар, шу жумладан чет элликлар тушиб қолди.

Бизнинг Бишкек маъмурларига талабларимиз қуйидагилардан иборат. Биринчи: мужоҳидларни тинч қўйинг, токи дин учун курашчилар Ўзбекистонга, ўз ватанларига бемалол ўта олинлар. Иккинчи: Тошкент тузумининг мусулмонларга қарши ёвузликлар қилишига ёрдам берманг.

Биз илгари ҳам Бишкек маъмурларини огоҳлантирганмиз, агар улар ўзбек қочоқларини Тошкентга тутиб бераверсалар, бу ҳол минтақада сиёсий вазиятнинг кескин ўзгаришига олиб келиши мумкин. Қирғизистон маъмурларига нисбатан шундай ўзгариш юз берганлигини кўриш учун сиёсатчи бўлиш шарт эмас. Энди Ўзбекистон ислом ҳаракати огоҳлантириб айтадики, агар Бишкек мужоҳидлар билан қарама-қаршилиқни давом эттирса, жиҳод батамом Акаев тузумига қарши қаратилиши мумкин. Шу билан бирга, қирғиз халқи ҳам мусулмон эканлигини ва жиҳод қилиш — кофир ҳукмронларни ўз елкасига чиқаришни тақиқлаган Оллоҳнинг душманларига қарши муқаддас уруш олиб бориш мусулмонларнинг бурчи эканлигини унутмаганлигини эслатиб ўтамиз.

Оллоҳ ўз қуллари устидан ҳукмрондир, иншооллоҳ, ислом ғалаба қилажак! Куфр йўлини тутган кимсаларга айтинг: “Шак-шубҳасиз мағлуб бўласизлар ва жаҳаннамда тўпланажаксиз. Нақадар ёмон жой у!” (Қуръон. “Оли Имрон” сураси, 12-оят).

Ўзбекистон ислом ҳаракати сиёсий девонининг раиси Зубайр ибн Абдураҳмон .

Мана шу ислом сиёсий арбобининг иккинчи номаси ҳам бор. У террорчилар томонидан октябрь ойи бошларида Қирғизистон қонун чиқарувчи мажлиси депутати Турсунбой Бакируулига топширилган. Номанинг қисқартирилган баёнини келтираман. Матн яна ўша сохта уламолик иборалари билан, бир қолипдаги таҳдид

ва ҳақоратлар билан тўлиб-тошган. Лекин бу қоғозда жуда қизиқарли парча бор. Шунини ўқиб чиқинг.

“Афсуски, қардош Қирғизистонда бизга ёмонлик тилайдиганлар бор, улар мусулмонлар қон тўкишини истайдилар. Бу эса бизнинг муқаддас мақсадларимизга мутлақо номувофиқдир. Бунинг устига оммавий ахборот воситалари — “Пирамида” (мустиқил теледастур — Л.Л), “Слово Кыргызстана”, “Кыргыз Туусу”, “Кыргыз Руху” ва бошқаларнинг бош муҳаррирлари бизни қоралашга ва ёмонотли қилишга уринишмоқда. Шунини қатъиян айтмизки, жиҳодни қирғиз халқига қарши қаратмаган ҳолда, таъсир куролимизни Қирғизистондаги айрим шахсларга қарши қаратишимиз мумкин...”

Тилга олинган оммавий ахборот воситалари, турган гапки, ташвишга тушиб қолишди. Уларнинг муҳаррирлари маъмурлардан хавфсизликка кафолат беришни талаб қилдилар, чунки уларни ўлим билан кўрқитишди. Бакируулу ва бошқа муҳолифатчилар президент матбуотининг танобини ҳам тортдик, ўзимизнинг сиёсий рейтингимизни ҳам кўтариб олдик, деб хурсанд бўлишди.

Зубайр Қирғизистоннинг рус ва қирғиз тилларидаги телевизион дастурлари ва газеталари мазмунидан ҳайрон қоларли даражада хабардорлигини қандай изоҳлаш мумкин? Буни фақат шу билан изоҳлаш мумкинки, Зубайр ва унинг босқинчи гуруҳлари фақат кўғирчоқбозлар билангина эмас, балки ташвиқот билан ҳам таъминланган. Кўплари профессор унвонига эга бўлган бу террор мафкурачилари булутлардан юқори бўлган тоғ овулида Калашников автоматлари билан эмас, балки компьютерлар билан жиҳозланган жуда қулай хоналарда ажойиб араб қаҳвасини ичиб ўтиради. Улар фақат ислом мамлакатларида эмас, балки Нью-Йоркда ҳам бор. Ана шулар кибермакonda иш олиб боришмоқда. Уларга яхшигина ҳақ тўлашади (Олбрайтнинг террорчиликка хусусий ҳомийлик қилаётганлар ҳақидаги сўзларини эсланг). Мен бу сўзларни ҳаводан олиб айтаётганим йўқ, мен бу одамларни кўрганман.

Ёзувчи Чингиз Айтматов менга ана шундай ақл эгаларидан бири ҳақида сўзлаб берган эди. Назаримда, Чингиз оға ҳеч кимнинг орқасидан бирон-бир дағал сўз айтишга умуман қодир эмас. Хуллас, у Нью-Йоркдаги бир исломшунос профессор ҳақида инсонпарвар ижодкорга хос сезгирлик ва алам билан бундай деган эди: “Биласизми, шунчалар билимдон одам қандай қилиб ёвузликка бу қадар жон-жаҳди билан хизмат қилиши мумкинлигини ҳеч тушуна олмаяпман. Бундай одамларни кўриш даҳшат”.

Ўзим яхши билмаган ислом қонун-қоидаларининг тафсилотларига берилмасдан, шуни айтишим мумкинки, юқорида келтирилган номаларни ёзганлар, жуда бўлмаганда, сўзларига қулоқ тутадиганларнинг ҳаммасини мунтазам алдаб келаётган ёлғончилардир. Ўз фикримни асослаш учун гўё деярли тасодифан террорчилар қўлига тушиб қолган ва улар раҳм-шафқат қилиб Қирғизистоннинг “яхшилиқни билмайдиган” маъмурларига қайтариб берган асирлар масаласига тўхталиб ўтаман.

Буларнинг ҳаммаси Тожикистон ҳукумати Жума Намангонийдан унинг жангарилар отряди 1999 йил 24 августдан кечикмай бу мамлакат ҳудудидан чиқиб кетишини талаб қилганидан бошланди. Отряднинг бир қисми Намангонийнинг ўнг қўли ҳисобланмиш Азизхон деган бир одам бошчилигида, у ҳам ўзбек, Қирғизистоннинг Боткен туманида ўз базасини ташкил қилиш учун бу ерга келади. Ишни Зардоли овулини босиб олишдан бошлашган. 1999 йил август ойининг бошларида бу ерга қирқ нафардан ортиқ қуролланган одам келган. Маҳаллий аҳоли сўзларига қараганда, улар орасида қора танлилар ҳам, ташқи кўринишидан европалик бўлган одамлар ҳам бор эди. Келган кишилар бундан буён овул бизларга қарашли, деб эълон қилишган. Маҳаллий маъмурлар булар кимлигини ва ҳақиқатда нимани хоҳлаётганлигини аниқлашга уриниб кўришганида, уларни гаровга олишган. Шундан кейин жангарилар гаровга олинганлар учун тўлов, шунингдек, ўз экипажига эга бўлган вертолёт талаб қилишган. Қирғизистон маъмурлари мутахассислар билан узоқ вақт маслаҳатлашганларидан кейин бу талабларни қондиришга қарор қилишган. Тўлов миқдори ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Айрим маълумотларга қараганда, бу миқдор 200 минг, бошқа маълумотларга қараганда ярим миллион долларни ташкил қилган. Босқинчилар гаровга олинганларни қўйиб юборишган, аммо овулдан кетишни хаёлларига ҳам келтиришмаган. Аксинча, орадан бир неча кун ўтгач, у ердагилар бир неча юз кишига етган.

21 август куни кечқурун босқинчилар саккиз нафар альпинистдан иборат гуруҳни гаровга олган, 21 августдан 22 августга ўтар кечаси эллик кишидан иборат қуролланган отряд Абрамов музлигидаги Ўзбекистон об-ҳавони кузатиш станциясини портлатиб юборган ва ўша ерда ишлаган ўн нафар мутахассисни гаровга олган. Альпинистлардан бири кейинчалик шуларни сўзлаб берган эди: “Йигирма бешинчи август куни эрталаб мужоҳидлар ўн нафар милиция ходими ва маҳаллий аҳолидан икки нафарини лагерга олиб келишди. Милиция ходимлари орасида бир кишининг унвони подполковник, икки киши — кичик зобит, қолган-

лари сержант ва оддий хизматчи эди. Уларнинг қўллари орқасига боғланган. Мужоҳидлар уларни шафқатсизлик билан калтаклай бошлашди. Милиция подполковнигининг қовурғаларини синдиришди ва бошини ёришди, яна тўрт нафар милиция ходимининг ҳам бошини ёришди. Улар милиционерларни тепкилади ва автомат қўндоқлари билан урди”. Интернет орқали юборилган мактубларда айтилган қардош қирғизларга муҳаббат ҳақидаги тезиснинг ёрқин намоёниши ана шу.

Орадан бир неча кун ўтгач, террорчилар қўлига тўрт нафар япон геологи, уларнинг таржимони ва Ички ишлар вазирлиги қўшинларининг қўмондони генерал Шамкеев тушиб қолди. Бу ҳодиса қуйидагича юз берди. Япон геологлари бир неча ойдан бери Чўнг-Олой ва Боткен туманларининг баланд тоғларида олтин конларини излаш билан шуғулланмоқда эди. Геологлари асирга олиш хатари яққол кўриниб турган бўлишига қарамай, туманларнинг маъмурияти уларни кўчириш учун ўз вақтида чора кўрмади. 1 сентябрга ўтар кечаси уларни олиб кетиш учун генерал Шамкеев икки нафар ҳарбий хизматчи билан бирга келди. Ҳолбуки, у ерга маҳаллий аҳолидан юборса ҳам бўлар эди. Японлар кечаси тоғдан тушишдан бош тортишди. Тонг саҳарлаб йўлга тушишга қарор қилишди. Бу орада японлар билан бирга ишлаётган қирғизлар тунда яқин жойда турган жангариларга генерал келганлигини ва японлар жўнаб кетмоқчи бўлаётганини хабар қилган ва бунинг учун мукофот олган. Орадан бир неча соат ўтгач, японлар ва генерал асир олинган, генералнинг қўриқчилари эса отиб ташланган.

18 сентябрга ўтар кечаси юз нафардан ортиқ жангари ўзларини ўраб олган қирғиз ҳарбий хизматчиларига ҳужум қилишди. Бошланиб кетган жангда 7 нафар ҳарбий хизматчи ўлдирилди, 6 нафари ярадор қилинди ва 5 нафари асир олинди. Қирғиз қўмондонлигининг хабарларига қараганда, жангарилар 15 киши йўқотган. Мустақил манбалар берган маълумотларга кўра, йўқотиш бор-йўғи 2 кишини ташкил этган.

Нима ҳам дейиш мумкин? Буларнинг ҳаммаси қайғули ва шармандали. Кичкина Қирғизистон армияси тахминан 12 минг кишидан иборат. Бундан каттароқ армияга эга бўлиш учун мамлакатнинг маблағи йўқ. Бироқ, армиянинг жанговар қобилиятини ошириш, уни тоғларда ҳарбий ҳаракатлар олиб боришга тайёрлаш учун бирон-бир даражада жиддий эътибор берилмаган (ҳозир ҳам эътибор берилмаётир). Пировардида давлат бир неча юз террорчига бас келолмади. Гап фақат ҳарбий операциялар тамомила барбод бўлганлигидагина эмас. Маъмурлар саросимага тушиб

қолишди. Вазиятни барқарорлаштириш учун учта туман негизда зудлик билан Боткен вилояти ташкил этилди. Жўгорку Кенешда пойтахтни воқеаларга яқинроқ бўлган Ўшга кўчириш керак, деган овозлар эшитилди.

Қирғизистон маъмурлари японларни мақбул шартлар билан пул тўлаб қутқариш учун шоша-пиша имконият излай бошлади, чунки бу мамлакат Қирғизистоннинг асосий ҳомийларидан бири. Ўн тўртинчи сентябрда юқорида номи тилга олинган Зубайр ибн Абдурахмон чет элдаги бир қанча оммавий ахборот воситаларига берган интервьюсида Бишкек билан расмий музокаралар олиб боришга тайёр эканлигини таъкидлади. Унинг сўзларига қараганда, мулоқот Қирғизистондан ташқарида — Покистон ёки Афғонистон ҳудудида бўлиши мумкин эди. Сўнгра у ўз қарорини ўзгартириб, Япония ҳукумати вакиллари билан учрашишни талаб қилди. Бироқ Токио бу одамларнинг ҳаммасини ҳақли равишда жиноятчи экстремистлар деб ҳисоблаб, ҳеч қандай Ўзбекистон ислом ҳаракати ҳақида эшитишни ҳам истамади.

Японлар эвазига аввал икки миллион, сўнгра беш миллион доллар талаб қилишди.

Кейинчалик Бирлашган тожик муҳолифати (БТМ) раҳбари аралашиб, Қирғизистон манфаатларини ҳимоя қилганидан сўнг, мендаги маълумотларга қараганда, бир миллион долларга келишишга муваффақ бўлинган. Рост, баъзи манбаларда бир неча баравар кўп ҳақ тўланган, дейилади. Мана сизга жиҳод. Мана сизга ҳақиқий ислом учун курашнинг авж пардаси.

Адолат юзасидан шуни айтиш керакки, Россия ёки ҳатто АҚШ каби қудратли давлатлар ҳам террорчилик ҳаракатларига қарши зарур даражада самарали жавоб бера олмаётир. Чеченистон тажрибаси ҳам, Усама бин Ладен кирдикорлари ҳам шундан далолат бериб турибди. Афтидан, инсоният ислом экстремизми хавфига янада жиддий муносабатда бўлиши ва мана шу аср вабосига қарши даво топиши керак.

Тўражонзоданинг мағлубияти

Тўхтовсиз давом этаётган тожик можароси йилларида Ўрта Осиё бўйича Фарба ўтказилган ва мен иштирок этган ҳамма “давра суҳбатлари”да, илмий конференциялар, симпозиумларда Тожикистон муаммоси бўйича сўзга чиққанларнинг деярли барчаси бу мамлакатда алоҳида турдаги — анъанавий жамият кўринишидаги фуқаролар уруши, яъни кланлар

уруши бораётганлигини эътироф этишди. Субэтник кланлар, уруғ-қабилла кланлари, ҳудудий кланлар ўртасида уруш бормоқда. Лекин, шу билан бирга, маҳаллийчиликни енга оладиган бирдан-бир куч ислом эканлигини деярли ҳамма тан олди. Ва агар Тожикистон Ислом уйғониш партияси рўйхатга олинса ҳамда демократик асосда ўтказиладиган сайловда қатнашса, у шубҳасиз, ошкора суратда ҳокимият тепасига келади, дейилади. Хуллас, Тожикистоннинг келажаги — ислом давлати. Бу эса, ўз навбатида, Ўзбекистондаги, ҳеч бўлмаганда — Фарғона водийсидаги сиёсий вазиятга таъсир кўрсатади. Шу билан бирга, Тожикистондаги исломчиларнинг тахмин қилинган сиёсий муваффақияти уларнинг раҳбари Акбар Тўражонзода шахси билан ҳам боғлани. Унинг ҳақиқий фамилияси Қаҳҳоров.

Акбар Қаҳҳоров. 1954 йилда Душанбедан 20 км масофадаги Роҳати қишлоғида диний арбоб оиласида туғилган. Бухородаги мадрасани, Тошкентдаги Ислом маъҳадини ва Уммон университетини тамомлаган. 1988 йилгача Тошкентда Ўрта Осиё диний бошқармасининг халқаро алоқалар департаментида ишлаган. 1990—1992 йилларда Тожикистон Олий Кенгашининг халқ депутати. 1992—1997 йилларда муҳожирликда бўлиб, ўша ерда БТМнинг етакчиларидан бирига айланган. БТМ ҳукумат билан мурасага келганидан кейин Тожикистон Бош вазирининг биринчи ўринбосари этиб тайинланган. Тожик, ўзбек, араб, рус ва инглиз тилларини билади.

Тўражонзодага турлича муносабатда бўлиш мумкин. Лекин унинг интеллектини ва маълум даражада, омма сиёсатчиси сифатидаги хусусиятларини эътироф этмаслик мумкин эмас. Ҳар ҳолда, у билан ўзбек исломчиларининг етакчилари Зубайр ибн Абдурахмон, Тоҳир Йўлдошев ёки Жума Намангоний ўртасида жуда катта фарқ бор.

Ҳозир айтишим мумкинки, Тожикистондаги воқеаларнинг эҳтимол тутилган ривожланиш йўллари ҳақида юқорида келтирилган фикр кўпроқ интуицияга, эҳтимол, яна айрим узук-юлук далилларга асосланган эди.

1999 йил январида “Шарқ” мустақил социологик маркази Душанбе электоратининг сиёсий қарашларини социологик тадқиқ қилди (Олимова С., Олимов М. Тажикистон на пороге перемен. — М. 1999).

Сайловчиларга қуйидаги саволлар берилди: “Партия ва ҳаракатлардан қайси бири (Тожикистонда 12 та партия ва 3 та ҳаракат бор. — Л.Л) сизга ўхшаган одамларнинг манфаатларини ифода этади?” Жавоб: компартия — 28,5 фоиз; Тожикистон Ислом

уйғониш партияси (ТИУП) — 3,5 фоиз (!!! — *Л.Л.*); Халқ бирлиги партияси (Абдумалик Абдуллажонов партияси) — 0,9 фоиз. “Сиз қандай жамиятда яшашни хоҳлар эдингиз?” Жавоб: демократик жамиятда — 42 фоиз; коммунистик жамиятда — 35,6 фоиз; ислом жамиятида — 5,1 фоиз (!!! — *Л.Л.*); капиталистик жамиятда — 2,1 фоиз. “Сизнингча, мамлакатда умумий аҳволни яхшилашга нима ёрдам бериши мумкин?” Жавоб (бир нечта жавоб бериш мумкин эди. — *Л.Л.*): давлат назоратини мустақкамлаш — 58 фоиз; бозор иқтисодиётини ривожлантириш — 49,7 фоиз; агар керак бўлса, инсон ҳуқуқларини бузиш ҳисобига бўлса ҳам мамлакатда тартибни тиклаш — 42 фоиз; миллий анъаналарни ва умуман, миллий маданиятни қайта тиклаш ва ривожлантириш — 22 фоиз; демократияни ҳар томонлама ривожлантириш — 18,8 фоиз; кундалик ҳаётга ислом тартиб-қоидаларини жорий этиш — 6,4 фоиз (!!! — *Л.Л.*).

Шундай қилиб, сўраб чиқилганларнинг 3,5 фоизи ТИУП учун овоз берди. Уларнинг атиги 6,4 фоизигина кундалик ҳаётга ислом тартиб-қоидаларини жорий этиш мамлакатда умумий аҳволнинг яхшиланишига ёрдам бериши мумкин, деб ҳисоблаган. Сўраб чиқилганларнинг бор-йўғи 5,1 фоизи ислом жамиятида яшаш истагини билдирган.

Биз юқоридаги лойиҳанинг раҳбарларидан бири бўлган Саодат Олимова билан 1999 йилда Тель-Авивда ўтказилган илмий конференцияда учрашдик ва узоқ суҳбатлашдик. У Душанбеда ислом партиясининг ҳам, ислом ғояларининг ҳам обрўси паст эканлиги қайд этилишини, аслида ҳам шундай натижани кутганлигини айтди. Шунга қарамай, у тегишли кўрсаткичлар бир неча банд юқори бўлади, деб ўйлаган. Менинг тадқиқот натижаларини қай даражада бутун мамлакатга татбиқ этиш мумкинлиги ҳақидаги саволимга жавобан Олимова уларнинг марказларида тегишли ҳисоб-китоблар борлигини айтди. Исломи тарафдорлари учун бу кўрсаткичлар нари борса икки барабар кўпайиши мумкин. Олимованинг фикрича, ҳукмрон юқори қатламнинг ҳам, муҳолифатчи қатламнинг ҳам минтақавий характери, давлатнинг сегментларга бўлиниши, Президент ва бошқа сиёсий раҳбарларнинг, энг аввало, ўз минтақавий қатламлари олдидаги жавобгарлиги ҳали узоқ вақт (10—15 йил) сақланиб қолади ва мамлакатнинг сиёсий ҳаётида ислом омилининг роли кучайишига қаршилик қилади.

Бу социологик тадқиқот натижаларига Фарбдаги кўпгина мутахассислар ишонмади, уларни мослаштирилган деб ҳисобладилар. Бунинг устига, 1999 йил 29 сентябрда ўтказилган умумхалқ

референдумига мувофиқ, ислом Тожикистон ижтимоий-сиёсий ҳаётининг қонуний қисми бўлиб қолди.

Ҳаёт социологлар ҳақли бўлганлигини жуда тез тасдиқлади. 1999 йил 17 октябрда Тўражонзода матбуот анжумани ўтказиб, унда, биринчидан, БТМ фаолиятидаги иштирокини тўхтатишини айтди ва иккинчидан, сайловда ҳозирги Президент Раҳмонов номзодини қўллаб-қувватлашга чақирди. Бунга жавобан ТИУП раҳбарияти уни партиядан чиқарганлигини ва бош вазирнинг биринчи ўринбосари лавозимидан чақириб олажagini эълон қилди. У Тўражонзодани ўз кибр-ҳавосини қондириш учун ҳеч қандай тазйиқ усулларидан қайтмайдиган амалпараст деб атади. Лекин ТИУП раҳбарларининг, Тўражонзода 1992 йилдаги фожианинг асосий иштирокчиларидан бири, яъни фуқаролар урушини келтириб чиқарган, деган даъвоси энг жиддий айблов бўлди.

Тўражонзода “Озодлик” радиостанциясининг Тожикистондаги хизматига берган интервьюсида, ТИУП раҳбариятининг мени партиядан чиқариш ҳақидаги баёнотидан ҳайратга тушдим, чунки мен ҳеч қачон бу партиядан бўлган эмасман, деди. У партиядан кириш ҳақида бир неча бор таклифлар бўлганлигини, аммо бу таклифларни қабул қилмаганлигини тушунтирди.

“Мен, — деди Тўражонзода, — муҳолифатнинг айрим ҳарбий бошлиқларига ва дала командирларига кучим етмаяпти, деган хулосага келдим. Мен бугун ҳам, эртага ҳам Сухроб Қосимов, Саидшо Шамолов сингари ва бошқа командирларни Раҳмоновдан бошқа ҳеч ким бошқара олмайди, деб ўйладим. Бизда шундай вазият юзага келди ва биз шу қарорни қабул қилишимиз керак”.

Менинг назаримда, бу — жуда муҳим эътироф. Гап шундаки, санаб ўтилган дала командирлари ва Жума Намангоний ҳам, Тоҳир Йўлдошев ҳам бир-биридан қолишмайди. Уларнинг ҳаммаси, кўпол қилиб айтганда, ҳатто барча эътироф этган эътиборли дин арбобларига тупуради. Улар фақат кучни — қурол кучини ва пул кучини тан олади, холос. Вассалом.

Пировардида нима дейиш мумкин? Тожикистонда анъанавий ислом кимга ютқазди: қабилачилик сепаратизмигами ёки ваҳобийликка, деб баҳслашиш мумкин. Лекин, ўйлашимча, бу ўринда масаланинг моҳияти бошқа нарсада. Мусулмон руҳонийларининг ўз қавмларига таъсири кўп йиллар ҳаёл қилинган даражада кучли бўлиб чиқмади. Ҳар ҳолда, у исломни ниқоб қилиб олган экстремизм ва террорчиликка қаршилик кўрсата олмаслиги аён бўлди. Ислом шиорлари аслида айрим минтақавий йўлбошчилар

томонидан ҳокимиятни қўлга киритиш учун қурол бўлиб чиқди. Бу қурол иш бермади. Ислом экстремизмини Тожикистон халқи рад этди.

ФРОНТ ОРТИДАГИ ФРОНТ (Афғон урушининг давомли акс садоси)

Назаримда, Афғонистон ва Толибон ҳақида кейинги вақтларда шу қадар кўп ва турли даражаларда (илмий, амалий, публицистик ва шу каби даражаларда) ёзилдики, ҳар қандай янги матн маъно-мазмунсиз такрор бўлади, холос. Шундай бўлса-да, мен бу мавзунинг айрим нозик жиҳатларига тўхталиб ўтмоқчиман. Улар, назаримда, Ўзбекистонни Афғонистон учун курашга тортилган асосий кучлар билан боғлайдиган ишларни яхшироқ кўриш ва ҳис этиш имконини беради.

ҚИЛИЧ, АММО ДАМОКЛНИНГ ҚИЛИЧИ ЭМАС (Нима сабабдан жаҳон ҳамжамияти жим турибди?)

2000 йил йигирма биринчи апрелда Тошкентда минтақадаги тўрт давлат бошлиқларининг минтақавий хавфсизлик масалаларига бағишланган саммити бўлиб ўтди. “Независимая газета” бу учрашув ҳақида “Марказий Осиёнинг Дамокл қиличи” деган сарлавҳа остида батафсил ахборот босиб чиқарди (НГ, 2000 йил 26 апрель).

“Дамокл қиличи” — албатта, машҳур мажозий ибора, аммо бу ҳодисага нисбатан ўринсиз ишлатилган. Унинг маъноси мутлақо бошқача. У Цицерон “Тускулан суҳбатлари” деган асарига ҳикоя қилиб берган қадимги юнон афсонасидан келиб чиққан. Сиракуз ҳукмдори катта Дионисийнинг яқин кишиларидан бири бўлмиш Дамокл ҳасад билан уни энг бахтли одам, деб атай бошлаган. Дионисий ҳасадгўининг таъзирини бериб қўйиш учун, Дамоклни ўз ўрнига ўтқазиб қўйган. Базм чоғида Дамокл боши узра от қилида кескир қилич илиниб турганини кўриб қолади. Дионисий бу — бошқалар назарида бахтли бўлишига қарамай, ҳаётига таҳдид солаётган хатарлар рамзи эканлигини тушунтиради. Дамокл қиличи — фаровонлик, бадастирлик учун тўланган ҳақ. Ўзбекистоннинг эса толибларсиз ҳам муаммолари бошидан ошиб ётибди. Шундай экан, Ўзбекистон боши узра қилич турган бўлса ҳам (афтидан, бу — ҳақиқат), у Дамокл қиличи эмас, асло.

Хўш, Тошкент учрашуви нима билан тугади? Ўзбекистон, Тожикистон, Қозоғистон ва Қирғизистон раҳбарлари жаҳон ҳамжамиятини ҳозирги Афғонистонга — ҳарбий полигонгина эмас, шу билан бирга, бугун унинг ҳарбий лагерларида тайёргарликдан ўтаётган, эртага эса дунёнинг истаган қайноқ нуқтасида пайдо бўла оладиган террорчилар ва ёлланма аскарлар маконига айланиб қолган давлатга нисбатан ҳеч қандай чора кўрмаётганликда айбладилар.

Учрашувда “Олти плюс икки” гуруҳи доирасида 1999 йилги Тошкент декларацияси билан бошланган мулоқот афғон муаммосининг асосий муҳим йўналишлари — томонларни яраштириш масаласида суст кечмоқда, деган яқдил фикр билдирилди. “Олти плюс икки” гуруҳи шу ҳолида Марказий Осиёда вазиятни соғломлаштиришга қодир эмас.

Шуни эслатиб ўтмоқчиманки, мазкур гуруҳ 1997 йил августидан Тошкент ташаббуси билан тузилган эди. Унга Афғонистонга қўшни олтита мамлакат — Эрон, Хитой, Покистон, Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон, шунингдек, Россия ва АҚШ кирди. 1999 йил 19—20 июлда Тошкентда “Олти плюс икки” (Афғонистон қўшнилари ва дўстлари) гуруҳида қатнашувчи мамлакатлар ташқи ишлар вазирлари ўринбосарларининг, шунингдек, Афғонистондан келган икки делегация — Толибон ҳаракати ва Бирлашган фронт вакиллариининг учрашуви бўлиб ўтди. Учрашув якунида “Афғонистондаги можарони тинч йўл билан бартараф этишнинг асосий тамойиллари тўғрисида декларация” қабул қилинди. Декларацияни ёпиқ эшиклар ортида “Олти плюс икки” гуруҳининг Туркменистондан бошқа ҳамма аъзолари имзолади. Тошкент учрашувида АҚШ толибонларнинг бин Ладенни қўллаб-қувватлаши қораланишига эришди. Лекин буни учрашувдаги бирдан-бир муваффақият дейиш мумкин. Уруш ҳаракатларини тўхта-тиш ҳамда коалицион ҳукумат тузиш ғояси амалга ошмади.

Апрель ойидаги Тошкент саммитига қайтайлик. Бу учрашув тамом бўлганидан кейин журналистлар билан ташкил этилган матбуот анжуманида Назарбоев, Ақаев, Раҳмонов ва Каримов сўзга чиқдилар.

Ислоҳ Каримовнинг чиқишига эътиборни қаратмоқчиман. Мана ўша нутқдан бир парча:

“Жаноблар! Сиз Афғонистондан жуда узоқда бўлган Европада яшайсиз ва, афтидан, бизнинг Марказий Осиё давлатларидаги, энг аввало, Тожикистон ва Ўзбекистондаги вазиятни издан чиқараётган ташқи омилни тушунишингиз қийин. Шунинг учун, агар ислоҳотларни жадаллаштирсангиз, шунинг ўзи эртанги фа-

ровонлик масаласини ҳал қилиш учун кифоя, деб бизни ишонтиришга беҳуда уринясиз. Агар шундай бўлганда ҳам, бу қисман тўғри. Энг муҳими эса, биз шундоққина ёнимиздаги босқинчилар, кўпуровчилар лагерларида террорчилар тайёрланаётган, улар кўлда қурол билан юртимизда янги тартиб ўрнатмоқчи бўлаётган бир вақтда, жуда кучли мафкуравий босқинчилик юз бераётган бир вақтда муттасил хавф-хатар туғдириб турган таҳдидни барта-раф этишимиз керак.

Минтақага қанчадан-қанча кўпуровчилик адабиёти кириб келаётганига, қанчадан-қанча тарғиботчилар муқаддас ислом динимизга сиёсий тус беришга уринаётганига бир назар ташланг. Биз Афғонистонни хавфсизлигимизга ташқаридан бўлаётган жиддий таҳдид деб ҳисоблаймиз ҳамда жаҳон ҳамжамиятидан бу муаммо билан жиддий ва тубдан шуғулланишни сўрашга ҳақлимиз.

Жаҳон ҳамжамияти сусткашлик билан ҳаракат қилаётгани сабабли Марказий Осиёдаги тўрт давлат халқаро экстремизмдан, шу жумладан диний экстремизмдан ҳам биргалашиб ҳимояланиш учун ўз кучларини бирлаштиришга қарор қилишди. Шу мақсадда улар Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистондан қайси бирига бўлса ҳам таҳдид туғилган тақдирда уларнинг биргалашиб ҳаракат қилишини назарда тутувчи тўрт томонлама битимни имзолади”.

Фарбдаги баъзи таниқли таҳлилчиларнинг менга мутлақо асосли бўлиб туюлаётган фикрига қараганда, бу Тошкент саммити биргалашиб ҳимояланиш маъносида бирон-бир амалий натижага олиб келиши мумкин эмас, чунки Қирғизистоннинг заифлиги очик кўриниб турибди, Тожикистон парчаланиб кетган, Қозоғистон эса ҳарбий ҳаракатларда фаол қатнашишга истак билдирмаяпти, негаки толиблар Қозоғистонга тўғридан-тўғри хавф солаётгани йўқ. Лекин саммит ташвиқотчилик ролини ўйнади ва Россиянинг Ўрта Осиёдаги ҳозирлигини кучайтириш учун замин тайёрлади.

Ҳар ҳолда, нега жаҳон ҳамжамияти, энг аввало БМТ Афғонистондаги воқеалар жараёнига деярли аралашмаётир? Бу саволга энг умумий жавоб мана бундай бўлиши мумкин: афғон урушида қатнашаётган томонларга, афғон сиёсий ҳаётининг асосий кучларига таъсир кўрсатишга (бу ўринда БМТ орқали) реал қодир бўлган давлатларнинг манфаатлари бир-бирига зид, ёки улар таъсир кўрсатиш воситаларига эга эмас ёки умуман ҳозир ўзлари учун муҳимроқ ишлар билан банд. Умуман, Афғонистондаги вазиятни ушбу мамлакат тарихидан айрича баҳолаб бўлмайди.

Жумбоқли мамлакат

Афғонистон — замонлар риштаси чиндан-да узилиб қолган, бир вақтлар бу заминда мавжуд бўлган, ҳозирги тожиклар ва ўзбекларнинг аجدодлари яшаган буюк цивилизациялар ва давлатларнинг изларини давр тўзонлари босиб кўмиб юборган мамлакат. Натижада бу жойда яшаган халқлар у ердан кетиб қолди — ким жанубга, ким шимолга, ким ғарбга. Қадим замонларнинг баъзи меъморчилик ёдгорликларигина сақланиб қолди. Айтишларича, Искандар Зулқарнайн асос солган ҳамда Шарқнинг турли қадимги ва ўрта аср давлатлари таркибига кирган Ҳирот қолди. Ҳиротга яқин жойдаги улкан меъморчилик ансамбли Мусалло (1417—1438) сақланиб қолди. Ўзбеклар учун Ҳирот айниқса қадрли, чунки бу шаҳарда Алишер Навоий яшаган.

Кобул ҳам қадимги Боло Ҳисор кўрғони билан сақланиб қолди. У гарчи Ҳиротдан ярим минг йилча ёш бўлса-да, тахминан Лондон билан тенгдош. Бу шаҳар XVI аср бошларида Бобурийлар давлатининг пойтахти бўлган.

Афғонистоннинг энг йирик этноси — пуштунлар. Улар жангари ва уруш олиб бориш учун яхши уюшган бўлиб, ўз ҳарбий жасоратларини бир неча бор амалда исботлаганлар. Пуштунлар ўзларининг дастлабки давлат тузилмаларини XVI асрда барпо этган бўлиб, тез орада (турклар билан бир вақтда) Эронни босиб олдилар. XVIII асрнинг биринчи ярмида Нодиршоҳ Ашраф турклар ва пуштунларни Эрондан қувиб чиқарди ҳамда Афғонистон худудини босиб олди. Ашраф империяси парчаланиб кетганидан кейин Аҳмадшоҳ Дурроний томонидан биринчи афғон давлати — Дурронийлар салтанатига (1747—1818 йиллар) асос солинди. Бу давлат энг раванқ топган даврида ҳозирги Афғонистон худудидан ташқари шимоли-шарқий Ҳиндистон, шарқий Эрон, жанубий Туркистон худудларини ўз таркибига қўшиб олган эди. Унинг пойтахти аввалига Қандаҳор, сўнгра эса Кобул бўлган. XIX асрда ва XX аср бошларида Буюк Британия Афғонистонни ўзига бўйсундириш учун уч марта уриниб кўрди. Бу уринишлар унинг учун шармандали тугади. Англия биринчи инглиз-афғон урушидаёқ (1838—1842 йиллар) дастлабки мағлубиятга учради. Иккинчи уруш (1878—1880 йиллар) натижасида инглизлар Афғонистоннинг ташқи сиёсати устидан назоратни қўлга киритишга муваффақ бўлдилар, бироқ Афғонистонни забт этиш амалга ошмади. 1919 йил майида Буюк Британияга қарши миллий-озодлик урушига Афғонистон подшоси Омонуллохон бошчилик қилди. 1919 йил июни-

даёқ Буюк Британия Афғонистоннинг мустақиллигини тан олишга мажбур бўлди. Бу — Англиянинг мустамлакачилик урушларидаги камдан-кам юз берган, эҳтимол бирдан-бир, ана шундай катта мағлубияти эди, дейиш мумкин. Ўйлашимча, бу мағлубият Ўрта Осиёда совет ҳокимиятининг қарор топишига ёрдамлашди, чунки у Англияга қаттиқ зарба берди.

Омонуллохон Афғонистоннинг XX аср тарихидаги энг машҳур сиймо эди. Бундай хулоса чиқариш учун унинг учинчи инглиз-афғон урушида қўлга киритган ғалабасиёқ кифоя. Лекин Омонуллохон эскириб кетган феодал тартиботларни тугатишга, миллий иқтисодиётда капиталистик муносабатларни ривожлантиришга, миллий маданиятни юксалтиришга қаратилган ислохотларни амалга ошира бошлади. Мана шу вақтда Афғонистон тарихида оқилона тушунтириб бериш қийин бўлган воқеалар бошланади. Гўё шум тақдир бу мамлакатни ўз гирдобига тортгандек, гўё қандайдир номаълум илоҳий куч турмуш маромини ҳалокат сари буриб юборгандек.

Ўзингиз бир ўйлаб кўринг. 1929 йилда Англия томонидан қўллаб-қувватланган исён натижасида Омонуллохон тахтдан ағдарилди. Ҳокимиятни феодал-клерикал реакция вакиллари босиб олди, Афғонистоннинг илғор тараққиёти тўхтатиб қўйилди. Омонуллохон муҳожирликда яна 31 йил яшади. У ўз мамлакати учун қанча ишлар қилиши мумкин эди. Бу мамлакат тараққиёт йўлида қанча қўп муваффақиятларни қўлга киритиши мумкин эди!

1929 йил октябрида ҳокимият тепасига Нодиршоҳ сулоласи келиб, 1973 йил июлига қадар, мамлакатда тўнтариш натижасида республика эълон қилингунча ҳукмронлик қилди. Бу тўнтариш мамлакатга қандай зарар келтиргани ҳозир ҳаммага аён.

Ҳозирги аҳволни тушуниш учун муҳим бўлган яна бир нечта далилни келтириб ўтаман. Иккинчи инглиз-афғон урушидан кейин Дюран чизиғи ўтказилган бўлиб, у этник пуштунлар яшаган ҳудудни иккига бўлиб ташлади. Дюран чизигидан шарқда қолган пуштунлар ҳозир Покистон фуқаролари. Лекин Афғонистонда сўнгги юз йил қўлдан кетган ҳудудларни қайтаришга, ҳозирги Покистоннинг бир қисми ҳисобига Пуштунистон барпо этиб, унга Покистоннинг океанга чиқиш имконини берувчи Белужистонни қўшишга ҳаракат қилиш билан ўтди.

XIX аср охирида Афғонистоннинг шимолий чегараси ҳозирги ҳолатида Россия, Британия ва Афғонистон маъмурлари томонидан тан олинганидан кейин, Бухоро амирлигининг туркий тилли ва форсий тилли аҳолиси жўгрофий горизонтал бўйича бир-би-

ридан ажралиб қолди. Лекин бу ҳол ўша вақтда уларнинг оилавий ва савдо алоқалари бузилишига олиб келмади. Қизил Армия Бухоро амирлигини тор-мор қилганидан кейин Шарқий Бухоронинг ярим миллионга яқин аҳолиси Афғонистоннинг чегарага яқин ерларига қочиб боргани юқорида айтилган эди. Умуман эса, XX асрда Афғонистон Ўрта Осиёдан муҳожирликнинг учта — йигирманчи йиллар бошидаги, ўттизинчи йиллар ўрталаридаги ва тўқсонинчи йиллар бошларидаги тўлқинини бошидан кечирди. Бу ҳол афғон бўлмаган этнослар салмоғи ўзгаришига таъсир кўрсатмаслиги мумкин эмасди. Саксонинчи йилларнинг ўрталаридаёқ мамлакатдаги ўзбеклар ва тожиклар сони деярли 30 фоизга етди.

1978 йил апрелида мамлакатда навбатдаги давлат тўнтариши юз берди. Уни 1965 йилда ташкил этилган ва илмий социализмни ўзининг мафкуравий асоси деб эълон қилган Афғонистон Халқ-демократик партияси амалга оширди. Бу ғоянинг Афғонистон учун бемаънилиги ва мутлақо нореаллиги яққол кўриниб турарди. Кобулдаги апрель тўнтариши (Афғонистонда қабул қилинган тақвим бўйича — савр ойининг 7-куни) Кобул гарнизонининг 4 ва 15-танк бригадалари томонидан амалга оширилди. Ўша вақтда подшо саройи кўриқчиларига танклар билан ҳужум қилиш Афғонистон ҳаётида ҳам, бутун минтақа ҳаётида ҳам туб ўзгаришларга олиб келади, деб ҳеч ким ўйламаган эди. Айниқса, — у Совет Иттифоқи парчаланиб кетишининг билвосита сабабларидан бири бўлишини ҳеч ким билмаган.

Афғон тарихида яна бурилиш юз берди. 1994 йилда сиёсий ҳаёт саҳнасиغا Толибон ҳаракати чиқди. Бу ҳаракат пуштун қабилалари орасида дунёга келди ва ҳамма пуштун кучларини, ҳатто коммунистларни ва 1992 йилда мамлакат шимолидан чиққан этник коалиция томонидан Кобулнинг босиб олинишига кўника олмаган роялистларни ҳам бирлаштиришга муваффақ бўлди. Биргина шу омил туфайлиёқ Покистон пуштунларни ўзига қаратилган даъволардан бошқа томонга буриб юборган толибларга ҳомий бўлди.

Толибон ўзининг диний моҳиятига кўра, консерватив-фундаменталистик руҳдаги ҳаракат бўлиб, Саудия Арабистонидаги ваҳҳобийликка яқин туради (аммо толиблар ўзларини ваҳҳобийлар тоифасидан ҳисобламайди). Эрон бу ҳаракатдан ўз мақсадларида асло фойдалана олмас эди, чунки толиблар очикдан-очик шиаларга қарши. Шу сабабли Толибон дарров америкаликларга бутунлай маъқул тушди.

Шундан кейин асосий воқеалар қуйидагича ривожланиб борди.

Воқеаларнинг навбатдаги бурилиши газ билан боғлиқ. Туркменистон катта газ захираларига эга ва уни Россияни четлаб экспорт қилишга интилоқда. Покистонга газ жуда зарур, бундан ташқари, у ўз портларидан фойдаланиб, Ўрта Осиё учун маҳсулот сотиш бозорига айланишни истайди. Американинг “United Oil of California” фирмаси Туркменистонни Ҳинд океани билан боғлаши керак бўлган газ қувурини ётқизиш учун Саудиянинг “Дельта” фирмаси билан бирлашди. Афғон мужоҳидларини қўллаб-қувватлаб келган Саудия Арабистони, Покистон ва АҚШдан иборат эски коалиция пуштун фундаменталистлари — толиблар теварагида қайта тикланмоқда.

Шу туфайли Эрон Россия билан иттифоқ бўлмоқда, 1994 йилдан бери тожик ислом мухолифатига тазйиқ ўтказиб келмоқда, Душанбедаги россияпараст ҳукумат билан битим тузишга ҳаракат қилмоқда. Эрон-Россия иттифоқининг мақсади америкаликлар, покистонликлар ва саудияликлар ўртасида бирлаштирувчи омил вужудга келишининг олдини олишдан иборат. Чунки улар шу тариқа суннийлар ҳамжиҳатлигидан фойдаланиб, Ўрта Осиёни Покистон орқали халқаро бозорга боғлаб олишлари ва Россия билан Эронга минтақада иккинчи даражали ўрин беришлари мумкин.

Буларнинг ҳаммаси, умуман ва бутунлай олганда, кўпчиликка яхши маълум. Лекин бу ҳол Тошкент учун қандай муаммолар туғдирди? Афғонистоннинг сиёсий ва ижтимоий ҳаётидаги қандай тамойиллар Ўзбекистоннинг хавфсизлигига анча кучли таъсир кўрсатиши мумкин ва ҳозир ҳам кўрсатмоқда? Толибларнинг муваффақиятлари Фарғона водийсида ваҳҳобийликнинг фаоллашувиغا ёрдам берганлиги, шунинг ўзиёқ бир қанча мураккаб муаммоларни келтириб чиқарганлиги ҳақида юқорида гапирилди. Толиблар назорат қилиб турган ҳудудда, хусусан бин Ладеннинг Қандаҳордаги лагерларида Ўзбекистонда террорчилик операцияларини олиб бориш учун ислом жангарилари тайёрланди ва тайёрланмоқда. Аммо, ўйлашимча, Ўзбекистон учун асосий ва жуда жиддий хавф-хатарлар бошқа.

Биринчи хавф — аллақачон Афғонистонни ютиб юборган ва Тожикистонни қамраб олаётган ислом ниқобидаги жинояткорона нарқобизнес тўлқини. Иккинчи хавф — Ўзбекистонни у ёки бу шаклда Афғонистон ичидаги этнослараро қарама-қаршилик ўпқонига тортиш.

Наркобизнес

Кўп йиллик фуқаролар уруши ва ҳамма соҳаларни қамраб олган иқтисодий вайроналик шунга олиб келдики, афғон деҳқонлари учун наркотиклар етиштириш ва сотиш муҳим, баъзан эса бирдан-бир даромад манбаига айланиб қолди. Мужоҳидлар гуруҳларининг кўпчилиги урушга қилган харажатлари ўрнини наркотиклар сотиш ҳисобига тўлдириб келди. Шу билан бирга, наркобизнес узоқ давом этиши мумкин эмаслиги, бу бизнес охир-оқибатда афғон жамиятини ижтимоий ҳалокатга олиб келиши аниқ эди. Лекин Раббоний — Маъсуд ҳукумати юз бераётган жараёнларни тўхтатиш у ёқда турсин, ҳатто секинлаштира олмади ҳам.

Наркотиклар контрабандасидан жуда катта даромад олган толиблар уларни ишлаб чиқаришни амалда ошкоралаштирдилар. Кўкнори экиладиган майдонлар кенгайиб боргани сари Покистондан органик ўғитлар экспорт қилиш рағбатлантира бошланди, ирригация тизимлари тикланди. Қисқа вақт ичида қорадори хом ашёси ҳосилдорлигини ошириш учун энг илғор усуллардан фойдаланадиган намунали хўжаликлар пайдо бўлди, шунингдек, тахминан 18—20 та героин ишлаб чиқарадиган фабрика-лаборатория ташкил қилинди.

Париждаги илмий тадқиқотлар Миллий марказидаги ғоят билимдон ва кўп нарсадан хабардор таҳлилчи Оливье Руа 1997 йилда Афғонистонда 58416 гектар майдонда 2805 тонна наркотик модда етиштирилганлиги ҳақидаги маълумотларни келтиради (Компас. 1998. 3-сон. ИТАР-ТАСС). Бу маълумотлар наркотик моддаларни назорат қилиш бўйича БМТ комиссиясининг (UNASP) 1997 йилги маърузаси билан мос келади. Ўша йили Афғонистон наркотик моддалар ишлаб чиқариш бўйича Колумбиядан ва бу соҳадаги ўзининг асосий рақобатчиси Бирмадан ўзиб кетиб, дунёда биринчи ўринга чиқди. Шу билан бирга, опиум хом ашёсининг 94 фоизи толиблар назорати остидаги вилоятларда етиштирилган эди. (Ўзбекистан: обретение нового облика. 424-бет). БМТ ва Интерпол экспертлари маълумотларига қараганда, толиблар 1997 йилда бутун дунёдаги яширин героин бозорининг 45 фоизини назорат қилган, Афғонистондан хуфия бозорга етказиб берилаётган бу наркотик моддаларнинг умумий баҳоси эса 70—75 миллиард долларни ташкил этган (Центральная Азия. 1-сон. 1997. 10-бет).

Мана, яна ҳам янги рақамлар. БМТнинг 1999 йилдаги маълумотларига кўра, 90 фоизи Европада тарқатиладиган гиёҳванд

опиумнинг дунё бўйича 75 фоизи Афғонистонда ишлаб чиқарилмоқда (И. Каримовнинг 1999 йил 18 ноябрда ЕХХТ Истанбул саммитида сўзлаган нутқидан).

Афғон наркотикларининг анча қисми (норасмий маълумотларга қараганда, 80 фоизигача) Европага Тожикистон орқали олиб борилмоқда. Тожикистон божхона ходимлари ва россиялик чегарачиларнинг куч-ғайратларига қарамай, бу ерда наркотиклар контрабандаси умумиллий муаммога айланди. Наркомафия фаолиятининг нозик усуллари туфайли мамлакат том маънода хароб бўлиш, маҳаллий аҳоли, айниқса ёшларнинг наркотик моддага боғланиб қолиши ўсаётганлиги муносабати билан ижтимоий таназулга юз тутиш хавфи остида қолди. Шу билан бирга, Тожикистоннинг наркомафияси чет эл наркомафияси билан жадал интеграциялашмоқда (Центральная Азия. 2(14)-сон, 1998, 58-бет).

Ҳозир ислом ниқоби остида иш олиб бораётган жиноий наркобизнес Ўзбекистон ва бутун Ўрта Осиё минтақасининг хавфсизлигига таҳдид солаётган террорчиликни озиклантириб турган асосий муҳитдир. Ўзбекистон маъмурлари ҳозир наркотиклар ташиладиган маршрутларга тўсиқ қўйиш учун қўлидан келган ҳамма ишни қилмоқда. Лекин битта давлатнинг қаҳрамонларча куч-ғайрати бутун курраи замин учун глобал аҳамиятга эга бўлган муаммоларни ҳал эта олмайди. Шубҳасиз, иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатлар Ўзбекистон худудида наркобизнесга қарши кураш тизимини барпо этиш учун БМТ шафелигида унга зарур ёрдамни беришлари керак. Бу соҳада сусткашлик қилинса, фақат Ўзбекистонгина зарар кўриб қолмайди. Наҳотки, жаҳон ҳамжамияти янги қирғинбаротга, янги оммавий қурбонларга йўл қўйса?

Элатлараро қарама-қаршилик ўпқони

Агар совет қўшинлари бостириб кирмаганида эди, Афғонистон ҳозир ҳам минтақада ва ҳатто дунёда барқарорлик ороли бўлиб қолаверарди, деган гапларни бугун ҳам эшитишга ва ўқишга тўғри келмоқда. Ҳолбуки, бундай дейишга асос йўқ. Бу мамлакатдаги этнослараро қарама-қаршиликлар охириги ўн йилликлар мобайнида кучсизланиш у ёқда турсин, аксинча, вақти-вақти билан ўта кескинлашиб борди. Гап асосан пуштунлар билан Афғонистон шимолида яшайдиган этнослар (тожиклар, ўзбеклар, хазарийлар) ўртасидаги муносабатлар ҳақида бормоқда.

Афтидан, Афғонистон тарихида фақат бир марта пуштун бўлмаган этнослар ўртасида жиддий можароли вазият вужудга келган бўлса керак. Бу — Ўзбекистоннинг миллий мустақиллиги учун ҳаракат етакчиси, йигирманчи йилларда чет элга муҳожирликка кетган Иброҳимбекнинг Ҳиндукуш шимолида Бухоро амири бошчилигида мустақил давлат тузишга уриниши туфайли бўлган эди. Бу давлат асосини маҳаллий ҳамда муҳожир ўзбеклар ва тожиклар ташкил қилиши керак эди. Тарихчиларнинг гувоҳлик беришига қараганда, бу уриниш ўзбеклар билан хазарийлар ўртасида муносабат кескинлашувига олиб келган. Бошқа барча ҳолларда шимолдаги оз сонли миллатлар пуштунлар зўравонлигига бир ёқадан бош чиқариб қаршилик кўрсатишга ҳаракат қилишган. Амударё водийсида ва Ҳиндукуш ёнбағирларида Афғонистон аҳолисининг асосий қисмини ташкил этувчи ўзбеклар авваллари ҳам тожиклар ва хазарийлар билан бирга бир неча бор қўлга қурол олиб, Кобулдаги пуштун ҳукмронларга қарши чиқишган, аммо уларнинг ҳаммаси шафқатсизларча бостирилган.

Афғонистондаги совет ҳарбий бўлинмаларининг пайдо бўлиши пуштунларни ҳам, мамлакатнинг пуштун бўлмаган аҳолисини ҳам ташқаридан қилинган босқинчиликка қарши курашда ислом байроғи остида вақтинча жипслаштирди. Муқаддас уруш Раббоний ва Маъсуднинг тожиклардан иборат, Ҳикматёрнинг пуштунлардан иборат, Халилийнинг хазарийлардан иборат ва Дўстумнинг ўзбеклардан иборат қуроли тузилмаларини бирлаштирди. Лекин 40-армия мамлакатдан чиқиб кетиши билан этнослар ўртасидаги анъанавий ўзаро низолар қайтадан бошланди.

Ўзбекларнинг пуштунлар таъсиридан халос бўлиш йўлидаги охириги уринишларидан кейин орадан етмиш йил ўтгач, уларнинг ўз миллий тақдирларини ўзлари белгилаш ғоялари Дўстум раҳбарлигидаги Афғонистон Миллий ислом ҳаракати дастурида яна баён этилди. Дўстум 1998 йил август ойига қадар иқтисодий жиҳатдан ривожланган Балх, Фарёб, Саманган ва Жузжон вилоятларини назорат қилиб турди. Бу гал ўз тақдирини ўзи белгилашни федерал Афғонистон таркибида мухторият шаклида амалга ошириш назарда тутилган эди. Лекин федерализм ғояси Афғонистон учун азалдан амалга ошириб бўлмайдиган ғоядир. Мамлакатда фақат Нуристон ва Хазаражат туманлари аҳолиси моноэтник, холос. Бу гап аввало тожиклар ва пуштунларга тааллуқли бўлиб, улар бутун мамлакатга тарқалиб кетган.

Толибоннинг аслида мамлакатни пуштунлардан иборат қилиш йўли (тожик аҳолисини Кобул шимолидаги текисликка кўчириш, Кобулда яшайдиган хазарийларни камситиш) Афғонистондаги

этнослар ўртасидаги муносабатни жуда кескинлаштириб юборди. Этник жиҳатдан яна ҳам кўпроқ қутблашиш юз бермоқда. Шу нарса сиёсий жиҳатдан жуда муҳимки, пуштунларни Покистон ва Саудия Арабистони, пуштун бўлмаганларни Эрон ва Россия қўллаб-қувватламоқда.

Мустақиллик қўлга киритилганидан кейин Тожикистон ва Ўзбекистоннинг Афғонистонга нисбатан жуда нозик сиёсат олиб боришига тўғри келмоқда. Чунки бу мамлакатда кўплаб тожиклар ва ўзбеклар истиқомат қилишади. Афғонистондаги тожиклар 1992 йилда 5 миллион кишини (ҳолбуки, Тожикистоннинг ўзида бу вақтда 3 миллион 172 минг тожик бор эди), ўзбеклар эса қарийб 2 миллион кишини ташкил қиларди. Янги мустақил давлатлардан қўшни мамлакатга кўзга ташланадиган ва ташланмайдиган ришталар тортилди ва бу ҳол, аслини олганда, мутлақо қонунийдир. Афсуски, бу вақтда Тожикистонда вужудга келган ва фуқаролар урушига айланиб кетган элатлараро қарама-қаршиликлар (субэтник қарама-қаршиликлар билан бир қаторда ёки ҳатто уларга қўшимча равишда) Афғонистонда тожиклар билан ўзбекларнинг қарама-қаршилигига туртки бўлди. Тожик Аҳмадшоҳ Маъсуднинг ташвиқотчилик нутқларида Тожикистонни, Афғонистонни, Самарқанд ва Бухорони бирлаштирадиган Буюк Тожикистонни барпо этиш мумкинлиги ҳақида фикрлар эшитила бошлади (Хойман А. Значение Афганистана для Центральной Азии. // JPJS. Central Asia and the Caucasus Review. 1996. №5. 89-бет). Маълумки, буларнинг барчаси фожиали оқибатларга олиб келди ва олиб келмоқда.

1997 йилда француз кинематографчилари “Маъсуд — афғон жангчиси” деган ҳужжатли фильм ишладилар. Фильм ижодкорлари бош персонажга очиқдан-очиқ ижобий нуқтаи назардан ёндашадилар. Аҳмадшоҳ Маъсуд жанглар ва юришлар вақтида ҳам, кундалик тинч ҳаётда ҳам жуда жонли лавҳалар орқали кўрсатилган. Фильмга қараб фикр юритиладиган бўлса, Яратган унга ақлдан ҳам, жасоратдан ҳам берган, яхшигина урушишни ҳам билади. Афтидан, шундай бўлса ҳам керак. Фильмнинг анчагина қисмини француз журналистларининг Маъсуд билан толиблар ҳақидаги суҳбатлари ташкил қилади. Маъсуд толиблар Афғонистонда коммунистик диктатурадан фарқ қилмайдиган диктатура ўрнатишга ҳаракат қилмоқда, улар исломни бузмоқда, дейди. Буларнинг ҳаммаси пировардида Маъсуд ҳақида яхши таассурот қолдиради. Аммо у ҳам қонли афғон гилдирагини ҳаракатга келтиришга ўзининг каттагина ҳиссасини қўшганлигини унутиб бўладими?

Аминманки, яқин ўн йилликда афгон этнослари ўртасидаги можарога чек қўйиб бўлмайди. Шимолий иттифоқ толибларни енгишга қодир эмас. Пуштунлар билан пуштун бўлмаган этнослар нисбати тахминан баравар. Пуштунлар сони 10 миллиондан ортиқ, пуштун бўлмаган этнослар (тожиклар, ўзбеклар, хазарийлар) 9 миллион кишига яқин. Лекин ҳозир Панжшер водийсининг Маъсуд назоратидаги жойлар аҳолиси бир миллиондан сал кўпроқ. Шу билан бирга, пуштунлар ягона этнос бўлганлари ҳолда, тожиклар, ўзбеклар ва хазарийлар (1,7 миллион) ўртасида турли, асосан тарихий-маданий сабабларга кўра, бундай бирлик бўлмаган, йўқ ва афтидан, ҳеч қачон бўлмайди ҳам.

Яна бир мулоҳаза. Афғонистондаги пуштунлар мамлакатнинг шимоли-ғарбида яшайдиган покистонлик пуштунлар (асосан кўчманчи ва яримкўчманчилар) билан ўзларини бир деб биледи. Улар эса 20 миллиондан ортиқ. Барча пуштун уруғлари иттифоқи (афридийлар, вазирлар, гилзаилар, дурронийлар ва бошқалар) 30 миллиондан ортиқ (БЭС.—М. 1998. 83-бет). Пуштунлар табиатан Афғонистондаги бошқа этносларга қараганда жангарироқ халқ. Сўнги йилларда уларга барча қабилалар учун муштарак бўлган ташкилий тузилма етишмаётган эди. Толибон ҳаракати вужудга келгач, улар ана шундай тузилмага эга бўлди.

Шу билан бирга, маълум бўлишича, толиблар тоғларда мустақам ўрнашиб олган Маъсудни узил-кесил тор-мор қилолмайди. Башарти, толиблар Маъсуддан устун кела олса ҳам, Маъсуд Тожикистонга ўтиб кетади ва Афғонистоннинг шимоли-шарқий туманларидаги тоғларда партизанлар урушини давом эттиради, деб ўйлайман. Толиблар курашни тўхтатмайди, Маъсуднинг Тожикистондаги тахмин қилинаётган базаларига зарба бераверади. Умуман, шимолдаги Кундуз ва Толикон вилоятлари устидан назорат ўрнатгач, толиблар бевосита Тожикистоннинг Тавилдара ва Жирғатол туманларига олиб борадиган йўлакка чиқиб олади. Агар шундай бўлса, Фарғона водийсига олиб борадиган йўл террорчи гуруҳлар учун очиқ бўлиб қолади. Улар бирон-бир ҳарбий ҳаракатлар қилиш учун ана шу имкониятдан фойдаланадими-йўқми, бу — бошқа масала.

Афғонистон учун кураш

Афғонистонда устунлик қилиш учун катта ўйинга жалб этилган жаҳондаги ва минтақадаги етакчи давлатлар бир-бирига қарши бўлган икки гуруҳни ташкил қилди. Бир томонда — АҚШ ва Покистон, иккинчи томонда — Рос-

сия, Эрон, Хитой... Нега шундай бўлди? Бу ҳақда кейинроқ сўз юритамиз.

АҚШнинг Афғонистонда анча-мунча манфаатлари бор. Шулардан қуйидагиларни алоҳида кўрсатиш мумкин. Америкага қарши йўл тутаётгани очиқ кўриниб турган Россия ва Эронга, келажакда эса, эҳтимол, Россия—Хитой—Эрон бирлигига стратегик посанги яратиш; Осиёнинг ядровий мамлакатлари — Покистон билан Ҳиндистон яқинидаги стратегик плацдармда ўрнашиб олиш; Каспий денгизи минтақаси ва Ўрта Осиёдан Афғонистон орқали Ҳинд океанига нефть ва газ қувурлари ётқизиш, темир ва автомобиль йўллари ўтказиш, телекоммуникация тармоқлари қуриш.

Покистоннинг Афғонистондаги манфаатлари доираси яна ҳам кенгроқ. Шулардан энг муҳимларини бу ерда кўрсатиб ўтаман: UNOCAL лойиҳаси ҳамда Покистон учун гоят фойдали бўлган бошқа иқтисодий дастурлар амалга оширилишини таъминлаш; Эрон билан Россиянинг Жанубий Осиёдаги таъсири кучайишига тўсқинлик қилиш; айниқса Ҳиндистон билан катта можаро чиқиши эҳтимолини назарда тутиб, АҚШ билан стратегик шерикчиликни мустаҳкамлаш.

Афғонистон теварагидаги катта ўйинда АҚШ Покистоннинг фаол кўмагида Россияга жиддий қарши чиқмоқда. Россиянинг манфаатларини қуйидагича таърифлаш мумкин: Афғонистоннинг АҚШ мутлақ устунлик қиладиган давлатлар сафига ўтиб кетишига йўл қўймаслик; Россия ҳудудига яқин жўғрофий-сиёсий маконга ислом ақидапарастлиги, террорчилик, наркотик моддалар контрабандаси кириб келиши муносабати билан ўз хавфсизлигига тугилаётган таҳдидга қаршилик кўрсатиш; МДҲ мамлакатлари чегараларининг хавфсизлигини таъминлашда ирода ва қатъиятини намойиш қилиб, улар кўз ўнгида Россиянинг обрў-эътиборини қайта тиклаш (Толипов Ф. Война в Афганистане и геополитическая ситуация в Центральной и Южной Азии. Полис. 1998. 6-сон, 149-бет).

Эроннинг Афғонистондаги ҳам иқтисодий, ҳам мафкуравий манфаатлари сақланиб қолмоқда. Толибларнинг ғалабаси Ўрта ва Жанубий Осиё минтақасида АҚШнинг иштирокини кучайтиради. Бу эса Эроннинг манфаатларига мутлақо тўғри келмайди, мамлакатнинг иқтисодий стратегиясига, яъни Эрон ҳудудидан қувурлар ўтказиш лойиҳаларини амалга оширишга зарар етказиб, уларнинг Афғонистонга кўчирилишига сабаб бўлиши мумкин. Бундан ташқари, шиалар Эронидаги исломий инқилоб ислом дунёсига бошчилик қиладиган ва ўз намуна кучи билан бошқа халқларга ислом йўлини кўрсатиб берадиган чинакам ислом

жамиятини яратишга даъвогар эди. Бироқ толиблар учун исломнинг эронча варианты ҳаддан ташқари гарблашган бўлиб туюлади. Шу сабабли улар Эронни либерализмга йўл қўйишда айблайди. Эрон эса бунга жавобан Толибон исломни ёввойилик тимсолига айлантирди, деб ғазаб қилади.

Афғонистондаги вазиятнинг ривожланишига нисбатан Хитойнинг ҳам ўз эътирозлари бор. У, биринчидан, Синьцзяндаги уйғурлар масаласи борлиги учун ҳам ислом фундаментализми кучайиб кетишидан хавфсирайди, иккинчидан эса, табиийки, минтақада Америка иштирокининг кучайишидан манфаатдор эмас. Бунинг устига, туғилиши мумкин бўлган хавфларни анча жиддий баҳолаш учун Хитой ҳамма асосларга эга. Хусусан, Россия Ташқи разведка хизматининг маълумотларига қараганда, Қандаҳорда Ўрта Осиё ва Шимолий Кавказга қаратилган қўпурувчилик маркази иш олиб бормоқда. Лекин у ерда уйғурлар ҳам таълим олмақда. Уйғур ҳаракатининг радикал қаноти Ўрта Осиёнинг ислом гуруҳлари ва Форс кўрфази мамлакатларидаги жамғармалар билан боғланган. Уйғур радикаллари Хитойда ўз давлатларини тузишни мақсад қилиб қўймоқда (МН, 21-сон, 30.05-05.06.2000).

Афғон воқеаларининг чет эллик иштирокчилари орасида энг фаол Покистондир. У ерда бу мамлакатнинг Ўзбекистонга таъсири кучайиши хусусида хилма-хил фикрлар мавжуд. Буларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳ тарафдорлари очикдан-очик ислом нуқтаи назарида туради. Иккинчи гуруҳ прагматиклардан иборат бўлиб, улар ислом ташкилотларининг Ўзбекистонда фаол иш олиб бориши бу мамлакатни Покистондан узоқлаштириб қўйиши мумкин, асосий эътиборни сиёсий, савдо-иқтисодий ва маданий соҳаларда ҳамкорлик қилишга қаратиш керак, деган тўғри фикрни билдиради. Афсуски, исломни биринчи ўринга қўйиш тарафдорлари устунлик қилганини эътироф этишга тўғри келади (Азия и Африка сегодня. 1999. 8-сон, 35-бет).

Тошкент Исломободни Ўзбекистондаги вазиятни издан чиқариш учун Покистон ва Афғонистон ҳудудида жангчилар тайёрланаётганлигида асосли равишда айбламоқда. Ўзбекистон ташқи ишлар вазири Абдулазиз Комилов Ўзбекистоннинг Фарғона водийсидан чиққан ёшларни ўз тузоқларига фаол жалб этаётган “Ҳизби Ҳаракати жиҳод”, “Даъватул-иршод”, “Покистон ислом уламолари жамияти” сингари диний ташкилотларнинг номларини келтирди. Комиловнинг сўзларига қараганда, бу ташкилотларнинг аъзоларига террорчилик ишларини амалга ошириш усуллари ўргатилмоқда, улар орасидан келажакда Ўзбекистонга ташлаш учун махсус гуруҳлар тайёрланмоқда (ИНФО-ТАСС,

16.02.1998). Ўзбекистондаги маълумотларга қараганда, бундай ўқув тайёргарлиги Покистоннинг Рейванд шаҳридаги (Лаҳор вилояти) “Даъват-Таблик” ислом марказида, Жума ал-санифия мадрасасида (Исломобод шаҳри), Табон мадрасасида (Пешовар яқинидаги Мардон шаҳри) олиб борилмоқда. Ҳарбий лагерлар Арбат-Роуд яқинида (Пешовар шаҳри) Жалхоз, Шамшати (Карачи яқинида) ва Окули Хатта (Пешовар яқинида) қишлоқларида жойлашган. “Жиҳод” партиясининг 1998 йил бошларида Покистонда бўлиб ўтган курултойида Ўрта Осиёдан чиққан жангариларга кўрол-яроғ, анжомлар ва пул билан мунтазам ёрдам бериш ҳақида қарор қабул қилинди. Бу қарорни “Даъватул-иршод” партияси ва “Покистон ислом уламолари жамияти” қўллаб-қувватлади. Покистон махсус хизматлари ҳомийлигида Ислом тожик кўмитаси (Пешовар шаҳри) ва Ислом ўзбек маркази (Атток шаҳри) тuzилган. Қароргоҳи Карачида бўлган “Самарқанд-Бухоро” ўзбек миллатчи ташкилоти ҳам сезиларли даражада фаол иш олиб бормоқда (Коммерсант Daily, 18.02.1998).

Тошкент Афғонистонда ўз манфаатларига эга бўлган жаҳондаги иккита нуфузли давлат — АҚШ ва Россия билан муносабатларда иккала томонга ҳам ён босмасликка узоқ вақт сабр-тоқат билан ҳаракат қилганлигини эътибордан қочирмаслик керак. Шу билан бирга, адолат юзасидан айтиш керакки, у АҚШ билан ҳамкорлик қилишга кўпроқ мойил бўлди. Аммо ушбу бобда ҳикоя қилинган сўнги воқеалар Ўзбекистон Россиянинг фаол ёрдами-сиз жанубдан бостириб келаётган ислом экстремизмига қарши курашиш муаммоларини етарли даражада самарали ҳал эта олмаслигини кўрсатди. Президент Путиннинг 2000 йил 19-20 майдаги ташрифи якунларидан кўриниб турибдики, Ўзбекистоннинг бу йўлни танлаб олиши Москванинг жўғрофий-стратегик манфаатларига тўла-тўқис мос келади. Россиянинг ташаббуслари Вашингтонда тушуниш билан кутиб олинади, деб ўйлайман. Бундан ташқари, Ўзбекистон АҚШ билан Россиянинг Ўрта Осиёдаги манфаатларини мурсасага келтиришда ижобий роль ўйнай олади, деб умид қилишни истардик.

Post scriptum

Ушбу китоб ёзиб бўлинган, текширилган, таҳрир қилинган, қалам-довот “йиғиштирилган”, компьютер ўчирилган вақтда бир ҳодиса юз берди. Бу воқеанинг юз бериши умуман кутилган бўлса-да, аммо фавқулодда ҳодисадек

қарши олинди. Инсон табиати шунақа — ёмонликни кутишни истамайди.

Тошкентда чиқадиган “Халқ сўзи” газетаси 2000 йил 8 август куни “Сурхондарё вилоятининг Тожикистон билан чегарадош ҳудудида содир бўлган воқеалар хусусида” расмий хабар босди:

“Шу йил август ойининг бошларида ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига Тожикистоннинг Сурхондарё вилоятига чегарадош ҳудудларда босқинчи террорчилар гуруҳларининг Сариосиё ва Узун туманларининг ўтиш қийин бўлган тоғли ҳудудларида ўрнашиб олиш мақсадида тўпланаётгани тўғрисидаги хабар кела бошлади.

Мазкур хабарлар қайта текшириш жараёнида тасдиқланди. Тожикистон ҳудудидан кириб келаётган ушбу террорчи гуруҳларнинг мақсади Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қўпоровчилик ҳаракатларини тайёрлаш ва амалга ошириш, наркотик ва қурол-яроғ, ўқ-дори ва озик-овқат омборларини ташкил этишдан иборат бўлган.

Босқинчилар гуруҳлари бунда ўтиш қийин бўлган, шароити мураккаб тоғли жойлар, 4000 метр баландликдаги доvonлар, даралар ва табиий ғорлардан фойдаланган. Мазкур ҳудудларда аҳоли жуда сийрак жойлашган бўлиб, айрим тоғ қишлоқларида 15 дан 30 тагача оила истиқомат қилади.

Тоғ сўқмоқлари контрабандачилар ва наркотик моддалар билан савдо қилувчилар томонидан олдиндан ўзлаштирилган, қурол-яроғ захиралари яратилган.

Босқинчилар гуруҳлари тахминан 70—100 кишидан иборат бўлиб, улар олинган аниқ маълумотлар, шунингдек, радио хабарларга кўра, Афғонистон ҳудудидаги қўпоровчилик марказларида ҳар томонлама тайёргарликдан ўтган. Босқинчилар замонавий қурол-яроғлар, мерганлик қуроллари, тунда кўриш асбоблари ва граномётлар билан яхши таъминланган.

Ҳозирги пайтда Тожикистон Республикасининг ҳарбий тузилмалари билан биргаликда ушбу босқинчилар гуруҳлари қуршаб олинган. Уларни йўқ қилиб ташлаш учун барча зарур чоралар кўрилмақда. Бунинг учун Ўзбекистон Республикасининг чегара қўшинлари, шунингдек, Ички қўшинлар ва Мудофаа вазирлиги бўлинмалари жалб этилган.

Тинч аҳоли қуршаб олинган ҳудуддан олиб чиқилди. Аҳоли ўртасида қурбонлар йўқ. Ҳарбий хизматчилар ўртасида ҳалок бўлганлар бор”.

Ана шундай анча жиддий ва ташвишли воқеа юз берди. Менинг учун бу воқеа Ўзбекистон бошидаги ҳарбий хавф-хатарлар

мавзусига қайтиш ва ана шу нуқтаи назардан мамлакатнинг ҳарбий ҳамда ташқи сиёсати ҳақида батафсилроқ сўзлашга туртки бўлди.

Шундай қилиб, бевосита ҳарбий хавфлар тўғрисида. Улар Афғонистон ва Тожикистон ҳудудида жойлашиб олган халқаро террорчиларнинг босқинчи тузилмалари билан боғлиқ. Россия ва Американинг махсус хизматлари берган маълумотларга қараганда, бу босқинчи тузилмалардаги жангариларнинг умумий сони 12 минг кишига яқин, шу жумладан Т. Йўлдошев ва Ж. Ҳожиёв жангарилари 4500 киши.

Қизиқарли жойи шундаки, террорчиларнинг базалари ва лагерлари милиция тамойилида тузилган. Шахсий таркибни жойлаштириш учун казармалар аслида йўқ. Жангарилар маҳаллий аҳоли уйларида, кўплари ўз оилалари билан бирга яшашади. Штаблар босқинчи тузилмаларнинг командирлари яшайдиган жойда ташкил қилинади. Командир машқ, отишмалар ўтказиш ва шу кабилар учун келишилган жойларда йиғилиш ҳақида югурдаклар, пейжерлар, радиостанциялар ёрдамида буйруқ беради.

Манбаларнинг бир-бирига мос келаётган маълумотларига қараганда, ислом экстремистларининг босқинчи тузилмалари Ўзбекистон маъмурларига қарши қуйидаги йўллар билан қуролли кураш олиб боришлари мумкин. Дастлабки босқичда — мамлакатдаги ички сиёсий вазиятни кескинлаштириш мақсадида террорчилик ишларини амалга ошириш. Ўзбекистон раҳбарларини чалғитиш ҳамда ҳукумат қўшинларининг бир қисмини иккинчи даражали йўналишларга тортиш учун — Афғонистон-Ўзбекистон чегарасидаги объектларга бир қатор чалғитувчи зарбалар бериш. Айни вақтда асосий кучлар Тожикистондан (Хоит, Жирғатол, Тавилдара деган жойлардан) Қирғизистоннинг Боткен ва Ўш вилоятлари орқали Фарғона водийсига ташланади. Бу ерда асосий вазифа жиноятчилар, наркобизнесчилар билан бирлашишдан иборат.

Шуниси қизиқки, террорчилар раҳбарларининг режаларига кўра, Қирғизистон жанубида тўпланаётган қирғиз қуролли кучлари гуруҳи жангариларнинг қурол-яроғлар ва моддий-техникавий таъминоти учун асосий манба бўлиши керак. Бунда гарнизонларни қуролсизлантириш, улардаги жанговар техника, қурол-яроғлар, ўқ-дориларни қўлга киритиш назарда тутилади.

Президент Каримовнинг 1999 йил 14 апрелда Олий Мажлис сессиясида қилган маърузасини, унинг армияни ислоҳ қилишга доир қисмини ўқиб, Ўзбекистоннинг ташқи сиёсати ҳақида уму-

мий тасаввурга эга бўлиш мумкин. Бу ислоҳотнинг моҳияти нимада? Президент қуйидагиларни таъкидлайди.

Биринчидан, мамлакат ҳудудида ҳарбий-маъмурий бирликлар — ҳарбий округлар тузиш. Бу қўшинларни бошқариш самаралорлигини оширади, уларни энг муҳим стратегик йўналишларда жамлашга, ҳудудий мудофаанинг ҳақиқий тизимини шакллантиришга имкон беради.

Иккинчидан, Қуролли кучлар сонини анча камайтириш. Бу шунчаки бир чора, юзаки бир жараён эмас, балки сони ва тузилиши, профессионал таркиби жиҳатидан энг мақбул армияни тузишнинг аниқ йўлидир.

Учинчидан, илғор мамлакатлар армияларининг тажрибаларини ўрганиш асосида Қуролли кучларни ташкил этиш таркибининг ўзини қуйи бўғинлардан тортиб юқори босқичларгача ва бошқаришни тубдан қайта кўриб чиқиш вазифаси қўйилади.

Тўртинчидан, Қуролли кучларни ҳарбий-техникавий жиҳатдан қайта қуроллантириш ва янгилашнинг бир бутун дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш назарда тутилади.

Айни вақтда чегара қўшинларини ислоҳ қилиш бўйича амалий чоралар кўрилмоқда. Давлат чегараларини кўриқлаш кўмитаси тузилди, чегара минтақалари ва бошқа ҳудудий чегара бўлинмалари ташкил этилди.

Мен ўзбек ҳарбий мутахассислари билан армияни ислоҳ қилиш хусусида суҳбатлашганман. Уларнинг фикрича, ислоҳот бугунги реал душман — кўпчилиги тоғларда жанг қиладиган халқаро террорчиларнинг босқинчи тузилмаларини назарда тутиши керак. Бу душман яхши тайёргарлик кўрган ва дадил ҳаракат қилади. Шу сабабли Ўзбекистон армиясида тоғларда урушишга ўргатилган ва яхши қуроллантирилган ҳаракатчан бўлинмалар салмоғи катта бўлиши керак.

Турган гапки, ҳарбий ислоҳот Ўзбекистондан кўп маблағ ва давлатнинг анча куч-ғайрат сарфлашини талаб қилади. Бу эса ижтимоий ислоҳотларда қийинчилик туғдирмай қўймайди. Ҳарбий ислоҳот — советлардан кейинги ҳар қандай мамлакат учун оғир юк. Ўзбекистон ҳам бундан мустасно эмас. Лекин унинг учун бошқа йўл йўқ. Чунки бу мамлакат, юқорида айтилганидек, Кавказдан то Хитойгача чўзилган ўтли ёйнинг марказига тушиб қолган. У мазкур ёйни бўлиб ташлайди, бу ёй унинг учун ётдир. Ўзбекистон радикал исломнинг ҳарбий жиҳатдан ҳам, молиявий жиҳатдан ҳам анча қудратли бўлган экстремистик тузилмалари томоғига тикилган суяк дейиш мумкин.

Табиийки, Ўзбекистон учун етакчи давлатлардан мадад олишдан, улар билан ҳамкорлик қилишдан бошқа чора йўқ.

Президент Каримовнинг 2000 йил 22 январда Олий Мажлис сессиясидаги маърузасида шу хусусда бундай дейилган:

“Америка Қўшма Штатларидек улкан сиёсий, иқтисодий, ҳарбий-техникавий, интеллектуал салоҳиятга эга бўлган мамлакат билан ҳар томонлама муносабатларни бундан кейин ҳам ривожлантириш ва мустаҳкамлаш — биз учун ўта муҳим аҳамиятга эга. Қўшимиз ва дўстимиз бўлган буюк давлат — Хитой Халқ Республикаси билан алоқаларимиз тобора мустаҳкамланаётгани бизга катта мамнуният бахш этади. Россия билан тарихан қарор топган иқтисодий, маданий дўстлик алоқаларимиз Ўзбекистон учун ҳамиша муҳим аҳамият касб этиб келган” (И. Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т. Ўзбекистон, 2000. 346—347-бетлар).

Ўзбекистон мана шундай гоълар, ниятлар, дастурлар билан яшамоқда. Улар амалга ошадими? Қай даражада амалга ошади? Бу кўп жиҳатдан АҚШ, Хитой, Россияга боғлиқ. Бу режалар менга ҳаётбахш бўлиб туюлади. Яқин ўн йилликда тегишли манфаатлар анча яқинлашади, деб кутиш мумкин. Энг муҳими ана шу.

2000 йил июль ойида Душанбеда Ўзбекистон “Шанхай бешлиги”дан (Россия, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Хитой) “Шанхай форуми”га айлантирилган ташкилот аъзоси бўлди. Бу альянс чегара муаммоларини ҳал қилиш учун 1996 йилда Шанхайда ва 1997 йилда Москвада эришилган битимлар асосида тузилган эди. Бироқ кейинчалик альянснинг иккита иштирокчиси, икки катта давлат, Россия билан Хитой, унинг йўлига ўзгартишлар киритишди. У хавфсизлик, можароларнинг олдини олиш ва чеклаш, наркотик моддаларга қарши кураш муаммолари билан шуғуллана бошлади. Минтақадаги ҳамжамиятнинг нормал ривожланиши ана шу муаммоларни ҳал қилишга боғлиқ.

Ўзбекистон Президенти саммитда сўзлаган нутқида БМТ Хавфсизлик Кенгашининг доимий аъзоси бўлган Россия ва Хитойдан Ўзбекистоннинг БМТ тузилмалари ҳузурида халқаро террорчиликка қарши кураш марказини ташкил этишга қаратилган ташаббусини қўллаб-қувватлашни илтимос қилди. Ўзбекистон Президенти бу ҳақда биринчи марта 1999 йил 18 ноябрда ЕХХТнинг Истанбулдаги саммитида гапирган эди. Мана унинг нутқидан бир парча:

“Халқаро террорчиликка қарши кураш марказини ташкил этиш масаласини кескин қўйиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз. Марказнинг асосий вазифаси террорчилик кўринишлари билан-

гина эмас, энг аввало, халқаро террорчиликни маблағ билан таъминлаётган, қўллаб-қувватлаётган, қуро-л-яроғ билан таъминлаб, жойларга жўнатаётган манбаларга қарши кураш бўйича қабул қилинган қарорларнинг сўзсиз бажарилишига қаратилган фаолиятларни мувофиқлаштиришдан иборат бўлиши лозим”.

Ислом Каримов овозини эшитувчилар топилармикан?

Топилади, дейиш мумкин. Бу эса террорчиликка ҳомийлик қилаётган мамлакатларнинг халқаро жамоатчилик томонидан қораланишини кучайтиради. Бироқ, тарихий тажриба шундан далолат берадики, босқинчи қандай қиёфага кирмасин, у фақат куч ишлатишни тан олади. Бу ўринда қудратли давлатларнинг куч-ғайратлари халқаро террорчиликка қарши қаратилиши керак. Иккинчи томондан эса — террорчилар халқлар қаҳр-ғазабига учраши керак. Ҳарҳолда, Ўзбекистон Президенти мана шу кучларнинг иккаласига ҳам мурожаат қилмоқда. Шунинг ўзиёқ таҳсинга лойиқ.

ДАВОМИ БОР...

(Ислоҳотларнинг мураккаб йўли)

Орадан тўққиз йил ўтгач

Мустақиллик қўлга киритилганидан кейин тўққиз йил ўтгач, Ўзбекистон олдида мамлакатни янада модернизациялашнинг қийин ва анча узоқ давом этадиган даври турганлиги, мамлакат келажаги ҳақида гапирганда бирмунча вазмин бўлиш кераклиги равшанлашди. Ҳолбуки, советлар ҳудудида пайдо бўлган бошқа кўпгина мамлакатлардан фарқли ўлароқ, Ўзбекистоннинг ўз ҳаётини ташкил этиш ва ривожланиш қобилияти шубҳасиз катта. Бунда жаҳон ҳамжамиятига маълум бўлмаган қандайдир ечим, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган қандайдир бурилишлар йўқ. Фақат бир қанча зарур ижтимоий институтлар, муайян иқтисодий, сиёсий, маданий, ижтимоий тузилмалар борки, уларсиз бирор жамиятни модернизациялаш мумкин эмас. Буни жаҳон амалиёти кўп марталаб исботлаган. Ана шундай таянч институтлар жумласига вакиллик демократияси, ижтимоий ишлаб чиқариш ва уни молиявий таъминлашнинг оқилона шакллари, таълим ва фан, рационал бюрократия, мустақил суд ҳокимияти, ривожланган оммавий ахборот воситалари киради. Кўпмилатли давлатда булардан ташқари миллатлараро ҳамжиҳатлик ҳам бўлиши зарур.

Равшанки, универсал институтлар тарихий ва замонавий ижтимоий-маданий динамикага, шунингдек, ворисийликка, ҳар қайси мамлакат, цивилизациясининг хусусиятига қараб, муайян шаклни касб этади ва буни ҳам жаҳон амалиёти исботлаган. Масалан, Ўзбекистонда анъанавий демократиянинг бир шакли бўлган маҳалла ана шундай универсал институтдир.

Ўзбекистоннинг бундан буён ҳам қанча вақтгача дунёнинг қолган қисми учун, жаҳон глобаллашув жараёнлари учун очиқ бўлиши масаласи долзарблигича қолмоқда. Бу очиқлик мазкур мамлакатнинг демократик тузилмалари ҳамда фуқаролик жамиятидаги анъанавий унсурларга қанчалик мос келади? Ўзбекистон америкача, французча ёки немисча демократик давлат эмас, балки айнан ўз цивилизациясининг хусусиятларини ҳисобга олган демократик давлат бўлиши мумкинлиги ҳозир тобора ойдинлашиб бормоқда. Уйлашимча, демократиянинг ўзбекча вариантыда

жо бўлган қадриятлар, шу жумладан умуминсоний қадриятлар демократиянинг бизга маълум бўлган бошқа ҳар қандай шаклидагидан асло кам эмас. Цивилизация демократияга мослашиши керак эмас (айниқса, унинг кўп асрлик анъаналарни зўрлик билан парчалаб ташлайдиган қандайдир Прокруст тўшагига ўхшаш варианти таклиф қилинса), балки, аксинча, демократия цивилизацияга мослашиши керак. Тарихий воқеаларнинг табиий жараёнида бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас.

Яна бир муҳим жиҳат шуки, модернизацияга хизмат қилувчи институтлар ўзаро ёрдам асосида самарали ишлаши мумкин. Акс ҳолда улар яшай олмайди ёки таниб бўлмас даражада ўзгариб кетади. Оммавий ахборот воситаларининг назоратидан холи бўлиб олган рационал бюрократия порахўр бюрократияга ва айниган норасмий бюрократияга айланади, ўзининг энг муҳим хусусиятини — рационалигини йўқотади. Шу билан бирга, агар оммавий ахборот воситалари мустақил суд томонидан тийиб турилмаса, улар бошвоғини йўқотиб қўяди. Шунда ҳокимият истаса-истамаса, ўзини сақлаб қолиш учун цензурани жорий этишга мажбур бўлади. Пировардида зарур мувозанатни кучли давлатнинг кучли сиёсий иродаси таъминлайдиган бўлади.

ЁШЛАР МАМЛАКАТИДА ТАЪЛИМНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ

Энг бунёдкор омил

“Инсон салоҳияти энг фаол, энг бунёдкор омил бўлиб, у мамлакатнинг ислохотлар ва туб ўзгаришлар йўлидан тинимсиз илгарилаб боришини таъминлаб беради”. Бу сўзлар Ислом Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида” номли китобидан олинган. Аниқроғи, бу — Ўзбекистон Президенти ана шу китобида чиқарган хулосалардан бири (И. Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т., “Ўзбекистон”, 1998. 208-бет). Пухта ўйланган ва исбот қилинган хулоса.

Россиялик тадқиқотчиларнинг ҳам бу ҳақдаги хулосаларини келтирмоқчиман. Фойдали қазилмалар ва қулай иқлим шароити билан бир қаторда меҳнат ресурслари Ўзбекистоннинг асосий миллий бойликларидан биридир. Уларнинг ҳозирги миқдор ва сифат кўрсаткичлари мамлакатнинг муваффақиятли иқтисодий ривожланиши учун яхши шароит яратади. Шу фикрни билдирган тадқиқотчиларни Ўзбекистонга нисбатан хушомадгўйликда

айблаб бўлмаса керак, асло (Ўзбекистан: обретение нового облика, 75-бет).

Ўзбекистон дунёдаги аҳолисининг табиий кўпайиши юқори бўлган мамлакатлар гуруҳига киради. Бутун советлардан кейинги маконда бу ўсиш — йилига 2,2 фоиз — энг юқори кўрсаткичлардан бири бўлиб қолмоқда. Охирги йигирма йилда, рус тилида сўзлашувчи этник озчилик кўп миқдорда кўчиб кетган бўлишига қарамай (1987—1997 йилларда 900 мингга яқин одам кўчиб кетган), Ўзбекистон аҳолиси 10 миллион кишига кўпайди. Экспертларнинг фикрига қараганда, аср ўрталарига бориб, аҳоли икки баравар кўпайиши мумкин.

ЎЗБЕКИСТОНДА АҲОЛИ СОНИНИНГ ЎСИШ ПРОГНОЗЛАРИ (миллион киши)

Йил	2000	2005	2010	2015	2020	2025	2030	2035	2040	2050
Аҳоли сони	25,2	27,4	29,9	32,3	34,4	36,5	38,6	40,5	42,3	45,1

(Манба: The Sex and Age Distribution of the World Populations, United Nations. N.Y., 1997. 844—847-бетлар).

Бу рақамларни Фарбий ва Шарқий Европадаги демографик ҳалокат ёқасига бориб қолган кўпгина мамлакатлар, айрим собиқ совет республикалари билан таққослаб баҳолаш мумкин. Президент Путин 2000 йил 8 июлда йўллаган “Федерал мажлисга мактуб”ида миллатнинг яшаб қолиши масаласини Россия учун энг ташвишли муаммо деб атади. Айрим тадқиқотчиларнинг тахминларига қараганда, Россия аҳолиси 25—30 йилдан кейин 140 миллион кишидан 100 миллион кишига тушиб қолиши мумкин.

Ўзбекистон аҳолисининг 60 фоизга яқини йигирма беш ёшга етмаган. Экспертларнинг баҳолашича, 2005 йилда Ўзбекистон аҳолисининг ярмидан кўпроғи меҳнатга лаёқатли ёшда бўлади (Демографический ежегодник СНГ. 1995. 46-бет).

Ўзбекистон раҳбарлари БМТ Нуфус жамғармасининг анкетасига жавоб бериб, 1993 йилдаёқ аҳолининг ўсиш суръатларидан мамнун эканлигини ҳамда келажакда бундай суръатларни қўллаб-қувватлашни ўз вазифаларидан бири деб ҳисоблашни таъкидлади (Global Population Policy. Data Base, 1993. United Nations. N.Y. 1995. 187-бет).

Дональд Карлайл бир куни менга бундай деган эди: “Сиз Ўзбекистонда яшагансиз. Бу ерга тез-тез келиб турасиз. Сиз кўп нар-

саларни оддий, қандайдир ўз-ўзидан равшан нарсалар деб қабул қиласиз ёки уларга умуман эътибор бермайсиз. Ҳар гал АҚШдан Ўзбекистонга учиб келганимда, биласизми мени нима ҳайратга солади? Болалар, уларнинг жуда кўплиги. Ўзбекистон — болалар мамлакати”. Афтидан, муқояса унинг ўзига ҳам ёқиб тушди, шекилли, яна такрорлади, ҳатто қичқириб такрорлади (у жуда таъсирчан ва соддадил одам эди), “Болалар мамлакати!”

Ўзбекистондаги меҳнат ресурсларининг ёш жиҳатдан прогрессив таркиби ҳамда малакали ходимларни узлуксиз тайёрлашнинг амал қилиб турган тизими халқ хўжалиги учун кадрларни муваффақият билан етиштира бориши учун реал шароит яратади.

Шундай қилиб, Ўзбекистон катта меҳнат ресурсларига, нисбатан арзон ишчи кучига, меҳнаткаш, интизомли ва таълим олган ходимларга эга. Советлар ҳудудида пайдо бўлган мамлакатлар орасида бундайлар кўп эмас. Бу эса чет эл инвестициялари учун рақобатда МДХдаги ҳар қандай бошқа мамлакатга нисбатан Ўзбекистоннинг имкониятларига устунлик беради.

Шу билан бирга, Ўзбекистон учун ортиқча меҳнат ресурсларини бошқа мамлакатларга, энг аввало, мусулмон Шарқидаги бой давлатларга экспорт қилиш имкониятлари очилмоқда. Миграция ва халқаро меҳнат айирбошлаш жараёнлари ҳозирча асосан стихияли равишда кечмоқда ва давлат назоратини кучайтиришни, Ўзбекистоннинг бир қатор ғоят муҳим халқаро конвенцияларга қўшилишини талаб қилмоқда. Шу билан бирга, Ўзбекистоннинг нуфус соҳасидаги жуда муҳим хусусиятини — қишлоқда аҳоли зичлигини ҳар доим ҳисобга олиш керак. Ҳозир аҳолининг 62 фоизи қишлоқ жойларда яшайди. Шу билан бирга, охириги йилларда шаҳар аҳолиси улушининг барқарор қисқариб бориш таъминли намоён бўлмоқда. Статистиклар тахминига кўра, бу таъминли яқин келажакда ҳам сақланиб қолади (жадвалга қаранг).

Йиллар	2005	2010	2015
Ўзбекистонда шаҳар аҳолисининг улуши (фоиз ҳисобида)	35,2	33,7	33,2

(Манба: “Демографический ежегодник СНГ”, 1995, 44-бет).

Бундай аҳволнинг бир қанча сабаблари бор. Биринчидан, қишлоқ оилаларида туғилиш даражаси анча юқори; иккинчидан, шаҳарларда бир қанча саноат корхоналари тўхтаб қолганлиги ва тур-

муш қимматлашиб бораётганлиги муносабати билан шаҳар аҳолиси қишлоқ жойларга кўчиб ўтмоқда; учинчидан, таълим олиш ва шундан кейин ишга жойлашиш муаммолари туфайли ёшларнинг шаҳарларга келиши қисқармоқда; тўртинчидан, чет элга кўчаётганларнинг асосий кўпчилигини шаҳар аҳолиси ташкил қилмоқда. (Материалы научной конференции молодых ученых. “Ломоносов—96”. —М. 1996. 59—62-бетлар.)

Бу тамойилни таълим соҳасини ислоҳ қилганда ҳам, меҳнат ресурсларини экспорт қилганда ҳам, бошқа кўпгина муаммоларда ҳам ҳисобга олиш керак. Бу ҳақда эса кейинроқ сўз юритаман.

Президент Каримовнинг ноу-хауси

Ўзбекистонда таълимни ислоҳ қилишга, ҳеч муболағасиз, умумдавлат иши сифатида жуда катта аҳамият берилаётганлигига сабаб бу мамлакат алоҳида меҳнат салоҳиятига эгалигидангина иборат эмас. Шу ўринда давлатнинг ва бутун жамиятнинг ўзига хос фалсафасини, алоҳида халқ анъаналарини ҳам назарда тутиш керак. Президент Каримовга келсак, унинг бу муаммога ёндашуви кишида ҳурмат уйғотмаслиги мумкин эмас.

“Фақат билимли, маърифатли жамиятгина, — деб ёзади у, — демократик тараққиётнинг барча афзалликларини қадрлай олишини ва аксинча, билими кам, оми одамлар авторитаризмни ва тоталитар тузумни маъқул кўришини ҳаётнинг ўзи ишонarli тарзда исботламоқда” (И. Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т., “Ўзбекистон”. 1998. 134-бет).

XX аср бошларида жадидчилик ҳаракатининг таниқли арбобларидан бири Абдулла Авлоний ушбу ҳаракатнинг, ўз назарида, асосий мақсадини қуйидагича таърифлаб берган эди: “Тарбия биз учун ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот — ё ҳалокат, ё саодат — ё фалокат масаласидир”. Ислом Каримовнинг айтишича, бу сўзлар унинг давлат бошлиғи сифатидаги фаолиятида асосий шиорлардан бирига айланиб қолди. Мен бунга қўшимча қилиб, ҳатто қандайдир муқаддас қасамга, инсон ва сиёсатчи сифатида унинг доимий виждоний бурчига айланиб қолган, деган бўлардим. Ўзбекистон Президенти таълимнинг миллий моделини шакллантиришга доир ҳамма масалалар билан бир неча йиллардан бери кун сайин шуғулланиб келди. Бунда у фақат буюртмачигина бўлиб қолгани йўқ. Ислом Каримов чуқур амалий ғояларни ўртага ташлади. Бу ғоялар, шубҳасиз, мақбул ечимларни топишга ёрдам берди. Бу — мазкур

моделни ишлаб чиқишда қатнашган Россия ва Фарб мамлакатлари мутахассисларининг фикри. 1999 йил охирида Каримов таълим тизимларини ривожлантириш назарияси ва амалиётига қўшган катта ҳиссаси учун Халқаро олий мактаб академиясининг фахрий академиги унвонига сазовор бўлди. Академия президенти Валентин Шукшунов Каримовга бунини тасдиқловчи дипломни топширар экан, ўзбекча умумтаълим модели — Ўзбекистон Президентининг ўзига хос “ноу-хауси” эканлигини, у фақат Ўзбекистон учунгина муҳим бўлиб қолмасдан, шу билан бирга, экспорт қилинадиган технология ҳам эканлигини, бу технологиядан дунёнинг бошқа мамлакатлари ҳам муваффақиятли фойдаланишлари мумкинлигини таъкидлаб ўтди.

Таълим ва тарбия онгнинг маҳсули бўлиб, аynи вақтда онгнинг савиясини ва унинг ривожланиш даражасини белгилайдиган омиллар ҳамдир. Таълим ва тарбия тизимини ўзгартирмасдан туриб, онгни ўзгартириш мумкин эмас.

Онг ўзгартирилмас экан, на иқтисодий, на сиёсий ислохотларни амалга ошириб бўлади. 1905 йилда Лев Толстой ўз кундалигига қуйидагиларни ёзиб қўйган эди: “Ички дунёни такомиллаштирмасдан туриб, ҳаётнинг ташқи шакллари тузиш — кулаб тушай деб турган бинонинг йўнилмаган гишталарини янгидан лойсиз териб чиқиш билан барабар. Қанақасига терсанг ҳам, барибир қор-ёмғирда қолаверади ва бузилиб кетаверади”. Бу фикрнинг тўғрилиги равшан. Лекин, жаҳон тарихи тажрибасининг гувоҳлик беришича, уни амалга ошириш, ҳаракат ва ғайрат-шижоатни, комил ишончни, жаҳолат ва қоқоқликка қарши оғир кураш олиб боришни талаб қилади. Ҳамма мамлакатнинг ҳамма раҳбари ҳам бунга қодир бўлавермайди.

Ўзбекча таълим моделининг асосий тамойилларидан бири ўқитишнинг улзуксизлигидир. Мамлакатда ўн икки йиллик мажбурий бепул таълим жорий этилган бўлиб, у тўққиз йиллик умумий ўрта таълим (мактаб) ва уч йиллик ўрта махсус, профессионал таълимдан (академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари) ташкил топади.

Асосан олий ўқув юртлари негизда ташкил этиладиган академик лицейлар ўз ўқувчиларининг интенсив интеллектуал ривожланишини, фанларни чуқур ўрганишини таъминлаши керак. Касб-ҳунар коллежларида ўқувчилар бир ёки бир неча мутахассисликни эгаллайди. Шу билан бирга, лицей ва коллежларни битириб чиққанлар олий ўқув юртларига кириш чоғида тенг ҳуқуқларга эга бўлади. Икки босқичли олий таълим камида тўрт йиллик бакалаврият ва унинг негизда камида икки йил ўқила-

диган магистратура ҳам жорий этилмоқда. Таълимнинг бу тизими Фарбдаги энг илғор моделлардан қолишмайди.

Бир қанча халқаро ташкилотлар, хусусан ЮНЕСКО экспертлари Ўзбекистоннинг таълим тизимини Ўрта Осиёдаги энг яхши тизим деб эътироф этдилар. Баъзилар бундан ҳам ошириб, у МДХдаги энг яхши тизим демоқда. Дунё амалиётида бу моделнинг ўхшаши йўқлиги ва ноёблиги, амалга оширилаётган ўзгаришларнинг кўламдорлиги ва теранлиги таъкидланмоқда (бу — Кэролайн Бишоп, Бен Элрод, Уильям Р.О'Брайн, Маклин Ньютон, Ф. Фанфанелли каби мутахассислар фикри).

Менинг назаримда, Ўзбекистонда таълим соҳасида амалга оширилаётган ислохотларга Ислом Каримовнинг 1999 йил ноябрида Хитойга қилган давлат ташрифи чоғида энг юқори баҳо берилди. Ўшанда Хитой томонининг ташаббуси билан Ўзбекистондаги тегишли ўрта ва олий таълим усулларидан Хитойда фойдаланиш хусусида битимлар имзоланди. Хитойликларнинг ҳар қандай ҳодисани реал ва аниқ баҳолаши ҳеч кимда шубҳа туғдирмайди.

Бор-йўғи охириги икки йилда Ўзбекистоннинг турли шаҳарларида замонавий ускуналар билан жиҳозланган, энг илғор интеллектуал технологиялардан фойдаланадиган қарийб 250 та академик лицей ва касб-хунар коллежи барпо этилди. Ўзбекистонда таълимга қилинаётган харажатлар 1998 йилда ЯИМнинг 7,6 фоизини, 1999 йилда эса 8,1 фоизини ташкил қилди. Дунёда бундай кўрсаткичларга эга бўлган мамлакатлар жуда кам.

Таълим соҳасини ислох қилиш бутун жамиятдан кўп йиллар қаттиқ куч-ғайрат сарфлашни ҳамда давлатнинг доимо эътибор беришини талаб қилади, деб ўйлайман. Бу соҳада тез самарага эришишни кутиш қийин, албатта. Лекин тўғри йўл белгилаб олинди ва бу йўлдан ҳаракат бошланди.

Мурод Шарифов билан суҳбат

Мен Мурод Шарифов билан 2000 йил январиди танишдим. Учрашиб, бамайлихотир суҳбатлашдик. Мен бу суҳбатни диктофонга ёзиб олдим. Мурод ўша вақтда Тошкент жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университетининг бешинчи курсида ўқир экан. Ҳозир у, табиийки, университетни тамомлаган. У яхши ўқирди, аммо, хотирам панд бермаса, имтиёзли дипломга умид қилолмасди, негаки, бир нечта ортиқча тўрт баҳоси бор экан. Шунга қарамай, Мурод — жуда қобилиятли йигит.

2000 йил 3 мартда у 17 ёшга тўлди. У Тошкентда туғилган. Отаси Хоразмдан бўлиб, касби врач-стоматолог. Онаси Фарғонада туғилган, ўқитувчи. Мурод мактабга етти ёшида кириб, 12 ёшида уни олтин медаль билан тамомлаган. Ўз она тили — ўзбек тилидан ташқари рус ва инглиз тилларида бемалол сўзлашади, испан тилини ҳам муваффақиятли ўзлаштирмакда. Мурод ортиқча камтарлик қилиб ўтирмай, ўз имкониятларини анча юқори баҳолайди, лекин, назаримда, ўзини асло ноёб инсон деб ҳисобламайди. Жуда омадим келди, деб ҳисоблайди, холос. Унинг айтишича, ота-онаси, акалари ва опалари, кейин эса ўқитувчилари ўқишга бўлган туғма қобилиятининг муваффақиятли юзага чиқиши ва ривожланиши учун бекаму кўст шароит яратиб беришган. У давлатда ёш иқтидор эгаларини қидириб топиш ва уларни самарали ўқитишни йўлга қўйиш муаммоси бор, деб ҳисоблайди.

Мурод айнан қуйидагиларни айтди: “Биласизми, мен кўпчилик тенгдошларига қараганда яхшироқ ва тезроқ ўқий оладиган йигит-қизлар ҳақида кўп ўйладим. Турли мамлакатлар олимларининг педагогикага доир бир нечта жиддий асарларини ҳам инглиз тилида ўқиганман. Уларнинг кўпчилиги мактаб ўқувчиларининг ўн фоиздан камроғида ўқишга алоҳида қобилият бўлади, деб ҳисоблашади. Ҳатто бундай эмас, мен фикримни аниқ ифодалаб бера олмадим. Бу муаллифлар мактаб ўқувчиларининг ўн фоиздан камроғи бошқаларга қараганда анча юқори даражада ўқишга қодир бўлишини илмий усуллар асосида ҳисоблаб чиқаришган. Бутун муаммо шундаки, мактаб тизимида қобилиятли болаларни вақтида топиш имконини берадиган тест услуби ишлаб чиқилиши керак. Биласизми, улар... Аниқроқ айтадиган бўлсам...” Мен “Тараққиёт жараёнларини тезлаштирадиган ферментлар, катализаторлар”, деб ёрдамлашиб юбордим. Мурод ўйлаб турди-да, рози бўлди: “Ҳа, шундай, худди ўзи. Тараққиёт ферментлари”.

Мурод менда жуда кучли таассурот қолдирди. У ўта билимдонлиги билан ажралиб турмайди, мен буни пайқаганим йўқ. У нуфузли олий ўқув юртининг талабаси билиши керак бўлган нарсаларни билади, холос. Лекин мустақил ва теран фикрлаши очиқ кўриниб турибди. Эътиборини ҳам бир нуқтага жамлай олади. Биз суҳбатлашар эканмиз, назаримда, унинг учун менинг саволлариму ўзининг жавобларидан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Шу билан бирга, фикрлаш жараёнининг ўзи унга қувонч бағишлар эди. Биз у билан бирга мамлакатдаги ишларнинг аҳволини, ҳокимият биринчи навбатда ҳал қилиши керак бўлган муаммоларни икки соатча муҳокама қилдик. Мурод деди: “Мени ҳаммадан кўпроқ ташвишлантирадиган нарса шуки, Ўзбекистонда гўё иккита жа-

мият вужудга келгандай. Биринчи жамиятни мен нормал жамият деб атаган бўлардим. Иккинчи жамият — маргиналлар (четга чиқиб қолганлар — таржимон) — ўз қобилиятларини ишга сола олмаган, ижтимоий тузилмалар ва жараёнларга қўшила олмаган одамлар жамияти. Улар ҳозирги аҳволда бу жараёнларга қўшила олмайди ҳам, деб қўрқаман. Бу одамларнинг доимий қаноатланмаганлиги ва безовталиги, уларнинг тажовузкорлиги ҳам шундан. Улар ваҳҳобийликни бажонидил қабул қилишади, негаки ваҳҳобийлик уларни ҳаётда омади келганлар билан тенглаштириб қўяди”. Мана шундай фикр-мулоҳазалар. Мурод гарчи элитар олий ўқув юртини тамомлаётган бўлса-да, лекин ҳали ўн еттига ҳам тўлмаган эди.

Сухбатимиз охирида мен Муроддан келажакнинг қандай тасаввур қиласан, университетни тамомлаб чиқаётганлар орасида кўринмай кетишдан қўрқмайсанми, деб сўрадим. У деди: “Тўғриси айтсам, шу нарса мени ташвишга соляпти. Ҳар нарса бўлиши мумкин. Шу сабабли зўр бериб тилларни ўрганипман. Америка ёки Англияда биронта яхши университетга киришга уриниб кўраман. Жуда бўлмаса — Испания университетига”.

Менга, бу — гайриоддий ҳодиса, камдан-кам учрайдиган истисно, деб айтишлари мумкин. Эътирозим бор. Мурод Ўзбекистондаги янги таълим тизими аниқлаши ва алоҳида тайёрлаши керак бўлган 10 фоизга кирувчилардан бири. Албатта, бу гаплар қолган 90 фоизга таъна-маълومات бўлсин деб ва уларнинг зарари айтилаётгани йўқ, асло. Умуман, Муродга ўхшаган ёшлар билан мулоқотда бўлиш жуда қувончли. Бу маънавият ва маърифат ўзбек халқининг бутун кўп асрлик тарихида алоҳида ажралиб турувчи кучли фазилатлар бўлганлигининг жуда оддий далилидир. Ва бу фазилатлар ҳозир ҳам яшамоқда.

Фан кашфиётлар яратиши керак

Ҳар қандай мамлакатни модернизациялаш вазифасини амалга ошириш учун фанни, илмий инфратузилмани ривожлантириш фоят муҳим аҳамиятга эга. Бу жаҳон амалиётида қайта-қайта исбот қилинган. Ўзбекистон фундаментал ва амалий фан ютуқларини, юксак илмий тайёргарлик талаб қиладиган технологияларни амалиётга кенг жорий этишга асосланган замонавий инновацион тараққиёт моделига ўтиш, юқори малакали ва қобилиятли илмий кадрлар сонини кўпайтириш учун барча зарур нарсаларга эгами? Бунинг исбот қилиш ке-

рак, лекин айтишим мумкинки, бунинг учун мамлакатда шарт-шароит бор. Авваламбор, ўзбек жамияти азалдан илм-фанни юксак қадрлайдиган жамият. Президент Каримов бу хусусда шундай деган: “Муболағасиз айтиш мумкинки, фанимиз, ақл-заковат, салоҳиятимизнинг ноёб ва гўзал биносига бундан кўп асрлар муқаддам пойдевор солинган эди. Мамлакатимиз фани жуда қадим замонлардан юксала бошлаганини, унинг чуқур ва қудратли илдизлари борлигини фахрланиб айта оламиз... Билимлар хазинасини очган буюк аждодларимизнинг номлари бутун дунёда машҳур. Булар буюк математик ва астрономлар Ал-Хоразмий, Фарғоний, Жавҳарий, Марвазий, Улугбек; файласуф ва илоҳиётчи-ҳуқуқшунослар Форобий, Имом Бухорий, Имом Термизий, Марғиноний, Насафий; қомусий олимлар Беруний, Ибн Сино; тилшунос-шoirлар Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Замаҳшарий, Алишер Навоий; тарихчилар Бобур Мирзо, Абулғози Баҳодирхон, Огаҳий ва бошқа кўпгина улуғ зотлардир” (И. Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. Ўзбекистон. 1998. 213-бет).

Бунга қўшимча қилиб яна шуни айтиш мумкин: Ўзбекистонда мутлақо замонавий олий таълим тизими мавжуд. 59 та олий ўқув юрти бор. Ўзбекистон Миллий университети ва Самарқанд давлат университети, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, Жаҳон тиллари университети, Тошкент давлат шарқшунослик институти, Тошкент иқтисодиёт университети, Аграр университет, Консерватория, Санъат институти халқаро миқёсда эътироф этилган. Тиббий, гуманитар, техник олий ўқув юртлирининг кенг тармоғи мавжуд бўлиб, улар мамлакатнинг ҳамма минтақаларида жойлашган.

Охириги йилларда Ўзбекистон олий ўқув юртлирининг чет элдаги ўқув марказлари билан алоқалари анча мустақамланди, чет эллик ўқитувчилар ва олимларни таклиф қилиш, шунингдек, талабаларни чет элда ўқитиш кенгаймоқда. Бу соҳада Президентнинг “Умид” жамғармаси катта роль ўйнаши кўзда тутилган. Мазкур жамғарма иқтидорли йигит ва қизларга ажратилган грантлар ҳисобидан АҚШ, Буюк Британия, Франция, Германия, Япониянинг энг нуфузли университетларида бакалавр ва магистр даражасини олиш имконини беради. Тайёрланган юқори малакали мутахассислар сони жиҳатидан Ўзбекистон МДХ мамлакатлари орасида учинчи ўринда (Россия ва Украинадан кейин) ва Ўрта Осиё минтақасида биринчи ўринда туради.

Яна бир ҳолатни таъкидлаб ўтиш керак: ўқитувчилик фаолиятини илмий иш билан боғлаб бораётган ўқитувчилар салмоғи ортиб бормоқда. Уларнинг сони 1997 йилда 1991 йилдагига қараганда 25 фоиз кўпайди. Россиядаги ва Фарбий Европадаги илғор

олий ўқув юртларининг тажрибаси кўрсатиб турганидек, бундай амалиёт олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишга ёрдам беради, илмий-тадқиқот ишига қизиқиш уйғотади. Мамлакатнинг илмий-тадқиқот мажмуи таркибида 362 та академик, олий ўқув юрти ва тармоқ муассасаси, шу жумладан 101 та илмий-тадқиқот институти, олий ўқув юртларининг 55 та илмий-тадқиқот бўлини, 65 та тажриба-конструкторлик ташкилоти, 32 та илмий-ишлаб чиқариш ва тажриба йўналишидаги бирлашма ва корхона, 30 та ахборот-ҳисоблаш маркази бор. Фан соҳасида 46 минг киши, шу жумладан 2,8 минг фан доктори ва 16 минг нафардан ортиқ фан номзоди меҳнат қилмоқда (Статистический бюллетень СНГ. 11.1997, 22-сон, (182). 117—119-бетлар).

Мамлакатдаги юқори малакали илмий кадрларга асосий талабгор Ўзбекистон Фанлар академияси ҳисобланади. У қирқта илмий-тадқиқот маркази ва лабораторияга эга. Илмий изланишларнинг асосий йўналишлари — геология, кон иши, ядро физикаси, кимё технологияси, пахтачилик ва бошқалардан иборат.

Ўзбекистонда қуйидаги йўналишлар бўйича жаҳон даражасидаги илмий мактаблар яратилган бўлиб, уларда математика, эҳтимоллар назарияси, табиий ва ижтимоий жараёнларни математик моделлаш, информатика ва ҳисоблаш техникаси; ер қобиғини, рудалар ҳосил бўлиши ва металлогенияни, шунингдек, нефть ҳосил бўлишини ҳар томонлама геологик-геофизик ва геокимёвий ўрганиш; молекуляр генетика, генҳужайра муҳандислиги, биотехнология; моддаларнинг физик-кимёвий хоссалари мажмуини ўрганиш, жаҳон ва мамлакат тарихини, маданияти ва маънавий меросини, ўзбек тили, адабиёти ҳамда фольклорини ўрганиш устида тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Булар жуда реал ва жуда жиддий илмий йўналишлардир. Лекин муаммо янада кенгроқ, янада чуқурроқ бўлиб турибди. Фан ғоят муҳим ижтимоий институтга айланиши ҳамда умуман жамият ҳаётининг ҳамма соҳаларига ва маданиятга реал таъсир кўрсатиши керак.

МАҲАЛЛИЙ УЮШМАЛАР ТИЗИМИ

Тор ва кенг маънодаги маҳалла

Ўйлашимча, “маҳалла” атамасини, фақат тор маънода, яъни шаҳардаги маҳаллий уюшма, шаҳар жамоаси тарзида эмас, балки маълум даражада шартли бўлса

ҳам кенг, умуман маҳаллий, шу жумладан, қишлоқдаги уюшма маъносида ишлатиш керак.

Юқорида мен маҳалла — ўзбеклар ҳаётини анъанавий ташкил этишнинг кичик ижтимоий тузилмаси эканлигини, маҳаллалар ўзбек жамиятидаги анъанавий демократиянинг энг асосий институти, ўзбеклар жамоатчилигининг энг юқори нуқтаси бўлиб келганлиги ва шундай бўлиб қолиши ҳақида, Мовароуннаҳрнинг шаҳар уюшмалари маҳалла номи билан минг йиллардан буён мавжуд эканлиги, улар Фарбий ва Шимолий Европа шаҳарларининг тегишли ижтимоий тузилмаларига қараганда қадимийроқ эканлиги ҳақида ёзган эдим. Мен маҳалла ўзбеклар тарихининг энг кескин бурилиш давларига ҳам бардош берганлиги, ҳеч қачон ҳаётий қувватдан маҳрум бўлмаганлиги ва ҳеч қачон маҳрум бўлмаслиги ҳақида ҳам фикрларимни билдирдим. Мен ўрта асрлар тадқиқотчиларининг ҳам, ҳозирги тадқиқотчиларнинг ҳам, маҳалланинг обрўли билимдонларидан бири бўлмиш Айнийнинг ҳам фикрларини далил қилиб келтирдим.

Яна қўшимча қилишим мумкин, бугунги маҳалла — Ўзбекистондаги фуқаролик жамиятининг гоят муҳим институтидир. Тўғри, ҳозирча у асосан потенциал имкониятлар институтидир.

Мустақил Ўзбекистон ҳокимияти мана шу бебаҳо бойликни қандай тасарруф этди?

Лекин бу саволга жавоб беришдан олдин орқага, тарихга қайтайлик. Бу гал совет тарихига ва советлардан кейинги тарихга назар ташлаймиз.

Сталин, Хрушчев ва Горбачев давларида

Ўзбекларнинг кўпгина анъанавий ижтимоий тузилмаларини зил кетказган совет ҳокимияти маҳаллага қарши курашда чекинишга мажбур бўлди. Ҳатто Сталиннинг ҳам маҳаллага кучи етмади. 1932 йилда “Ўзбекистон шаҳарларидаги маҳалла идоралари ҳақида низом” чиқди. 1938 йилда маҳаллага ҳужум умуман тўхтатилди. Мана бундай қарор қабул қилинди: маҳаллалар янги социалистик тузилмаларни тўлдиргани ҳолда, улар билан ёнма-ён яшаши лозим. 1961 йилда Хрушчевнинг навбатдаги ислоҳоти доирасида Ўзбекистон Олий Кенгаши янги “Маҳалла комитетлари тўғрисида низом”ни тасдиқлади. Бироқ бу низом, аслини олганда, маҳаллага ҳеч қандай юридик ваколатлар бермади. Хусусан ушбу “низом”нинг 12-моддасида бундай дейилган эди: “Маҳалла (квартал) комитетларига бирон-

бир молиявий-хўжалик фаолияти билан (ошхоналар, қизил чойхоналар, сартарошхоналар ва шу қабилар очиш ва улардан фойдаланиш) шуғулланиш тақиқланади, шунингдек, тижорат ишларида, квартираларни ижарага беришда қатнашиш тақиқланади”. Маҳаллага нисбатан хрущевча “илиқлик” ана шундан иборат эди.

Горбачевча қайта қуриш даври бошланди. Бошқа масалалар қатори маҳаллий ўзини ўзи бошқаришни ислоҳ қилиш масаласи ҳам кўзгалди. Лекин у жуда кенг, айтиш мумкинки, фундаментал маънода, советларни бекор қилиш муаммосининг бир қисми сифатида кўзгалди. Гап жамият онгида жуда барқарор бўлган, совет ҳокимиятининг 70 йиллик умри мобайнида шаклланиб келган қолипни — ишлаб турган Шўроларнинг яккаҳокимлиги деб аталган стереотипни енгиш ҳақида борар эди. Табиийки, партия аппарати диктатураси ҳамма ёққа сингиб кетган бир шароитда “юқоридан то қуйигача давлат ҳокимияти органлари бўлган барча Шўроларнинг ягона тизими” тўғрисидаги ленинча қоида бирон-бир амалий аҳамиятга эга эмасди. Шунга қарамай, партия ҳокимиятининг қарорлари Шўроларда оғишмай қонун тусига кирар эди. Буни ҳамма тушунарди. Шўроларни партия аппаратисиз ҳеч ким жиддий қабул қилмас эди. КПСС сиёсий саҳнадан тушиб кетгач, у билан бирга Шўролар ҳам кетадигандек бўлиб туюлган эди. Лекин, юзаки қараганда қандайдир кутилмаган ҳодиса юз берди. Қайта қуриш жараёнида партократия ўзининг ўта кучли ҳукмронлигини тез қўлдан чиқазаетган вақтда тушунтириб бериш қийин бўлган кескин ўзгариш юз берди. Шўролар ленинча қоидага қайта ҳаёт бағишлади ва ўзлари зўравонларча яккаҳокимликка, ҳамма даражаларда — нафақат маҳаллий, балки энг юқори даражада ҳам — ҳақиқий ҳокимият органлари бўлиб қолишга ҳаракат қила бошлади.

1989—1990 йилларда СССР ва иттифоқдош республикалар халқ депутатлари сайлови нисбатан эркин ўтганлиги натижасида мамлакатда ҳамма масалаларни якка ўзи ҳал қилишга, Шўролар тизимининг олий органи бўлишга даъвогар парламентлар пайдо бўлди. Тўқсонинчи йиллар намунасидаги Ўзбекистон Олий Кенгаши ҳам шундай кайфиятда эди. Маҳаллий шўролар эса ўзининг аввалги мазмунидан, муниципал, коммунал ҳокимиятни ташкил этиш шакли сифатидаги мазмунидан яна маҳрум бўлди. Жойлардаги ҳокимият, аслини олганда, давлат ҳокимияти эмас, балки ижтимоий ҳокимият деган тушунча, унинг асосий вазифаси — аҳоли эҳтиёжларини таъминлашдан, ҳудуддаги жамоаларнинг муаммоларини ҳал қилишдан иборат деган тушунча яна қаергадир орқа ўринга сурилиб қолди. Бунинг устига, маҳаллий анъаналар,

вужудга келган одатлар, маданият хусусиятлари ҳисобга олиниши керак эди.

Шундай қилиб, советлар ҳудудида пайдо бўлган ҳар қандай бошқа мамлакатда бўлгани каби, мустақил Ўзбекистонда ҳам маҳаллий ўзини ўзи бошқаришни ислоҳ қилиш шўроларнинг иккала турини — қайта қуришдан олдинги шўроларни ҳам, қайта қуришдан кейинги шўроларни ҳам бекор қилишни тақозо этар эди.

Ўзбекистонда “шўроларни бекор қилиш” бўлганмиди?

Бу саволга жавоб излаб, Ўзбекистон Конституциясига, айнан унинг “Маҳаллий давлат ҳокимияти асослари” деб аталган XXI бобига мурожаат қиламиз. Ушбу бобнинг турли моддаларида, “вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг (гап айнан давлат ҳокимияти устида бораётганлиги матндан очиқ кўриниб турибди. — Л.Л.) вакиллик органлари” дидир, “ҳокимлар айни вақтда тегишли ҳудуддаги ҳокимиятнинг вакиллик органларига эмас, шу билан бирга, ижро этувчи ҳокимиятга ҳам бошчилик қилади, вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокими Президент томонидан тайинланади ва лавозимдан озод қилинади ҳамда тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади. Туман ва шаҳарларнинг ҳокимлари тегишли вилоят ҳокими томонидан тайинланади ва лавозимдан озод қилинади ҳамда тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади” деб ёзиб қўйилган... Конституция 10-моддасининг аниқ маъносига кўра, фақат Олий Мажлис депутатларига халқ депутатлари деб аталиши мумкин, 11-модда эса ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятга бўлинишини давлат ҳокимиятининг ҳамма босқичларидаги асосий тамойил деб эълон қилади. Лекин гап фақат мавжуд зиддиятлардагина эмас. Мен ушбу қарорнинг мантиқини тушуниб ололмаяман. Ҳолбуки, бундай шўроча муқобил Ўзбекистондан ташқари МДҲдаги фақат битта мамлакатда — Тожикистонда қўлланилган. Қолган барча мамлакатларда эса ҳудудий давлат маъмурияти билан маҳаллий ўзини ўзи бошқариш шаҳарлар, туманлар ҳамда вилоятларда ёнма-ён мавжуд ва ҳамкорлик қилади (масалан, Украинада) ёки ҳудудий поғоналарни ўзаро бўлиб олган: шаҳар ва туман даражасида — маҳаллий ўзини ўзи бошқариш, вилоят даражасида — давлат бошқаруви мавжуд (масалан, Арманистонда).

Икки қадам олға — бир қадам орқага

Тўқсонинчи йиллар бошида ҳокимият маҳаллага катта умид билан қараган эди. Президент Каримов ўшанда бундай деган эди: “Агар маҳалла жамиятимизда муносиб ўрин эгалласа, агар маҳаллада тинчлик ва осойишталик бўлса, ҳамма нарсага кучимиз етади”. Маҳаллага нисбатан давлат сиёсатини акс эттирадиган қонун ҳужжатларидан бир нечта парча келтираман.

1991 йил 12 сентябрдаги фармонга мувофиқ, “Маҳалла” республика хайрия жамғармаси ташкил этилди. Унинг асосий вазифалари жумласига тарихан таркиб топган анъана ва одатларни асраб-авайлашга ва бойитишга ҳар томонлама ёрдам бериш; меҳр-муруватни қарор топтириш ҳамда ўзаро ёрдамни ташкил этиш; маҳалланинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий ривожланишига ёрдам бериш киради. Жамғарманинг фахрий раиси Ислом Каримов бўлди. Жамғарма 1995 йилдан бошлаб “Маҳалла” деган газетани нашр этиб келмоқда.

1993 йил 2 сентябрда “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида” қонун қабул қилинди (1997 йил 25 апрелда унга ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди ва 1999 йил 14 апрелда бу қонун янги таҳрирда қабул қилинди). Гарчи бу қонун ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини мувофиқлаштириш учун Республика оқсоқоллар кенгашини, шунингдек, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш ишлари бўйича вилоят, туман, шаҳар мувофиқлаштирувчи кенгашларини тузиш мумкинлигини назарда тутди... Аслини олганда, ҳозир мамлакатда мавжуд бўлган маҳаллий ўзини ўзи бошқариш инфратузилмаси тизимида бу қонун бошқача бўла олмас ҳам эди. Ҳақиқатан ҳам, конституцияга мувофиқ, маҳалла, сўзнинг том маъносига, сиёсий ҳаётдан четда қолиб кетган бўлса, бу қонунда зарур ижтимоий кўтаринкилик ва сиёсий кўламдорлик қаердан пайдо бўла олсин.

Адолат юзасидан шуни айтиш зарурки, 1994 йилда Президент ташаббуси билан маҳалла мамлакатдаги ижтимоий сиёсат сахнасига олиб чиқилди. 1994 йил йигирма учинчи августда маҳаллалардаги (қишлоқлар, поселкалардаги) фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига кам таъминланган оилаларга давлат ва маҳаллий бюджетларнинг маблағларидан ижтимоий ёрдам кўрсатиш ваколатлари берилди. Сўнгра маҳалланинг бу ижтимоий вазифаларига аниқлик киритилди. 1997 йил 1 январдан бошлаб уларга болалари 16 ёшга тўлмаган муҳтож оилаларга давлат нафақа-

ларини, 1999 йил 1 мартдан бошлаб эса бола икки ёшга етгунча уни парваришlash билан банд бўлган оналарга бериладиган нафақаларни тақсимlash, муҳтож пенсионерларни озик-овқат маҳсулотлари билан таъминlash вазифаси топширилди.

Ҳокимият маҳалланинг мавқеини инobatга олиб, унга ҳурмат-эҳтиром кўрсатгани билан фуқаролик жамиятининг асосий институтларидан бири сифатида маҳалланинг реал ролини кучайтириш йўлида олға қадам ташланмаганлиги аён бўлади. Афтидан, бунинг сабаблари қуйидагича бўлса керак. Яъни бир томондан, аҳолини ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватlashда маҳаллаларга кенг ваколатлар берилиши марказдаги ва жойлардаги давлат аппаратида ишлаётган амалдорларнинг маълум қатлами манфаатларига тўғри келмаган. Иккинчи томондан эса — маҳаллаларда ҳам нопок одамлар учраган, қандайдир суиистеъмол қилиш ҳоллари юз берган бўлиши мумкин. Нима бўлганда ҳам, буларнинг барчаси афсусланишдан бошқа нарсага ярамайди.

Шунга қарамай, маҳаллалар яшамокда ва ўзларининг жуда катта потенциал имкониятларини сақлаб қолмокда. Кўп асрлар аввал бўлганидек, бугун ҳам уларда, шоир сўзлари билан айтганда, тиллоларга баробар қўшничилик туйғуси ҳамда кўз ёшлари ва шодликларга зимдан шериклик ҳисси сақланиб қолган. Энг муҳими ана шу.

Европа хартияси ва Скандинавия модели

Маҳаллий ўзини ўзи бошқаришга, ўзини ўзи бошқарадиган маҳаллий жамоалар ва уюшмаларга, эркин коммуналарга қизиқишнинг қайта уйғониши Европа ва маълум маънода бутун дунё учун муштарак ҳодиса бўлиб қолди. Қароргоҳи Гаагада бўлган Халқаро жамоалар иттифоқи, Шаҳарлар ва вилоятларни бошқариш халқаро ассоциацияси, маркази Парижда бўлган Европа жамоалар иттифоқи, Европа маҳаллий ва минтақавий ҳокимиятлар конгресси каби ташкилотлар иш олиб борди.

1985 йилда Европа Иттифоқи ташаббуси билан Европа давлатлари муниципал ҳуқуқининг асосий манбаларидан бири — “Европа маҳаллий ўзини ўзи бошқариш хартияси” қабул қилинди. У мазкур мамлакатларда маҳаллий ўзини ўзи бошқаришни янада ривожлантириш йўллари белгилаб беради (Европейская хартия местного самоуправления. — М.: Фонд развития парламентаризма в России. 1998).

Хартияни ишлаб чиқишда Европа фалсафаси ва ижтимоий фикрининг XIX асрдаёқ таърифлаб берилган ютуқларидан фойдаланилди. Шу жиҳатдан таниқли француз тарихчиси ва социологи Алексис Токвилнинг сўзлари эътиборли: “Бошланғич мактаблар фан учун қандай роль ўйнаса, жамоа институтлари ҳам мустақилликни қарор топтириш учун шундай роль ўйнайди. Улар халққа озодлик йўлини очиб беради ва уни шу озодликдан фойдаланишга ўргатади” (А. Токвиль. Демократия в Америке. — М. 1992. 65-бет).

Хартияга асос бўлган тамойилларни таҳлил қилиш ҳозирги Европа маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг ривожланганлик даражасини ҳақиқий демократиянинг асосий мезонларидан бири деб ҳисоблашидан далолат беради. “Айнан маҳаллий ўзини ўзи бошқариш, — дейилади Хартияда, — фуқароларга уларнинг кундалик ҳаётларига ҳам, умумдават ишларига ҳам тааллуқли бўлган қарорларни қабул қилишда қатнашиш имконини беради ва бошқа фуқаролик ҳуқуқлари амалга оширилишини кафолатлайди. Ўзини ўзи бошқариш кўникмалари аҳолида фуқаролик масъулияти ҳиссини тарбиялайди. Шу билан бирга, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари шахс билан давлат ўртасида воситачи ролини ўташи керак”.

Хартиядан маълум бўладики, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш давлат ҳокимиятининг посангисини тўғри тутиб, чеклаб туриши, унинг зўравонлик қилишига йўл қўймаслиги керак. Ҳокимият ваколатларини жойларга бериш марказий ҳукумат зиммасидаги юк муайян маҳаллий уюшмалар учун муҳим бўлган жузъий муаммолар ҳисобига оғирлашиб кетишининг олдини олишга ҳам имкон беради.

Хартия Европа Иттифоқига кирувчи давлатлар зиммасига маҳаллий уюшмаларнинг сиёсий, маъмурий ва молиявий мустақиллигини сақлаш, мустаҳкамлаш мажбуриятини юклайди. Европа қитъасидаги мамлакатларнинг сиёсий, молиявий, маданий жиҳатдан бирлашишга интилишини ҳисобга олганда, коммунал, ўзини ўзи бошқариш асосларининг роли ошиб бориши муқаррар. Европа Иттифоқи секин-аста улкан маъмурий ва иқтисодий яхлитлик касб этиб бормоқда. У тобора кучли чекловлар ва посангиларни талаб қилмоқда. Уларни эса, Хартияга асосланадиган бўлсак, фақат ўзини ўзи бошқарадиган маҳаллий жамоаларгина яратишга қодир (Frieder, Partizipative Demokratie (Erfahrungen mit der Modernisierung kommunaler Verwaltungen) — Demokratie am Wendepunkt. Siedler Verlag. — Berlin. 1996. 294—307-бетлар).

Дунё бўйича маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг учта асосий модели ажралиб туришини кўрсатиб ўтиш керак. Улар шартли

равишда Шимолий Америка, Жанубий Европа ва Скандинавия ёки Шимолий Европа моделлари дейилади. Шимолий Америка муниципалитетининг фаолият доираси нисбатан тор, узук-юлуқ ҳамда айрим фуқароларнинг эҳтиёжларини қондиришдан кўра кўпроқ бизнес манфаатларига хизмат қилади.

Жанубий Европа модели, масалан, Франция ва Италияга ҳос бўлиб, бунда муниципалитет айтарли фаол эмас, аммо маҳаллий сиёсий манфаатлар миллий сиёсатга таъсир кўрсатади. Шимолий Европа модели Дания, Финляндия, Швеция, Норвегия, Буюк Британияда амал қилади. Бу мамлакатларда муниципалитетлар жуда фаол бўлиб, ҳам миллий, ҳам умумдавлат аҳамиятига эга бўлган хилма-хил вазифаларни ҳал қилади. Бу мамлакатларда соғлиқни сақлаш, таълим ва шу каби соҳаларда муниципал кооперация ривожланган.

Маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг юқорида кўрсатиб ўтилган моделлари фаолиятини, хусусан, муниципалитетлар ҳиссасига тўғри келадиган иш билан бандликни давлат секторидagi иш билан бандликка нисбатан ҳисоблаб чиқиш орқали баҳолаш мумкин. Бу кўрсаткич 1991 йилда Данияда 70 фоизни, Норвегияда 64 фоизни, Швецияда 54 фоизни, АҚШда 50 фоизни, Буюк Британияда 38 фоизни, Германияда 15 фоизни, Италияда 12 фоизни, Францияда 11 фоизни ташкил қилди.

Ялпи миллий маҳсулотни истеъмол қилишда маҳаллий жамоаларнинг улуши кўрсаткичи ҳам муҳим. У қуйидагича кўринишга эга: Швеция — 18,7 фоиз, Дания — 17,7 фоиз, Финляндия — 13,5 фоиз, Норвегия — 13 фоиз, Буюк Британия — 8,2 фоиз, Италия — 7,4 фоиз, Нидерландия — 7,5 фоиз, Франция — 4,4 фоиз (Полис. 1999. 2-сон, 158-бет).

Скандинавия мамлакатларини ва айрим бошқа мамлакатларни ҳозир бемалол муниципал давлатлар деб аташ мумкин. Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш муаммоларини ўрганган кўпгина тадқиқотчилар дунёдаги ҳозирги тажрибани чуқур таҳлил қилиш асосида ҳокимиятни марказ билан ҳудудлар ўртасида, давлат ҳокимияти билан маҳаллий ўзини ўзи бошқариш ўртасида тақсимлаш ҳам ҳокимиятни вазифаларга қараб бўлинишидан иборат анъанавий механизм каби муҳим демократик институтдир, деган хулосага келмоқдалар (Lane Son-Erik. Constitutions and political theory. — Manchester and N.Y. 1996. 243—246-бетлар).

Европа хартияси ана шу уч моделдан Шимолий Европа моделига кўпроқ қаратилгандир. Шаҳар жамоалари ҳаётини ташкил этишдаги ажойиб ўхшашлик туфайли бу модел Ўзбекистонга ҳам жуда яқин.

Маҳалла палатаси

Маҳалла ҳақидаги мулоҳазаларимиз нимага олиб келади? Улардан қандай хулосалар чиқариш мумкин? Бу ижтимоий институт мамлакат тақдири учун ғоят муҳим вазифаларни ҳал қилиши кераклиги тамомила равшан. Советлар ҳудудида пайдо бўлган ҳар қандай мамлакатдагидан кўра кўпроқ Ўзбекистонда давлат ҳокимияти маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг кучли илдиэларидан доимо ҳаётгий куч-қувват олиб турмаса, барқарор ва самарали бўла олмаслигига аминман.

Тўла қувват билан ишлаб турадиган маҳалла — демократик ислохотлар ва бозор ислохотларини қуйидан туриб реал ижтимоий қўллаб-қувватлаш воситасидир, бу ҳокимиятни аста-секин давлат тасарруфидан чиқариш йўлларида биридир. Айнан маҳаллаларда ислом экстремизмига қаршилик кўрсатиш масалалари самарали ҳал этилиши мумкин. Ўзбекистондаги озчиликни ташкил этувчи этносларнинг маҳаллий уюшмалари ҳам уларнинг ўзларига хос манфаатларини амалга ошириш учун энг яхши муҳитдир.

Мен тезлик билан қандайдир ўзгаришлар қилишга чақирмоқчи эмасман, бундай қилиш мумкин ҳам эмас. Энг аввало, ҳокимият ҳудудларнинг давлат томонидан бошқарилишини ва маҳаллий ўзини ўзи бошқарув органларининг ҳудудлар томонидан бошқарилишини тубдан ислох қилиш муқаррарлигини тушуниши зарур. Уларнинг ажралиши масаласини фақат вақт ҳал қилиши мумкин. Агар янглишмасам, бу ҳали тушуниб етилганича йўқ.

Таклиф қилинаётган ислохот жароёнида ҳаммаси ўз ўрнига қўйилиши керак: туман ва вилоят кенгашлари маҳаллани бошқариши эмас, аксинча — маҳаллалар ўзлари тузадиган кенгашларни бошқариши керак.

Назаримда, ҳокимият бутун мамлакат қўламида маҳаллаларнинг куч-ғайратларини мувофиқлаштиришга қарши эмас. Ана шундай мувофиқлаштиришнинг энг мақбул шаклларида бири, айтайлик, Маҳаллалар конгресси бўлиши мумкин, деб ўйлайман. Бу конгресс иккита асосий мақсадга эга бўлади: биринчидан, маҳаллий уюшмалар ва уларни бирлаштириб турувчи ташкилотларнинг энг муҳим муаммоларини ҳал қилишга ёрдам бериш, бу масалаларда давлат ҳокимияти органларида вакиллик қилиш; иккинчидан, Ўзбекистон халқининг маҳаллий даражадаги сиёсий манфаатлари ва сиёсий иродасини шакллантиришга ёрдам бериш.

Хуллас, менинг фикримча, Маҳалла конгресси маҳаллий жамоалар ўзаро муносабатининг, улар ҳамкорлигининг шакли бўлиб-

гина қолмасдан, чинакам нуфузли сиёсий куч ҳам бўлиши керак. Бу эса Ўзбекистондаги ўтиш даврининг сиёсий ва ижтимоий хусусиятини акс эттирган бўлар эди.

Тўқсонинчи йиллар бошида Ўзбекистоннинг сиёсат арбоблари ва олимлари билан суҳбатлашган вақтимда икки палатали Олий Мажлисни ёқлаб, ўз далилларимни келтирган эдим. Шу билан бирга, палаталардан бири Маҳалла палатаси деб аталиши кераклигига ишонишимни таъкидлаган эдим. Бу фикр истеҳзоли таажжуб уйғотди, қандайдир мужмал тентаклик деб қабул қилинди.

Хўш, дунёнинг энг эски ва энг обрўли парламенти бўлмиш Англия парламентидаги Жамоалар палатаси ҳам тентакликми?

1265 йилда Лондонда графликлардан келган рицарлар ва турли шаҳарларнинг вакиллари тўпланишди. Орадан 30 йил ўтгач, бу вакилларни жамоалар сайлайдиган бўлди. Шундан бери 700 йил давомида улар сайланиб келади. Буюк Британия парламентининг Жамоалар палатаси — демократик тарзда ташкил этилган қонун чиқарувчи ҳокимият намунаси. Ўйлашимча, Ўзбекистон бундан ўрнак олса, ёмон бўлмасди. Бунинг учун тарихий асослар етарли.

Сўнгги вақтларда маҳалла мавзусида янги жиҳат пайдо бўлди. Ўзбекистон ҳокимияти ислом экстремизмига қарши умумхалқ қаршилигини уйғотиш билан бу кураш муваффақият келтириши мумкинлигини тушунмоқда. Ўзбек жамиятида бунини маҳалласиз тасаввур этиб бўлмайди. Уларни умумхалқ қўшинининг полклари ва дивизиялари деб аташ мумкин.

Президент Каримовнинг 2000 йил 22 январда Олий Мажлис сессиясидаги маърузасида “Чегара посбонлари” ва “Маҳалла посбонлари” мамлакат хавфсизлигини ва мамлакатда хавфсизликни таъминлашда катта роль ўйнаши мумкинлиги таъкидланган эди.

Равшанки, бу фақат бошланиши, холос. Бу ҳали дебоча, биринчи қалдирғоч — маҳалла фаолиятидаги янги шакл, янги йўналишнинг, беҳад муҳим йўналишнинг даракчиси, холос.

Кооперация

Фарбдаги кооперация муаммоларини тадқиқ қилиш билан шуғулланаётган олимлар асосли равишда айтишларича, кооперативчилик капитализм давридаги шафқатсиз рақобат шароитида шаклланидиган эгоизм билан коммунистик давлатларнинг жўн коллективизми ўртасида туради.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг аграр секторида ғоят чуқур тангликдан чиқиш учун кўп иш қилинди. Мамлакат қишлоқ хўжалиги совет ҳокимияти йилларида ана шундай танглик гирдобига тушириб қўйилган эди. Аграр ислохотни амалга оширишдаги ютуқлар ҳақида олдинроқ ёзган эдим.

Шу билан бирга, бу ҳақиқий, чуқур аграр ислохотнинг дастлабки босқичи эканлигини, Ўзбекистондаги кооператив ҳаракат жаҳон стандартларига асло мос келмаслигини эътироф этмасликнинг асло иложи йўқ. Бу ҳаракат ташкилий жиҳатдан ҳам, иқтисодий жиҳатдан ҳам, сиёсий жиҳатдан ҳам ва ҳозир, афтидан энг муҳими — психологик жиҳатдан ҳам бу андозаларга жавоб бермайди. Мен деҳқонлар психологиясинигина эмас, балки давлат ҳокимиятининг ҳамма поғоналарини ҳам тубдан ўзгартиришни назарда тутаман.

Ўзбекистондаги аграр ислохот ўз олдига фермерлик модели негизида хусусий қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини вужудга келтиришни мақсад қилиб қўяди. Равшанки, бундай майда операциясиз хўжалик ҳатто ўзининг ички эҳтиёжларини ҳам таъминлай олмайди. Асл маънодаги кооперация — энг аввало фермер ёки деҳқон хўжалиги фаолиятини давом эттириш демакдир. Фермер ва деҳқон хўжалиги билан кооперация шу қадар ажралмаски, бири иккинчисисиз яшай олмайди.

Айни вақтда, мамлакат қишлоқ хўжалигидаги кооперациянинг ҳозирги аҳволи фермер ва деҳқон хўжалиklarини қишлоқ хўжалик машина ва механизмлари билан таъминлаш, уларга хизмат кўрсатиш ва уларни таъмирлаш, ёнилғи, ўғитлар, уруғликлар, заҳарли кимёвий моддалар билан таъминлаш, агрономия, зоотехника ва ветеринария хизмати, энг янги технологияларни ўрғатиш, қишлоқда қурилиш, етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотини ички ва ташқи бозорда сотишга ёрдам бериш, қайта ишловчи корхоналарни ташкил этиш, кредитлаш, маданий-маиший хизмат кўрсатиш соҳаларидаги эҳтиёжларига жавоб бермайди.

Қишлоқ хўжалик кооперативи ишлаб чиқариш, хўжалик ва молия вазифалари билан бир қаторда деҳқонлар учун аҳамияти кам бўлмаган ижтимоий, маданий-маиший ва маданий-тарбиявий муаммолар билан ҳам шуғулланиши керак. Ёки, бошқача қилиб айтганда, у иккита ижтимоий қутбни — тадбиркорлик ва меҳнат билан ижтимоий ҳимояни бир-бирига боғлаши ҳамда кучайтириши керак. Ўзбекистондаги деҳқонлар кооперацияси ҳозир ана шу вазифаларни бажаряптими? Борди-ю, бажараётган бўлса ҳам, етарли даражада эмас. Маҳалла сингари кооперациянинг ҳам Ўзбекистондаги келажаги ҳақида жаҳон тажрибасини эсламас-

дан, қишлоқ хўжалик кооперацияси ролининг кучайиши бутун дунё учун муштарак бўлиб қолаётганлигини ҳисобга олмасдан гапириб бўлмайди.

Менинг бирмунча вақт Германиядаги қишлоқ хўжалик кооперацияси тажрибасини ўрганишимга тўғри келган. Бу мамлакатда кооператив ҳаракатининг атоқли ғоявий раҳнамоси Фридрих Вильгельм Райффайзен (1818—1888) йўл-йўриқлари ажойиб тарзда амалга оширилган. У ўз маслагини мана бундай ифодалаган эди: “Иймоним комилки, майда ишлаб чиқарувчиларнинг ижтимоий ва айниқса, иқтисодий аҳволини яхшилашнинг фақат битта чораси бор, у ҳам бўлса, эркин ширкатларда ёки кооперативларда бирдамлик тамойилларини ҳаракатга келтиришдир”.

Райффайзен кооперациянинг асосий — ўзаро ёрдам, шахсий ва умумий жавобгарлик, ўзини ўзи бошқариш қоидаларини таърифлаб берди.

1997 йилда Германияда райффайзенча кооперация (мамлакатда кооперативларнинг бошқа турлари ҳам мавжуд) 3 миллион 530 минг кишини бирлаштирадиган 3950 та бирламчи кооперативни — кредит ва товар, таъминот ва сотиш, сутчилик, чорвачилик ва гўшт етиштириш, мевачилик, сабзавотчилик ва гулчилик, узумчилик, балиқчилик кооперативларини қамраб олган эди. Бу кооперативлар қудратли бозор ташкилотлари бўлиб, ўз аъзоларига хўжалик, молия, техника, маслаҳат соҳаларида кўп томонлама ёрдам кўрсатмоқда ва қўллаб-қувватламоқда. Шу билан бирга, улар деҳқонларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш борасидаги ғоят муҳим вазифаларни ҳам ҳал қилмоқда.

Мамлакатдаги қишлоқ хўжалик ерларининг 58 фоизи райффайзенча кооперативларга қарайди. Улар ҳар йили 11,5 миллион тонна дон, 10 миллион тонна гўшт (сўйилган вазнда), 22 миллион тонна сут етиштирмоқда. Кооперативларнинг йиллик маҳсулоти пулга айлантириб ҳисоблаганда, 75—80 миллиард маркани ташкил қилади. Райффайзенча кооператив ҳаракат доирасида 6 та йирик кооператив банк, шу жумладан, 2 та ипотека банки, 2 та суғурта маркази, инвестиция иттифоқи, кўчмас мулк жамғармаси, лизинг иттифоқи иш олиб бормоқда. Германиянинг райффайзенча иттифоқи кўпгина мамлакатлардаги кооператив ҳаракатга кенг ва ҳар томонлама ёрдам бермоқда. Ҳозир дунёда юз минглаб райффайзенча кооперативлар мавжуд бўлиб, улар тахминан 350 миллион одамни ўзида бирлаштиради. Райффайзен туғилган кунининг 150 йиллиги муносабати билан 1968 йилда Франкфурт-Майнда Халқаро райффайзенча иттифоққа асос со-

линди. Бу иттифоқ 44 мамлакатдаги 92 та кооператив ташкилот ва уюшмани ўзида бирлаштиради.

Қишлоқ хўжалик кооперацияси аҳамиятининг амалдаги исботи шундай.

Сталин қамоқхоналарида азоблаб ўлдирилган рус олими ва ёзувчиси, кооперация гоъларининг атоқли тадқиқотчиси ва букилмас иродали ҳимоячиси Александр Чаянов сўзларини эсламай иложим йўқ: “Рус деҳқони, сенинг келажагинг ўз қўлингда! Сен учун кооперация йўлидан бошқа меҳнатга асосланган ёрқин бахт йўли йўқ. Билиб қўйки, бу — бирдан-бир йўл. Бу йўлдан адашиш — ҳалокат демак”. Бу сўзларни тўла-тўқис ўзбек деҳқонларига қарата ҳам айтиш мумкин деб ўйлайман.

Чаянов қишлоқ хўжалик кооперацияси назарияси ҳақида янги иқтисодий сиёсатнинг дастлабки йилларида ёзилган ўз китобига сўз бошида куз кечаси Москва яқинидаги қишлоқ йўлидан бораётган сайёҳ ҳақида ҳикоя қилади. Ёмғир, лой, зим-зиё тун. Қаердадир эса ёруғ дунё, нурга чўмган шаҳарлар бор. Ана шу сайёҳ кичкина ва бир томонга қийшайган қишлоқ уйчаларининг хира деразалари ортидаги одамларга ачинади. Лекин у билмайдики, деб ёзганди Чаянов, бу одамларга ачиниш керак эмас, чунки улар бахтиёр, эркин кооператорлар эканлиги учун ҳам бахтиёр. Бу одамлар яратадиган келажак нурафшон, чунки бу келажак — кооператив мамлакатдир. Ёзувчи ана шундай кўтаринки бадиий образ яратган эди.

Ўзбекистон ҳақиқий, чинакам кооперацияни ривожлантириш учун ер куррасидаги энг қулай жойлардан бири эканлиги мен учун равшан. Ўзбекларнинг кўп асрлик тарихи меҳнат фаолиятига ундовчи сабабларнинг мураккаб турини вужудга келтирди. У ё индивидуализмга, ёки жамоачиликка асосланган классик схема-ларга сиғмайди. Ўзбекларнинг онгида мана шу иккала қарама-қарши йўналишлар бир-бирига сингишиб кетган.

Ўзбек деҳқонларининг кўпчилиги тўғридан-тўғри моҳир зиротчи бўлиб туғилади, уларда ажойиб меҳнатсеварлик ва интизомлилик авлоддан-авлодга ўтади, улар прагматизм ва шахсан пул топиш ҳамда шахсан муваффақиятга эришиш имкониятларини фаол излайдилар. Буларнинг ҳаммаси ўзбек жамоавийлиги билан бир қаторда мавжуд, одамлар бир-бирлари билан норасмий алоқалар ила боғланиб кетган, улар бирдамлик, ижтимоий ҳамкорлик ва коллектив меҳнат туйғусидан илҳомланадилар.

Менга эътироз билдирувчилар, сиз Ўзбекистонда кооперациянинг ривожланишини ошириб танқид қиляпсиз, дейишлари, “Кооперация тўғрисида”ги қонунни (1991 йил 14 июнь, 1993 йил 23

декабрдаги ва 1998 йил 29 августдаги ўзгартиш ва қўшимчалар билан) ҳамда “Қишлоқ хўжалик кооперативи (ширкати) тўғрисида”ги (1998 йил 30 апрель) қонунини далил қилиб келтиришлари мумкин. Бироқ, афсуски, худди мана шу ўринда қонунлар билан уларни амалга ошириш ўртасида анча катта масофа борлиги кўзга ташланмоқда.

1995 йил ёзида Андижон ва Самарқанд вилоятларидаги фермерлар билан учрашувларимизни эслайман. Дональд Карлайл ҳам қатнашган ана шу учрашувларда биз бу одамлар билан турмушнинг турли жиҳатлари ҳақида суҳбатлашган эдик. Уларнинг баъзилари табиатан вазмин ва ҳатто эҳтиёткор бўлишларига қарамай, ҳокимликлар деҳқонларнинг хўжалик жиҳатидан мустақиллиги ривожланишидан манфаатдор эмаслигини, чунки улар устидан реал ҳукмронликни қўлдан чиқаргилари келмаслигини, гарчи фамилияларни айтишмаса-да, анча аниқ-тиниқ гапиришган эди.

Эҳтимол мен янглишаётгандирман, аммо ўйлашимча, Президентдан тортиб то туман ҳокимларигача — ҳамма поғоналарда кооператив ҳаракат давлат томонидан доимий ва аниқ мақсад билан қўлаб-қувватланмаса, қишлоқ хўжалик кооперацияси билан маҳаллий ўзини ўзи бошқариш ўртасида узилмас алоқа бўлмаса, ривожланган чет мамлакатларнинг кооператив иттифоқлари кенг ва ҳар томонлама ёрдам бермаса, Ўзбекистонда кооператив ҳаракат зарур даражада жадаллашмайди. Шунда турғунлик юз беради, аграр ислоҳот секинлашади, танглик кучаяди. Хуллас, бу ерда муқобил йўл йўқ. Аниқроғи, бошқа оқилона йўл йўқ. Ҳокимиятнинг юқори бўғинларидаги шахслар шуни тушунишадими? Ўйлашимча, тушунишади.

МОЛИЯ ТИЗИМИ ҲАҚИДА ҚИСҚА ФИКРЛАР

Ўзбекистонда миллий манфаатларни ҳимоя қилишга қаратилган монетар сиёсат амалга оширилмоқда. Мамлакатда валюта захиралари қисқарганлиги муносабати билан 1997 йилда мажбурий валюта бошқаруви анча кучайтирилди, сўмни эркин айирбошладиган валютага алмаштириш имкониятлари камайди, чунки уни расман Ўзбекистон Марказий банки белгилайдиган курсдан кўра оширилган курс бўйичагина алмаштириш мумкин.

Ўзбекистондаги валютани бошқаришнинг алоҳида қоидаларини ҳокимият тузилмалари ўз ички бозорини жаҳон бозорларида ра-

қобатга дош бера олмаётган маҳсулотларнинг иқтисодиёти ўтиш даврини бошдан кечириётган, ўзининг ишлаб чиқариш соҳаларини қайта қураётган мамлакатларга кўплаб кириб келишидан ҳимоя қилиш зарурати билан изоҳламоқда.

Расмий ҳужжатларни ўқисангиз, сўмнинг эркин конвертацияланиши ишлаб чиқариш ва экспорт таркибининг яхшиланишига, саноати ривожланган мамлакатлардан техника жиҳатидан орқада қолишни енгишга, маҳсулот сифати яхшиланишига, ишлаб чиқариш самарадорлиги, меҳнат унумдорлиги ошишига боғлиқ, деган маъно чиқади.

Айни вақтда Ўзбекистондаги монетар сиёсатни танқид қилувчилар ҳам анча-мунча. Танқиднинг асосий мазмуни шундан иборатки, бу мамлакатда чет эллик инвесторлар сўмни эркин айирбошланадиган валютага алмаштириш тартиблари билан боғлиқ бўлган жуда мураккаб шароитга дуч келишади. Чет эллик инвесторларнинг коррупцияга берилган амалдорлар билан конвертацияга лицензия олиш борасидаги муомалалари осонликча кечмайди.

Бу танқиддан шунчаки кўз юмиб бўлмайди. Айни вақтда шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки, фақат савдо қилиш учун эмас, балки қуриш, бунёд этиш, ишлаб чиқариш учун келган бизнесчиларга Ўзбекистонда хилма-хил имтиёзлар берилади. Бундай инвесторлар учун валюта соҳасида чеклашлар деярли йўқ.

Шу муносабат билан Президент Каримовнинг “Озодлик” радиосига берган интервьюсидан парча келтирмоқчиман. Интервью 1998 йил 5-6 ноябрда эшиттирилган.

“Озодлик” радиоси: Жаноб Президент! Ўзбекистон бозорида ишлашни хоҳлайдиган кўпгина бизнесчилар учун қизиқарли бўлган саволни бермоқчиман: Ўзбекистонда бир неча йилдан бери миллий валюта — сўмнинг конвертацияланиши чеклаб қўйилган. Уни долларга айлантириб бўлмайди. Сизнингча, ушбу муаммони ҳал қилиш истиқболлари қандай?

И. Каримов. Ўзбекистон ўз валюта тушумларидан оқилона фойдаланишни истайди. Улар ниманинг ҳисобига келаётми? Асосан хомашё ресурслари: пахта, олтин, рангли металллар, газ ва стратегик материалларни сотиш ҳисобига келяпти. Агар ҳозир биз бундан буён ҳам ресурсларни етказиб беришга, тушадиган валютани эса сақич, кетчуп ёки истеъмол товарлари сотиб олишга сарфлашга рози бўлсак, Халқаро валюта фондининг бизга ҳеч қандай даъвоси бўлмасди. Биз Халқаро валюта фондига аъзо бой мамлакатларга хомашё берамиз, эвазига улар бизга валюта беради, биз валютани шу мамлакатларда ишлаб чиқарилаётган то-

варларни сотиб олишга сарфлаймиз... Мен айтаманки, биз валюта тушумларини истеъмол товарлари сотиб олиш билан технологиялар сотиб олиш ўртасида оқилона тақсимлашимиз керак. Шунинг ҳисобига экспортга маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлашимиз зарур. Ўзбекистоннинг келажаги ана шунда деб биламиз. Бироқ ҳукумат валютани конвертациялашдаги мавжуд чеклашларни 2000 йилдан кечиктирмасдан олиб ташлаш мажбуриятини олди. Бу бизнинг валюта балансимизни ўзгартириб юборади, албатта, биз маблағнинг кўпчилик қисмини озиқ-овқат товарлари сотиб олишга сарфлаймиз. Майли, шу схема бўйича иш олиб борамиз, ишонаманки, Валюта фонди ва Жаҳон банки бу гоёни қўллаб-қувватлайди.

“Озодлик” радиоси: Шунда Ўзбекистон Халқаро валюта фондидан кредитлар оладими?

И. Каримов: Биз керагидан ортиқ кредит олмаймиз, токи бу кредит бизга ортиқча юк бўлмасин, бюджетимизнинг 40 фоизи, Россиядагига ўхшаб, ташқи кредитларга хизмат қилмасин. Ҳозир биз ички ва ташқи қарзларимизга хизмат қилиш учун бюджетнинг бор-йўғи 8 фоизини сарфлаяпмиз.

Кўпгина экспертларнинг фикрига қараганда, бутун тўлов механизминини, шу жумладан сўмнинг конвертацияланишинини иқтисодий жиҳатдан самарали йўлга қўйиш зарурати билан уни амалга оширишдаги катта қийинчиликлар ўртасидаги зиддият Ўзбекистоннинг ҳозирги иқтисодиётида анчагина мураккабликлар келтириб чиқармоқда. Чунончи, кўпгина ишлаб чиқариш тармоқларида номутаносиблик мавжуд, молиявий интизом паст ва тўловлар амалга оширилмайди, мамлакатда ишлаб чиқариладиган бир қанча озиқ-овқат ва саноат товарлари тақчил ва ҳоказо. Бу муаммоларни ҳал қилиш учун, шубҳасиз, кўп йиллар қаттиқ меҳнат қилиш керак бўлади.

РАЦИОНАЛ БЮРОКРАТИЯ: ҲАМ МАҚСАД, ҲАМ ВОСИТА

Давлат аппаратининг инсон омили

Жаҳон тажрибаси асосида айтиш мумкинки, муайян даражадаги рационал бюрократия модернизациянинг зарур шартини, ушбу жараённинг объектив қонуниятларидан биридир. Бу атама анча кам ишлатилади. Шунинг учун ҳам советлардан кейинги давлат аппарати тўғрисида бирмунча

батафсил сўз юритиш, эътиборни унинг инсон омилига қаратиш мақсадга мувофиқдир. Жуда умумлаштириб айтганда, рационал бюрократия — давлат аппаратиدير, асосан ижро этувчи ҳокимиятнинг одамлар билан ўлчанадиган аппаратиدير. Рационал бюрократиянинг моҳиятини унинг зидди — партикуляр бюрократия билан таъқослагандагина тушуниш мумкин.

Рационал бюрократиянинг профессионал фаолиятида давлат манфаатлари шахс ва гуруҳлар манфаатидан устун туради, партикуляр бюрократияда эса бунинг акси. Партикуляр бюрократия — Карл Маркснинг юқорида тилга олинган баҳосига кўра — аслини олганда, давлат аппаратининг ўз фаолиятидан кўзланган мақсадни йўқотишига олиб келади, унинг иши ана шу бюрократиянинг ўзини сақлаб қолиш ва мустақкамлашдан иборат бўлиб қолади.

Рационал ва партикуляр бюрократия ўртасидаги фарқни баъзан кузатувчилар ва таҳлилчилар етарли баҳолашмайди. Ҳолбуки, ана шу фарқ давлат аппаратининг деярли барча поғоналаридаги амалдорлар кундалик фаолиятининг устувор йўналишлари ва стандартларини белгилайди ва охир-оқибатда жамиятни бошқариш услубининг ўзига хос кристал панжарасини яратади. Бири бўлмаса бошқасини яратади. Мустақиллик қўлга киритилганидан кейин Ўзбекистонга совет ҳокимиятидан айнан партикуляр бюрократия мерос бўлиб қолган эди. Мустақилликнинг тўққиз йили мобайнида бу соҳани ислоҳ қилиш бўйича бирмунча ишлар қилинди. Ижро этувчи ҳокимият аппарати ўзагини собиқ партия ва давлат номенклатурасидаги ўртача даражали кадрлар ташкил этади. Улар ёнига ўз салафларининг ўйин қоидаларини қабул қилган янги амалдорлар — профессионал бошқарувчилар кўшилди. Айнан мана шу қатлам ҳозирги вақтда ҳокимиятни бошқарув тизимида фаолият кўрсатмоқда.

Ҳокимиятни советчасига хусусийлаштириб олиш алоҳида, мураккаб ва кўпқиррали мавзудир. Ҳозир эса мен фақат унинг ғоят муҳим томони — Брежнев давридан ҳаммамизга яхши маълум бўлган клиентелизмдан, яъни амалдорларнинг бошқа нуфузлироқ амалдорларга, йирик ва жуда йирик корчалонларга қарамлигидан (одатда, моддий қарамлигидан) иборат эканлигини кўрсатиб ўтмоқчиман, холос. Клиентелизм — ҳокимиятнинг ўз ижтимоий бурчини йўқотиб қўйишидир, сиёсий карьера ва давлат хизматининг юқори даромад келтирувчи бизнесга айланиб қолишидир.

Шундай қилиб, партикуляр бюрократия, МДХдаги бошқа барча мамлакатларда бўлгани каби, Ўзбекистонда ҳам ўз умрини яшамоқда. Дарвоқе, унинг мана шундай ўта яшовчанлиги — янги илғор

тузумнинг афзалликлари очиқ кўриниб турган ва жозибадорлиги шубҳасиз эканлигига қарамай, нима сабабдан уни ўзлаштириб олиш ёки, таъбир жоиз бўлса, зўрлаб қабул қилдириш бу қадар қийин, деган саволга жавоб бўлади. Бироқ бу ҳам алоҳида муҳокама қилинадиган мавзудир.

Ўзбекистондаги давлат аппарати хусусида айтган сўзларимда, равшанки, ҳеч қандай кашфиёт ёки қутилмаган янгилик йўқ. Буларнинг ҳаммаси Президентнинг ўз нутқлари ва китобларидан яхши маълум.

Президент Каримов қайдлари

1995 йил февралида Каримов Олий Мажлиснинг биринчи сессиясидаги маърузасида мамлакатни ислоҳ қилиш йўлидаги асосий тўсиқни қуйидагича таърифлаган эди: “Бизнинг олдимизда катта бир тўсиқ турибдики, бу тўсиқни баъзан замбарак ўқи билан ҳам отиб қулатиб бўлмайди. Бу тўсиқнинг номи — бюрократия, таъмагирлик, маҳаллийчилик, уруғчилик... Инсоф, диёнат йўқлиги ҳам шу тўсиқнинг бир кўринишидир. Бундай одамларнинг нияти аниқ — беш-ўн йил амаллаб ўтирган мансабини йўқотмаса, мўмай маоши ва хуфия “шапка” сини олиб турса, марра уники...” (И. Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Ўзбекистон. 1996. 37-бет).

Кейинроқ бу мавзу Каримовнинг нутқларида борган сари ташвишли суратда тилга олинди. 1996 йил декабрида Халқ депутатлари Бухоро вилояти кенгаши сессиясида у Бухорода ўзига хос клан мавжудлигига эътиборни қаратди: эски замонда катта ишларда ишлаганлар собиқ райком секретарлари, пул тўплашга ружу қўйган эски савдо “дохий”лари, маъмурий ташкилотларда ишлаган ва умуман, зўравонликка ўрганиб қолган кимсалар отдан тушса ҳам, эгардан тушгиси келмасдан, вилоят, туман ҳокимларига тазйиқ ва таъсир ўтказмоқчи бўлади (И. Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. Ўзбекистон. 1997. 278-бет).

1996 йилда Каримов одамларни номма-ном тилга олмасдан, анча умумий танқид билан чекланган бўлса, 1997 йилда Қорақалпоғистоннинг кадрларни танлашда ошна-оғайнигарчилик, маҳаллийчилик, уруғчилик каби иллатлардан ҳоли бўла олмаган бир қанча туман раҳбарларини очиқдан-очиқ айблади. Маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик эса — миллат кушандасидир (И. Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Ўзбекистон. 1998. 282-бет). Орадан бир йил ўтгач, 1998 йил июнида Президент Қаш-

қадарё вилоятининг ҳокимини таниш-билишчилик, уруғчилик, ошна-оғайнигарчилик, маҳаллийчилик учун, одамларни қариндош-уруғчилик ва шахсий муносабатларга қараб лавозимга тайинлашга йўл қўйганлиги учун ошқора танқид қилди (И. Каримов. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Ўзбекистон. 1999. 66-67-бетлар).

1998 йил ноябрида амални ана шундай суиистеъмол қилиш ҳоллари учун Самарқанд вилояти ҳокими Алишер Мардиев ва Навоий вилояти ҳокими Ҳаёт Фафоров лавозимларидан бўшатилади. Бу вилоятлар Халқ депутатлари кенгашларининг навбатдан ташқари сессияларида Каримов Мардиев билан Фафоровни қаттиқ танқид қилди. У раҳбарлик лавозимларига кўтарилган одамларнинг фамилияларини айтди, бу одамлар содир этган қонунбузарликлар ҳақида, уларнинг нопок ишлари ҳақида сўзлаб берди (Халқ сўзи. 1998 йил 11,12 ноябрь).

Шу ўринда бир оз чекинишга йўл қўйиш мумкин, деб ўйлайман. Бу чекиниш, таъбир жоиз бўлса, ҳикоямизга қўшимча жиддийлик бағишлайди. Мен турли вақтларда Мардиев билан ҳам, айниқса, Фафоров билан учрашганман, улар билан узоқ-узоқ суҳбатлашганман. Тафсилотларга берилмасдан шуни айтишим мумкинки, менинг фикримча, булар бир-бирига мутлақо ўхшамаган, ҳаётий ва сиёсий таржимаи ҳоллари тамомила бошқа-бошқа бўлган, кўпгина масалаларда қарама-қарши манфаатлар ва фикр-мулоҳазаларга амал қиладиган одамлар. Аслини олганда, улар табиатан иккита бир-бирига зид одам эди, ҳолбуки уларнинг бошқарув фаолияти бир хил якунланди. Бу ҳол менга мамлакат давлат аппарати ҳаётининг бугунги кундаги шахсни бузилишга олиб борадиган тортишиш кучининг мазмундор тавсифи бўлиб туюлади. Бундан ташқари, ўйлашимча, агар ўша Фафоров мана шу вайрон қилувчи кучга қарши чиқишга уриниб кўрганда эди, уни атрофдаги муҳит барибир четга суриб қўйган бўларди.

Мендан, ҳўш, бу ерда ҳеч қанақа истисно бўлиши мумкин эмасми, деб сўрашлари мумкин.

Жавоб бераман, мумкин. Бундай истиснога яққол мисол — 1986—1989 йилларда Қашқадарё вилоятига раҳбарлик қилган Ислом Каримов. Ўша вақтдаги ва ҳозирги вилоят раҳбарларининг ҳаммаси ҳам Каримовдаги фазилатларга, унинг ақли, унинг иродаси, юксак мақсадларга эришиш йўлидаги шижоатига эга эмас. Инсонга хос фазилатларнинг бундай уйғунлашуви камданкам учрайдиган ҳодиса, десам ишонаверинг.

Шу муносабат билан Президент Каримов ҳақида дўстим Дональд Карлайл билан бирга ёзилган китобдан парча келтириш

қизиқарли бўлади: “Ҳеч ким, ҳатто Ислом Каримовнинг энг ашаддий душманлари ҳам ҳеч қачон уни шахсан нопокликда ёки виждонсизликда айблай олмаган, хотини, Татьяна Акбаровна, ўзининг ёки хотинининг қариндош-уруғлари кадр масалаларини ҳал қилишга, давлат кредитларини тақсимлашга ёки бирон-бир бошқа давлат ишларини ҳал қилишга таъсир ўтказяпти, деб унга ҳеч қачон таъна тошларини ота олмаган. Ўзбекистондаги ишларнинг Фарбдаги таҳлилчилари билан шу мавзуда суҳбатлашганимизда, улар: “Бунинг нимаси ажабланарли? Ахир, бу — цивилизациялашган сиёсий ҳаётнинг оддий қоидаси-ку”, деган эдилар. Ўзбекистон Президенти бу масалада Фарб сиёсий стандартларига амал қилишини эътироф этишнинг ўзиёқ ёқимли. Бунинг устига, очигини айтганда, Фарбда ҳам бу қоидадан истиснолар бўлиб туради. Нималар бўлмайди, дейсиз.

Бироқ Каримовнинг Самарқанддаги нутқига қайтайлик. Шу нутқдан иккита кичикроқ парча келтираман. Биринчиси: “Вилоят давлат аппаратининг ўзагини лаёқатсиз, сиёсий савияси паст, ахлоқий жиҳатдан нопок, аммо раҳбарнинг ишонган оғайнилари, эски кадрдонлари, бир ҳовуч лаганбардор кимсалар ташкил этади... Бу одамлар янги қабул қилинаётган қонун ва фармонлар, демократия ва адолат талабларини менсимайдилар, бутун ҳаётимиздаги ўзгаришларни ҳис этмайдилар... Кадрларни танлашда уларнинг қобилияти, имконияти ҳисобга олинмаганлиги туфайли лавозимларга тасодикий шахслар келиб қолган. Улар ислохотларнинг мазмун-моҳиятини тушунмайди, эскича иш услубларидан воз кеча олмайди...”

Иккинчи парча: “Биз ёш, қобилиятли кадрларнинг йўлини очиш, уларга ҳар томонлама кўмак бериш ҳақида кўп гапирамиз. Самарқандда эса 21 нафар шаҳар ва туман ҳокимларининг биринчи ўринбосарларидан 2 нафари, 289 хўжалик раҳбаридан 52 нафари 40 ёшгача бўлган кадрларни ташкил этади, холос. Шундай экан, ёшлар ғайрати, шижоати, қобилиятига эътибор, вилоятда ишга замонавий ёндашиш ҳақида нима дейиш мумкин?”

Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида” номли китобида криминал тузилмалар давлат органларининг амалдорлари билан чатишиб кетганлиги, ҳокимиятнинг турли тармоқларига суқулиб кириб олганлиги ҳақида ёзади. Бу эса фуқароларнинг ҳимояланмаганлик ҳиссини кучайтиради, улар наздида давлатнинг ўзини обрўсизлантиради, бунинг натижасида мамлакат ичкарасида ҳам, ташқарисида ҳам унга ишончсизлик ортиб боради. Сиёсий маънода коррупция ўз умрини яшаб бўлган маъмурий-бўйруқбозлик тизими билан яширин иқтисодиётнинг қўшилиб кетиши демак-

дир, уларнинг янги иқтисодий муносабатларни ўз ҳаётларига таҳдид деб билиб, бу муносабатларнинг ривожланишини секинлаштириб қўйишга интилишидир, деган хулосага келади Президент (90-93-бетлар).

Мана шундай рўй-рост ва ташвишли қайдлар.

Шу билан бирга, Ўзбекистондаги бюрократия умумий қоидадан ташқари чиқадиган қандайдир алоҳида ҳодиса эмас. Шу маънода, Ўзбекистонга нисбатан айtilган ҳамма гапларни оз эмас, балки кўпроқ даражада собиқ советлар ҳудудида, ва ҳатто илгари коммунистик тузум ҳукмронлик қилган мамлакатлар ҳақида ҳам айтиш мумкин. Давлат аппарати бу мамлакатлардан ҳар қайсининг сиёсий тизимидаги энг заиф нуқта бўлиб келган ва шундай бўлиб қолмоқда. МДХ мамлакатларига келсак, ҳокимиятга ошкора ёки яширин, қонуний ёки қонунсиз муҳолифат эмас, балки деярли барча ҳокимият поғоналарида ўрнашиб олган советлардан қолган партикуляр бюрократия бу давлатларда ислохотлар йўлини бўғиб қўймоқда, халққа керакли қарорларнинг амалга оширилишига тўсқинлик қилмоқда.

Буларнинг барчаси яхши маълум ва исбот талаб қилмайди. Россиялик тадқиқотчиларнинг шу хусусдаги бир нечта эътиборга лойиқ ва айна вақтда таъсирчан мулоҳазаларини келтираман, холос.

Александр Солженицин 1999 йил май ойида Россия Фанлар академиясининг Катга Ломоносов медалини қабул қилиб олиш чоғида сўзлаган нутқида советлардан кейинги Россияни инсоният тарихида камдан-кам учрайдиган, ҳокимият мамлакат ва унинг аҳолиси ҳақида эмас, балки фақат ўзи ҳақида ўйлайдиган, миллий бойлик ҳукмрон олигархларни бойитишга сарфланган, демократия байроғи остидаги қароқчилар давлати, деб атаган эди (НГ-сценарий, 9.06.1999).

Россиялик таниқли сиёсатшунос-давлатшунос Андроник Мигранянининг ёзишича, мамлакатнинг ҳамма моддий, молиявий, маъмурий ва ахборот ресурслари оз сонли гуруҳлар томонидан хусусийлаштириб олиниши билан тугаган демократик тажрибалар йилларида янги Россиянинг мана шу хўжайинлари демократиянинг “алифбосини” — бардошли бўлиш, муросою мадора, хулқатвор қоидаларини келишиб олишни, халқни ҳеч бўлмаганда юзаки ҳурмат қилишни ўрганишга қобилиятсиз бўлиб чиқдилар (Мигранян А. Российская элита наступает на те же грабли, что и в начале века. — НГ 7.10.1999).

Ҳозирги Россия ҳукуматининг иқтисодий дастурини, Герман Греф дастурини ишлаб чиққан кишилар бундай деган эдилар:

“Аппарат тубдан ислоҳ қилинмаса, мамлакатда ҳеч қандай ислоҳот олға босмайди. Давлат аппарати ҳозирги ҳолатида ислоҳотни барбод қилади. Маълум даражада аппарат имкониятларига таянган ҳамма ислоҳотларни қандай барбод қилган бўлса, бу ислоҳотни ҳам шундай барбод қилади” (МН, 4—10.07.2000. 8-9-бетлар).

Менинг шахсий архивимда Қозоғистон, Қирғизистон, Озарбайжон, Украина ва ҳатто Венгрия, Словакия, Польша давлат аппаратлари хусусида айтилган шунга ўхшаш фикрлар тўпланган.

Кадрлар сиёсатининг йўналишлари

Ўзбекистон бошқарув тизими маъносида ўзини МДХдаги бошқа мамлакатлардан ажратиб турадиган хусусиятларга эга эмас, деб ёздим-у, ҳақиқатта хилоф иш қилдим. Бундай хусусиятлар бор ва улар Президент Каримов шахси билан боғлиқ.

Президент Каримов мамлакат давлат аппаратидаги ишлар аҳволини танқид қилибгина қолмасдан, уни ўзгартиришга қўлидан келганича ҳаракат қилмоқда. Агар таъбир жоиз бўлса, куч ишлашиш — порахўрликда ва коррупциянинг бошқа усулларида айбдор бўлган мансабдор шахсларни жиноий жавобгарликка тортишдан, давлат интизомини ва одоб меъёрларини бузган катта амалдорларни истеъфога чиқаришдан кўра осон иш йўқ. Президент Давлат солиқ қўмитаси раисининг биринчи ўринбосари Муродулло Куроловни лавозимидан озод қилиш ҳақида 1998 йил октябрь ойида чиқарган фармонни мисол қилиб келтириш мумкин. Бу амалдор манманлик ва шуҳратпарастликка, оилавий тўй тантаналарини ўтказишда дабдабазликка ва исрофгарчиликка йўл қўйишда, халқ урф-одатларини менсимасликда айбланди.

Бундай қаттиқ чоралар кутилган натижани бердими? Шуни эътироф этиш керакки, бундай чоралар, аслини олганда, ўз-ўзидан амалга оширилди ва шу сабабли ижтимоий макондаги таъсири асосан маҳаллий миқёсда бўлди ҳамда давр жиҳатидан чекланиб қолди. Менинг тушунишимча, Президент мана шу ҳолатларнинг ҳаммасида жамиятдаги сиёсий барқарорликни ўйлаган, шу сабабли у, МДХдаги айрим мамлакатларнинг раҳбарларидан фарқли ўлароқ, коррупцияга қарши ва бошқа шунга ўхшаш кампанияларни ташкил қилмади.

Тошкентда давлат аппаратини такомиллаштиришнинг ўта мураккаб муаммолари ечимини излашда авлодлар алмашуви йўлидан борилмоқда. Президент Каримов бу масаладаги ўз нуқтаи

назарини қуйидагича таърифлаб берди: “Менинг энг катта ишончим — ёш авлоддир. Замонавий билимга эга, одобли, илмли, кўрсанг ҳавасинг келадиған, баркамол ва шижоатли фарзандларимиздир. Мен ўзимнинг тақдиримни ҳам, мамлакатимиз ва мустақиллигимиз тақдирини ҳам ана шуларнинг қиёфасида кўраман”. (И. Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. Ўзбекистон. 1999. 222-бет). “Давлат ёшлар сиёсатининг асослари тўғрисида”ги қонун (1991 йил 20 ноябрда қабул қилиниб, 1998 йил 1 майда ўзгартиш ва қўшимчалар киритилган) ҳам ана шунга қаратилган.

Дональд Карлайл 1995 йилда бундай деб ёзган эди: “1993 йил январидида очилган Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети фарб намунасидаги дипломатлар, журналистлар ва менежерлар тайёрлаши керак. У ерда таълимнинг халқаро стандартлари жорий этилмоқда. Фарб дарсликлари ва ўқитувчилари, мураббийлар ва талабалар алмашиш демократияга ва бозор иқтисодиёти моделларига чинакам садоқатли етакчиларнинг янги авлодини етиштиришга ҳисса қўшиши шубҳасиз”.

Мен бунга қўшимча қилиб, мазкур университетда ўз ватанининг маданиятидан ҳам, фарб маданиятидан ҳам баҳраманд бўлган янги сиёсатчилар авлоди тайёрланыпти, деган бўлардим.

Университетни тамомлаб чиқаётганлар ёш ва айна вақтда яхши профессионал тайёргарликка эга мутахассислардир. Бунда Ўзбекистон ташқи ишлар вазири, ўриндошлик бўйича университет ректори Абдулазиз Комиловнинг хизматлари катта. Унинг ўзи ҳам мана шундай ажойиб маданий бирикманинг ёрқин намунаси. Ўзбекистон Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси ҳамда Банк-молия академияси ҳам шу йўлдан боришга ҳаракат қилмоқда. Булар — ҳокимият ва бошқарув органлари учун раҳбар ходимлар, иқтисодий тузилмалар учун мутахассислар тайёрлайдиган, қайта тайёрлайдиган ва малакасини оширадиган асосий муассасалардир.

Шу сабабли мен Ўзбекистон ҳозирнинг ўзидаёқ раҳбарлик лавозимларига советлардан кейинги эмас, балки, айтайлик, мустақиллик даврида шаклланган юқори табақа сиёсий вакилларини кўтариш учун захирага эга, деб ўйлайман. Назаримда бу ерда муаммо ғайратли, тадбирли, қатъиятли, кекса авлодлар тажрибаси ва анъанавий консерватизми билан уйғун ҳолда таваккалчиликка мойил бўлган ёшларни алоҳида талаб қилувчи сиёсий муҳитни вужудга келтиришдан иборат. Мана шу янги, соғлом қонни давлат ҳокимиятининг ҳозирги организми рад этмаслиги, икки гуруҳга мансуб юқори табақа ўртасида қарама-қаршилик чиқмас-

лиги ҳам муаммодир. Бир гуруҳ эскича усулларга интилади, уни шартли равишда ретрадиционалистлар деб атаймиз. Иккинчи гуруҳ эса технократик, вестернлашган гуруҳ, ислохотчилар гуруҳи. Эҳтимол, Ўзбекистонни янада ривожлантиришнинг ҳамма ўртача муддатли ва узоқ муддатли истиқболлари ана шу муаммонинг қандай ҳал бўлишига боғлиқдир.

Равшанки, давлат аппаратида авлодлар алмашилиши учун вақт керак бўлади. Лекин вақт кутиб турмайди, у тезкор чоралар кўришни талаб қилади. Давлат аппаратининг ҳамма поғоналари, шу жумладан энг юқори поғоналари учун ҳам кадрлар захирасини яратиш маъмурий лавозимларни, шу жумладан маҳаллий давлат маъмурияти ва, эҳтимол, айрим вазирликлар раҳбарлари лавозимларини эгаллаш учун очиқ танлов ва тендерлар ўтказиш ана шундай чоралар жумласига киради. Бу ишда матбуотдан, бошқа оммавий ахборот воситаларидан кенг фойдаланиш мумкин. Унча эскириб улгурмаган совет тажрибасидан кўриниб турганидек, ҳатто бошқариладиган ошкоралик ҳам маълум даражада фойда келтиради. Эҳтимол, амалдорлар сонини қисқартириб, айнаи вақтда давлат аппаратида иш ҳақини ошириш ҳамда айрим ижтимоий имтиёزلарни жорий этиш керакдир. Арзон амалдор хароб қилибгина қолмайди, у хавфли, деб бекорга айтишмаган-ку.

Ўзбекистонда ҳали ҳам давлат хизматига доир қонунчилик базаси йўқ. Табиийки, ҳатто энг мукамал қонунлар ҳам рационал бюрократияни шакллантириш муаммосини ҳал қила олмайди, лекин бошқа омиллар билан бир қаторда қонунлар ҳам керак. Бу жиҳатдан Фарбий Европа мамлакатлари тажрибасидан кўп нарса ўрганиш мумкин.

Айтайлик, Италияда давлат хизматининг асосий масалалари Конституция даражасида ҳал қилинади. Бу мамлакат Конституциясида, хусусан, давлат хизматчилари фақат халқ хизматида бўлиши, давлат маъмуриятидаги лавозимлар, қонун билан белгилаб қўйилган алоҳида ҳоллардан ташқари, танлов асосида эгалланиши белгилаб қўйилган (97, 98-моддалар).

Германияда Конституциянинг давлат хизмати тўғрисидаги қоидалари бир қанча қонун ҳужжатларида аниқлаштирилади. Ҳозир бундай ҳужжатлар 25 та. Амалдорлар профессионал фаолиятининг деярли ҳамма жиҳатларини, шу жумладан карьера қилиш ҳуқуқини ҳам (бу мавзуга 13 та модда бағишланган) тартибга солувчи икки юздан зиёд моддадан иборат “Амалдорлар тўғрисида қонун” (27.02.1985 й.) ҳам шулар жумласидан. Бундан ташқари, “Федерал хизматчиларнинг карьера қилиш ҳуқуқи тўғрисида” (8.03.1990 й.) махсус, катта ҳажмли (48 моддали) қарор

ҳам бор. “Давлат бошқармасидаги лавозимга қабул қилиш чоғида қўйиладиган синов талаблари тўғрисида” қарор (9.01.1991 й.), “Қўшимча иш учун алоҳида ҳақ тўлаш тўғрисида” қарор (13.03.1992 й.) каби ҳужжатларни ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин. Германиядаги амалдорлар (Фарбий Европа мамлакатларининг аксариятида бўлгани каби) кўп сонли ижтимоий енгилликлар ва имтиёзларга эга.

ГФРнинг “Давлат бошқарувини амалга ошириш тартиби тўғрисида”ги қонуни (25.05.1976 й.) алоҳида эътиборга лойиқ. Бу қонуннинг бир юз учта моддаси давлатни бошқариш жараёнида амалдорлар билан фуқаролар ўртасида келиб чиқиши мумкин бўлган ўзаро муносабатларни, уларнинг ўзаро ҳуқуқлари, мажбурияти ва масъулиятини тартибга солади.

Такрор айтишим мумкин, мен МДХ мамлакатларидаги қонунларнинг аҳамиятига бирмунча ишончсизлик билан қарайман. Шундай бўлса-да, давлат хизмати тўғрисидаги яхши қонунлар жамоатчилик онгига муайян ўзгартишлар киритган, жуда зарур ўзгаришлар учун ҳуқуқий пойдевор яратган бўларди. Бу пировардида қандай натижа бериши эса бошқа масала. Лекин ҳар қандай ҳолатда ҳам қонунчилик базаси бўлмаса, ижобий силжишлар янада кам бўлади.

Нима бўлганда ҳам, яна кўп йиллар давомида рационал бюрократияни яратиш — Ўзбекистондаги ислохотларнинг асосий мақсадларидан бири бўлиб қолади, айтилиши вақтда бу мақсадга эришилган сари у ислохотларнинг энг таъсирчан воситаларидан бирига айланади.

Мустақил суд ҳокимияти

Совет ҳудудида пайдо бўлган янги муайян мамлакатлардаги судлар ҳақида инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари билан боғлиқ ҳолда гапириш удум бўлган. Ҳақиқатан ҳам, совет ҳудудида пайдо бўлган янги муайян у ёки бу мамлакатда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари неча марта ва қай даражада тантанали эълон қилинмасин, агар мустақил ва кучли суд бўлмаса, бу ҳуқуқ ва эркинликлар охир-оқибатда қуруқ гап бўлиб қолаверади. Айнан судлар жамиятда амалдаги озодликни гавдалантириши керак. Шу билан бирга, судлар — модернизациянинг муҳим воситаларидан бири, чунки улар ижтимоий тизим ичидаги тўқнашувларни ҳал қилиб ёки олдини олиб, бутун тизимнинг ишлашини таъминлаши керак. Ана шу юксак ҳақиқатлардан за-

мин муаммоларига, Ўзбекистондаги суд ҳокимиятига ўтайлик. Ўзбекистон Конституцияси ҳамма тармоқлар — қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари тенглигини назарда тутди. Амалда-чи? Ҳозирча бу Конституция ва бошқа қонунларнинг матнидагина бор нарса, холос. Бу ҳол МДХга аъзо бўлган ҳамма мамлакатлар учун хосдир. 1994 йил май ойида Бишкекда Қирғизистон судьяларининг биринчи съезди бўлиб ўтди. Унда Президент Акаев иштирок этди. У табиатан жуда кузатувчан бўлиб, тўпланганларнинг кайфиятини ҳам, уларнинг савиясини ҳам ҳаммаша жуда аниқ илғаб олади. Съезддан кейин иккаламиз учрашганимизда у бундай деди: “Мен ҳатто ўзимни бироз ноқулай сезяпман. Қирғизистонда одил судловни ким амалга оширяпти? Булар шунчаки ўз ишидан беҳабар одамларгина эмас. Бу одамларда ижтимоий қизиқишнинг ҳатто учқуни ҳам йўқ. Биласизми, съезд бўлаётган вақтда уларнинг кўпчилиги очикдан-очик мудраб ўтирди, сўзга чиққанлар эса шунақа гапларни айтишдики, мен, юрист бўлмасам-да, уларнинг ҳуқуқий саводсизлигидан уялиб кетдим”.

Чиндан ҳам, тўғри, аммо жуда қайғули эътироф. МДХдаги беистисно ҳамма мамлакатларда судьяларнинг кўпчилиги ўзлари учун янги ва одат бўлмаган учинчи ҳокимият вазибаларини адо этишга мутлақо тайёр эмас экан.

Бутун совет тарихи йилларида суд партия-давлат аппарати-нинг итоаткор қуроли бўлиб келди. Район, шаҳар, область партия кўмиталарида озми-кўпми барча муҳим жинойишлар юзасидан чиқариладиган ҳукмлар келишиб олингани, партия бюроларининг мажлисларида судьялар либераллиги, партия директиваларини инкор этганлиги ва шу кабилар учун лавозимидан озод қилинган эсимда. Судлар нақадар хароб биноларда тикилиб ишлагани, мутлақо зарур таъмирлаш ишлари (масалан, ўпирилиб тушган шипни ямаш) учун маҳаллий маъмурлардан арзимас чақани ялинб-ёлвориб олгани ҳам ёдимда. МДХнинг кўп жойларида ҳозир ҳам суд совет ҳокимияти йилларидаги каби қашшоқ ва ижро этувчи ҳокимиятга қарам.

Мен совет даври ва советлардан кейинги, ҳозирги давр судьяларининг профессионал тайёргарлик даражаларини таққослаш имконига эгаман. Бутун масъулиятни бўйнимга олиб айтаман: бу муқояса ҳозирги судьялар фойдасига бўлмайди. Бу касбнинг истаган фахрийсидан сўранг, шундай фикр билдиришига аминман. Менга ишонаверинг, қандайдир кексаларга хос алам билан эмас, балки бой берилган профессионал капитал учун ачинганимдан айтяпман.

1998 йил декабрда Москвада чиқадиган “Государство и право” номли обрўли юридик журнал Россия Конституциявий суди-

нинг собиқ раиси, ҳозир эса Россия Президенти ҳузуридаги Одил судловни такомиллаштириш масалалари кенгашининг раиси профессор Владимир Туманов билан интервьюни босиб чиқарди. Интервьюнинг охири саволи бундай эди: “Россия ҳуқуқий тизими янги Конституция даврида яшаган йилларимиз мавқеидан назар ташлаб, судларнинг янги ролини тушуниш ўзига йўл оча бошлади, дея оламизми? Ҳарҳолда, менга бу ҳали аҳолигина эмас, балки профессионал юристлар онгидан ҳам етарли жой олмагандек туюлади”. Жуда эҳтиёткор ва хушмуомала профессор Туманов “Ўйлашимча, бу жиҳатдан бизнинг ижтимоий ҳуқуқий онгимиз етуклик босқичидан ҳали йироқ” деб жавоб берди (Государство и право. 1998. 12-сон, 15-19-бетлар).

. Ўзбекистондаги ижтимоий ҳуқуқий онгга ҳам шундай баҳо бериш мумкин, деб ўйлайман.

Адвокатуранинг фаол ёрдами бўлмаса, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини суд ёрдамида амалда ҳимоя қилишнинг иложи йўқ. Ўзбекистонда “Адвокатура тўғрисида” (1996 йил 27 декабрда) ва “Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари тўғрисида” (1998 йил 25 декабрда) дурустгина қонунлар қабул қилинган эди. Бироқ ижтимоий табақалашув, кўпинча эса бир қисм аҳолининг камбағаллиги фуқароларнинг адвокатлар ёрдамидан фойдаланиш имкониятини тенгсиз қилиб кўяди. Одамларнинг кўпчилиги оддий адвокатга хизмат ҳақи тўлашга қодир эмас, ма-лакали адвокатни-ку, кўяверасиз.

1992 йил май ойида мен Қирғизистон юристларининг кичик-роқ делегацияси таркибида АҚШга бордим. Олий суд судьяси Антоний Скалия билан учрашдик. У бизни жуда хушмуомалалик ва илтифот билан кутиб олди. Суд мажлислари ўтказиладиган чоғроқ ва шинамгина залга бошлаб кирди, Олий суддаги суд жараёнларининг нозик томонлари ҳақида сўзлаб берди. Скалия биздан мустақил Қирғизистонда суд ислоҳоти қандай боряпти, деб сўради. Биз унга ҳаммасини ҳалол сўзлаб бердик. Очиқ-ойдин айтган гапларимизни тинглаб бўлгач, қизиқиш билан сўради: “Жентельменлар! Бир нарсани аниқлаб олмоқчиман. Агар мен сизни тўғри тушунган бўлсам, мамлакатингизда яшаётган ҳамма одамлар ҳам полиция ушлаганда ёки суд қарори билан ҳибса олинганда ўз адвокатини таклиф қилиш имконига эга бўлавермас экан-да?” Агар ушбу масала қонунда америкача йўсинда ҳал қилинса, бунга аҳолининг беш, узоғи билан ўн фоизи қодир бўлади, деган жавобимизни эшитиб, яна сўради: “Қолган 90 ёки ҳатто 95 фоиз-чи? Уларда бундай имконият қачон пайдо бўлади?”

Биз, агар бозор ислоҳотлари жуда ҳам кечикмасдан давом этаверса, орадан 10—15 йил ўтгач, деб жавоб бердик. (Ўшанда биз

хўпам оптимист бўлган эканмизда!) Скалия айтди: “Конгрессда ишлайдиган одам учрашувимизни тайёрлаётган вақтида менга Қирғизистон — демократия ороли эканлигини, мамлакатингиз Ғарб демократияси йўлидан жадал сурьатлар билан бораётганини айтган эди. Демак, у сизда бўлаётган ишлардан беҳабар экан”. Яъни, Скалиянинг фикрича, агар одам ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун адвокатлар хизматидан фойдаланишга қодир бўлмаса, демократия ҳақида ҳеч қандай гап бўлиши мумкин эмас. Бу фикр моҳият-эътибори-ла ҳақиқатга яқин бўлса керак.

Хўжалик судлари ҳақида алоҳида гап. 1993 йил май ойининг охирида Киль шаҳридаги (Германия) Шарқий Европа ҳуқуқи институтида “Шарқий Европада чет эл судлари қарорларининг тан олиниши ва ижро этилиши” деган мавзуда жуда нуфузли конференция бўлиб ўтди. (Советлар ҳудудида пайдо бўлган янги мустақил давлатларнинг барчаси шулар жумласига киритилди.) Конференцияда Россия, Украина, Германия, Польша, Венгрия, Чехия, Болгария ҳакамлик (давлат ва холис) судларининг раҳбарлари, шунингдек ҳакамлик жараёни соҳасидаги таниқли олимлар қатнашди. Мен ҳам шу конференцияда қатнашиш шарафига муяссар бўлдим. Бошқа масалалар билан бир қаторда инвестициялаш муаммоси ҳам муҳокама қилинди. Советлардан кейинги маконда тижорат билан шугулланишдан манфаатдор бўлган инвесторлар, энг аввало, “У ерда ҳуқуқий қоидалар борми? Уларга риоя этиладими? Бу қоидаларга риоя этилишни таъминлайдиган воситалар борми? Бу қоидаларни бузувчилардан ҳимоя қиладиган воситалар борми”, деб сўрашлари кўрсатиб ўтилди. Агар шулар бўлса, у ерга сармоя боради. Бўлмаса, жиддий ва ўзини ҳурмат қиладиган бизнесчилар кетиб қолишади.

Конференция қатнашчилари МДХ мамлакатларида тегишли ҳакамлик қоидалари бўлишига қарамай, улар ҳамма жойда бузилаётганлигини айтишди. Хусусан, гарчи бу мамлакатларнинг қонунлари бўйича доимий ишлайдиган ва аниқ иш (ad hoc) учун ташкил қилинган чет эл ҳакамлик (холис) судларининг қарорлари юридик кучга эгаллиги эътироф этилса-да, улар ё умуман ижро этилмайди, ёки фақат коррупция усулида ижро этилади, деб хулоса чиқарилди. Ҳолбуки, чет эллик инвесторлар бу судларни катта ҳуқуқий кафолат деб ҳисоблаб, ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун айнан мана шу судларга мурожаат қилиш мумкин, демоқдалар. (Anerkennung und Vollstreckung ausländischer Entscheidungen in Osteuropa. Verlag C.H., 1994).

Оммавий ахборот воситалари

Янгиланаётган жамиятларда оммавий ахборот воситалари кўп жиҳатдан бир-бирига мос бўлган бир қатор вазифаларни бажаради. Шулардан бири — ахборот бериш ва маърифат тарқатиш. Яна бир вазифа — ҳукумат ва бошқа ҳокимият институтларининг ишини назорат қилиш ҳамда кузатиб бориш. Оммавий ахборот воситалари сиёсий ҳаётда бундан ҳам фаолроқ роль ўйнаб, муайян сиёсий йўлни, у ёки бу ислохотларни кўллаб-қувватлаш кампаниясини ташкил этиши, жамоатчилик онгини шакллантириши ёки ўзгартириши мумкин. Оммавий ахборот воситаларини умумхалқ минбари деб тушуниш асло муболаға бўлмайди.

Оммавий ахборот воситалари Ўзбекистонда ана шундай вазифаларни бажаряптими? Ўзингиз ўйлаб кўринг. Ўзбекистон Конституциясининг 29-моддасида ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга, амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустасно, дейилади. Конституциянинг 67-моддасига кўра, оммавий ахборот воситалари эркин ва қонунга мувофиқ ишлайди. Улар ахборотнинг тўғрилиги учун белгиланган тартибда жавобгардир. Бу конституциявий қоидалар Олий Мажлис томонидан 1997 йил 24 апрелда қабул қилинган “Ахборот олиш кафолатлари тўғрисида”ги ва “Журналистнинг профессионал фаолияти кафолатлари тўғрисида”ги иккита қонунда ривожлантирилди. Номии тилга олинган иккинчи қонуннинг 14-моддаси давлат органлари, муассасалар, ташкилотларнинг мансабдор шахслари цензурани амалга оширганлик, журналистга тазйиқ ўтказганлик, унинг профессионал фаолиятига аралашганлик учун жавобгар бўлишларини назарда тутди. Лекин бу ҳуқуқий меъёрларга доим ҳам тўла амал қилиняпти, деб айтиш қийин. Айрим мансабдорлар давлат оммавий ахборот воситалари билан муносабатда бўлар экан, бу воситалар оммага таъсир кўрсатишнинг қудратли омили бўлганидан, улар устидан давлат назоратини сақлаб қолган маъқулроқ, деган нуқтаи назарга амал қилади.

Бутун дунёда бўлганидек, Ўзбекистонда ҳам газеталар билан бир қаторда телевидение ва радио энг асосий оммавий ахборот воситаларидир. Тўртта телеканал ва хорижий радиоэшиттиришлар бошқармаси Ўзбекистон телерадиокомпанияси (Ўзтелерадио) томонидан назорат қилинади. Ўзбекистонда қирққа яқин маҳаллий (вилоят ва туман), хусусий, ноҳукумат теле ва радиокомпанияси ишлаб турибди. Шулар орасида энг кўзга кўрингани Са-

марқанддаги мустақил компания (STV)дир. Уларнинг ҳаммаси расмий Тошкентнинг таъсирига ҳаддан ташқари сезгир. Мамлакат миқёсида хусусий телекўрсатув ва радиоэшиттириш йўқ. Натижа нима бўляпти? Энг аввало, Ўзбекистон маъмурлари газеталар, телекўрсатувлар ва радиоэшиттиришларга қараб, Ўзбекистондаги ишларнинг аҳволи ҳақида реал тасаввурга эга бўлиш қийинлигини инкор эта олмайдилар. Салбий ахборот ва умуман танқидий мақолалар оммавий ахборот воситаларида нисбатан кам учрашини ҳам айтиб ўтиш лозим. Кўпгина мавзуларнинг ёпиқлиги ва буни ҳамма вақт ҳам давлат манфаатлари, унинг кундалик сиёсати талаб қилавермаслиги натижасида оммавий ахборот воситалари ҳозирча жамиятдаги кайфиятнинг барометри, ижтимоий манфаатлар кўзгуси бўла олмаётир.

Ҳокимиятнинг оммавий ахборот воситаларида зарарли ахборотга йўл бермасликка ҳаракат қилиши тушунарли. Аммо ахборот оқимига ўлчов белгилаш иқтисодий ислохотлар жараёнини нормал англашга халақит беради. Масалан, чет элдан (шу жумладан Россиядан) келмоқчи бўлаётган инвесторлар мамлакат ҳақида кўпроқ билишни, матбуот орқали фақат расмий ахборот олибгина қолмасдан, шу билан бирга, мамлакатдаги реал вазият ҳақида, аҳолининг кайфияти ва шу кабилар ҳақида тасаввурга эга бўлишни истайдилар.

Афтидан, матбуот ишидаги бундай камчиликлар Президент Каримовни жуда ташвишлантираётганга ўхшайди.

Сўнгги вақтларда у оммавий чиқишларида тўртинчи ҳокимият сифатида оммавий ахборот воситалари масаласига борган сари кўпроқ мурожаат қилмоқда, газеталар, телевидение ва радиода давлат сиёсатининг устувор йўналишлари яхши ёритилмаётгани, камчиликлар рўй-рост кўрсатилмаётгани, газеталар лоқайд ва зерикарли экани, журналлар ҳам жиддий мавзулардан ўзини олиб қочаётгани ҳақида гапирмоқда.

Каримовнинг 1999 йил апрелида Олий Мажлис сессиясида сўзлаган нутқи бу жиҳатдан жуда ёрқин, маънодор бўлди. У матбуот қабул қилинган қонунлар ва қонун ҳужжатлари ижроси устидан жамоат назоратини, давлат ҳамда мансабдор шахсларнинг ўз вазифаларини бажаришлари устидан назоратни амалга оширадиган институт сифатида иш олиб бориши кераклигини айтди. Айни шу оммавий ахборот воситалари ҳар бир киши ўз фикрини ифода эта олишига имкон берадиган эркин минбар бўлиши керак (И. Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. Т. Ўзбекистон. 1999. 391-бет).

Ўзбекистонда оммавий ахборот воситалари анча эркин бўлиши керак, бу шубҳасиз. Бироқ бунда оқилона тадрижийлик талаб

қилиниши ҳам равшан. Фарбда шу муносабат билан шундай де-моқдалар: бир дақиқа ҳам кечиктирмасдан Президент, Ҳукумат, Олий Мажлис шаънига ҳар қандай, ҳатто энг қаттиқ танқидий фикрларни, ҳар қандай сиёсий чақириқларни босиб чиқариш ва эълон қилишга рухсат бериш, ҳамма нарсани, ҳатто одоб дои-расига кирмайдиган гапларни ҳам босиб чиқаришга рухсат бериш керак (масалан, Қирғизистонда муҳолифатчи матбуот ҳокимият-ни суюқоёқ хотин деб атайди. Яна бу шарқона маданият шарои-тида-я). Бунга жавобан мен Иммануил Кантнинг сўзларини кел-тирмоқчиман: “Эҳтимол, бу назария учун яхшидир, аммо амали-ёт учун яроқсиз”.

Қайта куришнинг сўнгги йиллари ва советлардан кейинги даст-лабки йиллардаги мустақил журналистиканинг эволюциясини, эркинликдан биринчи навбатда энг ҳалол ва пок одамлар эмас, балки энг устомон ва уятсиз одамлар фойдаланиб қолганини эс-лайлик. Шоирнинг мана бу мисралари шу муносабат билан ёзил-ган эди:

Тахтга минса сўқир эркинлик агар,
Даҳшат жунбушидан қораяр осмон.
Замин титрар, исён қилар дарёлар,
Чинқирар қўлсиз ва оёқсиз ўрмон.

(М.Мирзо таржимаси)

Бу мисраларни фронтчилар авлодига мансуб бўлган россия-лик энг таниқли шоирлардан бири Михаил Дудин ёзган эди. У вафотидан сал олдинроқ Россиядаги сўз эркинлиги ҳақида бун-дай деган: “Бизни озодлик эмас, балки озодликдан фойдаланиш-даги масъулиятсизлигимиз алдади”.

Ўтган йиллар мобайнида МДХ мамлакатларидаги оммавий ахборот воситаларининг профессионал маданияти яхшилангани йўқ. Россиядаги бугунги муҳитни кўрсатувчи гувоҳликлардан бири мана бу: “Ҳозир телевизор экранларида юз бераётган ҳодисалар-ни кафандўзликдан бошқа нарса деб бўлмайди. Журналистлар ўз хўжайинлари олдиндан танлаб берган миллионлаб қурбонлар уйларига бостириб кирадилар-да, уларни калтаклай бошлайди-лар, профессионал ва инсоний фазилатларига, оиласига, уйига ва шу уйда яшовчиларга лой чаплай бошлайдилар. Қон ҳидидан сархуш, ўзининг мутлақо жазосиз қолишини англаган жаллодлар томонидан ҳузур қилиб ечинтирилаётган, камситилаётган, таҳ-қирланаётган, бутун мамлакат кўз олдида топталаётган қурбон-

нинг ўзини тамомила ҳимоясиз ҳис қилиши эса охири кўринмайдиган бу бебошликни яна ҳам мудҳишроқ намойиш этади” (Мигранян А., Российская элита наступает на те же грабли, что и в начале века. — НГ. 7.10.1999).

Хуллас, “баркамол эркинлик ўзини ўзи чегаралайди, камолга етмаган эркинлик эса оммавий ахборот воситаларини чеклашга муҳтож бўлади” деган қоида Ўзбекистонда ўзининг амалий мазмунини йўқотган эмас. Ўзбекистонда ўзига ўзи цензор бўла оладиган юқори малакали ва иқтидорли журналистлар оз эмас. Ҳокимият бунга тушуниши керак. Уйлашимча, бу фикр Президент Каримовнинг нуқтаи назарига тамомила уйғун.

ЭЛАТЛАРАРО БИРЛИК

Қонунлар ҳаёт билан ҳамнафас бўлганда

Мустақил Ўзбекистонда қилинган ва қилинаётган ишларни турлича баҳолаш мумкин. Бу мамлакат тарихининг бурилиш босқичида ҳокимият амалга оширган кўпгина ишлар ва умуман ижтимоий ҳаётдаги воқеалар хусусида бир-бирига қарама-қарши фикрлар мавжуд. Лекин бунда ижтимоий борлиқнинг шундай соҳаси борки, у ҳақда ҳамманинг фикри деярли бир хил. Бу — элатлараро муносабатлар соҳасидир. Бу соҳада, жуда умумлаштириб айтганда, Конституциянинг тегишли қоидалари ва улар асосида қабул қилинган қонунлар билан реал ҳаёт ўртасида тафовут йўқ.

Ўзбекистон Конституциясида эълон қилинганки, Ўзбекистон халқини, миллатидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади (8-модда), Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, ирқи, миллати, тили, динидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар (18-модда), давлат тили ўзбек тилидир ва шу билан бирга, Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари хурмат қилиниши таъминланади (4-модда).

1992 йил 2 июлда, яъни Конституция қабул қилинишидан олдин тасдиқланган Фуқаролик тўғрисидаги қонуннинг 4-моддасига мувофиқ, келиб чиқиши, ижтимоий ва мулкий мавқеидан, ирқи ва миллатидан, жинси, маълумоти, тили, сиёсий қарашлари ва шу қабилардан қатъи назар, қонун кучга кирган вақтда Ўзбекистонда доимий яшаб турган, бошқа давлатларнинг фуқа-

ролари бўлмаган ҳамда Ўзбекистон фуқароси бўлиш истагини билдирган шахслар Ўзбекистоннинг фуқаролари бўлади.

Жаҳон ҳамжамиятига ўзларининг демократия ғояларига содиқлигини эълон қилаётган собиқ советлар ҳудудида пайдо бўлган бошқа мамлакатлар ўз конституцияларида камсонли элатларга нисбатан худди шундай бағрикенглик тамойилларини мустаҳкамлаб қўймаганми, деб сўрашлари мумкин. Бу саволга мутлақо аниқ жавоб берса бўлади: конституцияларда ёзиб қўйилади-ю, лекин амалга оширилмайди. Болтиқбўйи давлатлари ва МДХдаги айрим мамлакатларнинг фуқаролик тўғрисидаги қонунлари матнида эса ҳатто ёзиб ҳам қўйилмаган.

Китобхонни толиқтириб қўймаслик учун битта янги мисол келтираман. Бу мисол Латвия ёки Эстония ҳаётидан эмас, балки Украина ҳаётидан олинган. Украина руслар ҳаракати бошлиғи Александр Свистунов “Известия” газетасига берган интервьюсида, хусусан, бундай деган эди: “Украинанинг рус аҳолиси учун бугунги вазият жуда ташвишли, ғарбий вилоятларда яшайдиган руслар учун эса — тўғридан-тўғри фожиали. Рус аҳоли онгли равишда камситилмоқда, шу билан бирга, одамларни фақат маънавий жиҳатдан камситиб, уларга, рус тилида сўзлашни тақиқлаб қўйиш билан чеклансалар кошки эди. Кўпгина русларга иш йўқ, одамни фақат рус бўлгани учунгина ишдан бўшатиб юборишлари мумкин. Гап Украинанинг рус аҳолиси тўғридан-тўғри жисмонан сиқиб чиқарилаётгани ҳақида боряпти. Украинанинг шарқий вилоятларида вазият ҳозирча яхшироқ, лекин, афсуски, фақат ҳозирча. Украин миллатчилари ғарбда амалга ошираётган сценарийни бир-икки йилдан кейин шарқда ҳам бошлаш режалаштириляпти. Энг ёмони шуки, миллатчиларни маъмурлар қўллаб-қувватлашмоқда. Улар фақат украинлардан иборат бўлган давлат куришни исташади. Аҳолисининг кўпчилиги рус тилида сўзлашадиган Киевдаги 800 та мактабдан атиги 12 таси рус мактаби” (Известия, 11.07.2000).

Ўзбекистонда тил соҳасидаги сиёсатда демократия даражаси чиндан ҳам юқори. Бу эса кўп этносли давлатларда миллатлараро тотувликнинг асосий шартларидан биридир.

“Давлат тили тўғрисида”ги қонуннинг 1995 йил 21 декабрдаги таҳрири фуқаролар миллатлараро мулоқот тилини ўз хоҳишларига қараб танлашга ҳақли эканликларини назарда тутди. У ишловчиларнинг кўпчилиги ўзбек тилини билмайдиган корхоналар ва муассасаларда давлат тилидан бошқа тилда иш юритишга рўхсат беради. Қонун муайян лавозимларни эгаллашнинг шарти сифатида давлат тилини билиш мажбурийлигини, яъни тил цензирини истисно этади. Унда давлат камсонли этносларнинг тиллари

эркин ривожланиши ва амал қилишга ёрдам бериши эълон қилинади. Бундан ташқари, қонундан ўзбек тилини билмайдиган одамлар учун таълим олишдаги чекловлар йўқотилибгина қолмасдан, шу билан бирга, билим олишнинг ҳамма босқичларида таълим тилини эркин танлаш ҳуқуқи мустақкамлаб қўйилди.

Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши рус тилидан фойдаланиш соҳаси қисқаришига олиб келиши аниқдек туюлган эди. Бироқ, мамлакат ичида ҳам, ундан ташқарида ҳам кўпларни ҳайратга солиб, рус тили ўзининг кучли мавқеини сақлаб қолмоқда. Бу тилда ҳозир ҳам кўплаб махсус ва илмий адабиёт, шу жумладан катта-катта рисоалар чоп этилмоқда, диссертациялар ҳимоя қилинмоқда. Бу тил мамлакатнинг ўн битта давлат олий ўқув юртида ўқитилмоқда, олгита давлат педагогика институтидан тўрттасида эса рус тили ўқитувчиларини тайёрлаш факультетлари ишлаб турибди. Техника олий ўқув юртларида дарслар рус тилида олиб бориладиган гуруҳларда талабаларнинг тўртдан бир қисми таълим олмоқда. Рус тили ҳар хил халқаро анжуманларни ўтказишда оддий иш тилидир.

Иккита ўзбек синфи, иккита рус синфи

Мен ҳикоя қилиб бермоқчи бўлаётган воқеа 2000 йил январь ойида юз берган эди. Ўзбекистон халқ таълими вазирининг биринчи ўринбосари Йўлдош Саиджонов менга таълимни ислоҳ қилиш, бу ислоҳот янги авлодни шакллантиришда қанчалик муҳим роль ўйнаши кераклиги ҳақида кўп ва қизиқарли ҳикоя қилиб берди. Мен ундан бу ислоҳот русларга ва умуман русийзабон аҳолига қай даражада дахлдор бўлади, деб сўрадим. У бироз ўйлаб турди-да, айтди: “Мана, Тошкентдаги ўқиш икки тилда олиб борилаётган мактабларнинг рўйхати. Шулардан қайси бирига боришни истайсиз?” Мен танлаб ўтирмасдан пойтахтнинг Юнусобод туманидаги 17-мактабни айтдим. У мактаб директорига қўнғироқ қилиб: “Лилия Раҳимовна! Мактабнингизга меҳмон олиб боряпман”, деди.

Ёнига янги қурилишлар тушган эски икки қаватли бино. Иккита ҳовли. Ҳаммаёқ озода, саранжом, уйдагидек яхши қаралган. Дунёнинг барча мамлакатларидаги барча мактаб директорлари каби ташвишлари бошидан ошиб ётган Лилия Раҳимовна саволимни тинглади-да, таклиф қилди: “Юринг, ҳамма синфларни айланиб чиқамиз. Бизда улар иккитадан. Иккита ўзбек синфи, иккита рус синфи. Биринчи синфдан охириги синфгача”. Биз шундай қилдик ҳам. Дарслар ўзбек тилида олиб бориладиган синф-

ларда фақат ўзбеклар. Рус тилида ўқитиладиган синф парталарида руслар, украинлар, арманлар, яҳудийлар билан ёнма-ён ўзбек болалари ҳам ўтиришибди. Ўзбек синфларида рус тили, рус синфларида ўзбек тили ўқитилади. Ҳамма синфларда инглиз ёки камроқ немис тили ўргатилади. Ўқувчиларни дарсликлар ва услубий адабиёт билан таъминлашда, синфларни видео ва аудиоаппаратлар билан жиҳозлашда ҳеч қандай фарқ йўқ. Ҳар иккала синфда ҳам, компьютерларни истисно этганда, ўқитишнинг техникавий воситалари, ҳатто Фарбий Европа мезонлари бўйича ҳам, анча яхши. (Кейинроқ Халқ таълими вазирлигининг Моддий-техникавий таъминот бош бошқармаси бошлиғи Баҳодир Ҳамидов менга расмий маълумотнома берди. Унга кўра, Москвадан ва Россиянинг бошқа шаҳарларидан сотиб олинadиган рус тилидаги дарсликларга мамлакатнинг ўзида нашр этилаётган ўзбек тилидаги дарсликларга қараганда кўпроқ пул сарфланар экан).

Лекин ўқувчилар ўртасидаги муносабатлар менда ҳаммадан кучли таассурот қолдиради, албатта. Этнослар ўртасида қарама-қаршилиқ йўқ, дейиш, ҳеч нарса демаслик билан барабар. Бу ерда этнослар ўртасидаги бағрикенглик энг юқори даражада намён бўлади. Мен мактабнинг манзилини айтдим. Айтилганларнинг тўғрилигига озгина бўлса-да шубҳаланган ҳар бир одам мен берган ахборотни шу манзилнинг ўзида текшириши мумкин. Умуман эса мен ЮНЕСКО ёки ЕХХТнинг тегишли тузилмаларига бу ерда камсонли миллатларнинг аҳволи тўғрисида халқаро семинар ўтказишни тавсия этган бўлардим.

Агар мактабнинг умумий зали (дарвоқе, у жуда шином) кичиклик қилса, истаган бошқа мактабни танлаб олиш мумкин. Ҳеч қандай фарқ бўлмаслигига ишонаман. Бир эслайлик, аҳолисининг кўпчилиги рус тилида сўзлашадиган Киевдаги 800 та мактабнинг бор-йўғи 12 таси русча, холос.

Мукаррам Турғунбоева ҳақида хотиралар

Бир неча шахсий таассуротларимни келтираман. Юқорида мен асосан Москванинг, айниқса, олтмишинчи йиллардаги ўзбек аҳолисини камситиш сиёсати туфайли ўзбеклар билан руслар ўртасидаги муносабатларда келиб чиққан кескинлик ҳақида, этнослараро низолар ҳақида ёзган эдим. Лекин бошқа ишлар ҳам бўлган эди-ку. Совет тарихининг жуда ёрқин ва унутилмас саҳифалари ҳам бўлган. Улар ҳақида ҳам ёзганман. Ҳозир ҳам ана шу мавзунини тўлдиришни истардим.

Тошкентда, талабалик йилларимда Ҳамза номидаги Ўзбек драма театрига борган дамларим, Аброр Ҳидоятлов, Сора Эшонтўраева, Шукур Бурҳонов ўйнаган роллар менда ёрқин таассурот қолдирган. Улар оламшумул актёрлар эди. Турган гапки, улар ўзбек тилида ўйнашарди, аммо ўз санъатлари билан биз, ўзбек бўлмаганларни ҳам бутунлай асир этган эдилар. Ҳидоятловнинг “Отелло”даги момақалдиқдек, эҳтиросга тўла ажойиб овози ҳозир ҳам қулоқларимда жаранглаб туради. Шекспирнинг мана шу пьесасидаги Эшонтўраеванинг ҳайратомуз назокати ҳали-ҳали эсимда. Бурҳонов яратган қув, ақли ўткир ўзбеклар образлари ҳам. Театрдаги ажойиб томошабинлар муҳитини айтмайсизми!

Аммо буюк раққоса Мукаррам Турғунбоева билан боғлиқ хотираларим ўзгача. У ижро этган ўзбек халқ рақслари кўпмиллатли бутун Тошкент учун ҳаммаша катта воқеа бўларди. У юксак маҳоратли, жўшқин, мафтункор ва, ҳозирги атамалардан фойдаланадиган бўлсак, оммабоп эди. 1952 йил баҳорида Турғунбоева университетда концерт берган эди. Талабалар орасида мен ҳам концерт ташкилотчиларидан бири бўлганлигим сабабли, у билан эсдалик учун суратга тушган бахтли инсонлар қаторидан жой олдим. Бу расм ҳозир ҳам талабалик йилларимни, узоқ ўтмишда қолиб кетган, соғинтирувчи ёшлик даврларимни эслатади, ҳозир ҳам ўтган кунларимдан менга зиё, нур таратиб туради.

Ҳозир, шуларнинг ҳаммасини ўйлаб, ўзга халқ маданиятидан баҳра олиш туфайли қандай бахтли, қандай қувончли ҳолатни бошдан кечирганимни эслайман. Яна биз ортиқча меҳнатсиз янги, шу пайтгача ўзимизга номаълум бўлган дунёга кириб қолганимиздан бахтиёр эдик. Бу жуда ажойиб ҳолат эди. Ҳозир, кексайиб қолган вақтимда, шуни айтишим мумкинки, бу туйғу баъзан ўз миллатимга мансублик туйғусидан кам бўлмайди.

1999 йил ноябрида Тель-Авив университетида бўлиб ўтган илмий конференцияда Аброр Ҳидоятлов билан Сора Эшонтўраеванинг ўгли профессор Гога Ҳидоятлов билан учрашдим. Унинг ота-онаси тўғрисида хотирамда сақланиб қолган таассуротларимни ҳикоя қилиб бердим. Профессор сўзларимни ҳурмат билан, лекин, назаримда, қандайдир бефарқлик билан тинглади. Эҳтимол, мен керакли сўзларни топа олмагандирман? Балки миллий онининг бугунги ҳолатида менинг хотираларимга жой йўқдир? Мен бунга ишона олмайман ва ишонишни истамайман. Негаки...

Ҳозир иш юзасидан Германиядан Тошкентга учиб келиб, кечқурунлари ва дам олиш кунлари шаҳарнинг марказий кўчаларида сайр қилар эканман, бу кўчалардаги руслар ва умуман европаликлар узоқ ёшлик йилларимдагидек кам эмаслигини кўриб, ҳайрон қоламан. Улар хотиржам ва қувноқ. Кўплари эса болалари

билан сайрга чиққан. Хайрон қолишимнинг боиси шуки, бундай манзарани, афсуски, умримнинг кўп қисмида яшаганим Бишкекда анчадан бери кўрмаганман. Мен оддий одамлар билан неча бор бемалол суҳбатлашдим. Улардан биттаси ҳам, таъкидлаб айтман, биттаси ҳам менга жабр кўраётгани, миллий манфаати ва миллий кадр-қиммати камситилаётгани ҳақида гапиргани йўқ. Суҳбатдошларимнинг беистисно ҳаммаси бундай миллий сиёсатнинг бош ижодкори Ислом Каримов деб ҳисоблашади.

Шу муносабат билан яна бир мисол келтираман. Бундан бир неча йил аввал Нью-Йоркда бухоролик яҳудийлардан бири менга 1991 йилда Бухорода шаҳар ҳокимининг фармойиши билан яҳудийлар қабристонини ёпиб қўйилганини ҳикоя қилиб берган эди. Бунинг сабаби шуки, қабристон янги маъмурий биноларга яқин жойда эди. Вилоят ҳокимига мурожаат қилиш ёрдам бермаган. Шунда бухоролик яҳудийларнинг маҳаллий жамоаси Президент Каримов номига хат ёзган: “Биз, — деб ҳикоя қилган эди ўша одам, — хат Президентга етиб борсин дея Худога илтижо қилдик. Шунда Худо илтижоларимизни эшитди. Қабристонни роса икки кундан кейин очишди, вилоят ҳокими эса шахсан келиб кечирим сўради. Буни унутиб бўладими?”

Албатта, буларнинг ҳаммаси жузъий ҳодисалар, лекин ҳақиқий ҳаёт манзараси айнан ана шундай жузъий ҳодисалардан вужудга келади. Президент Каримовнинг узоқ ва яқин хориждаги энг қаттиқ ва мурасасиз танқидчиларидан сўрамоқчиман: улар Олий Мажлисда худди Россия, Украина ва Қирғизистон парламентларидаги каби, яҳудийларга қарши нутқлар янграшини, Москвада ва Россиянинг бошқа шаҳарларида қилинаётганидек Тошкентда ҳам синагогалар ёндирилиши ва булғанишини тасаввур қила оладиларми? Албатта, бу — ўринсиз савол. Ўйлайманки, Ўзбекистонда ҳеч ким бундай бўлишини хаёлига ҳам келтира олмайди.

ҲОКИМИЯТГА ИБЛИСОНА ИНТИЛИШ ҲИССИ

Яна муҳолифат ҳақида

Фарбада ўзбек муҳолифатининг қандайдир оғир қисмати ҳақида мустақил матбуот муаммоларидан ҳам кўпроқ гапиришмоқда ва ёзишмоқда. Кўпинча иккала мавзунини бирга қўшиб юборишмоқдаки, бу, аслини олганда, ўз асосига эга. Мустақиллик ва эркинликка энг аввало муҳолифатчи матбуот интилади. Бир қанча ҳолларда, назаримда, асосли бўлган танқидий мулоҳазалар Ўзбекистоннинг чет элдаги дўстла-

ри, Президент Каримов сиёсатини умуман юқори баҳолаётган одамлар томонидан билдирилмоқда. Бу — ҳар томонлама ўйлаб кўриш ва таҳлил қилишни талаб этадиган мавзу. Мен асло бунга даъво қилмайман. Фақат бир нечта фикр билдираман, холос.

Мен бу мавзунини мустақил Ўзбекистоннинг шўролардан қолган мероси ва янгиланиш муаммолари — ислохотлар стратегиясига нисбатан қарашлар кураши, уларнинг руҳи, изчиллиги, суръатлари ҳақида гапирган вақтимда тилга олганимни эслатиб ўтаман.

Афсуски, бугунги ўзбек муҳолифатининг жамиятни янгилашга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Ҳар ҳолда ижобий алоқаси йўқ. Бу фикрни бирмунча ривожлантириш ва асослашга ҳаракат қилиб кўраман.

Президент Каримов ғарблик оппонентлар билан муҳолифат ҳақида суҳбатлашганида, одатда суҳбатдошларидан кимни назарда тутаётганларини аниқроқ айтишни илтимос қилади. Қоида тариқасида “Эрк” ва “Бирлик”ни айтишади. Афтидан, бу масалага бошқача ёндашиш ҳам мумкин, чунки муҳолифат ўзининг келиб чиқиши жиҳатидан ҳам, таркиби жиҳатидан ҳам жуда хилма-хил. Муҳолифатнинг миллий-демократик, аниқроғи, миллатчилик тармоғи совет ҳокимиятидан мерос бўлиб қолган. Бу тармоқ, илгари айтилганидек, қайта қуришнинг охириги йилларида русларга қарши (ана шу русларга қаршилиқ шаклида яна коммунизмга ҳам қарши) ҳаракат тўлқинида ташкилий жиҳатдан бирлашган ижодий ва гуманитар ўзбек зиёлилардан иборат.

Иккинчи тармоқ — собиқ партия-давлат номенклатурасининг, айниқса унинг янги ҳокимият тузилмаларини шакллантириш ва қайта шакллантириш чоғида турли сабабларга кўра орқада қолиб кетган, ўзининг сиёсий даъволарига мос мавқеини ололмаган юқори қатламнинг бир қисмидир. Собиқ ҳукумат бошлиғи ва Ўзбекистон вице-президенти, ўзи бошлаган сиёсий фитналар қурбони бўлган Шукрулло Мирсаидов бу тармоқда биринчи шахс эди. Ўғрилиқ қилиб кўлга тушган, ўзларини инсон ҳуқуқлари учун курашчилар қилиб кўрсатиб, жавобгарликдан қутулиб қолишга урунаётган нопок бизнесчилар, ташкилий жиҳатдан эмас, балки агар таъбир жоиз бўлса, табиатан муҳолифлиги сабабидан муҳолифатнинг бу қисмига қўшилади.

Учинчи муҳолифатчи йўналиш — Жума Намангоний ва Тоҳир Йўлдошев бошлиқ Ўзбекистон Ислом ҳаракати деб аталган, моҳият эътибори-ла террорчи ташкилотга бирлашган ислом диний экстремистларидир. АҚШ Давлат департаменти уни шундай таърифлади ва бу таърифга қўшилса бўлади.

Бу муҳолифатчи йўналишлар ортида қандайдир реал ижтимоий кучлар турадими, жамиятда уларнинг илдизлари борми? Аф-

тидан, биринчи тармоқ ҳам, иккинчи тармоқ ҳам амалда бундан маҳрум. (Менга бу тамомила аёндек туюлади, аммо бошқача нуқтаи назар ҳам бўлиши мумкин.)

Мен Президент Каримовнинг миллий-демократик ва номенклатурачи мухолифат ҳақидаги гапларини бир неча марта эшитганман. Бу гапларни эшитганимда, тўқсонинчи йилларнинг бошларида мухолифат ҳали иш олиб бораётган эди. Мен унинг ҳамма гапларига ҳам қўшилавермайман, лекин битта фикри, назаримда, шубҳасиз тўғри. Каримов мухолифат билан мулоқот қилишга қийналишини, чунки унинг йўлбошчилари ҳокимият амалга ошираётган йўлга қарши ўзларининг амалий йўлларини илгари сурмаётганини гапирган эди. Мен Карлайлдан, ўзи айтганидек, етти пушти демократ, бунинг устига, Ирландиядан чиққан, ҳамиша а рiогi истаган мамлакатдаги мухолифат томонида турадиган америкалик одам сифатида Каримовнинг мана шу фикрини рад этадиган далиллар келтиришни сўрадим. Карлайл дарров жавоб бермади. У анча вақт ўз ёзувларини ўқиб кўрди, бир нуқтага тикилганча ўйланиб қолди ва бу фикрга қўшилишга мажбур эканини айтди.

Учинчи йўналиш хусусида шуни эътироф этиш керакки, турли сабабларга кўра ўқишга ҳам, меҳнатга ҳам жалб этилмаган, люмпенлашган ёшларнинг муайян қисми, айниқса Фарғона водийсида бу йўналишга хайрихоҳ. Бу ёшлар ўзбек жамятининг тузалмаётган дарди, унинг энг катта муаммосидир. Ҳокимият бу муаммони мутлақо аниқ баҳоламоқда, уни ҳал қилиш йўлларини изламоқда. Диний экстремистлар бу изланишдан четда туриб келган, ёшларнинг мана шу қисми ҳисобига яшаб келган.

Диний экстремистларнинг мақсадлари аниқ эканини эътироф этиш керак. Улар ҳозирги ҳокимият ўрнида ислом давлати тузишни истайди. Бу гоёни ўзбек халқи қабул қилиши у ёқда турсин, аксинча, тўғридан-тўғри рад этади. Умуман, Ўрта Осиёда бу гоё номақбул. Тожикистонда исломчилар дунёвий кучлар билан очиқ рақобатда қақшатқич мағлубиятга учрагани бунинг ишончли далили бўлди.

Мана шу олачипор мухолифатчилар аҳли табиатан бир-бирига мос келмаслигига қарамай, уларни бирлаштирадиган бир интилиш бор. Мухолифат етакчилари Муҳаммад Солиҳ сингари ижодий ва гуманитар зиёлилар бўладими, Шукрулло Мирсаидовга ўхшаган собиқ олий мартабали совет партократлари бўладими ёки Жума Намангоний ва Тоҳир Йўлдошга ўхшаган ашаддий террорчилар бўладими, барибир, улар учун ҳокимиятга интилиш — ҳаёт мазмуни ҳам, тинкани қуритадиган ҳиссиёт ҳамдир. Бу ҳис-

сиёт уларнинг бутун хоҳиш-истаги ва ўй-фикрларини жиловлаб олади, улар борлигининг маънавий марказига ёки, революцион анархизм назариётчиси Михаил Бакунин айтганидек “иблисона инстинкт”га айланиб қолади. Жамият ижтимоий ва маънавий таназзулга учраганда, давлатчилик барбод бўлганида, ижтимоий даврлар алмашинганида уларнинг ови юришгандек бўлади.

Улар бир-бирига мутлақо мос бўлмаса-да, иблсона инстинкт бу кимсаларни ҳокимиятга қарши курашда бирлашиш, ҳокимиятдан ҳукмронликни тортиб олиш учун куч-гайратларни жипслаштириш сари етаклайди. Борди-ю, улар Грузия ёки Озарбайжондагига ўхшаб, бунга муваффақ бўлса, тез орада бир-бирини йўқ қилади. Рус ёзувчиси Фёдор Достоевский бир вақтлар бундайларни иблислар деб атаган эди. Тўғри ва аниқ ном берган эди.

Мен ўзбек муҳолифатининг моҳиятига берилган жуда аниқ таърифни ҳеч қутмаган жойда эшитдим. 2000 йил йигирма тўртинчи июнь ва биринчи июлда “Озодлик” радиостанцияси “Марказий Осиё: таҳдидлар қаердан чиқяпти?” деган мавзуда давра суҳбати ўтказди. Ўшанда муҳолифат “давра суҳбати”да иштирок этган тожик, ўзбек, қozoқ ва қирғиз таҳририяти ходимларининг иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда фoш этилди. Бу ходимлар Путиннинг Тошкентга ташрифи муносабати билан тингловчиларни минтақада Россия таъсирининг кучайиши хавфли эканига ишонтириш учун тўпланган эди.

Россия ва Ўзбекистон хусусидаги хилма-хил танқидий нутқлар орасида қуйидаги мулоқот ҳам бўлиб ўтди. Уни кассетадаги ёзув бўйича сўзма-сўз келтираман.

“Нарин Ани” (қирғиз таҳририяти): Жума Намангоний. Катта масала, у кимга хизмат қиляпти? Толибларгами, ўзбек Президентигами ёки Россиягами? Намангонийнинг Россиянинг Марказий Осиёга қайтишига ёрдам берган ҳаракатлари (Қирғизистоннинг Боткен туманига бостириб кириш назарда тутилади. — Л.Л.) иккинчи чечен урушини келтириб чиқарган Басаевнинг Доғистонга юришини жуда эслатади.

Саломжон Аюп (тожик таҳририяти): Охирги икки йилда сиз тожик исломчилари ҳақида ҳеч нарса эшитмаётирсиз... Бу (тожик ва ўзбек) исломчиларининг ҳаммаси, агар Лев Гумилев назариясидан фойдаланадиган бўлсак, қайта қуриш даврида жаноб Горбачев ҳаракатга келтирган пассионарийлардир (амал деб эсушидан айрилганлардир — таржимон изоҳи). Ана ўшанда улар саҳнага чиқишди. Баъзилари демократ, бошқалари исломчилар бўлишди. Ҳозир вазирлик курсида ўтирган тожик исломчила-

рини энди исломчилар деб бўлмайди. Раҳмоновнинг вазирлари жаноб Нурий ҳокимиятга олиб чиққан вазирлардан нимаси билан фарқ қилади? Мутлақо фарқ қилмайди. Улар ҳам ишлашни, қандайдир дивидендлар олишни ишташади.

Тенгиз Гудава (бошловчи): Сиз коррупцияни назарда тутяп-сизми?

Салимжон Аюп: Эҳтимол. Ҳозир ўзбек пассионарийлари (у Жума Намангоний ва Тоҳир Йўлдошни шундай атайди. — Л.Л.) нима учун курашяпти? Каримов вазирлари ўтирган курсиларда ўтириш учун. Уларга вазирлик лавозимларини беринг, шунда ҳеч қандай ислом таҳдиди бўлмайди.

Зебуннисо (ўзбек тахририяги): Салим ака! Сиз ҳозиргина Шарқий Тожикистонда Раҳмоновга ҳам, Нурийга ҳам бўйсунмайдиган туманлар борлигини эслатдингиз. Бу қандай юз берди?

Салимжон Аюп: Булар ҳеч нарса тегмаган одамлар. Улар, урушган биз бўлдик, лавозимларни бошқалар олишди, демоқдалар. Уларга амал берсангиз, ҳар қандай қарама-қаршилик тугайди”.

Бу гапларга биронга қўшимча керакми? Ўлсанг ҳам бундан яхшироқ ёзолмайсан, дейишади. Жуда ақлли мулоҳазалар, ҳеч қанақа изохга эҳтиёж йўқ.

Ўзбекистонда муҳолифатнинг келажаги борми? У легал йўл билан, парламент ёки президентлик сайлови орқали ҳокимият тепасига кела оладими? Гап, табиийки, террорчилар ҳақида бо-раётгани йўқ. Уларда фаол иш олиб боришнинг бирдан-бир ша-кли — террорчилик ишларидир. Биз маданий муҳолифат ҳақида сўз юритяпмиз. Мен учун бу саволга салбий жавоб берилиши равшан. Ҳозир бундай ўзбек муҳолифати йўқ. Ҳозирги муҳоли-фатнинг умри тугади, энди янги ғоялар, янги сиёсатчилар, янги шахслар керак.

Лекин ҳокимият тепасига миллий-демократик муҳолифат келса, мамлакатнинг аҳволи нима кечишини тасаввур қила олмайман.

1991 йил ёзида Президент Акаевнинг топшириғи билан Грузияга хизмат сафарига борганимда “Миллий-демократик муҳо-лифат ҳокимият тепасида” деган мавзуда аниқ сабоқ олганман. Бу — ака-ука Стругацкийларнинг “Трудно быть Богом” (“Худо бўлиш қийин”) деган қиссасидаги каби кўкнорихаёл манзарани-нинг ўзгинаси эди.

Ўша вақтдаёқ, Гамсахурдиа ҳокимият тепасига келганидан кейин бир неча ой ўтгач, мамлакатнинг аҳволини вайроналик ва анархия деб таърифлаш мумкин эди. Дўконларда ва ҳатто ресто-ранларда ҳам, энг зарур маҳсулотлар йўқ эди, ҳатто энг юқори тоифали меҳмонхоналарда ҳам сув ва электр билан таъминлашда

узилишлар юз берарди. Гамсахурдиа ва бош вазир Сигуа қабулхоналарида дераза токчалари ва столларда кўпдан бери соқоли устара кўрмаган қора кўйлакли, қўлида автомат ушлаган одамлар ўтиришар, нарда ўйнашар, шовқин-сурон солишарди. Тўполон, ғалва авжида эди. Бундай саҳналарни мен фақат Россиядаги фуқаролар уруши ёки Мексика инқилоби ҳақидаги кинофильмларда кўрганман, холос.

Префектлар (маҳаллий маъмурият раҳбарлари)нинг кўпчилиги собиқ диссидентлар эди. Бу одамлар кўринишдан зиёли, аммо бошқариш кўникмаларидан маҳрум кишилар эди.

Масалан, Мўхети туманида тарих профессори, яҳудий христианлиги бўйича мутахассис префект бўлди. У янги лавозимда шу қадар нотавон эдики, ўзи тўғрисида чиндан-да юз берган ёки тўқиб чиқарилган латифанамо воқеаларни сўзлаб берарди. Гори префекти ҳам ўтмишда ўқитувчи бўлиб, ишни билишда Мўхети префектидан дурустроқ эмасди. У табиатан ақли ва кузатувчан одам бўлиб, муҳолифат ҳокимият тепасига келгач, уни амалга оширишга лаёқатсизлик қилаётганини, мамлакат жарликка қараб бораётганини тушунар эди. У менга шундай деди: “Ҳар ким қўлидан келганини қилиши керак. Биз, диссидентлар, мустабид коммунистик тузумга, Грузиянинг руслаштирилишига қарши курашишга қодир эканлигимизни кўрсатдик. Лекин, маълум бўлишича, бунёд этиш қўлимиздан келмас экан. Буни бизга худо буюрмаган экан”.

Ҳамма ерда сўз эркинлиги ва умуман, ҳар қандай фикрлар хилма-хиллиги бостирилаётгани, айниқса, кўзга ташланар эди. Гамсахурдиа муҳолифатчи бўлган вақтларда маъмурларга тақаган ҳамма айблар амалда қуруқ сафсата бўлиб чиқди. Унинг ўзи ҳам, атрофидаги энг яқин сафдошлари ҳам муҳолифлар ва умуман ўзгача фикрлайдиганлар билан мулоқот қилишни истамас, бунга психологик жиҳатдан ноқобил эди, улар барча этносларга, шу жумладан озсонли этносларга нисбатан бағрикенгликдан мутлақо маҳрум сиёсатчи эканини кўрсатдилар.

Янги ҳокимият ўзининг ғоявий ва сиёсий муҳолифлари билан курашда ишлатган усулларга аввалги ҳокимият йўл қўйган эмас. Бундай усуллар ўттизинчи йилларда Сталин авахталарида ишлатилган, холос. Биргина мисол келтираман. Собиқ Совет Иттифоқида китобхонлар оммасига яхши таниш бўлган “Дата Туташхиа” романининг муаллифи, Грузияда катта ҳурмат қозонган ёзувчи Чабуа Амирежиби Гамсахурдиани танқид қилиб чиққанидан кейин полиция томонидан калтакланди. Етмиш ёшли ёзувчини уриб жағини синдиришди.

Шу маънода, Озарбайжон тажрибаси ҳам жуда ибратли бўлди. У ерда 1992 йилда Халқ фронтининг раҳбарларидан бири, филолог, Фанлар академиясининг илмий ходими Абулфаз Алиев президент бўлди. Халқ фронтининг ҳарбийлашган отрядлари Абулфаз Алиевни президент курсисига ўтказиб қўйишди ва уни Элчибей — халқ отаси (Туркманбоши деганга ўхшаш унвон) деб аташди. Элчибей ва миллатчи муҳолифатнинг энг фаол вакиллари билан тузилган унинг тўдаси қисқа вақт ичида ташкилотчилик ишига, сиёсий фаолиятга мутлақо яроқсиз эканлигини, реалистик давлат йўлини ишлаб чиқишга лаёқатсизлигини кўрсатди.

Мамлакатда коррупция яна ҳам кучайди (гарчи бундан ортиқ кучайишини тасаввур этиб бўлмаса-да), уюшган жиноятчилик ўз мавқеини кучайтириб олди, ишлаб чиқаришнинг пасайиши давом этди, Тоғли Қорабоғ курашда бой берилди. 1993 йил июнда Элчибей ва унинг атрофидаги одамлар — қайта қуриш охирида парчаланиб кетаётган давлат ҳокимиятига нисбатан ўта тажовузкор ва мурасасиз бўлган кишилар — дала командири Суръат Гусейновнинг Бокуга голибона юриш қилиб келаётган қуролли босқинчи тузилмалари қаршисида ожизлик қилиб қолди. Элчибей ҳокимиятни ташлаб, истеъфога кетди.

Ўйлашимча, Солиҳ бошчилигидаги миллий демократлар ўзларининг энг баланд юксалиш даврида парламент йўли билан ҳокимият тепасига чиқди, деб тасаввур қилинса, Ўзбекистон бошига ҳам ана шу вариантлардан бири (аниқроғи, озарбайжонча вариант) тушган бўларди. Шу билан бирга, Грузияда ҳам, Озарбайжонда ҳам мамлакатни сақлаб қолиш учун собиқ совет партократлари Шеварднадзе ва Алиевни чақиритишга тўғри келди. Ўзбекистонда кимни чақирган бўлардилар?

Шундай экан, нима қилиш керак? Воқеаларнинг табиий ривожланишини кутиш, унеча эса муҳолифатсиз яшаш керакми? Ёки ҳозирги сиёсий тартибнинг ўзидаёқ янги муҳолифатчилик асослари, муҳолифатнинг қандайдир алоҳида шакли борми?

Ғарбдаги айрим тадқиқотчилар собиқ советлар ҳудудида пайдо бўлган мамлакатларда вужудга келган сиёсий тартибни демократура ёки номенклатура демократияси деб — самарали оммавий сиёсий фаолият имкониятларини чеклайдиган, аммо юқори табақа даражасида рақобатга йўл қўядиган тартиб деб атамоқдалар. Ва буни мазкур мамлакатлар тараққиётининг ҳозирги босқичида мақбул бўлган муҳолифатни легаллаштириш шакли деб билмоқдалар (Shmitter Philippe C. and Karl Terry L. The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go? — Slavic Review. 1994. 1-сон).

Ўрта Осиёнинг ёш мустақил давлатларида демократура юқоридагиларнинг ҳаммасидан ташқари, бу — яна мамлакатга ўз номи-ни берган миллат жипслашувининг бузилиши, бу партиялар ўрни-ни уруғ-аймоқлар олади, дегани ҳамдир. Ҳозир Ўзбекистондаги сиёсий партиялар қанчалик кучсиз бўлмасин, улар шубҳасиз, ҳар хил юртдошлик ва бошқа субэтниқ норасмий тузилмаларга қараганда прогрессивроқ ижтимоий тузилмалардир.

Шу билан бирга, такрорламай иложим йўқ: менинг фикрим-ча, муҳолифат тўғри стратегик қарорлар қабул қилинишига ва уларнинг амалга оширилишига ёрдам берадиган куч сифатида қатнашмаса, Ўзбекистонда янгилашиш зарур даражада тезлаша олмайди. Легал муҳолифатнинг мавжуд бўлиши, етакчи Ғарб давлатлари назарида (мамлакат уларнинг иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий ёрдамига анчагина боғлиқ), Ўзбекистоннинг демократик қиёфасини сақлаб туриш учун ҳам катта аҳамиятга эга.

Ўз саволимни ҳам такрорлайман: ҳокимият нима қилиши керак? Менинг назаримда, у конструктив муҳолифат анча тез вужудга келиши мумкин бўлган ижтимоий-сиёсий муҳитнинг шаклланишига ёрдам бериши керак. Мен ҳеч бўлмаганда ҳокимиятнинг қонунийлигини, унинг сиёсий ҳаётдаги ролини тан оладиган ва шу билан бирга, бошқача қарашларга эга бўлган, у ёки бу ислохотни ёки унинг айрим жиҳатларини ҳокимиятга қараганда бошқачароқ тушунадиган, хайрихоҳ дейиш мумкин бўлган муҳолифатни назарда тутаман.

Ана шу маънода партия тизимини ривожлантириш яхши ва керакли иш бўлса-да, у, айтайлик, етарли даражада самарали йўл эмас. Аминманки, кўпроқ анъаналарга амал қилиб яшаётган, янги ўрта синф ҳали шаклланиб улгурмаган бугунги Ўзбекистонда ҳозир ва яқин келажакда маҳаллий ўзини ўзи бошқариш блоки фуқаролик жамиятининг энг аҳамиятли, шунинг билан бирга, соғлом муҳолифатчилик асосларини ўзида ифодаловчи унсур бўлиши мумкин эди. Лекин бунинг битта муқаррар шarti бор: у ҳозирги-га ўхшаб, ижро этувчи ҳокимият вертикали билан қўшиб юборилмаслиги ва юқоридан пастга қараб эмас, балки пастдан юқорига қараб ташкил этилиши маҳаллалар (мен маълум даражада шартли равишда қишлоқ жамоаларини ҳам маҳаллалар жумласига киритаман) демократик йўл билан туман ва вилоятларда ўз уюшмаларини ва республика даражасида ассамблея ёки конгрессини ташкил этиши керак.

Мамлакатда фуқаролик жамиятининг тарих мантиқига мос келадиган негизи, турли ижтимоий гуруҳлар, муҳолифат ўзининг ҳақиқий манфаатларини ифода эта олиши учун талаб қилинадиган ижтимоий-сиёсий инфратузилма ана шу.

Тошкентнинг марказий майдонига ўрнатилган салобатли глобус кўкка интилади. Унда Ўзбекистон жўғрофий харитаси бир неча баравар катталаштирилган ҳолда тасвирланган. Мен нисбатларнинг бундай бузилишини рассомнинг муболағаси деб тунган эдим. Ўйлашимча, хато қилган эканман. Чунки, муайян давлатнинг ҳақиқий ўлчамларини жўғрофий эмас, балки унинг тарихий ўрнига, бу мамлакат жаҳон маданияти тараққиётига кўшган ҳиссага қараб белгилаш тўғрига ўхшайди. Агар шундай қилинса, глобусдаги Ўзбекистон — муболаға эмас, асло.

Мустақиллик майдонига ўрнатилган ер курраси жуда кўп байроқлар билан ўраб олинган. Булар Ўзбекистоннинг уч рангли давлат байроқларидир. Ҳар бир ранг алоҳида маънога эга. Байроқнинг ўртасидаги оқ ранг тинчлик ва поклик тимсолидир. Ҳаво ранг — зангори осмон ва мусаффо сувнинг, шунингдек ер ва осмондаги ҳаёт манбаларининг рамзи. Яшил ранг — табиатнинг тимсоли, гуркираб яшнаётган ҳаёт ва ҳосилдорликнинг, қизил йўллар ҳар бир тирик жон қон томирида уриб турган ҳаётнинг кучини, ҳаётнинг ва ернинг рамзидир.

Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳокимияти, унинг Президенти ўз халқининг буюк ўтмишини йиллар тутқунлигидан қайтариб олишга, унинг ҳозирги кун билан қўшилиб кетишини ташкил этишга муваффақ бўлди. Бу ҳар қанча эътироф ва таҳсинга арзийдиган ажойиб иш бўлди.

“Давлатни донолик билан бошқариш — хавф-хатарни камайтириш, халқ бошидан таҳликани бартараф қилишдир” — ўзбек халқининг ўлмас алломаси Ал-Фаробийнинг мана шу теран фикри Ислам Каримов сиёсатининг негизини ташкил этиб келди ва ҳозир ҳам шундай бўлиб қолмоқда. У ҳозирдаёқ ўз халқи бошидан кўпгина хатарларни бартараф қилишга муваффақ бўлди. Бундан буён ҳам шундай қила олишига ишонамиз.

Ўзбекистоннинг ёруғ келажак сари йўли олис ва машаққатли бўлишига шубҳа йўқ. Президент Каримов ва унинг сафдошлари Ўзбекистон тарихининг буюк бурилиш нуқтасида ўзлари танлаб олган ислохотлар йўлидан бундан буён ҳам одимлаб боришлари

учун уларга куч-қувват, ирода ва жасорат тилаймиз. Ўзбек халқида, йиғлаб-йиғлаб ариқ қазиган кулиб-кулиб сув ичади, деган доно мақол бор.

Дунёдаги айрим байроқлар — фақат шонли ўтмиш рамзи, холос. Ўзбекистон байроғи — буюк келажак рамзи ҳамдир. У фақат ота-боболар байроғи эмас, балки яна ҳам кўпроқ даражада — болалар байроғидир. Болалар байроғи бўлганда ҳам ҳамма болаларнинг — ҳали туғилмаган келгуси наслнинг ҳам байроғидир. У келажакдаги яхши кунларнинг даракчисидир. Йиллар ўтади, шунда ўзбекларнинг янги авлодлари Мустақиллик кунинда Ўзбекистоннинг ҳилпираб турган байроғига фахрланиб боқар экан, баъзан кўзларига қалқиб чиққан севинч ёшларини яширмайди.

МУНДАРИЖА

Қайтадан кашф этилган мамлакат
Сўз боши ўрнида
5

Китобхонга
(Aurea mediocratis)
16

1-боб
Президент Ислом Каримовнинг сиёсий
таржимаи ҳоли саҳифалари
22

2-боб
Маданият ва цивилизацияларнинг
• буюк конвергенцияси
57

3-боб
Дарз кетган замон
(Россия мустамлакачилиги ва унинг совет даврида давом этиши)
89

4-боб
Ўз тақдирини ҳал этиш ҳуқуқсиз
(Ўзбекистонда совет ҳокимияти)
124

5-боб
Мустақилликка эришилганидан кейин
166

6-боб
Ўтиш даври мантиқи
196

7-боб
Конституциявий давлат: шаклланиши ва истиқболлари
232

8-боб
Фронт ёқасидаги давлат
258

9-боб
Давоми бор...
(Ислоҳотларнинг мураккаб йўли)
311

Хулоса
365

Леонид Исидорович Левитин

ЎЗБЕКИСТАН НА ИСТОРИЧЕСКОМ ПОВОРОТЕ

Перевод с издания “ВАГРИУС”, 2001

На узбекском языке

Масъул муҳаррир: **Х. СУЛТОНОВ**

Таржимонлар: **Ф. НИЗОМОВ, Ш. МАНСУРОВ, З. НОРМУҲАМЕДОВ**

Нашр учун масъул **Ў. ЗОКИРОВ**

Муҳаррирлар: **К. БҶРОНОВ, З. КАРИМОВА**

Бадий муҳаррир: **Т. ҚАНОАТОВ**

Техник муҳаррир: **У. КИМ**

Мусахҳиҳлар: **М. РАҲИМБЕКОВА, Ш. ОРИПОВА**

Компьютерда тайёрловчи **Е. ГИЛЬМУТДИНОВА**

Теришга берилди 16.04.2001. Босишга рухсат этилди 16.08.2001.
Қоғоз бичими 60×90¹/₁₆. “Таймс” гарнитурда офсет босма усулида босилди.
Шартли босма т. 23,0. Нашр т. 24,2. 10 000 нусхада чоп этилди.
Буюртма № К-50. Баҳоси шартнома асосида.

“Ўзбекистон” нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий, 30.

Нашр № 66-2001.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг ижарадаги
Тошкент матбаа комбинатида босилди. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.